

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

3406

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS 1201, 1202, 1213, 1237, 1255.

THE CATAPATHA BRĀHMAṆA
OF THE WHITE YAJURVEDA

WITH THE
COMMENTARY OF ŚAYANA ĀCĀRYA

EDITED BY

ĀCHĀRYA SATYAVRATA SĀNAŚRAMĪ F. A. S. B., (HONRY.)

*L. claver and M. A., Examiner of the Vedas in the University
of Calcutta, Honourary Member and Member of the
Philological Committee of the Asiatic Society
of Bengal, Member and Moderator of the Vedic
and the Philosophical Examinations of
the Board of Sanskrit Examinations,
Bengal, Behar & Orissa, F. d. l. r.,
Author, Commentator, Anno-
tator, Compiler, Translator
& Publisher of different
Vedic Works &c. &c.*

VOL. VII. KANDA VII.

CALCUTTA :

Printed by Hitavrata Chattopādhyāya,
at the Satya Press, 27, Ghose Lane,

1910.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ॥

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वङ्गदेशीयास्थायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामग्र्यमीतियशोनामाचार्यसत्यव्रतशर्माणां

यथाभति संशोध्द्य सण्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ७ भा० । ७ का० ॥

(अक्षमकाण्डात्मकः सप्तमो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम् ,

१८६७-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यद्रतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकीर्तिः ॥

अथेतस्य सप्तमकाण्डस्याभिधानं हस्तिघट इति । क्वचित् पुस्तके 'हस्तिपट्'-इति च दृश्यते । त मनुस्मृत्युक्तं डा०-वेबर्-महादयेन सङ्कतैतत्काण्डोपसम्भूमिकायाष्टोपस्थां लिखितं हस्तिपट्ग्रन्थबोधनम्, तद्यथा—

"The name of this kānda is rather questionable the one above mentioned is taken from M. as the best authority. The other manuscripts in the Mādhyandina as well as the Kānva Gākhā call it Hastighata. Is hastin=one ? hastishat=seven ?"

परं न तत्र किं अपि प्रमाणं दर्शितम्, नापि क्वचित् फलं तादृशपाठस्य प्रकाशितम् । पठे काण्डे भष्मावहरणान्तं सुखासन्नरथं विहितम्, विधास्यति चाष्टमे सोमयागयेपभूतं अयनस्थापारम्, इह तु सप्तमे सन्ति व्युद्दहनादीनि अयन-पूर्वकृत्यानि ।

तानीमानि तैत्तिरीयकसंहितायाः पञ्चमकाण्डोऽथ द्वितीय-प्रपाठकस्य तृतीयाद्यनुवाकेषु द्रष्टव्यानि, तत्राद्याद्येषु च विधीयतः ।

तस्यैतस्य सप्तमकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय धृष्टकीर्तानां मादर्यपुस्तकानां मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

- क = भंवत्-१६६०-लिखितं २५-पत्रात्मकं पुस्तकं पूर्णम् ।
 ख = स्यात्कपुस्तकसमकादिकम् हीनाभ्यकृतिपत्र मपरपुस्तकम् ।
 ग = डा०-वेवर्-सम्पादितं (ख० १८४६-मुद्रितम्) पूर्णम् ।
 घ = भाजनेर-प्रकाशितम् (सं० १८५६-मुद्रितम्) पूर्णम् ।
 ङ = प्रा० स० पु०, १६६१-संवल्लिखितम्, १३३-पत्रात्मकम् पूर्णम् ।
 च = प्रा० स० पु०, ४८ पत्रात्मकम् , सं० १८६८-लि०, पूर्णम् ।
 छ = भाषायितिकसमितितो लब्धं (ग०६०)८८-पत्रात्मकं पूर्णम् ।
 ज = डा०-वेवरेखाविलुसाचराणि विचित्र्य ग-पुस्तके समाहृतम् ।

एष्वष्टस्राद्रथपुस्तकेषु प्रथमचतुष्कं मूलस्यापरचतुष्कं भाष्यस्येति
 विवेकः ॥

कालीकोठा-राजन्यती । } श्रीधरवतप्रभार्या ।
 सं० १८६०। ख० १८१०। } (व्यावसयः, सामथ्र्यमी, धाराधर्म्यश्च.)

शतपथब्राह्मणसप्तमकारण्डीय- सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (गार्हपत्यं चेष्यन्—	१ अ० १ ब्रा०)	१ पृ०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (अथ दर्भस्तम्बसुप—	२ अ० २ ब्रा०)	१२६
अथ तृतीयः प्रपाठकः (आत्मज्ञानं गृह्णीते—	४ अ० १ ब्रा०)	२९७
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (जूर्मं सुपदधाति—	५ अ० १ ब्रा०)	३२५

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (गार्हपत्यं चेष्यन्—	१ प्र० १ ब्रा०)	• १ पृ०
अथ द्वितीयाध्यायः (अथातो वैश्वंतीर—	१ प्र० ३ ब्रा०)	७६
अथ तृतीयाध्यायः (द्विती गार्हपत्यो—	२ प्र० २ ब्रा०)	१५१
अथ चतुर्थाध्यायः (आत्मज्ञानं गृह्णीते—	३ प्र० १ ब्रा०)	२२०
अथ पञ्चमाध्यायः (जूर्मं सुपदधाति—	४ प्र० १ ब्रा०)	३२५

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अक्रान्तिम पितरो लोकं	२	अथ पुरुषशीर्षं मभिवृद्धोति	३७५
अग्ने तव श्रवो वय इति	१५६	अथ पुरुषशीर्षं स्रष्टृ ज्ञाति	३७९
अग्ने दिवो अर्थं मच्छा विगासीति ८		अथ पुष्करपर्णं सुपदधाति	२२६
अग्ने यसे दिवि यर्षं इति	७	अथ पूर्वोद्ध्वं न दत्तिशाम्	१०९
अग्ने युद्ध्वा हि ये तव	३३६	अथ प्रायखीय निर्वपति	६८
अग्नेर्भस्मास्यग्ने पुरीष मसीति ४		अथ यदन्तराहवनीय च	५३
अथ गार्हपत्य ऽएवोषा	१५२	अथ या पञ्चोत्तरा.	३८३
अथ गो । इमं भाहसं	३७८	अथ ये ऽएते हे यजुषो	५५
अथ अघनाह्वं नोदीचीम्	१००	अथ रुक्म सुपदधाति	२३०
अथ अघनेन परीत्य । उत्तरतो	६	अथ रेतस्त्रिषा ऽउपदधाति	२८५
अथ तेनैव पुन, परीत्य	१०	अथ ऽत्तंथे ऽउपदधाति	२८८
अथ दक्षिणत । अग्नावत्संख	१५६	अथ लोकम्पया सुपदधाति	११
अथ दक्षिणतो गाम्	३७३	अथ लोमिष्टका उपदधाति	१५४
अथ दक्षिणतोऽजम्	३७४	अथ विश्वव्योतिष सुपदधाति	२८०
अथ दर्भस्तम्ब सुपदधाति	१२३	अथ सत्यं साम गायति	२२८
अथ दूर्वोष्टका सुपदधाति	२८१	अथ सर्पनामैरुपतिष्ठत इमे	२३६
अथ दिव्यशुष सुपदधाति	२८३	अथ मन्वोर्धमं वपति । एतदे	१३५
अथ पश्चात् । अग्ने यत्त	१५७	अथ साम गायति । एतदे	२३५
अथ पुरीष निर्वपति	१२	अथ निकता निर्वपति	४
अथ पुरुष सुपदधाति	२३२	अथ सुचा ऽउपदधाति	२४०

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अक्रान्तिं पितरो लोकं	२	अथ पुरुषशीर्षं मभिशुचोति	३७५
अग्ने तव अत्रो वय इति	१५६	अथ पुरुषशीर्षं सहृच्छाति	३७९
अग्ने दिवो अर्थं मच्छा निगासीति	८	अथ पुष्करपर्णं सुपदधाति	२२६
अग्ने यत्ते दिवि वर्षं इति	७	अथ पूर्वाङ्गेन दक्षिणाम्	१०९
अग्ने युक्त्वा हि ये तव	३३६	अथ प्रायणीयं निर्वपति	६८
अग्नेभस्मास्यघोः पुरीष मसीति	४	अथ यदन्तराहवनीयं च	५३
अथ गार्हपत्य इत्येषा	... १५२	अथ या मञ्चोत्तराः	३८३
अथ गोः। इमश् माहसश्	३०८	अथ ये इत्ये दे यजुषो	५५
अथ अघनाह्नं गोदीचीम्	१००	अथ तन्म सुपदधाति	२३०
अथ अघनेन परीत्य। उत्तरतो	६	अथ रेतस्त्रिधा उपदधाति	२८५
अथ तेनेव पुनः परीत्य ..	१०	अथ उत्तरे उपदधाति	२८८
अथ दक्षिणतः। अभ्यावर्त्तस्व	१५६	अथ लोकभ्युत्था सुपदधाति	११
अथ दक्षिणतो गाम्	३०३	अथ लोमेष्टका उपदधाति	१५४
अथ दक्षिणतोऽजम्	३०४	अथ विश्वण्योतिष सुपदधाति	२८०
अथ दम्भस्त्र सुपदधाति	१२३	अथ सत्यश् माम गायति	२२८
अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति	२८१	अथ सर्वनामैरुपतिष्ठत इमे	२३६
अथ द्वियजुष सुपदधाति	२८३	अर्थं मज्जोषधं वपति। एतदे	१४५
अथ पश्चात्। अग्ने यत्ते	१५०	अथ साम गायति। एतदे	२३५
अथ पुरीषं निवपति	१२	अथ निकृता निवपति ..	४
अथ पुरुष सुपदधानि	२३२	अथ सुधा उपदधानि ..	२४०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथाजस्य । अत्रो ह्यस्ये	३८०	अथेन मेघयति	३२८
अथात मन्पदेव एकविप्रति		अथेन परिधिद्धि परिश्रयति	४
रिद्धका नव दनूर्ध्वि	५४	अथेन प्रसलव्यावर्त्तयति	३३०
अथात मन्पदेव चतसो	१६६	अथेना व्याप्यानवनीभ्यां	१६५
अथातोऽधिरोहणस्यैव	२०६	अथेनो विसृचति । अग्रदाहाय	१४
अथातो निरुक्तानिरुक्ताना मेव	१३६	अथेनान् विसृचति । व्याप्ता त	१०३
अथातो नेत्रंतीर्द्धरन्ति	७६	अथेनानुपदधाति	३०१
अथात्मान विह्वयति	१०२	अथेना मभिजुहोति	३३५
अथान्तरेयोद्दचमस निनयति	८२	अथेनो मन्निवपति	१३
अथावे । इम मूर्णायु	३०६	अथेष्ु हिरण्यशकलान्	३६६
अथात्पर शुक्ल पुरस्तात्प्रयन्ति	२०३	अथोत्रा सुपदधाति	३३४
अथात्स्य । इम मा हिरसी	३०८	अथोत्तरत । इम मन्त्र मन्त्र	१५०
अथावादा सुपदधाति	२८६	अथोत्तरतोऽविम् । वरुणी	३०४
अथामन्दीर् शिब्यर्	८०	अथोत्तरतोऽम्भम् । वातस्य	३०२
अथास्यार् मिकता व्यावपति	१३	अथोत्तर मर्द्धर्च मनुदुत्थ	३०६
अथास्यां पय धानयति	१४	अथोत्तरवदि निवप्रति	१५६
अथाहवभीय ऽएव पुष्करपत्रं	१५३	अथोत्तराम् । अथ ते घोनि	६
अथाहवभीयऽएवाप्यानवतीभ्या	१५४	अथोत्तरार्द्धे न प्राचीम्	१०१
अथाहापिभ्य प्रद्विद्यमाधेभ्य	२०१	अथोत्तरार्द्धेऽप्रतिष्ठत	३०६
अथेतर् सवे भूत,५	२०६	अथोद्दचममात्रिनपति	१६३
अथेत हे यजुषो	५५	अथोपश्रया पिष्ट्वा	३३४
अथेन विह्वयति	६६	अथोलूखलसुमले ऽउपदधानि	३२६
अथेन मनश्चिनोति	६	अथोषामिन्वपति । अथ वै	३
अथेन मभिजुहोति	१२४	अथोद्दुम्बरी सुत्तरन उपदधानि ।	
अथेन सुपविश्यामिजुहोति	२३८	इन्द्रस्य त्वौजसा	२४२

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
अथौडमरी सुत्तरत उपदधाति		आये थीरन्वाह ..	२०३
कावे रम उडमर	२४१	आयेन बुद्धीति ...	२३६
अदादमोऽवमार्गं पृथिव्या .	२	आत्मसिद्धिं गृहीते धेयन् ..	२२७
अपां भभनृत्तीदेति । एतद्वापां	३२७	आप्यानवतीभ्या मभिमृष्ट्य	२००
अपां त्वा क्षये मादयामीति	३८६	आप्यायस्व ममेतु ते .	१६६
अपां त्वा ज्योतिषि मादयामीति	३८५	आरुह्यापिं जघनेन स्वयमाट्स्यां	३८२
अपां त्वा पाथमि मादयामीति	३८७	इरण्यस्ये प्रथयस्व जन्तुभिः	१६१
अपां त्वा पुरीषे मादयामीति	३८७	इये राये रमस्य . . .	३३५
अपां त्वा भस्मनमादयामीति	३८५	इष्कत्तारं महुरस्य प्रचेतमं	१६१
अपां त्वायने मादयामीति .	३८५	उत्तानं सुपदधाति ..	२३३
अपां त्वा योनौ मादयामीति	३८७	उदचमसा भवन्ति ..	१७३
अपां त्वा मद्ने मादयामीति	३८६	उदरसुखा । योनिहलुखलम्	३३७
अपां त्वा मधुषि मादयामीति	३८६	ऊर्षिं गृहीतायाम् ...	३३१
अपां त्वेभनृत्तादयामीति	३८४	ऊर्षोनिपाञ्जातवेदः ..	१६०
अपां त्वाग्निमादयामीति	३८५	अचे त्वितीहं । प्रायो वा	३७०
अपाग्निमि योनिरघे ..	२३०	अताजान मिति . . .	१६२
अपेम चीत वि च मपतात इति	१	.	
अयश्च भौऽविः । यमिनृत्सोमं	७	एकविंशतिर्वैव परिधितः ।	
अर्थवे त्वा मद्ने मादयामीति	३८५	यजुर्द्विंशतिं .	५६
अर्थं चाविं चोत्तरत । एतस्यां	३७२	एकविंशतिर्वैव परिधितः ।	
अथादासि सद्यमात्रेति	२६१	रादय मामा पद्य	१२
अथाविदका उपदधाति	११		
असुमन्त्र मयजमान मिच्छेति	६८		
अस्योनि वै परिधितः	५		

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
एतयोऽवभयोर्गृहीतयोः	३३१	तत् इत्थं ऽजपदधाति । अथै	२३३
शौदम्बरं भवति । ऊर्ध्वं ...	६८	तं वा ऽजपास्तमय मादित्यस्य	२०७
शौदम्बरे भवतः । ऊर्ध्वं ..	३३०	तं वा ऽएतम् । अत्र पक्षपुच्छ-	६
काष्ठात काष्ठान् प्ररोहन्ती	२८२	तं वा ऽएतम् । इत ऊर्ध्वं प्राञ्चं	३३७
काष्ठायमयीं दक्षिणत उप	२४०	तं वै पक्षपुच्छवन्त मेव सन्तम्	७
कूर्मं मुपदधाति । . . .	३२५	तत् हैके त्रिचितं चिन्वन्ति ...	५४
गां चार्जं च दक्षिणत	३७९	त ऽएतत सत्यरनाम पुरस्ताद्	२२८
गायत्रेण त्वा कृन्दमा सादयामि	३८७	त ऽएतानि मर्पनामाथ्यपश्यन्	२३६
गार्हपत्यं चैव्यन् पलाश	१	त ऽएते मशवः । ताम्राणीप-	३७५
शतस्रः भीता यजुषा हवति ।		त ऽएते सर्वे प्राणा यदधात्	२६०
तद्य इमे शीर्षं चत्वारो	१०३	तत् प्रादेशमात्रं भवति ...	३३२
शतस्रः भीता यजुषा हवति ।		तथै वैतद्वजमानः । आत्मानं	७७
तद्यशतस्रस्य	१०२	तथै वैतद्वजमानः । यत् सत्यर	२२८
चतुर्भिः सन्निवपति । तद्ये	१३	तदप्येण गार्हपत्यम् ...	२००
चित्तं म्येति । चिनीति स्तेनाः	५	तदाहुः । कथं मस्यैता अहो-	
चित्तो गार्हपत्यो भवति	१५१	रात्राभ्यां सुपदिता ...	१६३
चित्तं देवाता मुद्गादनीकं	३७६	तदाहुः । कथं मस्यैता अहो-	
नं यत्र देवाः समस्कुर्वन् ।		रात्रैः मन्पमा अम्पूना ...	१६३
तदग्निमेतत् सर्वं ...	३३३	तदाहुः । कथं मस्यैतावाभ्यामौ	२८४
नं यत्र देवाः समस्कुर्वन् ।		तदाहुः । कथं मस्यैताः पकाः	१५८
तदग्निमेतत् प्राञ्चं	२८२	तदाहुः । कथं मस्यैताः प्रपद्य	१६३
		तदाहुः । कथं मस्यैताः सर्वैः	१६४
		तदाहुः । कथं मस्यैताः पका	३३४
		तदाहुः । कथं मेव पुरुषः ...	२८१
		तदाहुः । कथादभिन्वयमात्स्य	२६१

कठिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तदाहुः । केतामा ममज्ञातिनां १६४		०—० नु तत तमः ७६	
तदाहुः । नैतस्य पुरुषस्य २४४		तदा ऽएतन् क्रियते । यद्देवा	
तदाहुः । यत् प्रजा विश्वस्योतिः २६१		०—० नु तानि २०२	
तदाहु यत् प्रथमा मेव २०१		तद्दे योनि, परिश्रित* । उल्ल ६	
तदाहुः । यद्ये लोको गार्हपत्यो ५६		तं देवा अयो प्राङ्मनू ५०	
तदाहुः । यदसावेव २८२		त मभ्यनक्ति । दधर मधुना ३२६	
तदाहुः । यदर्द्र रेतः १६२		त मुत्तराङ्गे नामोः अन्तरेण २०४	
तदाहुः । यद्दिमा धाप एतामि ३८३		तं पुष्करपखं ऽऽपदधाति २३१	
तदाहुः । यद्योनिः परिश्रितो १५३		तं प्रथमं यन्तम् । एतां २०४	
तदाहुः । यद्देत मिकता १६२		तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः ५२	
तदाहुः । यां वै तत प्रजा ३८१		तस्य यदधरं कपालम् अयत् ३२५	
तदेतदमरं खट्वा । पुरस्तात् ३६६		तस्य शिर एवाहवनीयः । अथ ५३	
तदेव त्रिकोऽभ्युक्तः । तद्दे ३३१		तस्याय मेव लोकः प्रतिष्ठा ५०	
तदेवा वै मा प्रतिष्ठा । यां ५१		तां वै प्रजापतिनोऽपदधाति २०६	
तद्देके । उभयमेव पलाश १५२		ता उत्तरवेदौ निवपति । योनि १५६	
तद्देके ऽन्वाहुः । पुरीष्यामो २०२		ता उभय्य एकविंशति, सम्यदन्ति १२	
तद्देके, पि । यद्येक ३७०		ता उभय्य, बोद्धुं सम्यदन्ति १०२	
तद्देके । र्थं य मेव पशु सुप० ३७६		ता एता अङ्गुलयः ३८८	
तद्यत् तत मन्तम् । धाप २२६		ता एता ऐक्याख्यानाः १३६	
तद्वद्विभ्य इति । बहवो २०२		ता एता दिशः । ताः सर्वत १५८	
तद्वदेति अन्वोऽपदधाति २८८		ता एता यजुष्य इटकाः १६५	
तदा, पश्चदशपूर्वाः । ता अपस्या ३८२		ता एता यजुष्य इटकाः १५८	
तदा ऽएतन् क्रियते । यद्देवा		ता नाना मन्वाभ्यां निवपति १५३	
०—० नु असात से २६८		तां न दिना मवेलेत निदिता १३	
तदा ऽएतन् क्रियते । यद्देवा		तान् पुरस्तात् यतोऽप उयदधानि ३६८	

कणिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
तान्धितान्यन्योऽन्विन दृष्टीतानि	३३१
ताभिरेतां दिशं यन्ति .	७८
ता मयौ प्रष्टव्यन्ति । यद्येवैनं	५१
तावन्नीवन् । उप मेतं .	२४१
तावस्त्वैताविन्द्रायोऽएव बाहू	२४३
ता वाऽएतास्त्रिस्तोऽनुष्टुभः	५५
सा वै सायं प्रातरादधाति .	५२
ता द्वैके परस्त्रादवीचोरुपदधाति ८०	
तिष्ठमिः कष्टे चाकष्टे च वपति ।	
०—० एतद्द्रं दधाति ..	१३६
तिष्ठमिः कष्टे चाकष्टे च वपति ।	
०—० एतद् मिषय्यति	१३८
तिष्ठमिस्त्रिस्तुमिर्हृग्भिर्वपति ।	
०—० एतद्द्रं दधाति	१३६
तिष्ठमिस्त्रिस्तुमिर्हृग्भिर्वपति ।	
०—० एतद् मिषय्यति	१३७
तिस्र दृष्टका उपदधाति । त्रिष्टु ८०	
तिस्र दृष्टका भवन्ति । व्यासन्दी ८१	
तिस्रस्त्रिस्तः श्रीताः कथति* १०२	
तिस्रि भगवन् । न वाऽएतोऽन्या ४६	
ति चेतयमानाः । एतन्नु सामा०	२६५
ति चेतयमानाः । एता दृष्टका	७६
ति देवा व्यहवन् । न वाऽएतोऽन्या ४८	
तेऽब्रवन् । अन्नं वाऽअयं प्रजापतिः ४९	
तेऽब्रवन् । उप तञ्जानीत	

कणिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
यथास्मिन् पुरुषे ...	२३५
तेऽब्रवन् । उपतञ्जानीत यद्येदं	
तमः पाप्मान- ...	७६
ते रेतस्त्रिस्तोर्वैलयोपदधाति	३२६
ति द्वैके तिरस्त्राऽउपदधाति	२४३
त्रयोदशैता चाक्षतयो भवन्ति	१२६
त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे शोका	२३८
त्रिभिरुपदधाति । त्रय इमे	३२६
त्रीन् कष्टे चाकष्टे च निनयति ।	
०—० अयो दधाति ..	१३५
त्रीन् कष्टे चाकष्टे च निनयति ।	
०—० वृष्टिं दधाति ...	१३४
त्रींस्त्रीनुदपमसात्त्रिनयति ।	
०—० अयो दधाति ..	१३४
त्रींस्त्रीनुदपमसात्त्रिनयति ।	
०—० वृष्टिं दधाति ...	१३३
त्वं यविष्ठ दाशुष इति ।	
यजमानो ..	३८२
त्रयश्चस्कन्द पृथिवी मनु ...	२३४
दादशमिर्हृग्भिः कष्टे वपति ।	
०—० एतद्द्रं दधाति ..	१३६
दादशमिर्हृग्भिः कष्टे वपति ।	
०—० एतद् मिषय्यति	१३७
दादशवीतास्तूर्ण्यो कथति	१०२

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
बादशोदचमसान् छष्टे निनयति ।		पुरीष्यासो ऽद्यग्रय इति ...	८
•—• व्यपो दधाति ...	१३४	पुरुषस्य प्रथमं सुसृजति ...	३७७
बादशोदचमसान् छष्टे निनयति ।		प्रजापतिः प्रजा अदृशत ...	४८
•—• वृष्टिं दधाति ...	१३३	प्रजापतिरेवोऽसिः । उभयं ...	१३६
बाभ्या सुपदधाति । दिपाद्यञ-	२३	प्रजापतिद्वा सादयत्विति । •—•	
ध्रुवासि धरणेति । सस्योक्तो बन्धुः ३३		समुद्रस्यैमन्नित्यपां हीमं	२७६
नमः सु ते निश्चं ते तिग्मतेज इति ७६		प्रजापतिद्वा सादयत्विति । •—•	
नमोःस्तु सर्वेभ्यो ये के च ..	२३७	एयिथा ष्येतिद्यती मिति	२८७
नानोपदधाति । ये नामाकामा	६५	प्रत्येद्य प्रायणीयेन प्रचरति ..	६८
निवेशनः सङ्गमनो बहूना मिति ८२		प्रत्येद्यापि सुपतिष्ठते । एतदा	
नोपसृजति । पाप्मा वै निश्चं तिः ८०		•—• मामिचिते एतां	८२
पचदशोदचममामिनयति ।		प्रत्येद्यापि सुपतिष्ठते । एतदा •—•	
पचदशभिर्चं गृभिर्	१३८	मामिचिते बहिर्वेद्येति . .	३८१
पचदशोदचममामिनयति ।		प्रादेशमाप्ते भवतः । प्रादेश-	३३०
पचदशो वै वच	१३५	प्राणे यद्दीतेः सादमसुदचिक-	३३१
पयमि पुरुष सुपदधाति ...	३७२	बहिर्वेदिरियं वै वेदिः । व्यासा	१५५
पलाशशाखया खुद्रुहति	९	बहिर्वेदिरियं वै वेदिः । व्यासो	१५५
पशुरेष यद्विः । मोऽत्रैव ..	३३६	बाह्यास्ये ते । ते नानोपदधाति १०	
पशुश्रीर्बाण्युपदधाति पशवो	३६७	बाह्येणापि सादरति । व्यासा	१५४
पचादमेः प्राजाभोज .	२४०	बाह्येणापि सादरति । व्यासो वा	१५५
पादमाचो भवन्ति । अष्टमदं	७७	बाह्येणापि सुसृजत् । इमे	१७७
पावकवचाः शुक्लवर्चा इति .	१६०	वक्ष अज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति १३२	
		भरमोनि भूर्धोवं भूमिरमीनि ३८०	

काण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ	प्रतीकम्.	पृष्ठ
मधुवाता ऋतायत इति	३२६	यदेव यतिवर्जति । ०—० प्राणः १५२	
मही द्यौः पृथिवी च न इति	३२८	यदेव यतिवर्जति । ०—० रमः १५२	
मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्य मिति १४		यदेव सर्ववामिदपतिष्ठत ... २१०	
सुखे प्रथमं प्रथस्यति ... ३०		यदेव सर्वोषधं वमति । एतदा १३०	
यदपत्याः यच्चपुरस्तादपदधाति २६०		यदेव निकता निवपति । अग्ने ४	
यदेव कूर्मा सुपदधाति । प्राणो ३२७		यदेव निकता निवपति । प्रजा- १६४	
यदेव भित्ते गार्हपत्ये ०—० प्राणः १५१		यदेव सुखा उपदधाति ... २४१	
यदेव । चित्ते गार्हपत्ये ०—० रमः १५१		यदेव स्वयमाह्वया सुपदधाति ।	
यदेव । र्मस्तम सुपदधाति १२३		प्रजापति ... २७८	
यदेव । दूर्वेष्टका सुपदधाति २८१		यदेव स्वयमाह्वया सुपदधाति ।	
यदेव पशुश्रीर्षाण्युपदधाति ।		प्राणो वै ... २०८	
प्रजापतिर्वा ... ३६६		यदेवात्मानं विहायति । य एदे- १०७	
यदेव पशुश्रीर्षाण्युपदधाति ।		यदेवापस्था उपदधाति ... ३८४	
या वै ताः . ३६७		यदेवावप्रापयति । अग्निर्देवैभ्य २०५	
यदेव वृक्ष सुपदधाति २३३		यदेवावप्रापयति । अमौ वा २०५	
यदेव पुष्करपर्ण उपदधाति ।		यदेवावादा सुपदधाति । वावा २८६	
इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा .. २३१		यदेवैता गैर्हतीर्हरति । प्रजा- ७७	
यदेव पुष्करपर्ण उपदधाति ।		यदेवैते व्यत्रोपदधाति ... २८८	
प्रतिर्हा वै पुष्करपर्णमियं २६१		यदेवैर्न विहायति । एतदा .. १०३	
यदेव पुष्करपर्ण सुपदधाति २२६		यदेवैर्न मभि जुहोति । श्रीर्षं ३७५	
यदेव प्रोक्षति । हविर्वा एतत् २०१		यदेवैर्न मभि जुहोति । एतद् वै	
यदेव रेतस्त्रिधा उपदधाति २८६		देवा अविभ्युः ... १२५	
यदेव लोगेष्टका उपदधाति १५५		यदेवैर्न मभि जुहोति । एतद् वै	
यदेव विश्वश्रौतिष सुपदधाति २८७		देवा एतन्मात्रान .. २३८	

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
यद्वेवेन मभिनुहोति । एतद् वै		विश्वसो प्राणायामनाथ ।	
यत्रैतं प्राणाः	१९४	आनायोदानायेति	२८०
यद्वेवेन मभिनुहोति । एतद् वै		विष्णोः कर्माणि पश्यतेति	३३३
याग्यतस्मिन्नप्रौ	१९५	श्याममात्री भवति । श्याममात्रो	१६
यद्वेवेनें परिश्रिद्धिः परिश्रयति	४	प्रतं वै श्वस्य धामानि	१६८
यद्वेवोखा मुपदधाति । यो वै स	३३४	स एषो, प्रिदेव वैश्वानर	१६९
यद्वेवोखायाम् । योनिर्वा	३६०	स काप्रयमयी दक्षिणत	२४२
यद्वेवोदचमसात्रिनयति । एतद्	१३४	सकथ्यावस्येते । ते नानोपदधाति	१०
यद्वेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको	८९	स यच्छाति । मयि यद्दाम्यये	२२०
यद्वेवोलूखलमुसले उपदधाति	३३०	स चतस्रः पूर्वा उपदधाति आत्मा	७
यद्वेवोयात्रिवपति । प्रजापतिः	३	स चतस्रः शचीरुपदधाति	३
यस्यास्ति घोर श्यामन् जुहोमीति	७	मञ्जूर्य इति चितिः	१२५
या इषवो धातुधानाना मिति	२३७	मञ्जुज्ञान ममीति । ममजानत	३
या ओषधीः पूर्वा जाता.	१३८	स दक्षिण मेवाग्रे युनक्ति । अथ	६६
या प्रतेन प्रतनोधि । मङ्गलेषु	२८२	स दक्षिणाह्नेनाग्रेः । अक्षरेण	१००
यास्ते श्वस्ये सुखे रक्षा	२८५	स पुरस्तादाहरति	१५५
युनक्त भीरा वि युगा तनुध	६६	मम प्रथस्यति । मम वै श्रीर्षन्	३६६
ये वामी दक्षिणे दिवे	२३७	समुद्देत्वा मद्मे मादयामीति	३८५
राजानं क्रीत्वा पर्युह्य । अथासा	१५९	स यः स कुर्मोऽमौ स आदित्य	३२०
विपरिक्ताम मुह्येक उपतिष्ठन्ते	३७७	स यः स प्रजापतिश्चक्षुःमत ।	
विराड् ज्योतिरघारयदिति	२८५	•—• अथ या असात् ता	३८३
विश्वसो प्राणायामनाथ ।		स य स प्रजापतिश्चक्षुःमत •—•	
आनायेति प्राणा वै	२८८	अथ या मा प्रनिष्ठे वा	७७६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
स यः स प्रजापतिर्थांशश्चत ।		स शुक्लः स्यात् । तद्ध्येतस्य	१०६
०—० तदद्वेषोखा	५१	स होवाच । यत्त्वानेन	१०५
स यन् कूर्म्या नाम । एतद्	३६२	सा यदथाजा नाम । देवाश्चा०	२८६
स यदमुं मेवोपदध्यात्	२८४	सीतासमरं । वाग्वै सीतासमर	१२४
स यदि संवत्सरभृतः स्यात् ।	३३६	सेयं वामभृत् । प्राणा वै	२६०
स यन्मानुषदधान् । न ह्येतं	२८४	सैषा त्रेधा विहित्वा । वागनुष्टुप्	५६
स योऽसात् प्राणो मध्यत उदका	५०	सैषा वृहत्त्वैव । ये वै हे	५६
सरिरेत्वा सद्ने मादयामीति	३८६	सोऽप्रेर्द्दिक्षिण्यार श्रीलिम्	६८
सर्वोषधं भवति । सर्वं मेतद्	१३७	सोऽन्नवीत् । अयं वाव मा धूर्वो	२८२
सर्वोषधं भवति । सर्वं मेव	१३५	सोऽन्नवीत् । अयं वाव मा	
स वै ज्ञ्यात्मान मेव विज्ञयति	१००	सर्वस्मात्	३३२
स वै लष्टे निनयति । तस्मात्	१३३	स्फोऽनाहरति । वस्मो वैस्फोऽ	१५५
स वै लष्टे निनयति । प्राणेषु	१३४	स्यमाऽखा मुपदधाति	२७८
स वै लष्टे वपति । तस्मान्	१३६		
स वै लष्टे वरति । प्राणान्	१३७	द्विरग्यगर्भः समवर्त्ततार्ये	२३४

॥ मूर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

अग्निदेवेभ्य उदकामत् सोऽपः प्राविशत् २का० ४प्र०, १४म।०,
अग्निर्वं महिष . २, ३ २३.

अग्निर्वै यम इयं यम्याभ्यां ह्रीदं सर्वं यतम्. १. ३. १०.

अग्नेरेतद् वैश्वानरस्य भस्म, यत् सिकता. १. १. ८.

अग्नेरेतद् वैश्वानरस्य रेतो यत् सिकता. १. १. १०.

अन्तरिक्षं वा अपां सधस्यम्. ४. २. ५७.

अस्र वा अपां पाथः. ४. २. ६०.

अन्नजीवनं ह्रीदं सर्वम्. ४. १. २०.

अभ्रं वा अपां भस्म, ४. २. ४८.

अमृतं हिरण्य ममृत मग्निः. ३. १. १५.

अश्वं चाविं चीत्तरतः। एतस्यां तद्दिश्येती पशू दधाति ;

तस्मादेतस्यां दिश्येती पशू भूयिष्ठी, ४. २. १५.

आग्नेयं वै हृतम्. ३. १. ४१.

आत्मन्मग्निं गृह्णीत, २. ४. १७.

आत्मा ह्येवापि सम्भवतः सम्भवति. १. १. २१.

आपो वै पुष्करं तासा मियं पर्णम्. ३. १. ८.

इमे वै लाक्षाः सर्पाः, ते हानिन सर्वेण सर्पन्ति यदिदं किञ्च,

३. १. २५.

इयं वा अपा मयनम्. ४. २. ५०.

जम्ब्वं रस उदुम्बरः. ३. १. ३८.

ऋतवो वै विश्वेदेवा. १. १. ४३.

एतद्वै रूपं (कूर्मरूपं) कृत्वा प्रजापतिः षड्जापद्यत्, यदसृजता-
करोत्, तद्यदकरोत् तस्मात् कूर्मः, ४. १. ५.

एष उभे पृथक्त्वि, — धूमिनामूं सृष्ट्वे माम् २. ३. ३०.

एषा वै नैऋतोर्दिङ्, नैऋत्या मेव हि तद्दिग्नि निऋतिं दधाति
अ यत्र स्वकृतं वेरिणं श्वभ्रमदरो वा स्यात्, तदेना उप-
दधात् । यत्र वा अस्वा अशदीर्यन्ते, यत्र वास्या औषधयो
न जायन्ते, निऋतिर्हास्ये तद् गृह्णाति. १. ३. ८.

औषधयो वा अषा मोक्ष. ४. २. ४७.

अत्रं वै यमः, १. १. ३.

कश्यपो वै कूर्मेस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्याप्य इति. ४. १. ५.
किम्पुरुषो वै मयु ०—० गौर मारण्यम् ०—० गवय मारण्यम्
०—० अद्र मारण्यम् ०—० गरभ मारण्यम् ०—० त एत
अतृकान्तमेधा अनेष्या अश्रियास्तेषां माह्वणो माश्रीयात्.

४. २. ३२—३७.

कैतापा मसहातानां सङ्घेति ? इति इति द्रुवात् ; इति हि सिकती,

शुक्रा च कृष्णा च. २. ३. ४३.

की हि तद् वेद, यावन्त इमेऽन्तरात्मन् माणाः, १. ४. २.

वाचाविश्व दक्षिणतः । एतं च्चा तद्दिश्येती पशू दधाति ; तस्मा-

देतस्यां दिश्येती पशू भूयिषी. ४. २. १६.

, या मसिं प्रफर्यं च पीवरिं प्रस्यावद्रपवाहन मित्येतद्दि सर्वे मीतो-

दधति. १. ४. ११.

चक्षुर्वा अपां क्षयः, ४, २, ५४,

ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरग्निः, ३, १, १५,

सत्र गच्छ यत्र पूर्वे परिता इति, ४, १, ८,

तेषां मेक मत्र सुहरेन् तस्य नाश्रीयाद्यावज्जीवम्, २, २, १४,

स्त्रीन्समुद्रान्त्समसृपत् स्वर्गानितीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकाः,

४, १, ८,

द्यौर्वा अपां सदनम्, ४, २, ५६,

द्राघीयो हि देवायुषं ऋसीयो मनुष्यायुषम्, २, ३, १०,

द्वाभ्यां युनक्ति ०—० षड्गवं भवति, द्वादशगवं वा, १, ४, ६,

हे वै योनी इति ब्रूयाद्, देवयोनिरन्धी मनुष्ययोनिरन्यः,

३, २, ४०,

पशुरेव यदग्निस्तस्मात् पशुस्तिष्ठन् गर्भं धित्वानूपविश्य विजायते,

३, १, २,

पशुरेव यदग्निस्तस्मात् पशोः सुहितस्योत्तरः कुञ्चिरन्नततरो

भवति, ४, १, ३८,

पुरुषस्य प्रथमं सुक्लृजति ०—० द्विपादा एष पश्येत् पुरुषः,

४, २, ३२,

प्रजापतिर्वा इदं मय आसीदेक एव, सोऽकामयतासं ऋजिय प्रजा-

येयेति स प्राणेषु एवाधि पशून् निरनिमीत, ४, २, ६,

प्रजापतिर्विश्वकर्मा, १, १, ४३,

प्रजापतेर्विस्त्रस्तस्य यानि लोमान्यशीयन्त , ता इमा. (द्रुवोः)

शोषधयोऽभवन्. २. २. ११.

प्राचीप्रजनना वै देवाः , प्रतीचीनप्रजनना मनुष्याः. २. २. ४०.

प्राणो वा अर्णवः. ४. २. ५१.

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति. १. १. १४.

ब्रह्म धे पन्नाशः. १. १. ५.

ब्रह्म वै मन्त्रः. १. १. ५.

मनुष्या वा आपद्यन्द्राः. २. २. २०.

मनो वै समुद्रः. ४. २. ५२.

य एवेषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तोभ्य एतवमस्करोति. १. १. २८.

यदिमा आप एतानि मांसानि ०—० अर्धं वाव पगीस्त्वक् ,

अर्धं भोम. ४. २. ४१.

या शोषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेति. २. २. २४.

ये विद्वांसस्ते कवयः , ते सीरश्च युञ्जन्ति युगानि च वितन्वते.

१. ४. ४.

येन रूपेण यत् कर्म कृत्वा विष्णुरसादोऽभवत् , तेन रूपेण यत्

कर्म कृत्वासादोऽसानीति. ४. १. १२.

रसो वै कूर्मः ०—० यो वै स एषां लोकाणां मधु प्रविहानां

पराङ् रसोऽत्यचरत् , स एव कूर्मः. ४. १. १.

रसो वै दधि. १. १. १८.

वज्रो वा आज्यम्. ३. १. ३४.

वायुर्वा अपा मेम. ४. २. ४६.

विद्युद्वा अपां ज्योतिः. ४. २. ४८.

विशः पितरः १. १. १.

शिरो वै प्राणानां योनिः. ४. १. २२.

श्रोत्रं वा अपां सधिः. ४. २. ५८.

सत्यं साम गायति. २. ४. १७ ; ३. १. ३.

समुद्रो वा अयं योनिः. ४. २. ५८.

समुद्रो हीमा मभितः पिब्वते. ३. १. ८.

स यः स कूर्मोऽसौ स आदित्यः. ४. १. ६.

सर्वेषां भु ह्ये देवानां भाव्या यदग्निः. ३. १. २५.

सह ह्येवेमावप्रे लोकावासतुः, तयोर्विद्यतोऽन्तरिणाकाश आसीत्,

तदन्तरिण्य मभवत्. १. २. २३.

सिकता वा अपाम्पुरीपम्. ४. २. ५८.

सोऽभवतीत्— अयं वाव मा धूर्वीदिति, यदत्रवीदधूर्वीन्मेति

तस्माद् धूर्वा ; धूर्वा ह वै ता दूर्वेत्याचक्षते परोक्षम्. ३. २. १२.

हिरण्यं ह वै तद्विरण्यमित्याचक्षते. ३. १. १६.

॥ अथ विषयसूची ॥

अग्निषयनारम्भः	...	१ १. १.	...	१५
अजशिरम उपधानमन्त्रस्तद्याख्यानादि		४. २. २१	..	४०२
अजस्य श्लोकोत्तरांमन्त्रप्रदर्शनम्.	..	४. २. २६	..	४१०
अनदुम्भोचनमन्त्रतद्याख्याने.	..	१. ४. २१.	...	१२१
अनुदेष्टानां मयुप्रवृत्तीनां प्रयूनां ब्राह्मणा- भक्ष्यतानिरूपणम्.		४ २. ३०		४११
अनुमन्तनाभिमन्त्रणलक्षण्ये (भाष्ये)	...	१ ४. ४	.	१००
अनुष्टुप्मन्त्रद्वयार्थनम्.	..	१. २. १६.	...	१७
अपस्थाना मङ्गल्यात्मकत्वसमाधानम्.	...	४. २. ६२.	...	४२२
अपस्थानां पञ्चदशैकानामुपधानसूचनादि.		४ २. ४०.	..	४१४
अपस्थैकानां मन्त्रास्तद्याख्यानादिकथ.		४. २. ४६	...	४१८
अभिमन्त्रणमन्त्रद्वयविधिशाख्यानादि.		२. ३. ४६.	...	१६८
अभिमन्त्रणस्य सूदृशोद्देशमाधिवृत्तात्मत्ववर्णनम्.		२. ३. ४५.	...	१६८
अभिहोममन्त्रावयवार्थां व्याहृतिरूपत्वम्.		२. १. ८.	...	१३१
अमन्त्रकं कर्षणविधादि.	...	१. ४. १४.	...	११०
अविशिरम उपधानमन्त्रस्तद्याख्यादि च.		४. २. २०.	...	४०१
अवेः श्लोकोत्तरांमन्त्रप्रदर्शनम्.	..	४. २. १५.	...	४१०
अशशिरम उपधानमन्त्रस्तद्याख्यादि च.		४ २. १८.	.	३६६
अशस्य श्लोकोत्तरांमन्त्रप्रदर्शनम्.	.	४. २. २४		४०६
अथादि एकाया उपधानविधादि		४. २. ३२.	..	४१८
अथादीपधानमन्त्रविधिशाख्याने.	.	३. २. ३६.	.	३०२
आठिकर्माधिक्योः अनियतप्रदर्शनम्	..	२. ४. १	...	१००

आतियहविष्कृदन्तो आहवनीयचिति-			
भंस्कारविधिः.	..	२. ३. ४.	.. १६८
आत्मन्यधियहणप्रकारोपदेशादि.		३. १. १.	२४४
आहवनीयचित्तावुवाणां निवपननिषेधः.		२. ३. ८	... १७०
आहवनीयचित्तौ पुष्करपर्णोपधानविधिः.		२. ३. ६.	.., १७०
आहवनीयचित्तौ सिकतानिवपनविधिः .		२. ३. ११.	.. १७३
दृष्टकाचतुष्टयोपधानमन्त्राणां विधियाख्याने		१. १. २२.	... २६
दृष्टकामन्त्रिषु पुरीषनिवपनविध्यादि		१. १. ३६.	. ४२
दृष्टकाहरणममये त्रैलस्यान्वस्य पुरतो नयनादि		२. ४. १०.	... २१६
उखोपधानविध्यादि.	..	४. १. २६.	.. ३५७
उखोपधाने मन्त्रविधिस्तदाख्यानश्च.		४. १. ३०.	.. ३५६
उखरूपेण भंस्कृतस्यापेर्विराट् रूपप्रजा-			
पत्यात्मकताप्रतिपादनारम्भः.	...	१. २. १.	.. ५७
उखापेर्गाहपथचित्तिमधी निवपनविध्यादि.		१. १. ३६.	... ४५
उत्तरवेदिनिवपनाद्युपदेश.		२. ३. २७.	.. १८४
उपसर्गानसादनस्रदोहसां नैर्ऋतीषु निषेधः.		१. ३. १२.	... ६१
उपहितपुरुषशिरस्यभिहोमविध्यादि		४. २. २३.	... ४०३
उपहितानां पुरुषशिरःप्रभृतीनां पशुशिरसा सुक्तगौनामनौ-			
मन्त्रैरुपस्थानविधिस्तन्मन्त्रविध्यादि च		४. २. २८.	. ४०६
उलूखलसुमलयोरुपधानविध्यादि.		४. १. १२.	. ३४६
ऊवाणां निवपनविधिः.		१. १. ६	१६
ऊवाविधानस्य मन्त्रविधियाख्याने	..	१. १. ८.	२०
ऋग्यजुस्तामलत्रयप्रदर्शनम् (भाष्ये)		३. २. १६	३०६
ऋतथयोरिष्टकयोरुपधानविधिः.		३. २. २६.	३१५

अतथोपधानस्य मन्त्रविधिशाख्याने. ...	३ २. २६.	---	३१५
कर्षणविधिसूत्रकारोपदेशश्च.	१ ४. ६	..	१११
कर्षणस्य मन्त्रविधिशाख्याने.	१. ४. १२.	...	११६
कूर्माभ्यङ्गनमन्त्राद्युपदेशः	४. १. ३.	-	३४६
कूर्मोपधानविध्यादि	४ १. १	.	३६८
कूर्मोपधानमन्त्रविधिसूत्रद्वयाख्यानादि. .	४. १. ८.	..	३४४
कृष्टप्रदेशेषु निनयनानन्तरं वपनविधिः	२. २ १६.	...	१४२
कृष्टे क्षेत्रे उद्वेगमनकरणविध्यादि.	२. २. १.	..	१४०
गार्हपत्यवितेः परिमाणविधानादि	१. १. ३०.		४३
गार्हपत्याग्नीध्रीयाहवनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्त रिचदुषोकात्मकत्वात् क्रमेणैव संस्कारस्य वृत्तत्वेऽपि चतुःक्रमेणानुष्ठानस्योपपादनम्	१. २ २३.	--	७३
गार्हपत्योपस्थानविधिः.	१. ३. १६.	---	६६
गार्हपत्योपस्थानमन्त्रशाख्याने.	१. ३ २०.	---	६७
गोः श्लोकोत्सर्गमन्त्रप्रदर्शनम्.	४. २. ३४	---	४०६
गोशिरस उपधानमन्त्रस्तद्वाराद्यादि च	४ २. १६	...	४००
अयननिष्पत्तये दृक्कानां सुपधानप्रकारोपदेशः	१. १. १८	.	२७
चित्तिप्रोक्षणादिविधानम्.	२ ४ ४	-	२११
चित्ताग्निस्त्रिमूर्धं विकर्षणविध्यादि. .	१. ४ ७		१११
चित्ताग्निरूपप्रजापते. निरुक्ताग्निरुक्तरूपेण परिमितापरिमितरूपेण च द्वैष्ट्यावर्णनम्.	२ २. ३०.	---	१४८
चित्ताग्नेः सधमाष्टकादिषु त्रयोदशस्त्रिकामु हृत्स्त्रपञ्चाकारत्वमम्यादनादि	४ १. ३५.	.	३६४
कुन्दशाख्यानां पचेकानां वर्णनादि.	४. २. ४२.	...	४१५

दमैस्तमाभिधानविधादि.	२. १ ४	.	१२८
दमैस्तमोपधानविधादि	२. १ १.		१२९
दूर्वेष्टकोपधानस्य मन्त्रविधियाख्याने	३. २ १४.	.	३०३
दूर्वेष्टकोपधानविधादि.	३. २. १०.	...	३०४
दियजुर्गामेष्टकाया उपधानविधादि. ...	३. २. १६.	.	३०५
दियजुरुपधानस्य मन्त्रविधियाख्याने.	३ २. २१.		३०८
निवपनमन्त्राणां विधियाख्याने.	२ ३ २८.		१८५
नेष्टं तीष्टकामन्त्राणां विधियाख्याने ...	१ ३ ८.		८७
नेष्टं तीष्टकासु व्यामन्याहीनां विधानम् ...	१ ३ १५		८९
नेष्टं तीष्टकासूक्तनिनयनम्	१. ३ १७		८४
नेष्टं तीष्टकाहरणप्रकारादि	१ ३ १.		८३
नेष्टं तीष्टकोपधानप्रकारादि.	१. ३. ८.	.	८६
नेष्ट तीष्टकोपधानाख्यायिका. ..	१. ३ १.	.	८३
परिश्रयणमन्त्रविधियाख्याने	१. १. १४	.	२४
परिसंपन्नप्रकारोपदेशादि	३ १. ३५.	...	२७०
यलाशशाखयार युद्धेहनम् ...	२ ३ ७	.	१६६
पशुसुखादौ शकलप्रक्षेपविषयः.	४. २. ११.	...	३६३
पशुशीर्षसु सुवर्णशलाकाप्रक्षेपादि.	४ २. ८		३६९
पशुशीर्षाणां उपधानविधादि.	४. २. १	.	३८८
पुरुषशिरस उद्व्यहत्यादिकम्.	४ २ १२.	...	३६६
पुरुषोपधानाङ्गत्वेन सामगानविधिः.	३ १. २२.	...	२६९
पुष्करपर्णस्योपधानविधादि ..	२ ४ १७.	...	२२३
पुष्करपर्णे रक्तोपधानस्तुत्यादि.	३ १ १२.	...	२५२
पुष्करपर्णोपधानविधिस्तवनादि	३ १ ७	...	२४८

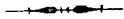
पुञ्जपर्यायपदानस्य मन्त्रविधिशाख्याने ...	३ १. ६.	...	२५०
प्रजापतिचिन्ताम्योन्नादात्म्यप्रतिपादनम्	१. २. ६.	..	६१
प्रजापतिशरीरविज्ञेयप्रतिपादनम्. ...	१. २ १.	..	५०
प्रजापतेराध्यात्मिकाधियज्ञिकरूपत्ववर्णनम्.	१. २. १३.	..	६५
प्रत्युपस्थानस्य विधितन्मन्त्रतदुच्चारणादि.	४. २. ४८.	..	४१२
पाश्चात्येष्टकादयोपधानमन्त्रयोर्विधिशाख्याने.	१ १. २८.	..	३५
प्राणान्नविषयकमन्त्रपाठस्तदाख्यानम्.	४ २. २१.	..	३५४
प्रायणीयेष्टिविधानम्. ...	१. ४. १.	...	१०४
दृष्टतीसम्पद्वर्णनम् .. .	१. २. २२.	...	७१
रुक्ममध्ये हिरण्यमयपुरुषोपधानविधादि.	३. १. १५.	...	२५६
रुक्मोपधानमन्त्रविधिशाख्याने ...	३. १ १६.	...	२५४
रैतस्मिन्नुपधानमन्त्रविधिशाख्याने. ...	३. २. २३.	...	३११
रैतस्मिन्चोपधानविधादि. ...	३ २. २२.	...	३१०
लोकम्पृशाखाया इष्टकाया उपधानविधिः.	१. १. ३३.	...	३६
लोकम्पृशादीष्टकाना सुपधान मन्त्रविचारादि.	१. १. ३४	...	४१
लोकेष्टकाना सुपधानविधादि. ...	२. ३. १३.	...	१७४
लोकेष्टकोपधानमन्त्राणां हृन्दसो नामविचारः.	२. ३. ३६.	...	१६३
विश्वज्योतिरिष्टकोपधानस्य मन्त्रविधिशाख्याने.	३ २. २७	.	३१४
विश्वज्योतिष उपधानविधादि. ...	३. २ २५.	..	३१२
वीजावापस्य मन्त्रविधिशाख्याने.	२. २. १०		१४५
सुदूहन मन्त्रस्य विधिशाख्याने	१. १. २.	.	१७
सुदूहन विधानम्.	१ १. १.	...	१५
सुदूहने पलाशशाखायाः करणत्वविधिः.	१. १. ४.	...	१६

शकलप्रक्षेपमन्त्रविधिस्तद्व्याख्यानदिकश्च	४ २ ११	—	३६४
शकराभि परिश्रयणविधानम्	१ १ १२	--	२६
शालाहारीपस्यानम्	१ ४ १		१०४
शङ्खे शरणां कृत्वा मन्त्रभौवर्ष्येणम्	२ ३ ४१	---	१६४
शस्त्रतगार्हपत्यायतनस्त्रिकामिष्यनविधि	१ १ १७		२७
सत्यसामगानविधनुवाहादि	३ १ ३		२४७
समन्तकं सिकताभिर्मथ्यम्	२ ३ १२		१७३
समन्तकं सुमोत्यागविधानादि	१ ३ १८		६५
सर्पसामभिः पुरुषस्योपधानविध्यादि	३ १ २५		२६४
सामिसिन्धे क्रतौ सोमक्रयकालविधि	२ ३ १		१६७
सिकतानां निवपनविधि	१ १ ६		२२
सिकतानिवपनमन्त्रविधि	१ १ ११		२२
सिकतापूर्णाया उखाया मध्ये तूर्ण्यी पयस			
च्यासचनविध्यादि	-- -- १ १ ४४		४८
सौरयोजनमन्त्रस्य विधियाख्याने	१ ४ ४		१०६
सौरयोजनाय काष्ठनिरूपणादि	१ ४ ३		१०६
सौरादनडुदिमोचनविध्यादि	१ ४ २१		१२०
सूददोहसो निषेधोपपादनम्	१ १ १५		२५
स्तरयचर्मयोऽनङ्घ्रिकारत्वादिविधानम्	२ ४ २		३०६
सुशौरुपधानविध्यादि	३ १ ३६	--	२७१
सुशौरुपधाने मन्त्रविध्यादि	३ १ ४१		२७३

स्यमाहसाया मन्त्रविधियाख्याने, १ ...	३. २. ५.	...	२६५
स्यमाहस्योपधानविधादि.	३. २. १.	...	२६२
द्विरस्यपुरोधोपधानमन्त्रस्य विधियाख्याने.	३. १. १६.	...	२६०

॥ मूलपाठशुद्धिपत्रम् ॥

शब्दम्	शब्दम्	प्र० ब्रा० क०	पृष्ठे
सव्वा	सर्व्वा	१. १. ८.	३
अप्रे	अप्ने	१. १. १०.	४
अथं	अथं	१. १. १३.	४
स्वचः	स्वर्च	१. १. २३.	८
स उदय०	स उदय०	१. २. २२	५६
यम्या	यम्या	१. ३. १०.	७८
वीथे	वीथे	२. ३. १८.	१५५
उपादीप्तो	उपादीप्तो	२. ३. २१.	१५६
मात्मन्नु०	मात्मन्नु०	२. ३. २१.	१५६
०दृत्तस्य	०दृत्तस्य	२. ३. २३.	१५७
०दात्मन्तेतो	०दात्मन्तेतो	२. ३. २८.	१५८
मानुनेत्य०	मानुनेत्य०	२. ३. २०.	१६०
ब्राह्मण	ब्राह्मण	२. ३. ४२.	१६४
सपश्यन्न सु	सपश्यन्नसु	२. ४. १०.	२०३
पुरस्ताद्र रक्षासि	पुरस्ताद्रक्षासि	२. ४. १०.	२०४
मित	मितं	२. ४. १८.	२०७
०पाप्मन	०पाप्मान	३. १. १	२२७

अथोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः

पशुव ऊषा अस्त्रिंस्तुलोके पशून् दधाति तस्माद्दि-
नेऽस्त्रिंस्तुलोके पशुवः ॥ ६ ॥

यद्देवोषान्निवपति । प्रजापतिः प्रजा असृजत

ता नानीलवा असृजत ता न समजानत सी-
ऽकामयत सञ्जानीरन्निति ताः समानीलवा अक-
रोत्तासा मूषानुल्व मकरोत्ताः समजानत तस्मा-
दुद्येतर्हि समानीलवाः स मेव जानते देवैः
समानीलवोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते तद्य-
दुषान्निवपति देवैरेव तत् समानीलवो भवति ॥ ७ ॥

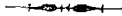
सञ्जान मसीति । समजानत ह्येतेन काम-

धरण मिति पशवो वा ऽऊषाः पशुवः काम-
धरणं मयि ते कामधरणं भूयादिति मयि ते
कामधरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूया-
सुरित्थेतत्तैः सर्व्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्व्वं
गार्हपत्या चितिरुल्व मूषाः सर्वां तद्योनि मुल्वेन
प्रच्छादयति * ॥ ८ ॥

(ख)

अक्षरम्		शुद्धम्		प्र० मा० क०		पृष्ठे
तिष्ठा०	...	तिष्ठ०	...	१, १, २,	...	१२८
पुष्कधपणं	...	पुष्करपणं	...	१, १, ११,	...	२३१
०दर मद्यत्		०दरमद्यत्	...	३, १, ३८,	...	२४१
०चिक्र मिपत्तत्		०चिक्रमिपत्तत्	...	४, १, १०,	...	२११
तद भव०	..	तदभव०	...	४, १, २१,	...	२३२
०ती मे वै	.	०तीमे वै	..	४, २, २४,	...	३०८

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ सप्तमकारणम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

गार्हपत्यं चेष्यन् पलाशशाखया व्युद्रहति ।
 अवक्षति । हैतद्यद् गार्हपत्यं चिनोति य उ उ वै के
 धाम्निचितोऽद्या मेव तेऽवसितास्तद्यद्गुद्रहत्यवंसि-
 तानेव तद् व्युद्रहति नेद्वसितानध्यवक्षानीति * ॥१॥
 अपेत व्वीत वि च सर्पतात इति । अप

* 'नीति'—इति क, 'नीति'—इति ग ।

अथ सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य
भस्म यत् सिकता अग्निं सु वा ऽएतु वैश्वानरं
चेप्यन् भवति न वा ऽअग्निः स्वं भस्मातिदहत्य-
नतिदाहाय ॥ ६ ॥

युद्धेव सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य
रेतो यत् सिकता अग्निं सु वा ऽएतु वैश्वानरं
चेप्यन् भवति न वा ऽअग्नेरेतस्कात् किञ्चन व्विक्रि-
यनेऽस्माद्रेतसोऽधि व्विक्रियाता ऽइति ॥ १० ॥

अग्नेर्भस्माखग्नेः पुरीष मसीति । यातयाम
वा ऽअग्नेर्भस्मायातयाम्नाः सिकता अयातयाम
मेवैनद्रेतत् करोति ताभिः सर्व्वं गार्हपत्यं प्रुच्छा-
दयति योनिर्व्वं गार्हपत्या चिती रेतः सिकताः
सर्व्वखां तद्योनौ रेतो दधाति ० ॥ ११ ॥

अथैनं परिश्रिट्भिः परिश्रयति । योनिर्व्वं
परिश्रित इदु मेवैतद्रेतः सित्तं योन्वा परि-
गृह्णाति तस्माद्योन्वा रेतः सित्तं परिगृह्णते ॥ १२ ॥

यद्दुदैनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति । अथं वै

लोको गार्हपत्य आयः परिश्रित इमं तं लोक
 मङ्गिः परितनोति समुद्रेण हैनं तत् परितनोति
 सर्व्वतस्तस्मादिमं लोकं सर्व्वतः समुद्रः पर्येति
 दक्षिणावृत्तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत् समुद्रः
 पर्येति खातेन तस्मादिमं लोकं खातेन समुद्रः
 पर्येति ॥ १३ ॥

चित् स्येति । चिनोति च्येनाः परिचित
 स्येति परि च्येनाद्यिनोत्यूर्ध्वचितः अथध्व मित्यूर्ध्वा
 उपदधदाह तस्मादूर्ध्व एव समुद्रो विजतेऽथ
 यत्तिरधीरुपदध्यात् सकृद्देवेदं सर्व्वं समुद्रो
 निर्म्मज्यान् • सादयत्यसन्ना ह्यापी न सूदो-
 हसाधिवदति ॥ १४ ॥

अस्थीनि वै परिश्रितः । प्राणः सूदोहा न
 या ऽअस्थियु प्राणोऽस्थिकेन यजुषा बह्वीरिष्टका
 उपदधात्केकं च्येनद्रूपं यदापोऽथ यद् ब्रह्माः
 परिश्रितो भवन्ति ब्रह्मो ह्यापः ॥ १५ ॥

• 'निर्मज्यान्' इति, 'निर्मज्यान्'—इति च इष्टं डा. वेबर
 गद्योदयेन । 'निर्मज्यान्'—इति तु भाष्यगाम्भारतः पाठः ।

तद्वै योनिः परिश्रितः । उल्वं सूया रेतः
सिकता वाह्याः परिश्रितो भवत्यन्तरऽऽजुषा वाह्या
हि योनिरन्तरं मुल्वं वाह्यऽऽजुषा भवत्यन्तराः
सिकता वाह्यं ह्युल्वं मन्तरं रेत एतेभ्यो वै
जायमानो जायते तेभ्य एवैन मेतुञ्जनयति ० ॥ १६ ॥

अधैन मत्स्थिनोति । इद् मेवैतद्रेतः सिक्तं
विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रि-
यते ॥ १७ ॥

स चतस्रः प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्
तिरश्चौ द्वे पुरस्तात्तद्याद्यतस्रः प्राचीरुपदधाति स
आत्मा तद्यत्ताद्यतस्रो भवन्ति चतुर्विधो ह्यय
मात्माथ ये पश्चात्ते सुक्थ्यौ ये पुरस्तात्तौ बाह्व
यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥

तं वा ऽएतम्† । अत्र पत्रपुच्छवन्तं विकरोति
यादृग् वै योनौ रेतो. विक्रियते तादृग् जायते
तद्यदेत मत्र पत्रपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेपो
ऽमुत्र पत्रपुच्छवान् जायते ॥ १९ ॥

* 'मेतुञ्जनयति'—इति क ।

† 'एतम्'—इति ग, घ ।

तं वै पक्षपुच्छवन्त मेव सुन्तम् । न पक्ष-
पुच्छवन्त मिव पश्यन्ति तस्माद्योनौ गर्भं न यथा-
रूपं पश्यत्यथैन समुन्न पक्षपुच्छवन्त' पश्यन्ति तस्मा-
ज्जातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति ॥ २० ॥

स चतस्रः पूर्वा उपदधाति । आत्मा क्षीवाये
सम्भवतः सम्भवति दक्षिणत उदङ्ङासीन उत्त-
रार्धां प्रथमा मुपदधाति तयो हास्यैपोऽभ्यात्म
मेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥

अयं सोऽग्निः * । यस्मिन्सोम मिन्द्रः
सुतं दध इत्ययं वै लोको गार्हपत्य चापः सो-
मः सुतो ऽस्मिन्स्तल्लोकेऽप इन्द्रोऽधत्त जठरे व्वा-
वशान इति मध्यं वै जठरं सहस्त्रियं व्वाज-
सत्यं न सप्ति मित्यापो वै सहस्त्रियो व्वाजः स-
सवान्त्वन्स्तूयसे जातवेद इति चितः संधीयसे
जातवेद इत्येतत् † ॥ २२ ॥

अग्ने युत्ते दिवि व्वर्च इति । आदित्यो

* 'ऽयसिः'—इति ग, घ ।

† 'द्व्येतत्'—इति ग, 'द्व्येतत्'—इति घ ।

वा ऽअस्य दिवि वृचः पृथिव्या मित्यय मग्निः
 पृथिव्याऽ यदोषधीष्वप्स्ता यन्नचेति य एवौप-
 धिषु चाप्सु चाग्निस्तु मेतदाह येनान्तरिक्षं सु-
 र्व्यांततन्येति व्यायुः सु त्वेषः सु भानुरर्णवो
 नृचक्षा इति महान्तम् भानुरर्णवो नृचक्षा
 इत्येतत् ० ॥ २३ ॥

अग्ने दिवो ऽअर्णं मुक्त्वा जिगासीति † । आपो
 वा ऽअस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेत्युक्त्वा-
 देवाऽ२ ॥ ऽऊचिषि ‡ धिष्णाया य ऽइति प्राणा वै
 देवा धिष्णास्ता हि सुर्वा धिय इष्णन्ति या
 रोचने परस्तात् सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त
 ऽआप इति रोचनो ह नामेषु लोको यच्चैष
 एतत् तपति तद्याश्चितं परेणापो याश्चावरेण ता
 एतदाह ॥ २४ ॥

पुरीष्यासो ऽअग्नय इति । पशुव्यासो ऽग्नय

* 'इत्येतत्'—इति ग, 'इत्येतत्'—इति घ ।

† 'जिगासीति'—इति ग, घ ।

‡ 'देवाऽऊचिषे'—इति, 'देवाऽऊचिषे',—इति घ इष्टं वेवर-
 मशोदयेन, परं 'देवाऽ२२॥ऊचिषे'—इत्येव पाठस्तत्प्रभातः ।

द्रुत्येतत् प्रावणेभिः सजोषस इति प्रायणरूपं
 प्रायणधुं ह्येतदग्नेर्यद् गार्हपत्यो जुपन्तां यज्ञ
 महुहोऽ नमीवा इषो महीरिति जुपन्तां यज्ञ
 महुहोऽनशनाया इषो महीरित्येतत् ॥ २५ ॥

नानोपदधाति । ये नानाकामा आत्मंस्तां-
 स्तुदधाति सद्यत् सादयत्येकं तदात्मानं करोति
 सुददोहसाधिवदति प्राणो वै सुददोहाः प्राणे-
 नैवेन मेतत् सुन्तनीति सुन्दधाति ॥ २६ ॥

अथ जघनेन परीत्य । उत्तरतो दक्षिणा-
 सोनोऽपरयोर्दक्षिणा मय ऽउपदधातीडा मग्ने पुरु-
 दधुसधुं सनिं गोरिति पशवो वा ऽद्रुडा पशूना
 मेवास्मा ऽएता माशिप माशान्ते शश्वत्तमधुं हव-
 मानाय साधेति यजमानो वै हवमानः स्यान्नः
 सूनस्तनयो व्विजावेति प्रजा वै सूनुरग्ने सा
 ते सुमतिर्भूत्वस्मै ऽद्रुत्याशिप माशान्ते ॥ २७ ॥

अथोत्तराम् । अद्यं ते योनिर्ऋत्वियो यतो
 जातो ऽप्रोचया द्रुत्यं ते योनिर्ऋत्व्यः सना-

तुनो यतो जातोऽदीप्यथा इत्येतत् तं जानन्नग्न
 ऽआरोहाथा नो वर्द्धया रयि मिति यथैव यजु-
 स्तथा बन्धुः ॥ २८ ॥

सुक्थ्यावस्यैते * । ते नानोपदधाति नाना साद-
 यति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हीमे
 सुक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे सुक्थ्यौ पश्चादुप-
 दधाति पश्चाद्हीमे सुक्थ्यावयाभ्याः सुःस्पष्टे
 भवत एवः हीमे सुक्थ्यावयाभ्याः सुः-
 स्पष्टे ॥ २९ ॥

अथ तेनैव पुनः परीत्य । दक्षिणत उदङ्डा-
 सीनः पूर्वयोरुत्तरा मयः ऽउपदधाति चिदसि तथा
 देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेत्यथ दक्षिणां परिचिदसि
 तथा देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेति ॥ ३० ॥

वाह्वः ऽअस्यैते † । ते नानोपदधाति नाना
 सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हीमौ
 वाह्व द्वे भवतो द्वौ हीमौ वाह्व पूर्वाह्वं ऽउप-

* 'सुक्थ्यावस्यैते'—इति ग, घ ।

† 'अस्यैते'—इति ग, घ ।

दधाति पुरस्ताद्दीमौ वाह्ण ऽत्र्याभ्याः सु-
 स्पष्टे भवत एवः हीमौ वाह्ण ऽत्र्याभ्याः सु-
 स्पष्टौ स वा ऽद्वितीमा ऽउपदधातीतीमे ऽद्वितीमे
 तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवता * ॥ ३१ ॥

अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गाय-
 त्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्त
 मेवैन मेतच्चिनोति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्च-
 चितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैन मेतच्चिनो-
 त्यष्टाविष्टकाः पञ्च कृत्वः सादयति तत्त्रयोदश
 त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशगानेच्चितिपुरी-
 षाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद्
 भवति ॥ ३२ ॥

अथ लोकम्पृणा मुपदधाति । तस्या उपरि
 वृम्बुस्त्रिस्तः पूर्व्वंस्त्रिहृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावन्त मेवैन मेतच्चिनोति दशोत्तरास्तासा मुपरि
 वृम्बुर्द्वै वाग्रेऽथ दशाथैका मेवः हि चितिं चि-

न्वन्ति तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तौ वृन्दुः ॥ ३३ ॥

ता उभय्य एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंशोऽसुं तदादित्य मस्मिन्नग्नौ प्रति-
ष्ठापयति ॥ ३४ ॥

एकविंशतिर्वेव परिश्रितः । द्वादश मासाः
पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका अय मग्निरमुतोऽध्येक-
विंश इमं तदग्नि ममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति
तद्यदेता एव मुपद्धात्येतावेवैतदन्योऽन्यस्मिन् प्र-
तिष्ठापयति तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ तौ
या ऽएतावत्र द्वावेकविंशौ सम्पादयत्यत्र द्ये-
वेभौ तदोभौ भवत आहवनीयश्च गार्ह-
पत्यश्च ॥ ३५ ॥

अथ पुरीष निवपति । तस्योपरि वृन्दुस्त-
द्वात्वालबेलाया आहरत्यग्निरेष यद्वात्वालस्तयो
हास्यैतदामोय मेव भवति सा समम्बिला स्यात्
तन्भ्योक्तौ वृन्दुः ॥ ३६ ॥

व्याममात्रो भवति । व्याममात्रो वै पुरुषः
 पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसन्नितां तद्यो-
 निं करोति परिमण्डला भवति परिमण्डला
 हि योनिरथो ऽथयं वै लोको गार्हपत्यः परि-
 मण्डल उ वा ऽथयं लोकः * ॥ ३७ ॥

अथैनौ सन्निवपति । सञ्जा मेवाभ्या नेतत्
 करोति समित् सङ्ख्येधा सं वां मनांसि
 सं व्रताग्ने त्वं पुरीष्यो भवतं नः समनसाविति
 शमयत्येवैनावेतद्दृष्टिंसायै यथा नान्योऽन्यत् हिं-
 स्याताम् ॥ ३८ ॥

चतुर्भिः सन्निवपति । तद्ये चतुष्पदाः पशव-
 स्त्रैरेवाभ्या नेतत् सञ्जां करोत्यथो ऽश्वं वै पशवो-
 ऽग्नेनैवाभ्या नेतत् सञ्जां करोति ॥ ३९ ॥

तां नु रिक्ता मवेचेत नेद्रिक्ता मवेच्चा ऽद्विति
 यद्रिक्ता मवेचेत यसेत हैनम् ॥ ४० ॥

अथास्यां सिक्ता आवपति । अग्नेरेतद्-
 वैश्वानरस्य रेतो यत् सिक्ता अग्नि मेवास्या नेतद्

वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति सा समम्बिला
स्यात्तस्योक्तो वृशुः ॥ ४१ ॥

अथैनां विमुञ्चति । अप्रदाहाय यद्वि युक्तं
न विमुच्यते प्र तद्दह्यत ऽएतद्वा ऽएतद्युक्ता रेतो-
ऽभार्षीदितु सग्निं त मुत्राजीजनदद्यापरं धत्ते योषा
वा ऽउखा तस्माद्यदा योषा पूर्वः रेतः प्रज-
नयत्ययापरं धत्ते ॥ ४२ ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्य मिति । मातेव
पुत्रं पृथिवी पशुव्य मित्येतदग्निः स्वे योनाद-
भारुखित्यग्निः स्वे योनावभार्षीदुखित्येतत्तां विश्वै-
र्देवैर्ऋतुभिः सविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा वि-
मुञ्चत्वित्यृतवो वै विश्वे देवास्तदेनां विश्वैर्देवै-
र्ऋतुभिः सविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमु-
ञ्चति ता मुत्तरतो ऽग्नेर्निदधात्यरत्निमात्रे तस्योक्तो
वृशुः ॥ ४३ ॥

अथास्यां प्रथ आनयति । एतद्वा ऽएतद्रेतो
धत्तेऽथ पयो धत्ते योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा
योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्तेऽधराः सिकता

भुवन्व्युत्तरं पयोऽधरः हि रेत उत्तरं पयस्तन्-
 मध्यः ऽत्रानयति यथा तत् प्रति पुरुषशीर्षं
 सुपदध्यात् ॥ ४४ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमद्देश्वरम् ॥
 उखासम्भरणाद्यं तु भस्मावहरणान्तकम् ।
 चित्यस्याग्नेर्बाह्यं मङ्गं प्रोक्तं पठेऽथ सप्तमे ॥
 दृष्टकाचयनात् पूर्वं मग्निस्थानस्य संश्रिताया ।
 कर्त्तव्या या समासेन चेह विस्पष्ट मीयेते ॥

“अग्निं चितुते”—इत्यनारभ्य विहितस्य अग्निचयनस्य *
 “अथातोऽग्नि मग्निष्टोमेनानुयजति”—इत्यादिवाक्येन † सोमयाग-
 शेषत्वावगतेः साम्निकस्य सम्बन्धिनां गार्हपत्यादिधिष्ण्यानां सर्वेषां
 मेव चयनम् ; संस्कार्यत्वात् ‡ तत्र धिष्णेषु गार्हपत्यास्यस्य
 धिष्णस्यप्रायस्यात् तत्र प्रथमं चयनं विधित्कुस्ततः प्राच्यान्
 भूसंस्कारान् विधास्यन् तत्स्थानस्य समन्तकं व्यूढ्वनं
 विधत्ते—“गार्हपत्यं चेष्यन्निति । गृहपतिना संयुक्तोऽग्निः

* तै० सं० ५. ५. १, २ अथवाकौ दृष्टव्यौ ।

† तै० ब्रा० २. ३. १० अधिकरणं दृष्टव्यम् ।

‡ ‘संस्कार्यत्वात्’—इति च इष्टो वेदरेण ।

गार्हपत्यः ; "गृहपतिना संयुक्ते ज्ञाः"—इति * पाणिनिष्मृतेः ।
 इह तु गत्याग्नेः आधारभूतो भूपदेशः । आधाराधेययो-
 रभेदोपचारेण आधेयवाचिना गच्छेनोच्यते संस्कर्तव्यत्वप्रति-
 पत्तये । अथ मर्थः । यस्मादेतत् स्थानं गार्हपत्यस्याग्नेः
 अधिकरणम् , अतश्च चयनेन संस्कर्तव्य मित्यर्थः । संस्कारश्चात्र
 प्राधान्यद्योतिन्या द्वितीयया "त्रोहीन् प्रोक्षति"—इत्यादाविव प्रति-
 पाद्यते । धेव्यत्रिति हेतौ शब्दप्रत्ययः । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः"
 —इति † । यतोऽस्मिन् स्थाने चयनं कर्त्तव्यम् , अतो हेतो-
 रेतत् स्थानं पलाशवृक्षस्य शाखया "अपेत"—इति वक्ष्यमाणेन
 मन्त्रेण ‡: "व्युद्गृहति" लोद्गृहणादिकसम्प्राजनेनापसारयतीत्यर्थः § ॥

व्युद्गृहनस्य प्रयोजन माह— "अवस्यति हैतदिति । गार्हपत्य-
 स्याऽग्नेर्वत् स्थानं चयने संस्करोति मयात्र सोमेन यष्टव्य मिति,
 'तत्' तेन व्युद्गृहनेन 'अवस्यति' नियिनोत्येव । यद्वा , गार्हपत्यस्य
 यश्चयनं तदेव देवयजनाध्यवसानम् । तथाच 'ये केचित्' 'अग्नि-
 चितः' अग्निश्चितवन्तो यजमानाः 'ते' 'अत्या मेव' पृथिव्या मेव
 'अवसिताः' अवसानं प्राप्तास्तत्रैव पथर्त्तन्ते , 'तत्' तथा सति
 पलाशशाखया 'यत्' स्थानं 'व्युद्गृहति'—इति यत् 'तत्' तेन
 'अवसितानेव' तत्र स्थितान् प्राप्तानान् यजमानान् 'व्युद्गृहति'
 विविधं निरप्यति । ॥

* पा० सू० ४. ४. ८ ।

† पा० सू० १. २. १२६ ।

‡ अनुपद मेव द्वितीया कञी द्रष्टव्या ।

§ का० श्रौ० सू० १०. १. ४ ।

॥ "गृहपतिः" गार्हपत्यस्याग्नेःपतितं पृथादि शक्यतया 'अग्नि-
 दिव्यारपति'—इति ककः (का० श्रौ० सू० १०. १. ४.) ।

व्युद्बुद्धं कुर्वती यजमानस्याभिप्राय माह— “नेदिति ।
अग्निचयन मधुहाय तत्रैषावस्थितान् यजमानान् अत्रैव ‘नेत्
अध्यवस्थानि’ * तेषां सुपरि अध्यवस्थानं भवस्थानं नैव करवाणि †
‘इति’ अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मिन् व्युद्बुद्धे प्रतीकषडहणेन मन्त्रं विधत्ते— “अपे-
तेति ‡ । अत्र चापेतवीतेतिवाक्यद्वयस्यार्थं माह—“अप चेवेतेति ।
हे यज्ञविरोधिनी जनाः । अस्मात् स्थानात् ‘अपेत’ अपगच्छत,
अपगमनसमयेऽपि ‘वोत’ विविधं गच्छत । अनयोरपगमन-
विगमनयोः समुच्चयो विवक्षित इत्यसु मर्थं व्योतयितुं चकारयोः
प्रयोगः । ‘वि च सर्पतात’-इत्येतदनूद्य व्याचष्टे— “व्यु चेति ।
‘ये तु’ प्राणिनः उदरेणैव सर्पन्ति गच्छन्ति, तान् सर्पसरी-
सृपादीन् प्राणिनः प्रति अस्मात् स्थानात् अपगमनं मनेन
प्रार्थयति इत्यर्थः ॥

तथा च मन्त्रभागस्याय मर्थः— हे उदरेणैव सर्पणशीलाः
पन्नगादयः । ‘अतः’ अस्मादग्निचयनस्थानाद् ‘विसर्पत’ विविधं
गच्छन्तेति । द्वितीयपादं मनूद्य व्याचष्टे—“येऽत्र स्येति । पुरा अती-
तकाले भवाः ‘पुराणाः’ । “सायश्चिरम्याह्नेप्रीड्ययेभ्यः”-इति §
पुरायश्चादध्ययात् व्यु-प्रत्ययः, “पुराणप्रोक्तेषु”-इति । निपातनात्
तुडभावः, तथा च सनातना इत्यर्थो भवति । नूतना इत्यस्यार्थं

* ‘अध्यवस्थामि’ ङ, च, ञ ।

† ‘करिष्यामि’ ङ, च, ञ ।

‡ पा० सं० १२. ४५ ।

§ पा० सू० ४. २. २२ ।

|| पा० सू० ४. २. १५ ।

माह— “अधुनातना -इति । ‘अधुना’ अस्मिन् वर्तमान-
काले भवाः । तदयं मन्त्रभागस्यार्थः,— ‘अत्र’ अस्मिन् स्थाने
ये पुराणाः सन्तः स्य, ये च नूतना अधुनातनाः स्य, ते-सर्वे
यूय सपेतेति ॥ २ ॥

द्वितीयपाद मन्त्र व्याचष्टे— “अदायम इति । -अवस्यति
अस्मिदिति ‘अवसानं’ स्थानम्, ‘पृथिव्याः’ सम्बन्धि यत्, तत्
‘यमः’ अवस्यम् दत्तवान् । “यमो ह वा इत्यादि । ‘अस्याः’
पृथिव्याः संबन्धिनः ‘अवसानस्य’ स्थानस्य यमः खलु ‘ईष्टे’,
अत्र. स एव अस्मै यजमानाय ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘अवसानं’ स्थानं
‘ददाति’ ॥ २ ॥

चतुर्थपाद मन्त्र व्याचष्टे— “अक्रविति । ‘पितरः’ पित्र-
देवताः ‘यज्ञे’ यजमानाय अग्निचयनार्थम् ‘इमं लोकं’ स्यागम्
‘अक्रन्’ अक्रपत् । “अत्रं वा इत्यादि । अत्रियजातिर्हि यमः,
पितरस्तु तस्य ‘विशः’ प्रजाः । “यमः पितृणां राजा”—इति हि
श्रुतिः ० । “यस्मा उ वा इति । लोके हि ‘अत्रियः’ राजा ‘विशा’
स्वकीयया प्रजया ‘संविदानः’ सञ्ज्ञानानः, ऐकमत्यं प्राप्तः
सन् ‘अप्यां’ पृथिव्या अस्मै पुरुषाय अवसानं ‘ददाति’, तस्य
‘तत्’ ‘सुदत्तं’ शोभनदत्तं भवति । यद्ययं दृष्टान्तः, तथैव खलु
‘अस्मै’ यजमानाय ‘अत्रियः’ यमोऽपि पित्ररूपया स्वकीयया
‘विशा’ सञ्ज्ञानान् सन् ‘अप्यां’ यजमानाय ‘अस्यां’ पृथिव्याम्
‘अवसानं’ स्थानं ‘ददाति’ ॥ ४ ॥

तस्मिन् व्युद्भवे पनागशाखायाः करणत्वं यद् विहि-

० “यावन्तो वै ऋषयस्त्वज्जिषी यम आधिपत्ये परोयाय”—
इति ने. सं. ५. १. ८ ४, ऐ. भा. ८ २. १ इत्यादिपि दृष्टव्यम् ।

तम् ०, तदनूद्य स्तौति— “पलाशशाखायेति । वृक्षेषु मध्ये
पलाशवृक्षो ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः । यद्वा, सोमाहरणसमये
भूमौ पतितस्य पर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्तेः † गायत्रीसम्ब-
न्धात् पलाशवृक्षो गायत्रीसम्बन्धकः । तथा च तेनैव ‘ब्रह्मणा’
‘तत्’ तत्र ‘अत्रसितान्’ अत्रसाय स्थितान् जनान् भक्षात्
स्थानात् ‘व्युद्गृहति’ उच्चाटयति ‡ मन्त्रकरणत्वं मनूद्य स्तौति—
“मन्त्रेणेति । “ब्रह्म वा इति । यद् ब्रह्म विवक्ति हि मन्त्रः,
तथा च मन्त्रेण क्रियमाणं व्युद्गृहणं ब्रह्मणैव कृतं भव-
तीत्यर्थः ।

तस्याः पलाशशाखाया निरसनं विधत्ते— “ता मुदीची
मिति ऋ । ‘उदिचीम्’ उदगयाम्, उदीचीं दिशं वा प्रति
‘ताम्’ पलाशशाखाम् ‘उदस्यति’ उत्क्षिपति, परित्य-
जतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सम्नाजनेनानन्तर भूपाणां निवपनं विधत्ते— “अयोपानिति § ।
धारमृत्तिका ऊषाः । पृथिव्याः पशुसमृद्धिहेतुत्वेनैतत् प्रशं-
सति— “अयं वै लोक इति । ऊपरदेशस्य पशुभिरुपजीव्यत्वा-
दूपाणां पशुत्वश्रपदेश इति । “तस्मादिम इति । यस्मादूपाणां
निवपनेन पशुवोऽस्मिन् लोके स्थापिताः, तस्मादेव कारणाम्
इदानीं मपि ‘इति’ ‘पशवः’ शवाद्याः, ‘अस्मिन् लोके’ समृद्धा
उपलभ्यन्ते ॥ ६ ॥

* प्रथमा कण्ठी दृष्टया (१, १६ पृ०) ।

† शत० ब्रा० १. ५. ४ दृष्टम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १७ १. ४ क ।

§ ता० श्रौ० सू० १७ १. ४ ख ।

उपनिषदं 'प्रकारास्तरेषु' स्तोतु मनुवदति— "यद्दे-
वेति । उपाया मुन्वद्वपत्व माध्यायिकया प्रतिपादयन् सञ्ज्ञान-
हेतुता माह— "प्रजापतिः प्रजा इति । "ता नानोन्ववा इति ।
नानाविधं परस्परं विभिन्न मुन्वं गर्भवेष्टनं यासान्तास्तयोक्ताः ;
ततो भिद्यज्ञातीयत्वात् 'ताः' प्रजाः परस्परं 'न तं समजानत'
समानज्ञानाः नाभवन् । 'सः' च प्रजापतिः 'प्रकामयत' इमाः
प्रजाः परस्परं 'सञ्चानीरन्निति' । एवं कामयित्वा भिन्नोन्व-
जनितत्वं दीप मानोष्य 'ताः' प्रजाः 'समानोन्ववाः' समान
रीक मेवोन्वं यसां तयाविधाः 'प्रकरोत्' । किं तत् समान सुख
मिति , तदाह— "तासा मूपागिति । उपपद्यमानानां प्रजाना
मुन्वत्वेनोपान् कृतवानित्यर्थः । तथा च एकोन्वजनित-
स्त्विन समानज्ञातीयाः 'ताः' सर्वाः प्रजाः 'समजानत' ऐकमत्वं
प्राप्ता प्राप्तम् । यथादेवं पुराह्वयम् , 'तथाद्' इदानी मपि
समानोन्ववाना मिकमाह्वयानां प्रजानां सम्प्रतिदृश्यत इत्यर्थः ।
"देवेरित्यादि । देवैः सह समानजन्मा भवामीत्यनेनाभिप्रायेण
हि 'यः' यजमानो 'यजते' 'तत्' तथा सति उन्वद्वसंभुताना
मूपायां निवपनेन तेदेव 'देवैः' 'समानोन्ववाः' समानजन्मा
'भवति' इत्यर्थः ॥ ० ॥

तद्यिम् निवपने मन्त्रं विधाय तदीयपदानि व्याचष्टे—
"मञ्ज्ञान मिति ० । करपे श्रुदित्याह †— "समजानतेति ।
'हि' यथाद् विप्रतिपत्ताः प्रजाः 'एतेन' उपद्वपेचोन्वेन 'समजा-
नत' समानज्ञाना अभवन् , तथात् हे उय ! त्वम् "मञ्ज्ञान

मसीतिमन्त्रेण प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । “पशवः कामधरण मिति ।
 कामाः भ्रियन्ते धीयन्ते अनेन गोरूपत्वेन सुतेनोषेति व्यु-
 त्यक्त्या मन्त्रगतकामधरणशब्देन पशुविषयस्य कामस्य धारणं
 प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । “मयि त इत्यादि । हे जप ! यतः
 त्वं कामधरण मसि , अतः ‘ते’ तव सम्बन्धि पशुरूपं ‘कामधरणं’
 कामप्रापणम् । “मयि भूयादिति मन्त्रवाक्यार्थस्य पर्यवसान माह—
 “मयि ते पशव इति । ‘ते’ तव सम्बन्धिनः ‘पशवः’ ‘मयि
 भूयासुः’ इत्येतत् अत्र प्रतिपाद्य मित्यर्थः । न्युत्प्रेक्षैः प्रच्छादनं
 विधत्ते— “तैरिति * । ‘गार्हपत्यं’ गार्हपत्याग्निस्थानम् । तत्
 प्रच्छादनं प्रशंसति— “योनिर्वा इति । गार्हपत्याग्नि-
 सम्बन्धिनी या ‘चित्तिः’, सा ‘योनिर्वै’ सर्वात्पत्तिकारणम् ।
 गार्हपत्याग्नेराहवनीयाग्न्युत्पत्तिहेतुत्वात् तदीयचयनस्यापि उत्प-
 त्तिहेतुत्वात् योनिवैत सुतिः । “उत्त्व मूषा इति । “तासा
 मूषानुत्त्व मकरोत्”—इत्यान्नातम् † । ‘तत्’ तेन जपैः प्रच्छाद-
 नेन ‘सर्वा’ कृत्वा मेव ‘योनिम्’ आहवनीयाद्युत्पत्तये ‘उत्त्वेन’
 प्रच्छादितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सिकतानां निषपनं विधत्ते— “अयेति । जपवत् ‘निषपति’
 निष्पति ‡ । पृथिव्याः दाहुराहित्यहेतुत्वेनैतत् स्तौति—
 “अग्नेरेतदिति । ‘वैश्वानरस्य’ विश्वानुरहितस्य ‘अग्नेः’ ‘एतद्’
 भस्म ‘यत् सिकाताः’ । ‘वैश्वानरं’ विश्वेषु नरेषु अवस्थितं

* का० श्रौ० सू० १०. १. ५ ।

† एतत्पूर्वस्या मेव कर्णा दृष्टयम् (३ ए० ७ प०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. १. ६ । ‘सिकताभिर्मण्डलं द्वादशति’—

हिरण्यगर्भात्मकं 'अग्नि' खल्वसौ यजमानं 'चिष्यन् भवति' ।
 यथा च चीयमानो वैश्वानरोऽग्निः पृथिवीं न दहेत्,
 तथा च सिकतानां निवपनं पृथिव्याः 'अनतिदाहाय' अति-
 क्रम्य अतिशयितो वा दाहोऽतिदाहः ०, तद्ग्राहिव्याय भवति ।
 न खल्वग्निः स्वकीयं भस्मातीत्य दहति, किन्तु तेनैव छत्रः
 सन् दाहसमर्घो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदेवानूद्य प्रकारान्तरेण स्तौति— "यद्देवेति । "सिकता
 इति । 'यत् एतद्' 'अग्नेः' वैश्वानरस्य 'रितः'; वर्णसादृश्यात् । "न
 वा अरेतस्कादिति । 'न' खलु 'अरेतस्कात्' निर्वीर्यात् पुरुषात् कि
 मपीषदपि 'विक्रियते' उत्पद्यते †, अतश्चेद्यमाणोऽग्निः 'रितसः'
 'अधि' उपरि चितः सन् 'विक्रियते' नानाविधफलसाधन-
 यागहेतुत्वेन विहृतो भवेत् 'इति' अनेनाभिप्रायेण सिकता-
 निवपनं : कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

सत्र सन्ध्र विदधाति— "अग्नेर्भक्षेति ‡ । "यातयाम
 वा इति । 'अग्नेर्भक्ष' 'यातयाम' गतसारम्, रितोरुपायु
 'सिकताः' 'अयातयाम्नाः' अगतसाराः; तथा चैतेन सिकता
 निवपनेन 'अयातयामन्' अगतसारम्, सारवदेव 'एतत्' चयनं
 'करोति' इत्यर्थः ॥

सिकताभिः प्रच्छादनं विधत्ते— "ताभिरिति § । यती रितः-
 संमुताः सिकताः, तस्मात् तासां गार्हपत्यायतने सर्वत्र प्रक्षेपेण

* 'ऽतिपाकः'—इति ड, च ।

† 'उत्पाद्यते'—इति ज ।

‡ वा० सं० १२ ३६ २ ।

§ का० श्रौ० सू० १०, १ ७ ।

सर्वस्या मेव योनी प्रजोत्पत्तिहेतुभूतं 'रेत' एव 'दधाति'
सिक्तवान् भवति ॥ ११ ॥

शर्कराभिः परिश्रयणं विधत्ते— "अथैन मिति । 'एन'
गार्हपत्यप्रदेशं परिश्रयत्येभिरिति 'परिश्रितः' शर्करापर-
पर्यायाः शूक्ष्मपाषाणाः, तैः 'परिश्रयति' परितो वेष्टयति ॥
तत् परिश्रयणं प्रयंसति— "योनिर्वा इति । योनिस्थानीयाः ।
'इद मेव' सिकताह्वयं 'सिक्तं' रेतः' 'एतत्' एतया परि-
श्रयद्रूपया 'योन्या' 'परिश्रयति' परितो धारयति, यथा न
विपद्यते । यस्मादेवं वैदिके कर्मणि, 'तस्मात्' एव कारणात् यो-
पित्तु गर्भागये 'सिक्तं' रेतः' 'योन्या परिश्रयति' परितो धारयति ।

एतदुक्तं भवति,— गार्हपत्यचितिसक्तागादेतदुत्पाद्यते आह-
वनीयचितिः ; तदुत्पन्नावत्र न्युक्ता ऊषा उलवं सिकता रेतः परि-
श्रितो योनिः ; अतः परिश्रयणान्तैः संस्कारैः आहवनीयचितिः
गर्भागम्या प्रतिपद्यत इति ॥ १२ ॥

एतदेव परिश्रयणं मनूय प्रकारान्तरेण स्तीति— "यद्दे-
वेन-मिति । "अयं वै लोक इति । 'अयं' भूलोकात्मकः
खलु 'गार्हपत्यः' अग्निः ; तद्वाचिन्या भूरितिष्याह्वया आ-
हितस्त्वाम् । "आपः परिश्रित इति । परिश्रयणार्थाः शर्कराः
'आपः' उदकात्मिकाः ; शर्करायुक्ते हि भूपदेशे शुननाटाए
उपलभ्यन्ते । तथाच गार्हपत्यस्य परिश्रयिद्भिः परिश्रयणे
सति 'इमम्' एव भूलोकम् 'अग्निः' 'परितमोति' परितो
वेष्टयति । किमोपापेनाग्निः परिवेष्टन मिति तदाह— "समुद्रे

येति । “तस्मादिमं मिति । यस्मात् परिश्रिद्धिः गार्हपत्यस्य परिश्रयणं भूलोकस्य समुद्रेणावरणकारणम्, ‘तस्मात्’ ‘इमं लोकं’ ‘सर्वतः’ सर्वास्तु दिक्षु ‘समुद्रः’ ‘पर्येति’ परितो घ्याप्नोति । परिश्रयणस्य प्रादक्षिण्यं विधाय स्तीति— “दक्षिणावृत्ति । प्रदक्षिणम् ‘घ्रावृत्’ आपर्तनं यथा भवति तथा परिश्रयेदित्यर्थः । ‘तस्मात्’ कारणभूते परिश्रयणे दक्षिणावृत्तिदर्शनात् समुद्रोऽपि ‘इमं लोकं’ ‘दक्षिणावृत्’ प्रदक्षिणावर्तनेन ‘पर्येति’ परितो गच्छति । स्वाते देशे परिश्रयणं विधाय स्तीति— “खातेनेति । गार्हपत्यायतनस्य परितः खातेन प्रदेशेन परिश्रिद्धिः परिश्रयेत् ॥ १३ ॥

तस्मिन् परिश्रयणे मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “चितः स्येति ॥ ‘हि’ यस्मात् ‘एनाः’ शर्कराः ‘चिनोति’ स्थापयति, तस्मात् हे शर्कराः ! यूयं ‘चितः स्थ’ चौयमाना भवथेति समवेतार्थी मन्त्रभागः । “परि क्षेप्ता इति । यस्मादेताः परिश्रितचिनोति, तस्मात् ‘परिचितः स्थ’ परितश्चौयमाना भवथेति ॥

“ऊर्ध्वा उददधदिति । परिश्रितः ऊर्ध्वमुखा भवस्यापयन् “ऊर्ध्वचितः ययध्व मिति” १ मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः । तदेतत् सूत्रितं कात्यायनेन— “परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्येति ३ । .

“समुद्रो विजत इति । भ्रूपाणां परिश्रिता मूर्ध्वमुखत्वात् तस्ममुदायरूपः समुद्रोऽपि ऊर्ध्व एव विजते । “यो विजो

• वा० सं० १९. ४६. ३ क ।

† वा० सं० १२. ४६. ३ ख ।

‡ का० श्रौ० सू० १७ १ ७ ।

भयचलनयोः” * । कक्षोलैरुर्ध्वं चलति, समुद्र इत्यर्थः ; न तु तिर्यक् कृत्स्ना भूमि माहृणीति † ।

तिर्यगुपधाने दोष माह— “अथ यत् तिरयीरिति । ‘तिरयीः’ तिर्यगञ्जनाः । “सप्तहोवेद मिति । युगपदेव ‘इदं सत्रे’ जगत् ‘समुद्रो निर्मूज्यात्’ ‡ निःशेषेण प्रचालयेत्, सर्व्वं समुद्रे प्रविलीयेत् § इत्यर्थः । सादनं सूददोहसाधिवदनञ्च इष्टकाधर्मतया प्रसङ्गम्, अत्र निषेधति— “अ सादयतीति । उपधानकाले मन्त्रेणोपधाय ततस्तथा देवतयेल्लुपहितस्य सादनम् ; “ता अस्य सूददोहस इति मन्त्रः ॥ सूददोहाः, तेनाधिवदनं सुपरिष्ठाद् वदनम्, सर्व्वेष्टकासाधारण्यो धर्मः ¶ ; तदुभयं परिश्रित्युपधाने न कर्त्तव्यम् । तत्र हेतुः— ‘असत्वा ह्यापः’ क्वचित् क्वचित् सोदन्ति ; प्रवहणशोलत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

सूददोहसो निषेधं सुपपादयति— “अस्योनि वा इति । अस्य्यात्मिका हि ‘परिश्रितः’ शर्कराः ; तस्मादृश्यात् । “अस्य सूददोहसः”—इति सूददोहः-शब्दयुक्तो मन्त्रः ‘सूददोहाः’ ; स च प्राणात्मकः खलु । सूदं शोभनं मुदकम् द्योम्भि, येन सिद्धं सत् रमं न शक्यति ; यन्मिश्रं प्राणः सञ्जातो नास्ति, तत् काष्ठवत्

* तु० भा० २ पा० ।

† ‘कृ’ एव विजति व्याप्नोति, न तु कृत्स्ना भूमि माहृणीति । विजति व्याप्तिकर्त्ता—इति च, ज ।

‡ ‘निर्मूज्यात्’—इति मूलपाठः ५ ए० ११ पं० द्रव्यम् ।

§ ‘न च समुद्रे षति लीयेत’—इति च ।

¶ ज्ञा० मं० १२. ४५ ।

‡ ‘मन्त्रः’—इति च ।

शुक्ल मेव भवति ; अतः प्राण 'एव सूददोहाः । तथा चास्त्रि-
संस्तुतासु परिश्रित्कु नामो कर्त्तव्यः ; न खल्वस्त्रियु प्राणोऽस्ति ,
नाडोश्चैव हि तस्य सञ्चार इत्यर्थः । "चितः स्थेत्येकेनैव यजुषा ३-
बद्धनां परिश्रितां स्थापन मुपपादयति—“एकेनेति । 'उपदधाति'-
चोदितत्वात् परिश्रिता मिष्टकालम् । अत एवाहापस्तम्बः—
“स्रुचौ सप्त स्वयमावृष्टाः शर्करा हिरण्येष्टकाः पञ्च घृतेष्टका
दूर्वास्तम्बः कूर्मं उल्लूखलं मुसलं शूर्पं मश्मानः पशुशिराऽसि
सर्पशिरश्चासृन्मयोरिष्टकाः”—इति † । “एकऽ चेतदिति । आप
इति यत्, तदेक मेव हि रूपम्, एकरूपा एव हि
सत्त्वन्ते, अतः 'एकेन यजुषा' परिश्रिट्रूपाणा मपा मुपधानं
युक्त मिति ।

“बद्धो ह्येति । 'हि' यस्मात् 'आपः' 'बद्धाः' बहुविधाः,
तस्मात् तदात्मिकाः 'परिश्रितः' अपि 'बद्धो भवन्ति' बहुशब्दाद्
“वीतो गुणवचनात्”—“बद्धादिभ्यश्च”—इति ‡ डोप् ॥ १५ ॥

परिश्रिट्रूपसिकतानां बाह्याभ्यन्तरभावं विधाय स्तौति—
“तद्वै योनिरित्यादिना । 'तद्वै' तत्र ऊपसिकतापरिश्रित्कु मध्ये
'परिश्रितः' शर्कराः 'योनिः' गर्भनिर्गमणमार्गः । उल्लूखलं संस्तुता
ऊपाः, रेतः—संस्तुताः सिकताः, अती योनि-संस्तुतानां परिश्रिता
सुतवाक्मक्रेभ्यो बाह्यत्वम्, ऊपाणाञ्च तत आन्तरत्व मुपपन्न
मित्यर्थः । “बाह्य ऊपा भवन्तीत्यादि । उल्लूखलसंस्तुतत्वाद्रूपाणां
बाह्यदेशवर्त्तित्वम्, रेत.संस्तुतत्वात् सिकताना मभ्यन्तरत्वं

* वा० सं० १९ ४६. ३ ।

† आप श्री० छ० १६. १३. १० ।

‡ पा० छ० ४. १. ४४, ४५ ।

युक्तं मित्यर्थः । “बाह्यं हीति । लोकप्रसिद्धोपपादनम् ।
 “एतेभ्यो वा इति । योन्युत्खरेतीभ्यः खलु जायमानो जन्तुर्जायते
 लोके । तथा च ‘एनम्’ अग्निं ‘तेभ्य’ एवं योन्यादिभ्यः इदानीं
 ‘जनयति’ ॥ १६ ॥

इत्थं संस्कृतगार्हपत्यायतनस्येष्टकाभिधयनं विधत्ते— “अथैन
 मिति । ‘अथ’ अनन्तरम्, सिकतात्मना सिक्तस्य रेतसः यस्मात्
 कार्यरूपेण परिणामोऽपेक्षितः, ‘अतः’ कारणात् ‘एनं’
 व्युद्बूहनादिभिः संस्कृतं गार्हपत्यदेश मिष्टकाभिः ‘चिनोति’ ।
 ‘इदं मेव’ सिकतारूपेण ‘सिक्तं रेतः’ ‘एतत्’ एतेन अथनेन
 ‘विकरोति’ विकृतं मवयवयुक्तं करोति । “तस्मादिति लौकिकी-
 दाहरणम् ॥ १७ ॥

विहितस्य अथनस्य निष्पत्तये इष्टकानां सुपधानप्रकारं
 विधत्ते— “स चतस्र इति । गार्हपत्यायतनस्य मध्ये प्रथमं
 ‘चतस्रः’ ‘प्राचीः’ प्रागायताः इष्टकाः उपदध्यात् । ततः
 ‘पश्चात्’ पश्चाद्गो ‘तिरयगी’ तिर्यगायते ‘हे’ इष्टके उप-
 दध्यात् । तथा चतस्रणां ‘पुरस्तात्’ अपि हे तिरयगी उपदध्यात् ।
 एतासु त्रिविधास्त्रिष्टकासु अवयवकृत्स्निं करोति— “तद्या-
 यतस्र इत्यादिना । “न चाप्तेति । मध्यदेश इत्यर्थः । “चतु-
 र्विधो ह्यय मिति । त्वगसङ्गमांसास्त्रिभेदेन, मनोबुडाहृद्दार-
 चिसैर्वा, जापदायवस्याचतुष्टयेन वा चात्मनदातुर्विध्यम् ।
 सकृष्णाविति । सकृधिः शोणि, तेन च पादो सच्यते, पया
 दुपहिते इष्टके पादावित्यर्थः । पादपाणियुक्तस्यास्य शरीरस्य

• ‘तद्यायतस्र’—इति सर्वमृगपुलककृत्स्नः पाठः । भाष्यं तु
 सर्वमेव ‘तद्यायतस्र’—इति ।

किन्तहि शिर इत्यत आह— “यत्र वा इति । ‘यत्र’ खलु ‘आत्मा’ मध्यदेही वर्तते, तत्रैव ‘शिरः’ आत्मन्येवान्तर्भूत मिति प्रतो न पृथग् वक्तव्य मित्यर्थः ॥ १८ ॥ ।

“तं वा इत्यादि । ‘अत्र’ अग्निं गार्हपत्यास्थाने ‘तम्’ एव ‘एतम्’ अग्निं पादाभ्यां पुच्छेन च युक्त भव ‘विकरोति’ ; मध्ये चतस्रः, उभयपार्श्वयोः द्वे द्वे, इत्येव सुपधीयमानत्वात् । “यादृग् वा इति । ‘योनी’ गर्भाशये अयस्थितं ‘रितः’ गर्भः, यादृशाकारं ‘विक्रियते’ विशिष्टावयवं क्रियते, जननसमयेऽपि तादृशाकारविशिष्ट सेवापत्यं ‘जायते’ ।

इत्थं लौकिकीं स्थितिं मुक्त्वा प्रकृते योजयति— “तद्यदिति । ‘तत्’ तत्र ‘एतम्’ अग्निम् ‘अत्र’ गार्हपत्यायतनयोनी ‘यद्’ यस्मात् ‘पचपुच्छवन्तं विकरोति’ सूक्ष्मरूपेण निर्मिमोते, ‘तस्मात्’ ‘एतः’ अग्निः ‘अमुत्र’ आहवनीयस्थाने ‘पचपुच्छवान्’ ‘जायते’ जायमान उपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

“तं वा इति । “न पचपुच्छवन्तं मिव पश्यन्तीति । सता मपि पचपुच्छानां मदर्शनं योन्या मनभिव्यक्तेर्वा भवति * । एतं लौकिकोदाहरणेनोपपादयति— “तस्मादिति † । “ययारूप मिति । विद्यमानं शिरःपादादिकं कृत्स्नं रूप मित्यर्थः । “अथैनं मसुतेति । ‘एतम्’ अनभिव्यक्तरूपं अग्निम् ‘अमुत्र’ आहवनीयस्थाने अभिव्यक्तं ‘पचपुच्छवन्तं’ यस्मात् ‘पश्यन्ति’, ‘तस्मात्’ एव कारणात् जननात् प्रागनभिव्यक्तावयवं गर्भजननात् ऊर्ध्वं ‘ययारूपम्’ अभिव्यक्तावयवं ‘पश्यन्ति’ इत्यर्थः ॥ २० ॥

“स चतस्र इति । “आत्मा ह्येवाप इति । यस्मात् गिरसा युक्तौ मध्यदेहः ‘एव’ ‘सम्भवतः’ उत्पद्यमानस्य प्राणिनः ‘अपे’ प्रथमतः ‘सम्भवति’ अभिव्यक्तौ भवति, तस्मादात्मसंलुता इष्टकाः पूर्वं सुपदध्यादिति युक्तम् । तद्धिन्नुपधाने धर्मविशेष माह— “दक्षिणत इति । गार्हपत्यायतनस्य दक्षिणदेशे उदङ्मुखं चासीनः चतस्रणां मध्ये ‘प्रथमाम्’ इष्टकाम् ‘उत्तरार्द्धाम्’ उत्तरार्द्धे भवाम्, उत्तरभागेऽवस्थिता सुपदध्यात् । “दिक्पूर्वपदादृष्येति उत्तरार्द्धाद्यत् प्रत्ययः ३ । उत्तरार्द्धायाः प्रथम सुपधाने प्रयोजन माह— “तयो हेति । तथैव खलु ‘अस्य’ दक्षिणतोऽवस्थितस्य अश्वर्योः ‘एवः’ अग्निः ‘अभ्यात्मम्’ आत्माभिमुखं मेव ‘चितौ भवति’ ॥ २१ ॥

चतस्रणां सुपधाने “अयत् सो ऽपग्निरित्याद्यायत्वारी मन्वाः †, इत्यभिप्रेत्य प्रतीक सुपादत्ते— “अयत् स इति । तथाच कात्यायनः— “मध्येऽर्द्धहृत्तोयतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचोरुपदधाति, दक्षिणत उदङ्मुखं सो ऽपग्निरिति प्रत्युच मिति ‡ ॥

तत्र प्रथमाया ऋचोऽय मयः §,— ‘सः’ दीयमानो गार्हपत्योऽग्निः ‘अयं’ भूभोक एव । ‘यद्धिन्’ शरीरभूतेऽद्धिन् भूभोके जठरमध्ये ‘वावसानः’ कामयमान इन्द्रः ‘सुतम्’ अभिपुतं ‘सोमम्’ तत्कारणभूता इष्टिनक्षत्राः अयः ‘दधे’

* पा० अ० ३ २ ६ ।

† पा० मं० ११ ४०-५० ।

‡ का० शौ० अ० १३ १. २ । “द्वेर्द्धहृत्तोऽरिष्टकाः ।

§ अयं पाठः.— “अयत् सो अविनेमिन्मयोम मिथः सुतं एषे

जठरे वावसानः । गार्हपत्यं शत्रु मन्वाश्च अग्निं मन्वाश्च अयं वावसानः ।”

अधत्त । 'सहस्रियं' सहस्रीपकारजनकं 'वाजम्' अब्रुवण मन्त्रम्, 'ससिं' सरणगीलम्, - 'अत्यं' सततगामिनम्, 'अत्यं न' अश्वमिव । नैत्युपमार्थे * । 'ससवान्' सम्भक्तवान् । "वनपणसम्भक्तौ"—इत्यध्मात् † कसौ रूपम् । गार्हपत्यरूपेण प्रथमं चितः सन् हे 'जातवेदः' जातानां वेदितः अग्ने ! 'स्तूयसे' आहवनीयात्मना चीयमानः तद्धारणमन्त्रैः प्रतिपाद्यसे इत्थर्थः ॥

एतदर्थपरतां मन्त्रस्य प्रतिपादयति— "अयं वै लोक इत्यादिना । "मध्यं वै जठर मिति । देहमध्यवाचिना जठरग्रन्धेन भूलोकस्य मध्य मत्र लक्ष्यते । "आपो वै सहस्रिय इति । उपकाराणां सहस्रेण सम्भितः 'सहस्रियः' । "सहस्रेण सम्भितौ घ." ‡ । तथाविधो वाजोऽन्न मब्रुवणं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

द्वितीयं मन्त्रं भागगोऽनूद्य व्याचष्टे— "अग्ने यत्त इति । अस्य मन्त्रस्थाय मयः §, — हे 'अग्ने !' 'यत्' 'ते' त्वदीयं 'वर्चः' आदित्यात्मकं ज्योतिः 'दिवि' वर्त्तते, तथा 'पृथिव्यां' भूलोके 'यद्' वर्चः दाहपाकप्रकाशनसमर्थं मग्न्यात्मकं ज्योतिरस्ति, 'ओषधीषु' तरुगुल्माद्यासु, 'अप्सु' 'आ' आकारः ममुच्ये, उदकेषु जठरवाडवरूपेण, हे 'यजत्र' यजनीयाग्ने ! त्वदीयं यत् नैजोऽस्ति, 'येन' वाय्वात्मना तदीयेन रूपेण 'उरु' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' 'आततत्य' आतनोपि, हे अग्ने ! 'त्वेषः'

* निरु० १० २० १ ।

† आ० घ० ४१४ धा० ।

‡ पा० सू० ४० ४० १४५ ।

§ तस्यायं पाठः— "अप्ये यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वाम्बा यजत्र । येनान्तरिक्षं गुम्भान्तत्येषः स भागुरर्थो ब्रुवणाः"—इति ।

दीप्यमानो महानित्यर्थः । 'सः' अग्निः वायुादिरूपेण लोकत्रयं व्याप्य अवस्थितः, तदीयो 'भानुः' प्रकाशः 'अर्णवः' समुद्रोपमः सन्, 'नृचक्षाः' सर्वेषां नृणां द्रष्टा, प्रकाशको भवति ॥

अथ मेवार्थः श्रुत्या प्रतिपाद्यते— "आदित्यो वा अस्य दिवि वर्च इत्यादिना ॥ २३ ॥

तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे :- "अग्ने दिव इत्यादि । हे 'अग्ने !' अस्य 'दिवः' अन्तरिक्षस्य सम्बन्धि 'अर्ण' मेघस्य मुदकं 'अच्छ' अभिलक्ष्य, धूमेन 'जिगासि' व्याप्नोषि । तथा अध्यात्मं 'ये' प्राणरूपाः 'देवान्' 'धिष्णाः' धियः 'इत्यन्ति' व्याप्नुवन्तो वर्त्तन्ते, तान् देवान् त्वं जाठराग्निरूपेण 'उचिषे' समवेषि । "उच समवाये" -इति ङ धातुः । तथा 'याः' 'आपः' 'रोचने' रोचमाने सूर्यलोके वर्त्तमानस्य 'सूर्यस्य' 'परस्ताद्' उपरिभागे वर्त्तन्ते, 'याय' 'अवस्तात्' अधोभागे 'उपतिष्ठन्ते' वर्त्तन्ते, आसा माययित्वं प्राप्नोषीति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य दर्शयति— "आपो वा अस्य दिवोऽर्ण इति । "एष धूमेनेति । भूम्यां पार्थिवरूपेणावस्थितः 'एषः' अग्निरित्यर्थः । "प्राणा वै देवा इति । दीप्यन्ति विषयप्रकाशान् जनयन्तीति 'देवाः प्राणाः' इन्द्रियाणि । "ते हि सर्वा इति । 'हि' यष्मात् 'ते' प्राणाः 'सर्वाः धियः' शब्दादिविषयाणि सर्वाणि ज्ञानानि 'इत्यन्ति' आभीष्टान् व्याप्नुवन्ति । "इष आभीष्टो"—

० तस्यायं शठः— अथे दिवो अर्णं मन्त्रा जिगास्यन्ता देवा इ उचिषि धिष्णा धे । या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याथावस्तादुपतिष्ठन्त आपः—इति ।

१ दि० प० ११० पा० ।

इति कैद्यादिको धातुः † । तस्मादेते धिष्यन्त्यद्देन मन्त्रे
विवक्षिताः । “याद्यैतं परेणिति । एतस्मात् सूर्याददूरेण परभागे
इत्यर्थः । “एनवन्धतरस्याम्”—इत्येनप् †, “एनपा द्वितीया”—इति
द्वितीया ‡ ॥ २४ ॥

“पुरीथ्यासो अग्नय इति । चतुर्थी मन्त्रः § । अस्याय मर्थः,—
पूरयति पयःप्रभृतिभिर्लोक मिति ‘पुरीष’ अग्नयः, तेभ्यो द्विताः
‘पुरीथ्याः’ । “आञ्जसेरसुक् ॥” । तथाविधाः ‘अग्नयः’, ‘प्रावणेभिः’
प्रवनसम्बन्धिभिः सम्भजनयुक्तैस्तैर्देवैः ‘सजोषसः’ समानप्रोतयः
सन्तः अस्मदीयं ‘यध्नं’ ‘जुपन्ताम्’ सेवन्ताम् । तदनन्तरम्
‘अद्दहः’ द्रोहरहिताः, ‘अनमीवाः’ अनमीवा अग्ननाया, तद्-
द्विताः । ‘महीः’ महतीः ‘इयः’ अन्नानि, अस्मभ्यं प्रयच्छ-
न्त्विति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य ध्याचष्टे—“पशुध्यासो अग्नय इत्येत-
दित्यादिना । “प्रायणरूप मिति । ‘प्रावणेभिः’—इति मन्त्र गतः
‘प्र’-शब्दः ‘प्रायणरूपम्’ प्रायणस्य प्रगमनस्य प्रारम्भस्य रूपम् ।
गार्हपत्यचितिय ‘अग्नेः’ अग्निचयनस्य प्रायणम् प्रारम्भः ;
अतः प्रशब्दोपेतो मन्त्रोऽत्र योग्य इत्यर्थः । अनमीवा इत्यस्यार्थं
माह— “अनग्ननाया इति । अग्निच्छा अग्ननाया चुत्पीडा ,

* प्रा० प० ५२ धा० ।

† पा० सू० ५. २. ३५ ।

‡ पा० सू० २. १. ३१ ।

§ तस्यायं पाठः— “पुरीथ्यासो, अग्नय, प्रावणेभिः, सजोषसः ।
जुपन्तां यध्नं मद्दहोऽनमीवा इषी महीः”—इति ।

† पा० सू० ७. १. ५० ।

न विद्यते सा यासां ताः 'अनगनायाः' । "अनगनायोदन्वधनायाः"
-इति * बुभुक्षायां क्वचि त्वाभावो निपात्यते ॥ २५ ॥

एतासा मिष्टकानां क्रमेण कृतमुपधानमनूय स्तीति—
"नानोपदधातीति । 'नाना' पृथगेकैकेटका मुपदध्यात् । तेन '५'
'ये' 'आत्मन्' आत्मनि स्थिताः नानाविधाः कामाः, तान्
सर्वान् सद्दीर्घं पृथगेव 'दधाति' स्थापयति । सादनसूददो-
हसोः सकृच्च विधाय स्तीति— "सकृत् सादयतोत्यादिना ः ।
तया देवतयेति यत् सादनम्, तत् चतस्रणा मिष्टकानां
सम्भूय सकृदेव कर्त्तव्यम् । 'तत्' तेन सकृच्चेन 'आत्मा-
नम्' 'एकम्' एकाकारम् संहतं 'करोति' । पृथक् साद-
नेन आत्मा विशिष्टः स्यात्, "ता अस्य सूददोहस इति § मन्वेण
यदधिषदनम्, तदपि सादनस्य सकृच्चात् सकृदेव कर्त्तव्य
मित्यर्थः । अत एव सर्वेष्टकीपधानस्याधारणधर्मत्वेन सादनसूद-
दोहसो कात्यायनेनोक्तो— "मित्ये सादनसूददोहसा उपधाना-
दुत्तरे तथा देवतया ता अस्येत्यविगीयोपदेगात्"—इति ॥ । "मापे-
नेवेन मिति । 'एकम्' आत्मानम् 'एतत्' एतेनाधिषदनेन 'मस्त-
तीति' संयोजयति । तस्यैव विवरणम्— "सन्दधातीति ॥ २६ ॥

पश्चिमाह्नयोरिष्टकीरुपधानप्रकारमाह— "अथ जघने-
नेति ॥ । मध्येष्टकीपधानानस्तयं मय गद्दार्थः । 'जघनेन परीत्य'

* पा० छ० ० ४. ३३ ।

† 'तत्'—इति क ।

‡ का० घौ० छ० १०. १. ६ ।

§ वा० मं० १२-४१ ।

॥ का० घौ० छ० १६ ० १३, १४ ।

१ का० घौ० छ० १०. १. ११ क ।

गार्हपत्यस्थानस्य पथात् परिक्रम्य, 'उत्तरतः' उत्तरस्यां दिशि
दक्षिणामुखः 'आसीनः' सन् 'अपरयोः' पाद्यात्वयोरिष्टकयोः
'दक्षिणां' दक्षिणभागस्या मिष्टकाम् 'अग्ने' प्रथमम् 'उपदधाति' ।
"इडा मग्ने इति ॥ मन्त्रेण ॥

तस्याय मर्थः,— हे 'अग्ने !' 'हवमानाय' हवर्नं
क्षुर्वन्ते यजमानाय 'इडा' पशु' । जातावेकवचनम् † । गवा-
क्षादिपशून् 'साध' साधय । पशुरेव ‡ विग्रेष्यते— "पुरुदंस
मिति । दंस इति कर्मनाम §, बहुकर्महेतुभूतम्, चन्त्यलौप-
श्वान्दसः । 'शस्त्रत्तमं' शास्त्रतिकतमञ्ज पुत्रपौत्रादिरूपेणा-
विच्छेदेन सर्वदा वर्त्तमानम् ॥ । 'गोस्मनिं' गवादिपशूनां
दातारम् । 'अग्ने' यजमानाय 'साधय' सम्पादय । अपि च
'नः' अस्माकं 'तनयः' पुत्रः, 'सूनुः' तत्पुत्रश्च, 'यिजाषा'
विविधानां जनयिता स्यात्, उत्पाद्यता मित्यर्थः । जनेर्वि-
पूर्वात् "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते"—इति ¶ वनिप्, "यिङ्गुनोरनुनासि-
कस्यात्"—इत्यात्वम् ** । किं बहुना हे 'अग्ने !' त्वदीया सा
'सुमतिः' सर्वश्रेयोनिदानमृता कल्याणी बुद्धिः 'अग्ने' अस्मात्
'भूत' भवत्वित्यर्थः ॥

* पा० सं० १२. ५१. १

† पा० छ० १. २. ५८ ।

‡ 'एतदेव'—इति अ-पुस्तकादन्यत ।

§ निघ० १. १. ३ ।

¶ 'पुत्रपौत्रादिरूपेण सर्वदा वर्त्तमानम्'—इति ङ, च, छ ।

‡ पा० छ० १. २. ७५ ।

** पा० छ० १. ३. ३१ ।

एतदर्थपरत्वेन मन्त्रं व्याचष्टे— “पशवो वा इडेति । इडा
 ऽशु मनोर्दुहिता । तेनाशु हुतैर्घृतदधिमस्त्रामिचारुपैर्द्रव्यै-
 त्यशा । एतच्च “तत्रापि पाकयज्ञेनेजे स घृतम्”—इत्यादिना
 ऽयमकाण्डे प्रतिपादितम् * । तथा च पशुप्रभवद्रव्येभ्य उत्पन्न-
 वादिडायास्तद्वाचिनेडाशब्देन कारणभूताः पशव एवोच्यन्ते ।
 इरुदंसादिविद्येषु लिङ्गव्यत्ययञ्छान्दसः । पशूना मेवेति
 कर्मणि षठी ; पशुविषयाम् ‘आशिषं’ प्रार्थनाम् ‘अग्ने’
 यजमानाय अर्घ्युः ‘आशास्ते’ । “यजमानो वै हवमान इति ।
 देवानाह्वयति , तेभ्यो जुहोतीति वा , हवमानशब्दो यजमान-
 वाचीत्यर्थः । “प्रजा वै सृजुरिति । तन्नय-शब्देन पुत्रस्य
 प्रतिपादितत्वात् तत्पुत्रादिरूपाः प्रजाः सृजु-शब्देन प्रति-
 पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ पायात्ययोरुत्तरस्या इष्टकाया उपधानं विधत्ते—
 “अयोत्तरा मिति † । उपदधातीति शेषः । मन्त्रस्त्राय मर्थः ‡ ;
 — हे ‘अग्ने !’ ‘अट्वियः’ षट्ठी भवः , ‘सनातनः’ ‘अयं’
 भूप्रदेशस्तव ‘योनिः’ उत्पत्तिकारणम् । ‘यतः’ यस्माद्योनिः
 ‘जातः’ सन् ‘अरोचयाः’ अदीव्ययाः , ‘तं’ योनिभूतं देशं
 ‘जानन्’ ‘आरोह’ प्राप्नुहि । ‘अथ’ अनन्तरम् ‘नः’ अस्माकं
 ‘रयिं’ धनं ‘वर्हय’ ॥

मन्त्रस्यैत मर्थं प्रतिपादयति— “अयस्त इत्यादिना § ।

* १ भा० ५२४ ए० १५ पङ्क्तिती दृश्यम् ।

† का० यौ० छ० १० १. ११ क ।

‡ वा० भं० १९. ५१ ।

§ का० यौ० छ० १० १. ११ म ।

“ऋत्विज इति । मन्त्रपदस्यार्थः माह †— “ऋतञ्च इति । ऋतो भव इति विष्टञ्च “हृत्सि घम्”—इति † घञ्त्वये ऋत्विज इति रूपम् , तथा च ऋतञ्च इति तस्यार्थो भवति ‡ । ‘सनातनः’—इति ऋतञ्चपदस्यास्थानम् ; ऋत्वात्मकस्य कालस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् तत्र भवः अग्निः ‘सनातनः’ नित्य इत्यर्थः । तथा च ‘जातः’—इति प्रादुर्भावमात्रं विवक्षितम् , नोत्पत्तिः । “अदीप्यया इत्येतदिति । “रुच दीमावभिप्रोत्याच्चेति § रुचिधातो-रनेकार्थत्वादत्र दीप्तार्थो विवक्षित इति भावः । “यथैव यजुरिति । यजुर्मन्त्रो यथैव प्रतिपादयति , तथैव तस्य ‘बन्धुः’ बन्धनीयं व्याख्यानम् ॥ ; स्वष्टार्थतया न पृथक् व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतयोः पाथात्ययोः इष्टकयोरुपधानसादनादीनां पृथक् कर्तव्यता माह— “सकृष्यावित्वादिना । ‘अस्य’ अग्नेः ‘सकृष्यौ’ श्रोण्यौ ‘एते’ इष्टके ; अतः ‘ते’ ‘नाना’ पृथगुपदध्यात् । सादनसुददोहसाधिवदने अपि पृथक् कर्तव्ये । तत्र कारण माह— “नाना होमे इति । ‘इमे’ मनुष्यसम्बन्धिन्वी सकृष्यौ ‘हि’ यस्मात् ‘नाना’ पृथगसंज्ञिते भवतः , तस्मात् तत् संसु-

* वा० सं० ३. १४. १२/५२ ।

† मा० सू० ५ १. १०६ ।

‡ ऋत्विजः । उपादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्नो-त्येति ऋत्विजः । हृत्सि घमिति ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्त मित्रार्थे घम् , तस्य इयादेशः । भाष्यपातःकाले उपादनयोग्यः—इति मही० ।

§ भा० ष्या० ०२५ घा० । ‘रुच दीमावभिप्रोत्याच्चेति च’—इति तत्र पाठः ।

॥ ‘बन्धुः’ बन्धनीयं († बन्धनीयं †) व्याख्यानः—इति च पाठः ।

तयो षट्कयोरप्यसद्वेषो युक्त इत्यर्थः । “हे भवत इति ॥

पथाद्वागोपधानं मनूय स्तौति— ‘पथादिति । “पथाद्दीमे इति । हि ‘यस्मात्’ ‘इमे’ दृश्यमाने पुरुषसम्बन्धिन्धी भक्त्वी ‘पथाद्’ भागे शरीरस्यापरभागे भवत , तस्मादनयो पथादुपधानम् युक्तम् । अप्रप्रदेशेन तयो परस्परससर्गं विधत्त— “अप्राभ्या मिति । आत्मसमीपे अप्रदेश , तत्रैते ‘ससृष्टे भवत इत्यर्थः । “एव हीमे इति । लौकिकनिदर्शनम् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्नयोरुपधानप्रकारमाह— “अथ तेनैवेति * । येन मा गेण पायात्ययोरुपधाने परिक्रमणं कृतम् , तेनैव पुन ‘दक्षिणत’ ‘परीत्य’ परिक्रम्य , तत्रोदसुख ‘आसोन’ ‘पूर्वयो’ षट्कयो मध्ये अये प्रथमम् ‘उत्तरा मुपदधाति’ । “विदसीति तस्य मन्व † । अनन्तरम्, ‘दक्षिणाम्’ उपदधाति ‘परिचिदसीति † ॥

तन्मन्त्रयोरयं मर्घं,— भोगांयिनोति सम्पादयतीति चित् ‡ । हे षट्के । त्वं ‘चित्’ चेतयमाना वागसि [भोगांयिन्वा नासि । या देवता त्वा मभिमन्यते ॥] । तथा वापूपया ‘देवतया’ अङ्गिरस्वत् अङ्गिरा प्राणा । “प्राणो हि वा अङ्गानां रस”-इति ¶ तवामश्रुत्पत्ते । सोऽस्यास्तीत्यङ्गिरस्वत् । क्रिया-

* का० शी० छ० १७. १. १९ ।

† वा० म० १९. ५१. १ ।

‡ वा० म० १९. ५१. २ ।

§ चोपत इति चित् । यदा—इत्यादि मन्त्रोपर

¶ अथनीचिगन्तव्यं शिंतं पाठो अ-पुस्तकमात्रे अङ्गिर

१ इत्यं प्रा० ६ का० १ प्र० १ प्रा० १८ छ ।

विशेषण मेतत् । “तसौ मत्वर्थे”-इति † भक्त्वादुत्वाभावः । तेन युक्तं यथा भवति तथा वाग्देवतया युक्ता असीत्यर्थः । ‘ध्रुवा’ स्थिरा सती ‘सीद्’ निपणा भव ॥

परिचिदसोति द्वितीयो मन्वः । परितो भोगादिन्वाना सम्पा-
दयमानासीत्यर्थः † । ‘सक्प्यावस्येते’-इतिवद् ‡; ‘बाह्व अस्व्येते’-
इति व्याख्येयम् ॥

एतासा मिष्टकाना सुपधानस्य प्रादक्षिण्य सुपनयेन दर्शयन् स्तौति— “स वा इतोमा इति । ‘इमाः’ मध्ये उपधीयमानाद्यतस्य इष्टकाः आत्मन उत्तरार्धं मारभ्य दक्षि-
णा उपदधाति § । ‘इमे’ पाद्यात्ये इष्टके ‘इति’ प्रथमं दक्षिणाद्वर्गम्, पद्यादुत्तरार्धं मित्यनेन क्रमेषोपदधाति । तथा ‘इमे’ पौरुष्ये इष्टके प्रथमं सुत्तरार्धं, पद्याद् दक्षिणाद्वर्गं मित्यनेन क्रमेषोपदधाति । ‘तत्’ तथा सति ‘दक्षिणाद्वत्’ प्रादक्षिण्येन वर्त्तनम् भवति खलु, ‘देवता’ देवेषु योग्य मित्यर्थः ॥ ३०, ३१ ॥

अयोपहिताना मिष्टकानां सम्भूय सङ्गां प्रशंसति— “अष्टा-
विष्टका इति । “गायत्रोऽग्नि,”-इत्यष्टाक्षरपादेन गायत्री-
च्छन्दसा सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वाद्गनेर्गायत्रत्वम् ॥ । सादन-
सङ्गां मनूय स्तौति— “पञ्च कृत्व इति । मध्ये उपधेयस्य

* पा० सू० १ ४. १६ ।

† ‘परिधीयमाना वागसीत्यर्थः’-इत्येव ङ, च, इ ।

‡ नवमकर्षी, तद्वाप्यत्र इष्टयम् (१०, ३६ ए०) ।

§ का० श्रौ० सू० १७ १ १३ ।

॥ ते० सं० ७ १. १ ४ ।

इष्टकाचतुष्टयस्य एकं सादनम्, अन्यासां चत्वारोति पञ्च भवन्ति । “पञ्चचितिकोऽग्निरिति । पञ्च चितयः प्रक्षाराः यच्छिन् स तयोक्तः । “पञ्चर्त्तव इति । हेमन्तशिशिरयोः समासाभिप्रायेण * । “संवत्सरोऽग्निरिति । संवत्सरः प्रजापतिर्विराट्, तदात्मकशोयमानोऽग्निः प्रागुक्त इत्यर्थः । सहग्राह्यं सभूय प्रशंसति— “अष्टाविष्टका इति । “त्रयोदश मासा इति । संसर्गाहस्यति(†)सञ्ज्ञकोऽधिमासस्त्रयोदशः ; “अस्ति त्रयोदशो मास इति”—इति श्रुतेः ‡ । “त्रयोदशाग्नेरिति । चित्यस्याग्नेयितिपुरोषाणि त्रयोदश भवन्ति । आदित्यवत्सप्तचितयः पुरोपनिवपनास्ताः, स्तोमभागास्ता पञ्चमी चितिः । तदनन्तरमाथ्येकं पुरोपम्, नाकसत् प्रभृति पुरीपनिवपनास्ता षठी चित्तिरिति ह्ये, ततो विकर्णस्त्रयमाष्टण्योरुपधानं द्विरण्यगकनैः प्रोक्षण मग्न्यभ्याधानञ्चेति सप्तमी चितिः, सा त्रयोदशी, इत्यादिविभाग ऊह्यः § ॥ ३२ ॥

लोकम्पुषास्याया इष्टकाया उपधानं विधत्ते— “अथेति । एव अष्टाविष्टका उपधाय, अनन्तर मन्त्रगिष्टे गार्हपत्यचितिस्थाने लोकम्पुषास्या मिष्टका मुपदधाति; लोकां गिष्टं स्थानं एष्य पूरयेति तन्मध्ये ॥ प्रतिपादनात् । “तस्या उपरि बभूविति । ‘तस्याः’ लोकम्पुषायाः ‘उपरि’ उपरिष्ठात्, अष्टम-

* ऐ० शा० १. १. १ ।

† सर्वस्मिन् पुस्तकेष्वेवैवै पाठः ।

‡ अत० मा० ५० ४. १. ५. ५ ।

§ ऐ० इत्यादि मन्त्रो ज्ञ-पुस्तकात्सर्वत्र नास्ति ।

॥ वा० धं० ११. ५४ इत्यम् ।

काण्डावसाने “असी वा आदित्यो लोकम्पृष्ठा”-इत्यादिः स्तावकी
याव्यशेष आम्नास्यत इत्यर्थः ५ ।

सकृदुच्चारितेन लोकं पृषेति मन्त्रेण तिष्ठणां युगपदुपधानं
विधत्ते— “तिस्रः पूर्वा इति । तत् प्रमंसति— “विहृदग्नि-
रिति । “स यान्तस्तेपानो मृदु शुक्लाप मित्वादिना अग्ने-
स्त्रिहृत्त्वम् प्रतिपादितम् १”, अतोऽग्नेस्त्रिहृत्त्वसङ्घरायीगात् तिष्ठणा
मुपधानं युक्तमित्यर्थः ॥

अथ तत्रैव सकृदुच्चारितेनैव मन्त्रेण दशाना मिष्टकाना
मुपधानं विधत्ते— “दशोत्तरा इति । उपदधातीति शेषः ।
उत्तरा उपरिभाविनीरित्यर्थः । “तासां मुपरीति । ‘तासां’
दशाना मिष्टकानाम्, यादृशी सङ्घा, तत्स्तावकीऽर्थवादो
भविष्यतीत्यर्थः ॥

पूर्वं त्रयोदशलोकम्पृष्ठाणां द्वेषा विभागिनोपधानं मभि-
धाय, तेषां विभागपक्षं मय्याह— “द्वे वाये इति । एतच्च पक्ष-
द्वयं सूत्रकृतापि दर्शितम्— “तिष्ठपु’ लोकम्पृष्ठासु मन्त्रो दश
स च द्वयोर्वा दशस्येकस्यां वा”-इति ६ । द्वितीयं पक्षं ‘लौकिकेन
निदर्शनोपपादयति— “एवं हीति । यत्र हि काण्डादिभि-
वितिर्निर्मयिते, तत्र एव मेष हि चिति’ चिन्वन्ति । मूलाग्र-
भागयोर्द्वेषे काष्ठे प्रथमं त्रियंक् स्थापयन्ति, पश्चात्तयोरुपर्युपरि
अन्यानि सर्वाणि प्रागघाण्यवशिष्टानि स्थापयन्ति । उपरिष्ठात्
चलनाभावायैकं पुनः स्थापयन्ति । तस्मात् तदनुसारेणायं पक्ष

* पुरस्तात् ८. ४ ३ १ दृश्यम् ।

† इ का० { १ प्र० १ ब्रा० १३ ख० दृश्यम् ।

‡ का० मी० ख० १७ १. १७ ।

उक्त इत्यर्थः । तासां लोकम्पृथानां सङ्गरां सभूयानुद्य प्रा-
गुक्तौ वाक्यशेष इति दर्शयति— “तास्तयोद्देशेति । “वयो
दश मासाः संवत्सरः”—इत्यादिरुक्तौ * वाक्यशेषोऽत्रापि योजनीय
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पूर्वाभिरिष्टकाभिः सङ्गैतासां सङ्गरां सभूय प्रशंसति—
“ता उभय इति । ‘उभयः’ उभयविधाः , “अयं सो ऽग्नि-
रित्वादिभिर्मन्त्रैः प्रागुपहिताः † अष्टौ लोकम्पृथास्तयोद्देशेति
मिश्रिता एकविंशतिर्भवन्ति । [“एकविंशति इति, एकविंशति-
सङ्गरापूरकः । “तस्य पूरणे डट्”, “तिर्विंशतेर्डिति”—इति ‡ ‘ति’-
शब्दलोपः §] तत् तेनैकविंशतिसङ्गरासम्पादनेन ‘अमुं’ दुलोकस्य
मेव चादित्यम् ‘अग्निन्’ चिते ‘अग्नी’ प्रतिष्ठापयति । एकविंशति-
सङ्गरायोगाच्चोयमानोऽग्निस्तदात्मको भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिश्रितां सङ्गरा मनूद्य स्तौति— “एकविंशतिरिति ।
‘उ’-‘एव’-इत्यनयोरेणादेशे सति ‘विव’-इति भवति । तत्र ‘उ’-
शब्दोऽप्यर्थे । ‘परिश्रितः’ गार्हपत्यचितेः परितः चिताः शर्करा
अप्येकविंशतिसङ्गराका एव भवन्ति ; तत्रापि मासादिलोकान्ता
विंशतिः पूर्ववत् । ‘अयम्’ एव चोयमानः ‘अग्निः’ ‘अमुतः’
अमुत्र परिश्रिते ‘एकविंशतिः’ एकविंशतिसङ्गरापूरकः । ‘अधि.’
सप्तम्यर्थानुवादी । ‘तत्’ तथा सति ‘इमम्’ एकविंशत् ‘अग्निम्’
‘असुप्तिन्’ एकविंशे ‘आदित्ये’ प्रतिष्ठापयति ॥

* पुरस्तात् ११ पृ० ३२ वा० दृश्यम् ।

† पुरस्तात् २२ वा० (७, २६ पृ०) दृश्यम् ।

‡ पा० सू० ४. २. ३८, ६. ४. १४२ ।

§ अथनोचिमान्त शेष पाठस्तु उ-पुष्पकमात्रे अधिकः ।

एतदेव विवृणोति— “तद्यदिति । ‘तत्’ तत्र ‘यत्’ यस्मात्
 ‘एताः’ परिश्रितः इष्टकाश्च ‘एवं’ प्रत्येक भेकविंशतिसहस्राकाः
 ‘उपदधाति’, ‘एतत्’ एतेन कारणेन ‘एतावैव’ अग्न्यादित्यौ
 ‘अन्योऽन्यस्मिन्’ ‘प्रतिष्ठापयति’ । अत एवेदानीं ‘तौ’ एव
 ‘अन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ’ दृश्येते । आदित्यो रात्रावग्निं प्रविश्य
 प्रतितितिष्ठति, अग्निद्योद्यन्त मादित्यं प्रविश्य प्रतिष्ठितौ
 भवति । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मणे प्रतिपादितम् * । तयोरुभयो-
 रप्यत्र सन्निधान माह “तौ वा इति । परिश्रितदिष्टकासङ्ग्रया
 द्वयोरैकविंशयोरत्र सम्पादनात् ‘इमौ’ अग्न्यादित्यौ ‘सभौ’
 अपि ‘अत्र’ चित्वाग्नी सन्निहितौ ‘भवतः’; तत्राहवनीय-
 चितिरूपेणादित्यौ वर्तते, गार्हपत्यचितिरूपेणाग्निरिति तयो-
 र्विभाग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पुरोपनिवपनं विधत्ते— “अथ पुरीष मिति † । इष्टकासन्धिपु
 ङ्किद्रूपरुन्ध्याः पांशवः पुरीषम् । तस्मात् ता सुपरि प्रक्षिपती-
 त्यर्थः । “तस्योपरि बन्धुरिति । ‘तस्य’ पुरीषनिवपनस्य प्रयोजन-
 प्रतिपादको वाक्यशेषः । “इन्द्रं विश्वा भवीदृधचिति, तन्मन्त्र-
 विधिश्च उपरिष्ठादष्टमकाण्डावसाने ‡; आन्नास्यत इत्यर्थः ॥

पुरीषाहरणस्थानं विधत्ते— “तच्चात्वालेति । उत्तरवेद्य-

* “अग्निं वावादित्यः सायं प्रतिश्रति, तस्मादपिर्दरात्तत्रं दृष्ट्वा,
 उभे हि तेजसो सम्पद्येते, उद्यन्तं वावादित्य मग्निरनुसमारोक्षति,
 तस्माद् घूम एवाभेर्दिवा दृष्ट्वा—इति तै० ब्रा० २ १ २ ६, १० ।
 उद्धृतञ्चास्यैकोऽग्नोऽच पुरस्तादग्निहोत्रब्राह्मणशाख्यानेऽपि (२ का०
 २ प्र० ४ ब्रा० २ क०—२ भा० १२५ प्र०) दृश्यम् ।

† का० श्री० सू० १० १. १८ ।

‡ परस्तात् ८ का० ४ प्र० ४ ब्रा० ७ क० दृश्यम् ।

र्यानां पांसूनां निर्हरणस्थानं 'चात्वालः' उत्तरवेद्यंसदेशः , तस्य या वेला समीपम् , ततः पुरीष माहरेदित्यर्थः । तत् प्रशंसति— "अग्निरेव इति । आहवनीयाग्न्याधारोत्तरवेदिहेतुत्वाच्चात्वालस्याग्न्यात्मकता । "तथो हेति । तथैव खलु सति 'अस्य' चित्याग्ने. 'एतत्' पुरीष मपि 'आग्नेयम्' अग्निसम्बद्धम् 'एव भवति' ॥

इत्थं पुरोषान्ताः गार्हपत्यचितिरुक्ताः , अथ तस्या. प्रान्तेषु साम्य माह— "सा समम्बिला स्यादिति । 'सा' गार्हपत्यचितिः 'समम्बिला' भवेत् । 'समं' समानं वाङ्मनाभ्यन्तरभावेन न्यूनाधिकाकाररहितं 'बिलं' परितः प्रान्तदेशो यस्याः सा तथोक्ता । "तस्योक्त इति । 'तस्य' विलसाम्यस्य उखा-निर्माणप्रस्तावे स्तावको वाक्येप आन्त्रात् * इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गार्हपत्यचितेः परिमाणं विधत्ते— "व्याममात्रीति । चतुररन्निर्व्यामः , स परिमाण मस्याः सा । "प्रमाणे द्वयसच्"— इति † मात्रच् प्रत्ययः । तत् प्रशंसति— "व्याममात्रो वा इति । तिर्यक् प्रसारितो वाह यावत् परिमाणी भवतः , तस्य परिमाणस्य व्यायन्यतेऽस्मिन् बाहुद्वय मिति व्युत्पत्त्या व्यायाम इति सञ्ज्ञा ; स एवात्र वर्णलोपेन व्याम इत्युच्यते । 'पुरुषो व्याममात्रः' चतुररन्निपरिमित इत्येतत् प्रसिद्धम् । विराडात्मकः 'प्रजापतिः' च तादृक् पुरुषात्मकः । "त एतानसप्त पुरुषानेकं पुरुष मकुर्वन्निति ‡ व्युत्पत्त्या प्रतिपादितत्वात् , तादृशो

* पुरस्तात् ६ ३ ७ २० ।

† पा० सू० ५ २ ५७ ।

‡ पुरस्तात् ६ १० १ ३ (२४० ७ म०) इदमथ ।

विराडात्मकः प्रजापतिरेवायं चीयमानः 'अग्निः' ; उभयोरपि संस्क्रियमाणरूपत्वसाम्यात् । "आत्मसम्भिता मिति । चेष्यमाण-
स्याग्नेरुक्तीत्या पुरुषत्वात् आत्मना स्वेनाग्निरूपपुरुषेण 'सम्भितां'
समानपरिमाणाम् । 'तत्' तेन व्याममात्रकरणेन गार्हपत्य-
चितिरूपां 'योनिं' कृतवान् भवतीत्यर्थः । परितो मण्डना-
कारो विधत्ते— "परिमण्डलेति । पारिमाण्डल्यं द्विधोपपा-
दयति— "परिमण्डला हीति ॥ ३७ ॥

गार्हपत्यचितिरूपस्याग्नेरुख्याग्नेष चतुर्भिर्मन्त्रैः संसर्जनं
विधत्ते— "अथैनाविति । 'अथ' गार्हपत्यचयनानन्तरम्, 'एनौ'
चित्यौख्यरूपावनी 'सन्निवपति' सद्भमयति, द्रष्टकाभिः चित्ते
गार्हपत्यविशोऽ उख्य भग्निं स्थापयतीत्यर्थः । सन्निवपतीति
संशब्दसूचित मर्थ साह— "सञ्ज्ञा मेवेति । 'आभ्याम्' 'अग्नि-
भ्यां' । कर्त्तरि ढतोया । 'सञ्ज्ञाम्' अग्निद्वयकर्तृकं सञ्ज्ञानम्,
परस्परैकमत्यम्, एतेन सन्निवपनेन करोतीत्यर्थः । तत्र
करणभूतानां चतुर्णाम् मन्त्राणां प्रतीकग्रहणं करोति *—
तत्र, "सस्ति मिति प्रथमस्य प्रतीकम्, "सं वा मिति
द्वितीयस्य, "अग्ने त्वम् पुरीष इति तृतीयस्य, भवतं न
इति चतुर्थस्य ॥

ते च मन्त्राः †, संहिताभाष्ये एव व्याख्याता इति
प्रतीक मत्र व्याख्यायते । हे चित्यौख्यरूपावनी । 'समितं'
सद्भती भवतम् । 'सद्भत्येषां' समानकल्पनी समानसामर्थ्यौ
एककार्यकरी भवतम् (१) । हे 'अग्नौ' 'वा' युवयोः

* का० श्रौ० सू० १७ १ १६ ।

† वा० मं० १२ ५७—६० ।

‘मनांसि’ ‘सप्तकरम्’ समानविषयाणि कुर्वे । तथा ‘व्रता’
 “श्रेष्ठन्दसि बहुल मिति † श्रेर्लोपः ; ‘व्रतानि’ युवयोः कर्माणि
 समानानि (२) । हे चीयमानाग्ने ! ‘त्वम् पुरीथः’ पशव्यो भवसि
 (३) । हे अग्नी ! ‘नः’ अष्ठाकं युवां ‘समनसी’ समानमनस्की
 ‘भवतम्’ (४) । इति चतुर्णाम् प्रतीकाना मर्थः ॥

मन्त्राणां शास्त्रये माह— “शमयत्येवैनाविति । परस्परं
 विद्विषाणौ ‘एनी’ अग्नी ‘एतेन’ मन्त्रकरणकेन निवपनेन ‘शमय-
 त्येव’ शान्तावेव करोति । तच्च शमनम् ‘अहिंसायै’ हिंसापरि-
 हाराय ; ‘यथा’ तावन्नी ‘अन्योऽन्यं’ परस्परं ‘न हिंस्यातां’ हिंसां
 न कुर्याता मिति ॥ ३८ ॥

चतुर्मन्त्रकरणकम् उख्याग्नेर्गार्हपत्यचितिमध्ये निवपनं
 विधत्ते— “चतुर्भिरिति । ‘सन्निवपति’ नीचैः स्थापयति । “तथा
 इति । ‘तत्’ तेन चतुर्मन्त्रकरणकेन सन्निवपनेन ‘ये’ ‘चतु-
 ष्यादाः पशवः’ गवाश्चादयः , ‘तैरेव’ उपायनभूतैः ‘आभ्याम्’
 उख्यचित्यात्मकाभ्या मग्निभ्यां ‘सङ्घां’ परस्परैकमत्वं ‘करोति’ ।
 कारणान्तर मप्याह— “अथो इति । ‘अवं’ खलु ‘पशवः’,
 सश्रोजनीयत्वात् ; ‘अन्नेन’ पशुरूपेण ॥ ३९ ॥

रिक्ताया उखाया अह्युर्कर्तृकं यजमानकर्तृकं वा अवेक्षणं निषे-
 धति— “तां न रिक्ता मिति † । नैदिति परिभये ‡ । ‘रिक्ताम्’
 उखां ‘नेदवेचेत’ पश्यतु नैव । विपचे वाध माह— “यद्रिक्ता
 मिति । ‘एनम्’ अवेक्षितारं ‘असेत ह’ भक्षयेदेव ॥ ४० ॥

तर्हि किं कुर्यादित्यपेक्षायां रिक्ताया उखायाः सिक-

* पा० सू० ६. १. ७० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. २० ।

‡ निरु० १. ३ ६ ।

ताभि समगर्त्तत्वकरण विधत्ते— “अथास्या मिति ३ । ‘अस्या’
 रिक्ताया सुखाया सिकता आवपति , यावद् विन्नं पूरयति ।
 वैश्वानरस्याग्ने ‘एतद्रेत’ ‘यत्’ या सिकता’ ग्रीकुरसामा
 न्यात् । ‘एतत्’ एतेन सिकतानिवपनेन ‘अस्याम्’ उखाया
 ‘रितोभूत’ वैश्वानरम्’ अग्नि ‘सिद्धति’ स्थापयति । ‘सा’
 उखा ‘समन्विला’ भवेत् , सम निम्नोन्नतत्वरहित बिल
 मुख यस्या सा , तथा समन्विलेति प्राप्ते पूर्वपदस्य सुगागम
 श्चान्दस । समन्वित्वस्तावकोऽयंवाद प्रागुक्त इत्याह—
 “तस्येति । स च “योनिर्वा इयत् रेत इद मित्यादिना षष्ठकाण्डे
 प्रतिपादित १ ॥ ४१ ॥

उखाया’ शिक्षादिमोचन विधत्ते— “अथैना मिति ३ ।
 ‘एना सिकतायुक्ता सुखा § शिक्षाद् ‘विमुच्यति’ पृथक् करो
 ति । विमोकप्रयोजन माह— ‘अप्रदाद्यायेति । तन्नोपपत्ति
 माह— “यद्दीति । ‘युक्तम्’ अग्नादि यद्वाहन ‘न विमुच्यते’
 ‘तत् प्रदद्याते’ खलु । उक्त मर्थं प्रकृते योजयति— “एतद्वा इति ।
 ‘एतद्वा’ एषा खलूखा युक्ता’ सती एतम् ‘अग्निम्’ उख्यम् ‘एत-
 द्रेत’ रितोऽवस्थापन्नम् ‘अभापीत्’ धृतवती । ततोऽङ्गतकार्यत्वाद्
 विमोकोपपत्ति । धृतस्याग्ने प्रजनन माह—“त मन्वेति । ‘अत्र’
 भवसरे ‘तम्’ उख्याग्निम् ‘अजीजनत्’ प्राप्सोष्ट , उखेति शेष ।
 प्रजननानन्तरतो धारणहारोखाया स्त्रीसाधर्म्यं प्रतिपादयति—

* का० श्रौ० सू० १७ १ २१ क ।

† पुरस्तात् इ का० ३ प्र० ५ ब्रा० १६ क० (इ भा० २३५ पृ०) इदमर्थम् ।

+ का० श्रौ० सू० १७ १ २१ ग ।

§ अन्या सुखां शिक्षताभि सम्युर्थं इति महीधर ।

“अथापर मिति । ‘अपरं’ सिक्तात्मकं रेतः ‘धत्ते’ धारयति ।
 “योषा वा उखेति । सिक्तावापोपपत्तिः । “तस्मादिति ।
 लौकिकदृष्टान्तप्रदर्शनम् ॥ ४२ ॥

विहिते उखाविमोके मन्त्र मनुद्य ध्याचष्टे— “मातेव पुत्र
 मिति ॥ । पुरीषपदस्य पशव्यत्वं वाच्योऽर्थः । ‘अभाः’- इति श्रुतः
 प्रथमपुरुषैकवचने ध्वत्वयेन लुडि रूप मित्याह—“अभार्षीदिति ;
 “अभारुखा”-इत्युखागद्सामानाधिकरण्यात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः ‘१’,— येय सुखा ‘माता पुत्र मिव’ ; ‘पृथिवी’
 भूमिरूपा ; शृण्वीत्वात् । ‘पुरीषम्’ ‘पशव्यम्’, पशव्यो हित
 मिति यावत् । तादृशम् ‘अग्निं’ ‘स्त्रे योनौ’ स्वकीये गर्भस्थाने
 ‘अभाः’ अभार्षीत्, धारितवती । ‘विश्वकर्मा’ सर्वस्य कर्त्ता प्रजा-
 पतिः ‘ऋतुभिः’ यज्ञं प्रति गच्छद्भिः, विश्वैः सवैः देवैः ‘संविदानः’
 अहो महत् कर्म कृत मित्येवं संवादं कुर्वन्, इदानीं कृत-
 कृत्यां सतीं ता सुखां ‘विमुञ्चतु’ शिष्यादिमुञ्चति, पृथक्
 कुरुत इत्यर्थः ।

तस्या उखायाः ध्वननरूपस्याग्नेरुत्तरपात्रे परद्विमात्रे
 चितावेव निधानं कर्त्तव्य मित्याह— “ता मुत्तरत इति ॥ ।
 परद्विमात्रप्रदेशे स्थापनस्य स्तावको वाक्यमेवः प्रागुक्त
 इत्याह— “तस्योक्त इति । “परद्विमात्रादि त्रया योषा मुपमेत
 इति हि पष्ठकाण्डे प्रतिपादितम् § ॥ ४३ ॥

• का० श्रौ० सू० १०. १. २१ ग ।

† तन्पाठस्तु वा० सं० १२. ४१ दृश्यः ।

‡ का० श्रौ० सू० (‘अभिषत्’) १६. २. ३ ।

§ तत्र १ प्र० १ भा० २० क० (१ भा० १४० ए०) दृश्यम् ।

सिकतापूर्णाया उखाया मध्ये तूर्णी पयस आसिचनं विधत्ते— “अयास्या मिति ॐ : ‘अस्याम्’ उखायां ‘पयः’ दुग्धम् ‘आनयति’ आसिञ्चति । पयसासिके कारणं सुपपादयति—“एतदा इति । एतत् खलु कारणम्,— ‘एतत्’ सिकताम्लक्षणं ‘रैतः’ उखां ‘धत्ते’ धारयति । ‘अथ’ तदनन्तरं मिदं मानोतं पयो धत्ते । उक्तार्थसाधकं लौकिकदृष्टान्तं प्रतिपादयति— “यौपा वा इति । सिकतापयसोरधरोत्तरभावः मनूय स्तौति— “अधराः सिकता इति । “अधरः हि रैत इति । गर्भाशये अधोभागे स्थितं पुरुषस्य रैतः, स्त्रीर्षीयं शोणितरूपम्, ‘पयः’ ‘उत्तरम्’ उपर्यवस्थितं सत् ‘तत्’ पुंर्षीयं वेष्टयति । अत एव पाट्कौशिकस्य शरीरस्य त्वद्वांसासृग्गात्रा वाङ्मांसयो धातवो भावतो भवन्तीति स्मर्यते । तस्मात् सिकतापयसोर्बाह्याभ्यन्तरभावो गर्भोत्पत्तये सम्पद्यत इत्यर्थः । आनयनस्थानं विधत्ते— “तन्मध्ये इति । ‘तत्’ पयः, उखायाः ‘मध्ये’ ‘आनयति’ आसिञ्चति, यथा तत् पयः प्रति उपधानसमये पुरुषशीर्षं सुपदध्यात् तथेत्यर्थः । अत एवोपधानसमये पुरुषशिरस उखाया सुपधानं सूचितम्— “उखायां प्रत्यञ्चि, सहस्रदा इति १ पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये”—इति ३ ॥ ४४ ॥ १ ॥

इति शोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० सू० १०. १. २१ घ ।

† वा० खं० १२. ४० ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. ५. १२, १४ ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा
 सर्वं माजि मित्वा व्यसृजसत तस्माद्विसृस्तात् प्राणो
 मध्यत उदक्रामदुधास्माद्दीर्यं मुदक्रामत् तस्मिन्नुत्
 क्रान्तेऽपद्यत तस्मात् पन्नादुन्न मस्रवद्यच्चक्षुरध्यशेत
 तस्मादस्थान्न मस्रवन्नो हेह तर्हि का चनु प्रति-
 ष्ठास ॥ १ ॥

ते देवा अद्रुवन् । न वा ऽद्रुतोऽन्या प्रतिष्ठा-
 स्तीम् मेव पितरं प्रजापतिं संस्करवाम् सैव
 नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥

तेऽग्नि मद्रुवन् । न वा ऽद्रुतोऽन्या प्रति-
 ष्ठास्ति त्वयोमं पितरं प्रजापतिं संस्करवाम् सैव
 नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं मे ततो भवि-
 ष्यतीति † ॥ ३ ॥

तेऽद्रुवन् । अन्नं वा ऽन्नं प्रजापतिस्त्वन्-
 मुखा एतदुन्न मदाम त्वन्मुखानां न एषोऽन्न
 मसदिति तद्येति तस्माद्देवा अग्निमुखा अन्न म-

दन्ति यस्यै हि कस्यै च देवतोयै जुह्वत्याना-
वेव जुह्वत्यग्निमुखा हि तद् देवा अन्न मुकु-
र्वन्त ॥ ४ ॥

सु योऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् ।
अय मेव सु व्वायुर्योऽयं पवतेऽयं यदस्माद्दीर्यं मुद-
क्रामदसौ सु आदित्योऽथ यदस्माद्दन्नं मस्रवद्यदेव
संवत्सरेऽन्नं तत्तत् * ॥ ५ ॥

तं देवा अग्नौ प्राहञ्चन् । तद्य एनं प्रवृत्तं
मन्निरारोहद् † य एवास्मात् सु प्राणो मध्यत उद-
क्रामत् सु एवैनं ‡ स आपद्यत त मस्मिन्नदधुरथ
यदस्माद्दीर्यं मुदक्रामत् तदस्मिन्नदधुरथ यदस्माद्दन्नं
मस्रवत्तदस्मिन्नदधुस्तं § सर्वं क्वास्तं संस्क्रत्योर्ह
मुदश्रयंस्तद्यं त मुदश्रयन्निमे स लोकाः ¶ ॥ ६ ॥

तस्याय मेव लोकः प्रतिष्ठा § । अयु योऽस्मिं-
ह्लोके ॥ ऽग्निः सोऽस्थाषाड् प्राणोऽथास्यान्तरिक्ष मात्माय

* 'तत्तत्'—इति क, 'तत्तत्'—इति ग, घ ।

† 'मन्निरारोहत्'—इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

‡ 'लोकाः'—इति ग, घ ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

¶ 'लोके'—इति क, ग, घ ।

योऽन्तरिक्षे व्यायुर्न एवाय मात्मन् प्राणः सोऽस्य
 स द्यौरैवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्च-
 चुरध्यशेत स चन्द्रमास्तस्मात् स मीलिततरोऽन्नं
 हि तस्मादस्रवत् ॥ ७ ॥

तद्देवा वै सा प्रतिष्ठा † । यां तद्देवाः सम-
 स्कुर्वन्सैवेय मद्यापि प्रतिष्ठा सो ऽएवाप्यतोऽधि-
 भविता ‡ ॥ ८ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रत्सत । अय मेव स
 योऽय मग्निधीयते तद्यदेषोखा रिक्ता श्रुति पुरा
 प्रवर्जनाद्यथैव तत् प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण उत्-
 क्रान्ते वीर्ये सुतेऽन्ने रिक्तोऽश्वयदेतदस्य तद्रू-
 पम् † ॥ ९ ॥

ता मग्नौ प्रवृणक्ति । यथैवैन मद्दो देवाः प्रा-
 वृञ्जस्तद्य एनां प्रवृत्ता मग्निरारोहति य एवास्मात्
 स प्राणो मध्यत उदक्रामत् स एवैनं स आप-
 द्यते त मस्मिन्दधात्यथ यद्रुक्त्वां प्रतिमुच्य विभर्त्ति

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

† 'भविता'—इति ग, घ ।

‡ 'सद्रूपम्'—इति ग, घ ।

यदेवास्माद् वीर्यं मुदक्रामत्तदस्मिन् । दधात्यथ याः
समिध आदधाति यदेवास्मादन्न । मस्रवत्तदस्मिन्
दधाति ॥ १० ॥

ता वै सायं प्रातरादधाति । अङ्गथ हि
तद्रात्रेश्चान्न मस्रवत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे
स्युः संवत्सरो हि स प्रजापतिर्यस्मात्तान्युदक्रामं-
स्तदस्मिन्नेतत् सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति य-
स्मिन् हास्यैतदतो न कुर्यान्न हास्य तस्मिन्नेत-
दध्यान्नासवत्स्रभृतस्येजकेण च न भवितुव्य मिति
ह स्माह वामकचायणो नेदिमं पितरं प्रजा-
पतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति तत् संवत्सरे सर्वं
व्रतन्तु संस्कृत्योर्ह्वं मुच्छयति यथैवैन मदी देवा
उदग्रयन् ॥ ११ ॥

तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः* । अथ यो
गार्हपत्येऽग्निर्य एवाय मस्मिंल्लोके † ऽग्निः सोऽस्य
सोऽथ यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिच-

* 'लोकः'—इति क, 'लोकः'—इति ग, घ ।

† 'लोकः'—इति क, ग, घ ।

मृध य आग्नीध्रीयेऽग्निर्य एवाय मन्तरिचे व्वायुः
 सोऽस्य स आहवनीय एव द्यौरय य आह-
 वनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सोऽस्यैष आ-
 त्मैव * ॥ १२ ॥

तस्य शिर एवाहवनीयः † । अथ य आह-
 वनीयेऽग्निर्य एवायुः शीर्षन् प्राणः सोऽस्य स
 तद्यत् स पक्षपुच्छवान् ‡ भवति पक्षपुच्छवान् §
 द्ययुः शीर्षन् प्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणः श्रोत्रं
 दक्षिणः पक्ष उत्तरः श्रोत्र मुत्तरः पक्षः प्राणो
 मध्यमात्मा वाक् पुच्छं प्रतिष्ठा तद्यत् प्राणा
 व्वाचान्नं जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति तस्माद्वाक् ॥ पुच्छं
 प्रतिष्ठा ¶ ॥ १३ ॥

अथ यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च । स
 आत्माय य आग्नीध्रीयेऽग्निर्य एवायु मन्तरात्मन्

* 'आत्मैव'—इति छ, 'आत्मैव'—इति ग, घ ।

† 'एवाहवनीयः'—इति ग, घ ।

‡, § 'पक्षपुच्छवान्'—इति ग ।

॥ 'तस्मात् प्राणानां वाक्'—इति क ।

¶ 'प्रतिष्ठा'—इति क, 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

प्राणः सोऽस्य स प्रतिष्ठैवास्य गार्हपत्योऽथ यो
गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणः * ॥ १४ ॥

तए हेके विचितं चिन्वन्ति । तयो वा
ऽद्भमेऽवाञ्चः प्राणा इति न तथा कुर्यादिति ते
रेचयन्त्येकविंशसम्पद् मयो ऽधनुष्टुप्सम्पद् मयो
ब्रह्मतीसम्पदं ये तथा कुर्वन्त्येकए द्वैवेतद्रूपं
योनिरिव प्रजापतिरेव यदेतेऽवाञ्चः प्राणा यद्वि
मूत्रं करोति यत् पुरीषं प्रैव तुज्जायते ॥ १५ ॥

अथातः सम्पदेव † । एकविंशतिरिष्टका नव
यजूंषि तत् त्रिंशत् सादनं च सूददोहाश्च
तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् सैवानु-
ष्टुप् ‡ ॥ १६ ॥

एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । यजुर्द्वाविंशं
व्यदूहनस्य यजुरूपाश्च यजुश्च सिकताश्च यजुश्च
पुरीषं च यजुश्च चतुर्भिः सन्निवपति विमुञ्चति

* 'प्राणः'—इति क, 'प्राणः'—इति ग, घ ।

† 'सम्पदेव'—इति ग, -घ ।

‡ 'सैवानुष्टुप्'—इति ग, घ ।

पञ्चमेन तत्स्त्रिभिरियं द्वाविंशदक्षरानुष्टुप् सैषा-
नुष्टुप् * ॥ १७ ॥

अथैते द्वे यजुषी † । सो ऽअनुष्टुबव व्वाग्वा
ऽअनुष्टुप् तद्यदिदं द्वयं व्वाचो रूपं देवं च मानुषं
चोच्चैश्च शनैश्च तदेते द्वे ‡ ॥ १८ ॥

ता वा ऽएतास्त्रिस्त्रीऽनुष्टुभः । चित् एष
गार्हपत्यस्तद्यदेता अत्र त्रिस्त्रीऽनुष्टुभः सम्पाद्य-
न्त्यत्र च्छेवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततो
ऽन्यतरां द्वाविंशदक्षरा मनुष्टुभ माहवनीयं
हरन्ति स आहवनीयः सा द्यौस्तच्छिरोऽथेहान्य-
तरा परिशिष्यते स गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स उ
ऽअयं लोकः § ॥ १९ ॥

अथ ये ऽएते द्वे यजुषी । एतत्तद्यदन्तरा-
हवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षं स आत्मा
तद्यत्ते द्वे भवतस्तस्मादितत्तनीयो यदन्तराहवनीयं

* 'सैषानुष्टुप्'—इति ग, घ ।

† 'यजुषी'—इति ग, घ ।

‡ 'द्वे'—इति क, 'द्वे'—इति ग, घ ।

§ लोकः—इति क, 'लोकः'—इति ग, घ ।

च गार्हपत्यं च तस्मादेपां लोकाना मन्तरिच-
लोकस्तुनिष्ठः * ॥ २० ॥

सैषा त्रैधा विहिता व्यागनुष्टुप् । ता मेघो-
ऽग्निः प्राणो भूत्वानुसञ्चरति य आहवनीयेऽग्निः
स प्राणः सोऽसावादित्योऽथ य आग्नीध्रीयेऽग्निः
स व्यानः स उ ऽश्चयं वायुर्योऽयं पवतेऽथ यो
गार्हपत्येऽग्निः स उदानः स उ ऽश्चयं योऽयु मस्मिं-
ल्लोके † ऽग्निरेवंब्विह वाव सुर्व्वं व्वाचं सव्वं
प्राणं सुर्व्वं मात्मानं संस्क्रुते ‡ ॥ २१ ॥

सैषा बृहत्येव § । ये वै हे द्वात्रिंशतौ द्वा-
त्रिंशदेव तद्व्येते द्वे यजुषी तच्चतुस्त्रिंशदग्नि-
रेव पञ्चत्रिंशो नाचुराच्छन्दो व्यत्येकस्मान्न द्वा-
भ्यां स उद्वाचरस्तत् षट्त्रिंशत् षट्त्रिं-
शदचरा बृहती बृहती वा ऽएष सञ्चितोऽभि-
सम्पद्यते यादृग् वै धोनौ रेतः सिच्यते तादृग्

* 'लोकस्तुनिष्ठः'—इति ग ।

† 'मस्मिंल्लोके'—इति क, ग, घ ।

‡ 'संस्क्रुते'—इति ग ।

§ 'बृहत्येव'—इति ग, घ ।

जायते तद्यदेता मव वृहतीं करोति तस्मादेष
सञ्चितो वृहतौ मभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥

तदाहुः । यद्यं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं
धिष्णाद्यौराहवनीयोऽन्तरिक्षलोक उ अस्मा-
स्योकादनन्तर्हितोऽथ कस्माद् गार्हपत्यं चित्त्वाहव-
नीयं चिनोत्यथ धिष्णानिति सह हैवेमावये
लोकावासतुस्तयोर्व्वियतोर्योऽन्तरेणाकाश आसीत्
तदन्तरिक्षं मभवद्दौक्षं हैतन्नाम ततः पुरान्तरो
वा ऽद्भुद मीक्ष मभूदिति तस्मादन्तरिक्षं तद्यद्
गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनोत्येतौ ह्यये लोका-
घृष्टज्येता मथ प्रत्येत्य धिष्णान्निवपति कर्मण
एवानन्तरयायाथो ऽच्यन्तयोर्वाव संस्क्रियमाणयो-
र्मध्यं संस्क्रियते ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

उत्तररूपेण संस्कृतस्याग्नेर्विराड् रूपप्रजापत्यात्मकतां वक्ष्यन्नस्य *
प्रजापतेः संस्कृतिं वक्तुकामस्तच्छरीरविज्ञेयं प्रतिपादयति—

“प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादिना । “प्रजाः सृष्टेति । देव-
मनुष्यादिरूपा बह्वीः ‘प्रजाः सृष्ट्वा’ ‘सर्वम्’ ‘आजिं’ गन्तव्यस्थानम्
‘इत्वा’ व्याप्य , यान्तः सन् ‘व्यस्रंसत’ विस्रस्तावयवोऽभवत् ।
‘तस्माद्विस्रस्तात्’ प्रजापतिशरीरात् ‘मध्यतः’ ‘प्राणः’ प्राणादि-
पञ्चव्यात्मकः ‘उदक्तामत्’ उदक्तान्तोऽभवत् । ‘अथ’ अनन्तर मेव
तस्य प्रजापतेः ‘वीर्यं’ शुक्रम् ‘उदक्तामत्’ । ‘तस्मिन्’ निर्गते सति
स भूमौ ‘अपद्यत’ पतितोऽभवत् । ‘तस्मात्’ ‘पद्मात्’ पतितात्
प्रजापतिशरीरात् अन्तरवस्थितम् ‘अवम्’ ‘अस्रवत्’ सूत मभवत् ।
‘यत्’ ‘चक्षुः’ ‘अध्ययेत’ । “अधिशोड्स्यासां कर्म”—इत्यधिकरणस्य
कर्मसञ्ज्ञा * । ‘चक्षुरधि’ चक्षुषोर्मध्ये चक्षुषो ज्योतिरवस्थित
मभवदित्यर्थः । ‘तस्मात्’ ज्योतिषः ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘असं’ सूत
मभवत् । ‘तर्हि’ तथा सति नैव खलु काचित् ‘प्रतिष्ठा’
‘आस’ । तस्य प्रजापतेः शरीरस्य विस्रस्तात्वात् किञ्चिदपि
प्रतिष्ठास्यदं † न बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तरं देवैः कृत मस्य संस्कारं वक्तु माह— “ते
देवा इति । ‘इतः’ अस्मात् प्रजापतेः ‘अन्या’ ‘नैव’ ‘प्रतिष्ठा
अस्ति’ आययो विद्यते । ‘इम मेव’ अस्मादीयं ‘पितरं प्रजा-
पतिं’ ‘संस्करवाम’, यथा पूर्वं मवतिष्ठेत्, ‘सः’ च संस्कृती
‘नः’ अस्माकं पुनः ‘प्रतिष्ठा’ आययो ‘भविष्यतीति’ ॥ २ ॥

इत्थं सम्भारित मर्थं कर्तुं प्रार्थितवन्त इत्याह— “तेऽग्नि
मिति । ‘ते’ देवाः ‘अग्नि मनुवन्’ ‘न’ खलु ‘इतः’ अस्मान्
प्रजापतेः ‘अन्या’ अस्माकम् ‘प्रतिष्ठा अस्ति’, ‘इमं पितरं’ त्वयि

* पा० छ० १. ४. ३६ ।

† ‘किञ्चिदस्माकं’—इति च ।

‘संस्करवाम’, स च संस्कृतः पुनरुच्यतेः सन् अस्माकम् ‘प्रतिष्ठा भविष्यतीति’ । सोऽग्निरेतद्वाक्यं श्रुत्वा प्रत्यवोचत्,—‘ततः’ तस्मात् संस्कारात् ‘मे’ मम ‘किम्’ प्रयोजनं ‘भविष्यतीति’ ॥ ३ ॥

तस्योत्तरं दर्शयति— “तेऽनुवन्निति । अन्नरूपो हि ‘अयं प्रजापतिः’ । तस्य च त्वयि संस्कारे सति अयं सर्वे ‘त्वन्मुखाः’ ‘एतदन्नम्’ ‘अदाम’ भुञ्जीमहि । ‘त्वन्मुखानाम्’ एवास्माकम् ‘एयः’ संस्कृतः प्रजापतिः ‘अन्नं’ भवत्विति * । ‘तथेति’ सोऽग्नि-रङ्गीकृतवान् ॥

इदानीन्तनप्रसिद्धा देवानां अग्निमुखत्वं द्रढयति— “यस्या इति । इन्द्रादीनां मध्ये ‘यस्यै कस्यै चिद् देवतायै’ यत् किञ्चिद्दिविः प्रयच्छन्ति, तत् सर्वम् ‘अग्नादेव जुह्वति’ । तत्र कारणं माह— “अग्निमुखा इति । ‘हि’ यस्मात् ते ‘देवाः’ ‘तत्’ तदानीं प्रजापतिरूपम् ‘अन्नम्’ अग्निमुखा एव ‘अकुर्वत’, तस्मादग्नीं ह्ययमानं हविर्लक्षणं अन्नं सर्वे देवा अग्रन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उत्क्रान्तानां परिणामविशेषं माह— “स योऽस्मादिति । प्रजापतिशरीरादुत्क्रान्तः प्राणवायुरेव भूतात्मकवाद्यवायुरूपेणोत्पन्नः । यदुत्क्रान्तं वीर्यं तदेवाप्तौ द्युलोके आदित्योऽभवत् । “यदेव संवत्सरस्य मिति । ‘यत्’ खलु संवत्सरस्य मध्ये व्रीहियवादिरूपम् ‘अन्नं’ पच्यते, ‘तत् तत्’ तदात्मना प्रजापतिर्विद्यस्त † मयं परिणतं मभवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

* ‘भवति’—इत्येव च, इ ।

† ‘प्रजापतिर्विद्यस्त’—इति **, ‘प्रजापतिर्विद्यस्त’—इति च ।

प्रकृत मनुसरति— “तं देवा इति । ‘तं’ प्रजापतिदेहं
 ‘देवाः’ ‘अग्नी’ ‘प्राहञ्चन्’ प्रतपनेन समस्तुर्वन् । ‘तत्’ तत्र
 प्रहञ्चने सति ‘एनं’ प्रहञ्चं प्रजापतिं यः ‘अग्निः’ ‘आरोहत्’ *
 सद्भ्रामति (स्र १) , तदात्मना प्राङ् निष्क्रान्तः प्राण. ‘एव’ ‘एनं’
 प्रजापतिं पुनः ‘आपद्यत’ प्राप्नोत् । तथा च ‘तं’ प्राणं वीर्यादिकं
 ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ प्रहञ्चनेन स्थापितवन्त इत्यर्थः । “तए स्र्वं
 मित्वादि । इत्थं प्रहञ्चनेन ‘तं’ प्रजापतिं ‘सर्वं’ निरवग्रेषं पूर्णा-
 वयव’ ‘संस्तृत्य’ पुनः ‘ऊर्ह्वं सुदययन्’ गमनागमन्व्यवहारसमर्थं
 मूर्धाकार मुच्छित मकुर्वन् । ‘तत्’ तत्र च ‘यम्’ प्रजापतिम् ‘उद-
 ययन्’ देवाः , ‘सः’ एव ‘इमे’ च यो ‘श्लोकाः’ श्लोकत्रयात्मको-
 ऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य कौटुकं किं मङ्गं मिति , तदाह— “तस्याय मेदे-
 त्यादिना । ‘अयं’ भूलोकः ‘एव’ ‘तस्य’ विराडात्मकस्य प्रजा-
 पतेः ‘प्रतिष्ठा’ । प्रतिष्ठित्यस्याः मिति प्रतिष्ठाशब्देन पादा-
 बुचेते । पार्थिवोऽग्निस्तस्य अवाचीनः प्राणः , येन मूत्रपुरी-
 यादिकं मुत्सृज्यते । अन्तरिक्षलोकोऽस्य प्रजापतेः ‘आत्मा’ मध्य-
 देहः । तत्र सञ्चरन् ‘वायुः’ ‘आत्मन्’ आत्मनि मध्यदेहेऽवस्थितः
 प्राणः । “सोऽस्य स इति । स वायुरेवास्य प्राण इत्यर्थः ।
 “धीरेवास्येति । द्यूलोकोऽस्य प्रजापतेर्मूर्धा । तत्रत्यौ ‘सूर्याचन्द्र-
 मसौ चक्षुषो’ तयोर्मध्ये ‘यच्चक्षुरध्यग्रेत’ यस्मिन् चक्षुषि ज्योति-
 यक्षुरवस्थित मभवत् , तच्चक्षुः ‘चन्द्रमाः’ । तदुपपादयति—

* ‘आरोहति’—इति च, ह, ज ।

† ह-वृक्षकादन्वयं नास्तीदं पदम् ।

“तस्मादिति । ‘हि’ यस्मात्, ‘तस्मात्’ चक्षुषःऽत्र मस्रवत्, तस्मात् कारणात् तच्चक्षुरूपः ‘चन्द्रमाः’ ‘मीलिततरः’ अतिशयेन मीलितः ; सूर्यादल्पप्रकाशो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

“तद्देवा वा इत्यदि । ‘तत्’ तथा सति देवादीनां प्रजानाम् ‘एषा’ प्रजापत्यात्मिका ‘सा प्रतिष्ठा’, अभवदिति शेषः । ‘तत्’ तदानीं ‘यां’ ‘समस्तुर्वन्’ उदीरितरोत्या संस्कृतवन्तः । न केवल मतीतकाल एव प्रजापतेः प्रतिष्ठारूपता, वर्त्तमानभविष्यकालयोरपोत्याह— “सैवेय मिति । ‘अद्य’ इदानीं वर्त्तमानकालेऽप्येत्यर्थः । “अतोऽधिभवितेति । ‘अतः’ अस्माद्वर्त्तमानादूर्ध्वकालेऽपि सैव प्रतिष्ठा ‘भविता’ “अनद्यतने लुट्”—इति * भविष्यत्यदनद्यतने लुट् ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठारूपस्य प्रजापतेः संस्कार मभिधाय चित्याग्नेरपि तादृक् संस्कारं यत्तुं तयोस्तादात्म्य माह— “स य इति । ‘सः’—इत्येकस्तच्छब्दः प्रसिद्धौ, अपरः प्रकृतपरामर्शकः । “योऽय मग्निरिति । गार्हपत्यचितिरूपो योऽग्निरित्यर्थः । तयोस्तादात्म्योपपत्तये प्रजापतेरवस्थाविशेष मत्रापि दर्शयति— “तद्यदेवेति । ‘तत्’ तत्र आहवनीये ‘प्रहञ्चनात्’ † पूर्वं ‘रिक्ता उखा जेत’ इति ‘यत्’, अस्य उत्क्रान्तप्राणादिकस्य प्रजापतेरेतद्रूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥

संस्कारसाम्य माह— “ता मन्नाविति । ‘ताम्’ उखाम् ‘अग्नी’ आहवनीये ‘प्रहृणन्ति’ प्रतपति । “यथैदेन मिति ।

* पा० छ० २. २. १५ ।

† प्रवर्जनादिति मूल पाठः, तस्येव वा व्याख्यानमद मिदं

* स्यात् प्रहृणन्नादिति ।

प्रजापतिसाम्यवर्णनम् । प्रजापतिः (१) † ‘अदः’ अमुस्मिन् सृष्टि-
 काले इत्यर्थः । “तद्य एना मिति । ‘एनाम्’ उखां ‘प्रहतां’
 प्रतप्ताम् ‘अग्निः’ ‘आरोहति’ आक्रमते, अन्तर्जायत इति ‘यः’,
 अनेन पुरा प्रजापतिशरोरादुत्क्रान्तः ‘सः’ प्राणः ‘एव’ ‘सः’
 अग्निर्भूत्वा ‘एनम्’ उखात्मकं प्रजापतिम् ‘आपयते’ आगच्छति ।
 ‘तं’ प्राणम् ‘अस्मिन्’ ‘दधाति’ स्थापयति । “अथ यदुक्त्वा मित्यादि ।
 यजमानः सौवर्षं रुक्मं ‘प्रतिमुखं’ ‡ कण्ठे सूत्रेण बद्धा, तस्यो-
 परि त मुखं विभर्तीति ‘यत्’, तेन प्रागुत्क्रान्तवोर्य मेवा-
 स्मिन् पुनः स्थापयतीत्यर्थः । “अथ याः समिध इति । उखाया
 भग्न्यारोहणानन्तरं तस्मिन् ‘याः समिध आदधाति’, ताभिस्तत्-
 प्रागस्मात् ‘सुत मध्यव’ पुनरस्मिन् स्थापयति । यदाह कात्या-
 तनः— “अग्नावाकृटे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रोः समिध आद-
 धाति”—इति † ॥ १० ॥

तासा महरहरभ्याधानं मनुद्य, तत्र कारणमाह— ‘ता’
 या इति । ‘तत्’ तदानीम् ‘अङ्गो रात्रेय’ सकाशात् प्रजा-
 पतिशरोरात् ‘अत्र मस्रवत्’, अतस्तस्य पुनरवाप्तये समिधा
 साधानम् एतस्मिन् § ‘संवत्सरे’ प्रत्यहं कालत्रयेऽपि कर्त्तव्य-
 मित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रज्ञता— “पालाशीः प्रत्युच महरह-
 रिति”—इति ॥ रुक्मप्रतिस्मोचनोऽस्यभरणादीनां संवत्सरकालव्याप्ति

• पद सिद्धिं सिद्ध सर्वेष्वेव पुस्तकेषु ।

† शास्त्रीदम्पदसिद्धि ज-पुस्तके ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३३ ।

§ ‘तस्मिन्’—इति ज ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४० इत्यम् ।

माह— “तान्येतानीति । ‘तानि’ रुक्मप्रतिभोचनोऽस्यभरणसमि-
 दाधानविशुद्धमणादीनि पूर्वोक्तान्येतानि * प्राणवीर्यान्नरूपेणा-
 नुक्तान्तानीत्यर्थः । † ‘सर्वस्मिन्’ कृत्स्ने ‘एव’ ‘संवत्सर’ भवेयुरिति
 विधिवाक्य मितत् । तेषां संवत्सरकर्त्तव्यत्वे उपपत्ति माह—
 “संवत्सरो हीति । यस्मात् प्रजापतेस्तानि प्राणवीर्यान्नानि
 उत्क्रान्तानि । स हि संवत्सरकालात्मकः खलु ‘एतत्’ एतेन
 रुक्मप्रतिभोचनादीनां संवत्सर समुष्ठानेन अस्मिन् प्रकृते सर्वात्मके
 प्रजापती सर्वं निरवशेषं विश्वं ‘दधाति’ स्थापयति । व्यरि-
 श्चैके बाध माह— “यस्मिन् हेति । ‘अस्य’ संवत्सरात्मकस्य प्रजा-
 पतेः ‘यस्मिन्’ ऋतौ यसन्तादिके कालावयवे ‘एतत्’ पूर्वोक्तं ‘न’
 स्थापयेत् । इत्थं प्रतिपादितं संवत्सरावयवे सर्वानाधानलक्षणं
 दोषं स्पष्टयितुं संवत्सरभृतस्याग्नेः द्रष्टृत्व मपि निषेधयति—
 “नासंवत्सरभृतस्येति । न संवत्सरपर्यन्तं भृतः’ उखायां धृतः,
 सोऽयम् ‘असंवत्सरभृतः’, तस्य ‘ईचकेण चन’ द्रष्टापि ‘न’
 भाव्यम्, किं सुतत्विजा । ‘इति’ एवं ‘वामकचायणः’ वाम-
 कचस्यापत्य ऋषिः ‘आह’ उक्तवान् । ‘चन’-शब्दोऽप्यर्थे । एवं
 ब्रुवतो वामकचायणस्याभिप्राय माह— ‘नेदिम मिति ।

* पूर्वस्मिन् काण्डे “रुक्म” प्रतिसुष्य विभक्तिं— इत्यादिको ग्रन्थः ।
 कात्यायनीयश्च “यजमानः कण्ठे रुक्मम्”— इत्यादिको दृश्यः (शत०
 ६ का० ५ प्र० १ ब्रा० ३०१ ए०, कात्या० १६. ५. १.) ।

† इत उत्तर भुनविंशकण्ठीयाख्यानो ग्रन्थो न पुस्तकीयादर्शोऽपि
 नैव लभ्यः । मत्स्य्यादितादर्शपुस्तकेष्वपि च-ह-पुस्तकधोरिह लिखि-
 तम्— “अत्र प्रतिपुस्तके पत्रद्वयं गतम्”— इति । ततो च-पुस्तक-
 मात्र मन्त्रावलम्बनम् ।

नेदिति परिभये * । 'पितरं' पालकं 'इमम्' अधियज्ञात्मकं
 'प्रजापतिं' 'विच्छिद्यमानं' विगेषेण भिद्यमानं 'नेत्यस्यानि'
 'मैव ईचे इति' । 'इति'-शब्दस्तदभिप्रायपरिसमाप्तिद्योतकः ।
 उक्तं मथं निगमयति— "तए संवत्सर इति । संवत्सरे अतोते
 'तं' प्रजापतिं 'सर्वं' निरवगेषं 'कृत्स्नं' सम्पूर्णावयवं 'संस्कृत्य'
 'कृत्स्नं सुच्छयति' ममनागमनव्यवहारसमर्थं मूर्धाकारं सुच्छित्तं
 करोति । 'यद्यैव' येनैव प्रकारेण 'अदः' पूर्वं 'देवाः' 'एनं'
 प्रजापतिम् 'उदययन्' उच्छित्तं क्षतवन्तः, तथैत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकृतस्य चयनात्मकस्य प्रजापतेर्लोकत्रयात्मकतां तदधिष्ठात्र-
 म्निवाद्यादित्यात्मकताञ्च प्रतिपादयति— "तस्य गार्हपत्य इत्या-
 दिना । "स यः प्रजापतिश्चैत्रएसत अय मेव स योऽय मग्निर्धोयते"
 -इत्युक्तम् * , 'तस्य' प्रजापतेः 'गार्हपत्य एव' चित्तिरूपस्थलविशेष
 एव 'अयं लोकः' पृथिवी । 'अथ यो गार्हपत्ये' अधिकरणे उच्यते
 'अग्निः' स्थापितः, यथाय मग्निन् लोके पृथिव्या मधिष्ठात्रत्वेन
 स्थितोऽग्निः, स उच्योऽग्निः पृथिवीस्थानोऽग्निरपि अस्य प्रजापतेः
 सम्बन्धो ; स जाठरोग्निर्बौद्धव्य इति शेषः । 'अथ' 'आहवनीयं
 गार्हपत्यञ्च' 'अन्तरा' मध्ये, चित्तोरन्तराल इति यावत्, यत् स्थलं
 तदन्तरिक्षं मध्यलोक इत्यर्थः । 'अथ' च 'यः' अयम् 'आग्नी-
 धीये' धियोः 'अग्निः' स्थापितः, य एव चाय मन्तरिक्षे अधिष्ठा-
 त्रत्वेन स्थितो वायुः, स आग्नीध्रीयस्योऽन्तरिक्षस्यो वायुषेत्युभय-
 विधोऽप्यस्य प्रजापतेः स पञ्चतत्त्वात्मकः प्राण इत्यर्थः । 'आह-
 वनीयः' चित्त्वात्मकः 'एव' 'द्वीः' दुर्लोकः । 'अथ' 'आहवनीये'

* निह० १. ३. ६ ।

† इहैव पुरस्तात् नवमी कञ्ची (५१ पृ०) दृष्ट्या ।

अधिकरणे 'यः अग्निः' अतिप्रणीतः स्यापितः , तो सूर्याचन्द्रमसौ
दुल्लोकेऽधिष्ठाहत्वेन स्थितौ । 'स एवः' आहवनीयादिः चन्द्रान्तः
'अस्य' 'आत्मैव' मध्यदेह एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्य प्रजापतेराधियज्ञिक माध्यात्मिकश्च रूपं प्रतिपिपा-
दयिपुराह— "तस्य गिर इति । 'तस्य' प्रजापतेः 'आह-
वनीयः' चित्वात्मकः 'गिरः' मूर्द्धा । 'अयं 'यः' तत्र निधीय-
मानः 'अग्निः', 'योऽयं' 'शीर्षन्' शीर्ष्णि 'प्राणः' नासिका-
सञ्चारी , स उभयविधोऽपि 'अस्य' प्रजापतेः 'स एव' शीर्षण्यः
प्राण एवेत्यर्थः ॥

चित्वात्मकस्याहवनीयस्य , तत्र निधीयमानस्याग्नेय क्रमेण
शीर्षत्वं शीर्षण्यप्राणत्वञ्च प्रतिपाद्य , तयोरेव पक्षपुच्छवत्त्वं प्रति-
पादयति— "तद्यत् स इति । 'तत्' तत्र 'यत्' यस्मात् 'सः' चित्वा-
त्मक आहवनीयः 'पक्षपुच्छवान्' पक्षाभ्यां पुच्छेन च युक्तोऽस्ति ,
'अयं' 'शीर्षन्' शीर्ष्णि वर्त्तमानः 'प्राणः' नासिक्य इति यावत् ।
सोऽपि 'पक्षपुच्छवान्' हि' पक्षपुच्छैरन्वितः खलु । पक्षपुच्छ-
वत्त्व मेवोपपादयति— "चक्षुः गिर इत्यादिना । 'चक्षुः' सस्य-
दक्षिणात्मकं चक्षुरिन्द्रियम् नासिक्यप्राणस्य 'गिरः' मूर्द्धभूतम् ;
तदुपरि वर्त्तमानत्वात् । दक्षिणकर्णो दक्षिणपक्षस्थानीयः ;
तस्य दक्षिणपार्श्ववर्त्तित्वात् । उत्तरकर्णोऽप्युत्तरपक्षस्थानीयः ;
उत्तरपार्श्ववर्त्तित्वादेव । 'प्राणः' स एव नासिक्यः । 'मध्यम्'
अन्तर्वर्त्ति 'आत्मा' शरीरम् । वागायमनत्वाद् वाङ् मुखम् ,
तदायतनं रसन मपि वा , तत् पुच्छम् ; पथाद्भावित्वात् । सैव
'प्रतिष्ठा' आस्यदम् । प्रतिष्ठात्व मेवोपपादयति— "तद्यदिति ।
'यत्' यस्मात् 'प्राणाः' नासिक्यादयो 'वाचा' मुखेन 'अस्य' 'जम्भू'

भवयित्वा शरीरे 'प्रतितिष्ठन्ति' नोत्क्रामन्ति, 'तस्मात्' हेतोः प्राणानां 'वाक् पुच्छं' प्रतिष्ठेत्युपपन्नम् ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेणापि तस्याधियज्ञिकाध्यात्मिकरूपता मेव प्रतिपादयति— "अथ यदन्तरेति । आहवनीयगार्हपत्ययोः अन्तरालदेश इति 'यत्', 'स आत्मा' शरीरम् । 'आग्नीधीये' तदादौ धिष्ये 'योऽग्निः' निहितः । प्रदर्शनार्थं आग्नीधीयग्रहणम् ; उत्तरत्र "अन्तरिक्षं धिष्ये" इति बहुवचनोपदेशात् * । योऽयम् अन्तरात्मनि 'प्राणः' पञ्चवृत्त्यात्मकः, 'सः' सर्वधिष्येस्य एव 'अस्य' पञ्चवृत्तिकः प्राण इत्यर्थः । 'गार्हपत्योऽस्य' 'प्रतिष्ठा' पादौ । यथ तत्रत्यः 'अग्निः' 'सोऽस्य' अवाचोनः 'प्राणः' ; पश्चाद्वृत्तित्वात् ॥ १४ ॥

त्रिचितिकी गार्हपत्यथेतथ इत्येकोयमत सुपन्थस्यति— "तप् द्वैक इति । 'एके' शाखिनः तं प्रकृतं गार्हपत्यं 'त्रिचितम्' उपर्युपरि चित्त्रयात्मकं 'चिन्वन्ति' । तिसृभिधितिभिधित-त्रिचितम् तथाविधम् । चिन्वता मभिप्राय माह— "त्रयो वा इमे इति । प्रजननमूर्तपुरीपसर्गवृत्तिभेदेन त्रित्वम्, ततश्च तिसृभिधितिभिस्त्रीश्लेषेण प्राणायतनानि कल्पितानि भविष्यन्तीत्यागयः । पश्यमानमम्पत्तित्रयातिरेकात्मकदोषाधानेन तमेतं पक्षं निराचष्टे— "न तथेति । ये शाखिनः तथा त्रिचितचयनं कुर्वन्ति, 'ते' 'एकविंशसम्पदं' "ता उभय एकविंशतिः सम्पद्यन्ते"—इत्यादिनोक्ताम् † एकविंशतेरिष्टकानां सम्पदम् 'अतिरेचयन्ति' अतिरिक्तां कुर्वन्ति । त्रिचितिके हि बहुतरा

* ५० ए० ११ कञ्चो दृष्टया ।

† १२ गदमाक्ये (११ ए० १ पं०) ५४ कञ्चो दृष्टया ।

दृष्टकाः स्युः ; तथा , भानुष्टुभेषु “अथातः सम्पदेवैकविंशति
रिष्टकाः’-इत्यादिना † वक्ष्यमाणायस्त्रिविधायामपि सम्प-
दम् , तथा सेना बृहत्वेवः’-इत्यादिना ‡ वक्ष्यमाणाय बृहत्वाः
सम्पदमपि अतिरेचयन्तीत्यनुपह्नु ॥

“त्रयो वा इमेऽवाचः प्राणाः”-इति यदुक्तम् † , तदप्यङ्गीकृत्य
निराकरोति—“एकं ह्येवेत्यादिना । एतस्य प्राणस्य रूपम् ‘एत
द्रूपम्’ एकमेव खलु ‘यदेतेऽवाच प्राणाः’ प्रजननमूत्रपुरीष
सर्गवृत्तिभेदेन त्रयोऽपि किम्मुनन्तदित्याह— “योनिरिवेति ।
‘योनिः’ स्थानं कारणम् । सूत्रपुरीषरेतसा मेकमेवैतद्रूपं कारण
मनादृत्यापि कर्मविवक्षया आह— “प्रजापतिरेवेति । सूत्र-
पुरीषसर्गात्मना प्रजापतेरेकत्वं मित्यर्थः । तदेवोपपादयति—
“यद्वोति । ‘यभूत्रं करोति’, ‘यत्’ च ‘पुरीषं करोति’, ‘तत्
जायत एव’ इति प्रजातिरूपेण त्रयाणां मध्येकत्वं सिद्ध
मेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वमुपदिष्टा भानुष्टुबृहत्त्वयोः सम्पदमाह— “अथातः
सम्पदेवेत्यादिना । ‘वक्ष्यते’-इति शेषः । “अथ सो अग्निः”-
इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपदिष्टा अष्टौ यजुष्यः , लोकम्पृणास्तयोदशेति
‘एकविंशतिरिष्टका’ । “नव यजूपोति । अष्टानां सर्वे बृहती-
प्रभृतीनां यजुष्यतीनां अष्टौ “अयं सो अग्नि रित्यादीनि ‡ , लोक
म्पृणानां मेकं “लोकं पृणति ॥ , एवम् नव । ‘तत्’ तत्र ‘त्रिंशत्’

* उत्तरस्यां कण्डिकायां (५४ ए० ८ प०) दृष्टव्यम् ।

† द्वाविंशी कण्डी दृष्टया (५६ ए० १० प०) ।

‡ अनुपह्नुं गतं दृष्टव्यं मिहैव (५४ ए० ६ प० , ६६ ए० १ प०) ।

§ वा० सं० १२ ४०-५२ ।

[वा० सं० १९ ५४ ।

सङ्गा सम्पद्यते । 'सादनञ्च' यजुः "तया दैवतयेति * ।
 सूददोहाय "ता शस्येति †" । 'तत्' तेन 'द्वात्रिंशत्' 'अनुष्टुप्',
 द्वात्रिंशदक्षरा' 'सैया' प्रसिद्धा 'अनुष्टुप्' गार्हपत्यचितौ सम्पन्ना
 द्रष्टव्या ॥ १६ ॥

एव मेकं अनुष्टुभं सम्पाद्य अपरे द्वे अनुष्टुभावेव सम्पादयितु
 माह— "एकविंशतिर्वेवेति । 'उ , एव'-इति पदच्छेदः । 'परि-
 श्रितः' एकविंशतिसङ्गा एव । यदुक्तं सूत्रकृता— "परिश्रद्धिः
 परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित्तं स्येति"-इति ‡ । "यजुर्द्वाविंश
 मिति । परिश्रिता मेवोपधाने विहितं "चित्तः स्येति § 'ब्युद्-
 ष्टनस्य यजुः' । "अपेत यीतेति ॥ त्रयोविंशम् ; 'ऊपाः' तन्निवापे
 विहितं यजुः "सञ्ज्ञान मिति च द्वे ¶ चतुर्विंशपञ्चविंशे । 'सिक-
 ताश्च' तन्निवापयजुः "अग्नेर्भस्मेति** च द्वे षड्विंशसप्तविंशे । 'पुरी-
 पश्च' तन्निवापयजुश्च "इदं विभ्रा इति †† द्वे अष्टाविंशैकोनत्रिंशे ।
 'चतुर्भिः' यजुर्भिः "समित मित्यादिभिः ‡‡ उख्य मग्निं 'सन्निव-
 पति', तत् सन्निवापस्त्रिंशः । "विमुञ्चति पञ्चमेनेति । "मातेव पुत्र
 मिति §§ यजुषा विहितः शिष्यादुखाविमोक एकविंशः । अग्नि-
 सन्निवापोखाविमोकयोरुपयुक्तसङ्घातः पातात् तत्सम्बन्धानि पञ्च
 यजुष्ववशिष्टानीत्यभिप्रेत्य तेषां पञ्चानां सुपयोग माह— "तत-
 स्त्रिभिरिति । 'ततः' तेभ्यः पञ्चभ्यो यजुर्भ्यः 'त्रिभिः' यजुर्भिः

* वा० सं० १२ ५३. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १०. १. ७ ।

‡ वा० सं० १२ ४५ ।

§ वा० सं० १२. ४६. २ ।

‡‡ वा० सं० १२. ५७-६० ।

† वा० सं० १२. ५५ ।

§ वा० सं० १२. ४६. २ ।

¶ वा० सं० १२. ४६. १ ।

†† वा० सं० १२. ५६ ।

§§ वा० सं० १२. ६१ ।

एकदेशभूतैरेका द्वात्रिंशत्तमी सङ्ग्रा । एवम् 'इयम्' इदानीं प्रतिपादिता 'द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्', सम्प्रदाय इति शेषः । 'सैया' प्रसिद्धा द्वितीया 'अनुष्टुप्' ॥ १० ॥

अथ वायुपां तृतीया मनुष्टुभ माह— "अथैते हे इति । पञ्चसु मध्यमानुष्टुभि लीख्युपयुक्तानि, 'अथैते' ये अन्तिमे 'हे' 'यजुषी' अथगिथ्येते, 'सा' 'तु' पुनर्यजुर्हयात्मिका 'अनुष्टुबेव' । ननु यजुर्हयात्मिकाया अस्याः कथं मनुष्टुब मित्यत आह— "वाग् वा इति । 'वाक्' खलु 'अनुष्टुप्' ; "वागनुष्टुबित्यग्निरहस्ये श्रुत-त्वात् * । यजुर्हयात्मिकानुष्टुबैकात्म्यप्रतिपादनाय वाचो द्विरूपता माह— "तद्यद्विदन्द्वय मिति । इय मेव इयात्मक मित्यर्थः । तदेव हेधा विवृणोति— "दैवञ्चेत्यादिना । 'दैव' देवसम्बन्धि वाक्यं संस्कृतम्, 'मानुषं' मनुष्यसम्बन्धि भाषामयं वाक्यञ्च ;— 'उच्चैः' तारस्वरं वाक्यम्, 'शनेः' मन्द्रस्वरञ्चेति । 'तदेते हे' इत्युपचित-निगमनम् । एवं तृतीयानुष्टुप् सम्प्रदा ॥ १८ ॥

प्रतिपादितानां तिष्ठणा मनुष्टुभा सुपयोगं विधत्ते— "ता वा एता इति । 'एष.' 'चितः' चित्वा सम्पादितः 'गार्हपत्यः', 'ताः' प्रसिद्धाः 'एतास्मिन्नीऽनुष्टुभः' खलु, सम्पादितानुष्टुप्त्रयात्मक इत्यर्थः । अनुष्टुप्त्रयसम्पादनस्य गार्ह-पत्यचितौ लोकत्रयसम्पादनहेतुता माह— "तद्यदेता इति । 'अथ' गार्हपत्यचितौ यत् 'एतास्मिन्ः अनुष्टुभः' सम्पा-दयन्ति, वेदवादिन इति शेषः । 'तदा' आहनीयचयनात् प्रागेवात्रैव गार्हपत्ये इमे सर्वे लोकाः' तयोऽपि 'भवन्ति' ।

कारणे कार्यस्यान्तर्गतत्वादुत्तरेऽग्नयोऽपि गार्हपत्ये एवान्तर्गताः ,
 पृथिवीलोके चेतरी लोकावन्तर्गताः । “सोऽग्निना पृथिवीं
 मियुनए समभवत् तत आण्डए समवर्त्तत”—इति तत एवो-
 त्यत्तियुतेः * । तासा मेव अनुष्टुभा मुपयोगान्तर भपि विधत्ते—
 “ततोऽन्वतरा मिति । तयोर्द्वात्रिंशदक्षरयोः अनुष्टुभोर्मध्ये ‘अन्य-
 तराम्’ एकाम् द्वात्रिंशदक्षरा मनुष्टुभं बुद्ध्या विविच्य आहवनीय
 स्थानं हरन्ति, अनुसन्धानाय हरयुरित्यर्थः । ‘सा’ धाहता
 अनुष्टुप् आहवनीयचितिः, सैव दुनीकः, तदेव चित्वाग्नि-
 रूपस्य प्रजापतेः ‘शिरः’ भवति । ‘इह’ अभिन् गार्हपत्य-
 स्थाने ‘अन्यतरा’ एका द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप् ‘प्रतिशियते’, ‘सः’
 एव ‘गार्हपत्यः’ अग्निरिति । चित्वाग्निरूपस्य त्रिंशे । वेः ‘सा’
 एव ‘प्रतिष्ठा’ पादौ । ‘सः’ एव ‘अयं लोकः’ असप्तविंशे । ‘तृका-
 पीत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्वाविंशैकोनचिं

द्विसहस्रायोगाद् गौणी या तृतीया अनुष्टुप् मग्निं ‘सन्तिरि-
 चादिरूपता माह—“अथ ये एते इति अति । “मातेवंपत्य-
 चित्त्वोर्मध्ये यदस्ति स्थान माग्नीध्रीयाख्यम्, त्रिंशदक्षरः । शुर्दया-
 मिका अनुष्टुप्, ‘तदेवान्तरिक्षम्’ तृतीयानुष्टुप् त्रिंशदक्षरानि मन्त-
 रिच्छलोक इत्यर्थः । सैव अनुष्टुभस्य चित्वाग्निः माह— जापतेः
 ‘आत्मा’ मध्यदेहः । द्वात्रिंशदक्षराभ्यां पूर्वोक्तविभिः यद्व्यभ्यां
 द्विसहस्रायोगिन्यास्तृतीयस्या अनुष्टुभोऽप्योयस्त्विति त्रिकतयो-
 क्ताना मल्पपरिमाणत्व माह— “तद्यत् ते द्वे १२० ५५ पादिना ।
 यस्मात् तृतीया अनुष्टुप् द्विसहस्रायोगिनी, तस्मात् तदात्मकं

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं 'तनीयः' तनुतरम्, अल्पपरिमाण
मेव भवति । 'तस्मात्' एव कारणात् 'एषां लोकानां' मध्ये
'अन्तरिचलोकः' 'तनिष्ठः' सूक्ष्मतमो भवति ॥ २० ॥

“सैषा त्रेधा विहितेत्यादि । द्विप्रकारेण विहिता 'सैषा
अनुष्टुप्' 'वाक्' एव । 'ता' 'एषः' उच्यः 'अग्निः' 'प्राणो
भूत्वा अनुसञ्चरति' आहवनीयगार्हपत्याग्नीध्रोयास्त्रेषु स्थानेषु
क्रमेण व्याप्नोति । तत्स्थानगतेऽग्नौ प्राणोदानव्यानवृत्त्यात्मना
सूर्यादिभेदेन तस्य व्याप्ति माचष्टे — “य आहवनीयेऽग्नि-
रिति । आहवनीये आहवनीयस्थाने निहितो 'य अग्निः',
'सः' 'प्राणः' प्राणात्मकः, 'मोऽसावादित्यः' आदित्यात्मकश्च ।
'आग्नीध्रीयै' निहितसु व्यानात्मकः, वायात्मकश्च । गार्हपत्ये
निहितसु उदानात्मकः, पार्थिवान्गिरूपश्च । आहवनीयादीनां
दुलीकादिरूपत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ऊर्ध्वमध्याधोदेशसम्बन्धेन
प्राणादीनां तत्रदग्न्यात्मकता अवगन्तव्या ।

प्रतिपादितं मयं विदुषः फल माह — “एवंविदिति ।
अग्न्याद्यधिष्ठितलाकत्रयाणां प्रजापत्यात्मकत्वम्, गार्हपत्यचितौ
सम्पादितास्त्रनुष्टुप्सु उदीरितरोत्या जानन् कृत्स्नां 'वाचम्'
कृत्स्नम् 'प्राणम्', एतैरेव सर्वैः सम्पूर्णम् 'आत्मानम्' अग्निशरीरं
'संस्क्रुते' उत्पादयति ॥ २१ ॥

“अथो ब्रह्मतीसम्पद मिति * प्राक्स्वचितां सम्पत्ति माह
— “सैषेति । 'सैषा' गार्हपत्यचिति 'ब्रह्मत्येव' सम्पद्यत इति
शेषः । ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति — “ये वा इति । 'ये खलु

पूर्वं भुक्ते हात्रिंशदक्षरे अनुष्टुभौ, तदुभयं मिन्नित्वा हा-
त्रिंशदेवात्र सम्पद्यते । अत्रिंशदे 'हि यजुषी', 'अग्निरेव'
'पञ्चत्रिंशः' पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्यापूरकः ॥

ननु षट्त्रिंशदक्षरा बृहतीति श्रुतेः इतः पर मध्येकेन
भविततव्य मित्यत आह— "नाक्षरादिति । न चैकस्त्रादक्षरा-
दविद्यमानात् 'ह्रस्वः' 'व्येति' विगच्छति, अन्यथा भवति ।
'न' च 'हाभ्याम्' अक्षराभ्याम् । एकेन हाभ्यां वा न्यूनं
ह्रस्वी न वैकल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा चैषां पञ्चत्रिंशत्-
सङ्ख्यापि ० बृहत्वेवेति तत्सम्पत्तिरविरुद्धा । सङ्ख्यापूर्तिं भवि
दर्शयति— "स उ इक्षर इति । यः पञ्चत्रिंशोऽग्निः स
खल्वक्षरद्वयवर्चः, ततस्ताभ्या मग्निरित्यक्षराभ्यां सह षट्-
त्रिंशत् सङ्ख्या सम्पद्यते; तथा च षट्त्रिंशदक्षरा बृहती
सम्पद्या । अपि च 'एपः' आह्वयनोयस्थाने 'सञ्चितः'
अग्निरपि 'बृहती मभिमम्पद्यते' । तत्र गार्हपत्यचिते-
र्बृहतीसम्पत्तिरेव कारण मित्याह— "यादृग् वा इति ।
'योनी' गर्भागये यादृगाकारविशिष्टे 'रितः' 'सिच्यते' तादृ-
धूप एवोत्पत्तिप्रसभये 'जायते'; यथैव लोके, 'तत्' तथैवा-
त्रापि । योनिरूपायां गार्हपत्यचितौ 'यद्' यस्मात् 'एतां बृहतीं
करोति', 'तस्मात्' इत् उत्पद्यमानः 'एपः सञ्चितः' अय माह-
यनोयोऽग्निरपि † 'बृहती मभिमम्पद्यते' । तां सम्पत्तिं यजुष-
तोनां षट्क्षरत्रिंशत्सङ्ख्याया दग बृहत्त्वः सम्पद्यत इति द्रगम-
काण्डे दर्शयिष्यामः ॥ २२ ॥

० 'पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्याया मपि'—इति ज ।

† 'एप सञ्चितः' महापिरपि—इति ज ।

गार्हपत्याग्नीध्रीयाहवनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षद्युलो-
कात्मकत्वात् क्रमेणैव तेषां संस्कारो युक्त इत्याशङ्क्य व्युत्क्र-
मानुष्ठान सुपपादयति— “तदाहुरित्यादिना । “अन्तरिक्षं
धिष्ण्या इति । गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालवर्तिन आग्नीध्रोया-
दयो ः धिष्ण्याः, ते अन्तरिक्षलोकात्मका इत्यर्थः । तत्र गार्ह-
पत्यचयनानन्तर्यम् आहवनीयचितेराक्षिपति— “अन्तरिक्षं लोक
इति । ‘अस्माद् लोकात्’ ‘अन्तरिक्षलोकः’ ‘अनन्तर्हितः’
प्रत्यासन्नः । तथा च गार्हपत्यचयनानन्तरं धिष्णान्वि-
पन मङ्गत्वा ‘अथ कस्मात्’ हेतोराहवनीयचयनं मेव क्रियते ।
‘अथ’ अनन्तरं मेव ‘धिष्णान्’ चिनोतीत्यनुपपद्यते । इत्य मनु-
ष्ठाने कारणं वक्तुं माह— “सह हेवेमा मिति । ‘अथे’ पुरा
‘इमौ’ भूस्वर्गाख्यौ ‘लोकौ’ ‘सहासतुः’ । ‘तयोः’ ‘वियतोः’ विविधं
गच्छतोः वियुज्यमानयो ‘यः’ मध्ये ‘आकाशः’ अवकाशः ‘आ-
सोत्’, ‘तदन्तरिक्षं मभवत्’ । ‘ततः पुरा’ आवापृथिव्योविगमनात्
पूर्वम् ‘इक्षम्’ इति आकाशस्य ‘नाम’ ; आवापृथिव्योर्विशेषे
सति ‘अन्तरा’ तयोर्मध्ये खलु ‘इदं मीचं मभूत्’ । इति
हेतौ ; यस्मादेवं तस्मादिदं आकाशं अन्तरिक्षनामकं सम्पन्नं
मित्यर्थः ॥

“तद् यद् गार्हपत्यं मित्यादि ।’ एव अन्तरिक्षनिष्पत्ते-
र्लोकद्वयानन्तरभावित्वाद् गार्हपत्यचयनानन्तरं अन्तरिक्षसत्तु
तान् धिष्णानतिक्रम्य ‘आहवनीय’ ‘चिनोति’ चयनेन संस्कारो-
त्तोति । ‘यत्’ यस्मात् तौ भूस्वर्गलोकौ ‘अथे’ खलु सह

‘असृज्येतां’ सृष्टावभवताम्, ‘अथ’ आहवनीयचयनानन्तरं ‘प्रत्येत्य’ प्रतिनिवृत्त्य सदसि ‘धिष्णान्’ ‘निवपति’ निर्मिमीते । अत्र प्रयोजन माह— “कर्मण एवेति । तत्र धिष्णानां निवपनं कर्मणः क्रियाकलापस्य ‘अनन्तरयाय’ अविच्छेदायैव भवति । न खनेन किञ्चित् संस्कर्त्तव्यं मस्तीत्याह— “अथो इति । अपि च उभयोः ‘अन्तयोः’ आहवनीयगार्हपत्ययोश्चयनेन ‘संस्क्रियमाणयोः’ ‘मध्यम्’ अपि स्थलं ‘संस्क्रियते’, तेनैव संस्कारेण संस्कृतमेव भवति ; तस्माद् गार्हपत्यचयनानन्तरं माहवनीयस्यैव चयनम्, पश्चाद्धिष्णाना मिति क्रमः सिद्ध इति भावः ॥ २३ ॥ २ ॥

इति त्रयोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाईं निवारयन् ।
पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेखरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गौसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
सप्तार्थीन् पञ्चसीरोस्त्रिदशतहलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथी सायणिः सिद्धयार्यी,
व्यग्राणोद्दिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव महुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

भान्योत्थं प्राज्यजग्मा लवणज मन्त्रणः शर्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मक्तत सुदा पाचसाक्षिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्ब्राह्म्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अधातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतद्दे दिवा गार्ह-
पत्यं चित्वा समारोहन्नयं वै लोको गार्हपत्य इम
मेव तं लोकं संस्कृत्य समारोहंस्ते तम एवा-
नतिदृश्य मपश्यन् * ॥ १ ॥

ते ऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेदं तमः पा-
प्मान मपहनामहा ऽद्विति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व मिति
चित्ति मिच्छतेति ब्वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेदं तमः
पाप्मान मपहनामहा ऽद्विति ॥ २ ॥

ते चेतयमानाः । एता इष्टका अपश्यन्
नैर्ऋतीस्ता उपादधत ताभिस्तत्तमः पाप्मान मपा-
हत पाप्ना वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं नि-
र्ऋति मपाहत तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥

तद्वा ऽप्यतत् क्रिधते । यद्देवा अकुर्वन्निदं नु
तत् तमः स पाप्मा देवैरेवापहतो यत्स्वेतत् करो-
ति यद्देवा अकुर्वन्स्तत् करवाणीत्ययो य एव

पाप्मा या निर्ऋतिस्तु मेताभिरुपहते तद्यदेताभिः
पाप्मानं निर्ऋति मपहते तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥

यद्देवैता नैर्ऋतीर्हुरन्ति । प्रजापतिं विस्रस्तं
यत्र देवाः समस्कुर्वन्ति सुखायां योनौ रेतो
भूत मसिञ्चन्त्योनिर्व्या ऽउखा तस्मा ऽएताः सवत्सरे
प्रतिष्ठाः समस्कुर्वन्निम मेव लोक मयं वै लोको
गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयन्तस्य यः पाप्मा यः
श्रेष्ठा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरुपाघ्नंस्तद्यदस्यै-
ताभिः पाप्मानं निर्ऋति मपाघ्नंस्तस्मादेता नै-
र्ऋत्यः ॥ ५ ॥

तथैवैतद्यजमानः । आत्मान सुखायां योनौ
रेतो भूतः सिञ्चति योनिर्व्या ऽउखा तस्मा ऽएताः
संवत्सरे प्रतिष्ठाः संस्करोतीम मेव लोक मयं
वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्रजनयति तस्य यः
पाप्मा यः श्रेष्ठा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरुप-
हन्ति तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋति मपहन्ति
तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥

पादमात्यो भयन्ति । अधम्यट् मेव तत्

पाप्मानं निर्कृतिं कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्वै
 नास्ति तदलक्षणा मसन्त मेव तत् पाप्मानं नि-
 कृतिं कुरुते तुषपक्वा भवन्ति नैकृता वै तुषा
 नैकृतैरेव तन्नैकृतं कर्म करोति कृष्णा भवन्ति
 कृष्णः हि तत्तम आसीदथो कृष्णा वै नि-
 कृतिः ॥ ७ ॥

ताभिरेतां दिशं यन्ति । एषा वै नैकृती
 दिङ् नैकृत्या मेव तद्दिशि निकृतिं दधाति स
 यत्र स्वकृतं वेरिणः श्वभ्रप्रदरो वा स्यात्तदेना
 उपदध्याद्यत्र वा ऽत्रस्या ऽत्रवदीर्यते यत्र वास्या
 ऽत्रोपधयो न जायन्ते निकृतिर्हास्यै तद् गृह्णाति
 नैकृतः ऽएव तद्गुमेर्निकृतिं दधाति ताः पराची-
 लोक्तभाजः कृत्वोपदधाति ॥ ८ ॥

धमुन्वन्त मयजमान मिच्छेति । यो वै न
 सुनोति न यजते तं निकृतिर्कृच्छति स्तेन-
 स्येत्या मन्विहि तस्करस्येति स्तेनस्य चेत्या मन्वि-
 हि तस्करस्य चेत्येतद्यो यथा स्तेनस्तस्करः प्र-
 लाय मेत्येवं प्रलाय मिहीत्यन्य मस्मदिच्छ सा त.

ऽद्रत्येत्यनित्यं विद्वांस मिच्छेत्येतन्नमो देवि नि-
र्ऋते तुभ्य मस्त्विति नमस्कारेणैवैना मपहते ॥ ८ ॥

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज इति । तिग्म-
तेजा वै निर्ऋतिस्तस्या ऽएतन्नमस्कारोत्ययस्मयं
विवृता बन्ध मेत मित्ययस्मयेन ह वै तं बन्धेन
निर्ऋतिर्वध्नाति यं वध्नाति यमेन त्वं यस्या
संविदानेत्यग्निर्वै यम इयं यस्याभ्यां ह्रीदं
सुर्व्वं यत् माभ्यां त्वं संविदानेत्येतदुत्तमे नाके
ऽधि रोहयेन मिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गो
लोको यजमान मधिरोहयेत्येतत् * ॥ १० ॥

यस्यास्ते घोर ऽधासन् जुहोमीति । घोरा
वै निर्ऋतिस्तस्या एतदासन् जुहोति यत् तद्दे-
वत्यं कर्म करोत्येषां बन्धाना मवसुर्ज्जनायेति यै-
र्वन्धैर्वद्धो भवति यां त्वा जनी भूमिरिति प्र-
मन्दत ऽद्भुतीयं वै भूमिरस्यां वै सु भवति यो
भवति निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विष्वत् इति
निर्ऋतिरिति त्वाहं परिवेद सर्व्वत इत्येतदियं

वै निऋतिरियं वै तं निरर्पयति यो निऋच्छति
 तद्यथा वै ब्रूयाद्सावामुध्यायणोऽसि व्वेद त्वा
 मा मा हिःसीरित्येव मेतदाह नतराण् हि वि-
 दित आमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥

नोपस्पृशति । पाप्मा वै निऋतिर्नेत् पाप्मना
 स्रष्टा ऽइति न सादयति प्रतिष्ठा वै सा-
 दनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाधि-
 वदति प्राणो वै सूददोहा नेत्पाप्मानं प्राणेन
 सन्तनवानि सन्धुधानीति ॥ १२ ॥

ता हेके परस्तादव्वाचीरुपदधाति । पाप्मा
 वै निऋतिर्नेत् पाप्मानं निऋति मन्ववायामेति न
 तथा कुर्यात् पराचीरेवोपदध्यात् पराञ्च मेव तत्
 पाप्मानं निऋति मपहते ॥ १३ ॥

तिस्र इष्टका उपदधाति । विष्टदग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्वस्य मात्रा तावतैव तत् पाप्मानं नि-
 ऋति मपहते ० ॥ १४ ॥

अथासन्दोष् शिक्वण् । रुक्मपाशु मिराङ्गे तत्

पराह्णे न्यस्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋतिपाशा-
 देव तत् प्रमुच्यते यं ते देवी निर्ऋतिरावबुभु
 पाशं ग्रीवास्त्रविचृत्य मित्यनेवंविदुपा हाविचृत्यस्तुं
 ते विष्याम्यायुषो न मध्यादित्यग्निर्वा ऽत्रायुस्तस्यै-
 तन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय-
 स्तस्माद्यदि युवाग्निं चिनुते यदि स्थविर आयुषो
 न मध्यादित्येवाहायैतं पितुमहि प्रसूत इत्यन्नं
 वै पितुरथैतद्गन्महि प्रमुक्त इत्येतत् विष्टुब्भि-
 र्वञ्चो वै विष्टुब् वञ्चेणैव तत् पाप्मानं निर्ऋति
 मपहते ॥ १५ ॥

तिस्र इष्टका भवन्ति । आसन्दौ शिक्वाए
 रुक्मपाश इण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्री-
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत् पा-
 प्मानं निर्ऋति मपहते ॥ १६ ॥

अयान्तरेणोदचमसं निनर्याति । वञ्चो वा
 ऽत्रायुषो वञ्चेणैव तत् पाप्मानं निर्ऋति मन्तर्हते
 नुमो भूत्यै येद्दं चकारेत्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्यै वा
 ऽएतद्दये देवाः कर्माकुर्वन्त तस्या ऽएतन्नमोऽकु-

र्वन् भूत्या ऽउ एवायु मेतत् कर्म कुरुते तस्या
 ऽएतन्नमस्करोत्यप्रतीक्ष मायन्त्यप्रतीक्ष मेव तत् पा-
 प्मानं निर्वृतिं जहति ॥ १७ ॥

प्रत्येत्याग्नि मुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतदुयथा-
 यथं करोति यद्ग्नौ सामिचित ऽएतां दिश मेति
 तस्मा ऽएवैतन्निहतेऽहिप्सायै ॥ १८ ॥

यद्देवोपतिष्ठते । अयं वै लोको गार्हपत्यः
 प्रतिष्ठा वै गार्हपत्य इयु मु वै प्रतिष्ठायैतदुपय
 मिवैति यदेतां दिश मेति तद्यदुपतिष्ठत ऽइमा
 मेवैतत् प्रतिष्ठा मभिप्रत्येत्यस्या मेवैतत् प्रति-
 ष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ १९ ॥

निवेशनः सङ्गमनो व्वसूना मिति । निवे-
 शनो ह्ययं लोकः सङ्गमनो व्वसूनां व्विश्वा
 रूपाभिचष्टे शुचीभिरिति सुर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे
 शुचीभिरित्येतद्देव इव सविता सत्यधर्मन्द्रो
 न तस्यौ समरे पथीना मिति यथैव यजुस्तथा
 वन्धुः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२, १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्चमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथास्यायिकया प्रयोजनप्रतिपादनपुरःसरं नैर्ऋतीना मिष्ट-
काना मुपधानं विधिव्युक्तासां हरणं सद्वहेण प्रतिजातीति—
“अथात् इति । ‘अथ’ गार्हपत्यचयनानन्तरम् ‘अतः’ अघ्नात्
स्थानात् निऋतिदेवताकाः षष्टकाः ‘हरन्ति’, नैर्ऋत्यां
दिशि निरस्येयुरित्यर्थः । तासा मुपधानस्य प्रयोजन माख्या-
यिकयाचष्टे— “एतद्वा इति । ‘एतद्’ एतस्मिन् खलु
गार्हपत्यचयनानन्तरकाले ‘देवाः’ ‘समारोहन्’ सम्प्राप्नुवन् ।
एतदेव विवृणोति— “अयं वा इति । “ते तम एवेति । चय-
नेन संस्कृतं भूलोक मारुटाः ‘ते’ ‘अनतिदृश्यम्’ दृश्यमतिक्रम्य
द्रष्टु मशक्यं सर्ववस्वाच्छादकम् पापरूपं ‘तम एव’ सर्वत्र
अपश्यन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

“तेऽनुवचिति । “उप तज्जानीतेति । उपेत्य तत् तमोऽपहन्तु
मुपायं विचारयतेत्यर्थः । “तमः पाप्मान मिति । तमोरूपं पाप्मानं
चेतयध्व मितोच्छ्रायै णिजिति ः व्याचष्टे—“चिति मिच्छतेतीति ।
चितिं पापहननसाधन मिष्टकानां चयन मिच्छतेत्यर्थः । “तदि-
च्छतेति । हे देवा । ‘तत्’ चयनम् ‘इच्छत’, ‘यथा’ येन चयनेन
‘इदं’ तमोरूपं पापं नाशयेमेत्यर्थः ॥ २ ॥

“ते चेतयमाना इति । चिति मिच्छन्त इत्यर्थः ।
“पाप्मा वै निऋतिरिति । दक्षिणापरदिग्धिदेवता सा ‘पाप्मा

वै' पापरूपेषु । एतत्तादोन्मय सुपञ्जीष्य पापापइतिहेतुभूताना
मिष्टकानां 'नैर्ऋतः'—इति नाम निर्वृत्तम् । "तद्यदेताभिरिति ।
'अपापत' अनागयन् ॥ ३ ॥

'इत्य माख्यायिकया नैर्ऋतीनामप्रधानस्य पापरूपतमोनिह-
च्यर्धतां प्रतिपाद्य, इदानीन्तनानुष्ठानस्यापि तदर्थता भाह—
"तद्वा एतत् क्रियत इति । 'तत्' खलु 'एतत्' इदानीं यज-
मानेन 'क्रियते', 'यद्देवाः' पुरा 'अकुर्वन्' । यथा 'देवैः' 'अप-
हतः' नाग्निः तमोरूपः 'स पाप्मा', इदानीं मध्यनुष्ठानेन
निवर्त्तते । "यच्चेतदिति । 'यत्' खलु 'एतद्' यजमानः
अनुतिष्ठति, देवैर्यत् कृतम्, 'तत्' अह मपि 'करवाणि',
'इति' अनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठीयत इत्यर्थः । न केवलं भगु-
करणमात्रं तथाविधफलसाधन मपीत्याह— "अथो इति । उह
मर्थं मनूय नैर्ऋतोना मिष्टकानां अपहन्तृत्वद्वारा नाम निर्वृत्ते
—"तद्यदेताभिरिति ॥ ४ ॥

प्रयोजनान्तरं यत् नैर्ऋतीनां हरणं भगुवदति— "यद्दे-
वैता इति । 'यत्' उ 'एव' यस्मादेव प्रयोजनान्तरात् 'एता
नैर्ऋतोः' इष्टकाः 'हरन्ति', तदुच्यत इति शेषः । आख्या-
यिकया तत् प्रतिपादयति— "प्रजापतिं विस्मस्त मिति । यदा
खलु 'देवाः' 'विस्मस्तं' विस्मिष्टावयवं 'प्रजापतिं' 'समस्कुर्वन्'
पुनरजनयन्, तदा 'तम्' प्रजापतिम्, उखालक्षणायां 'योनी'
उख्याग्निरूपेण 'रितोभूतम्' अस्मिन्नु' । "योनिर्वा उखेति ।
उख्याग्नेस्तत उत्पत्तेः । "तस्मा एता मिति । 'तस्मै' प्रजा-
पतये 'संवक्षरे' उख्याग्निभरषेन नीते सति 'एतां प्रतिष्ठां'
प्रतितिष्ठत्यनेनेति पादद्वयं प्रतिष्ठा; भूलोकात्मकं पादद्वयं

मजनयद्वित्यर्थः । ननु संवत्सरे अतिक्षान्ते गार्हपत्य एव
 चोयते, न भूलोकस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तयोस्तादात्म्य माह—
 “अथ वै लोक इति । “तस्मिन्नेन मिति । ‘तस्मिन्’ भूलोकात्मके
 गार्हपत्ये ‘एनं’ प्रतिष्ठारूपं प्रजापत्यवयवं ‘प्राजनयन्’ उदपा-
 दयन् । ‘तस्य’ प्रजायमानस्य ‘यः पाप्मा’ शरीरे लिप्तः, ‘यः श्लेषा’,
 ‘यत्’ च ‘उल्लवं’ गर्भवेष्टनम्, ‘यत्’ च जराय्वाख्यं गर्भस्य बाह्य-
 वेष्टनम्, ‘तत्’ सर्वं पापरूपम् ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘एताभिः’
 इष्टकाभिः ‘अपाह्नन्’ अपहतवन्तः । अत्रापि पूर्ववन्नामनिर्वचनं
 करोति— “तद्यदस्येति ॥ ५ ॥

इतिहाससिद्धं सर्वं दृष्टान्तीकृत्य दाष्टान्तिके योजयति—
 “तथैवेतदिति । यथा प्रजापति मुदीरितरीत्या देवाः समस्कु-
 र्वन्, तथैवेदानीं यजमानोऽपि प्रजापतिरूपमात्मानम् “उखाया
 मित्यादि पूर्ववद् योज्यम् * ॥ ६ ॥

इत्थं पापरूपस्य तमसः, गर्भसम्बन्धिश्लेष्मादिरूपस्य च
 पाप्मनो निर्हरणहेतुत्वेन नैर्ऋतीरिष्टकाः प्रशस्य, तासां
 लक्षणं माह— “पादमात्रा इति । विंशत्यधिकशताङ्गुलि-
 परिमितः पुरुषः, तस्य दशमोऽंशः पादः, स प्रमाणं यासां
 ताः ‘पादमात्राः’ । तदुक्तं कात्यायनेन— “पञ्चारद्विर्दशवित-
 त्तविंशतिशताङ्गुलः पुरुषः, तस्य दशमेन पादमात्रो भवति”
 -इति † । तत् परिमाणं प्रशंसति— “अधस्यद भवेति ।
 ‘एतत्’ एतेन नैर्ऋतीनां पादमात्रपरिमाणकरणेन ‘अधस्यदं’
 पादस्याधस्तादेव निर्ऋतिरूपम् ‘याप्मानं’ कृतवान् भवतोत्यर्थः ।

* एतत्पूर्वस्या भेव कण्डिकायां (८४५०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ८. २१ ।

एतेन पादमात्र इत्यत्र † पादशब्दोऽङ्घ्रिपर्यायः, न तु चतुर्थ्यां-
 वाचक इति व्याख्यातं भवति । धर्मविशेषं विधत्ते — “अलक्षणा
 भवन्तीति । आलिखितादिकं लक्षणम्, तद्गृहिता भवेयुरित्यर्थः ।
 एतदुपपादयति — “यद्वै नास्तीति । ‘यत्’ खल्वभावप्रतियोगि,
 ‘तत्’ निस्वरूपत्वाद् ‘अनक्षणं’ व्यावर्त्तकचिह्नरहितम् ; अतोऽत्रा-
 लक्षणकरणेन ‘निर्ऋतिं’ पाप्मानम् ‘असन्तम्’ अभावप्रतियोगिन
 मेव करोति । ननु पाके सतोऽकान्तरलक्षणवत्त्व मासा भवर्ज-
 नीय मित्याशङ्क्य, तासां पाकप्रकार माह — “तुपपक्वा भव-
 न्तीति । तुपै. पक्वाः ‘तुपपक्वाः’ । पचेः कर्मणि क्तः, “पचो वः”-
 इति † निष्ठातकारस्य बत्वम् । तत् प्रशंसति — “नैर्ऋता वा
 इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे “अथ तुपान् प्रहृत्यपहतए रक्ष इति”-
 इति ‡ रक्ष.सम्बन्धस्य समास्रातत्वात् तुपाणां नैर्ऋतत्वम् । तासां
 काण्यां विधत्ते — “कृष्णा भवन्तीति § । ताः तिस्र इष्टकाः कृष्ण-
 वर्णाः । तत्र कारण माह — “कृष्णां हीति । अपहृत्यस्य तमसः
 कृष्णवर्णत्वात् तदभिमानिन्यां निर्ऋतिदेवतायाय तादृग्वर्ण-
 त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तासां सुपधानार्थं दिग्विशेष मभिनयेन दर्शयति — “ताभि-
 रेता मिति । ‘एतां’ दक्षिणापरा दिशं ‘ताभिः’ सह
 ‘यन्ति’ गच्छेयुः । ‘एषा’ खलु ‘नैर्ऋतीः’ निर्ऋतिदेवताधिष्ठिता
 ‘दिक्’ । तथा सति स्वकोयदिश्येवैतां ‘निर्ऋतिं’ ‘दधाति’

* ‘पादमात्र इत्यत्र’—इति च, ख ।

† पा० सू० द. २. ५२ ।

‡ अत० ब्रा० १ ४ २१ (१ भा० ७६ ए० ६ पं०) ।

§ का० श्रौ० सू० १७. १. २२ ।

स्थापयति । तत्रापि देशविशेष माह—“स यत्रेति । ‘सः’ अध्वर्युः
 नैर्ऋत्यां दिशि ‘यत्र’ यस्मिन् स्थाने ‘स्वकृतं’ स्वय मेव
 सञ्जातम् ‘हरिणं’ निस्तृणम्, ऊपरस्थानं वा भवति †, ‘श्वभ्र-
 प्रदरो वा’, श्वभ्राकारेण प्रदीर्णः प्रदेशो भवेत्, ‘तत्’ तस्मिन्
 स्थाने ‘एनाः’ नैर्ऋतीः ‘उपदध्यात्’ । तादृक्स्थानस्य निर्ऋति-
 देवताधिष्ठितत्व माह— “यत्र वा इति । ‘यत्र’ खल्वस्याः
 पृथिव्याः सम्बन्धिनि स्थाने आत्मा ‘भवदीर्यते’ भिद्यते,
 ‘यत्र वा’ ऊपरस्थाने ‘श्रोपधयो न जायन्ते’, तदेतत् स्थानद्वयं
 निर्ऋतिगृहीतम् ; तथा च निर्ऋतिसम्बन्धे स्थाने एव
 नैर्ऋतीनां सुपधानेन निर्ऋतिं स्थापितवान् भवति । धर्म-
 विशेषं विधत्ते— “ताः पराचीरिति ‡ । पराक्षनाः स्वस्नानभि-
 सुखा यथा भवन्ति तथा ‘लोकभाजः’ स्थानभाजः ‘कृत्वा’ ‘ताः’
 इष्टका उपदध्यात् । एतच्च पराङ्ग मये प्रतिपादयिष्यते ॥ ८ ॥

तत्र तिष्ठणा मिष्टकानां त्रयो मन्वाः, तान् क्रमेण प्रदर्शयन्
 व्याचष्टे— “असुन्वन्त मयजमान मित्वादिना § । “यो वै न
 भुनोतीति । ‘यः’ पुरुषः सोमाभिषवं न करोति, यथ दर्श-
 पूर्णमासादिभिर्हविर्यज्ञैः ‘न यजते’, ‘तं’ ‘निर्ऋतिः’ पापदेवता
 ‘च्छति’ प्राप्नोति । तस्मान्निर्ऋतिं सम्बोध्य “असुन्वन्त मयज-
 मान मिच्छेति § मन्वपाठो युक्त इत्यर्थः ।

“स्तेनस्य चेत्या मिति । प्रच्छन्नचोरस्तेनः, प्रत्यक्षं परिधां

* ‘हरिणं निस्तृण सुपरस्थानम्’—इत्येव ज-पुस्तके ।

† का० अ० ख० १७ २ १ ।

‡ वा० सं० १२, १२, १३, १४ ।

§ वा० सं० १२, १२ ।

धन मपहरति यः स तस्करः ; अनयोः परस्परविलक्षणत्वात्
 अविद्यमान मपि 'च'-गब्ध मध्याहृत्य योजयति । स्तेनस्य-
 तस्करस्य च या 'इत्या' गतिः , "सञ्ज्ञायां समजित्वादिना #
 "इष् गती"-इत्यस्माद् † भावे क्यप् । तां गतिं हे निर्कृते ।
 त्वम् 'अन्विहि' अनुगच्छ । एतदेव विदुषोति—“अयो इति ।
 अपि च यथा स्तेनः तस्करस्य, 'प्रलायं' प्रलीय अदृश्यो भूत्वा
 'एति' गच्छति । प्रलाय मिति णमुलन्तः ‡ । 'एवं' निर्कृते ।
 त्व मपि प्रलयन मदर्शनम् 'इहि' गच्छेति मन्त्रभागस्या-
 भिप्रायः । “अनिर्त्यंविद्वांस मिति । 'इत्यम्' अनेन प्रकारेणोक्त
 मर्थं यो न वेत्ति, सोऽनिर्त्यंविद्वांश्च अत्रान्यशब्देन विवक्षित
 इत्यर्थः । हे निर्कृते ! अस्मत्तः 'अन्यं' त्वत्स्वरूपानभिन्नम् 'इच्छ' ।
 सा तादृशो अविद्वद्विषयैव खलु 'ते' तव 'इत्या' गतिरिति मन्त्र
 भागस्यार्थः । “नमस्कारेणैवेति । “नमो देवि निर्कृते”-इत्यन्तिम-
 पादे नमस्कारप्रतिपादनात् तेनैव नमस्कारेण 'एनां' निर्कृतिम्
 'अपहते' अपवाधते अपसारयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

“नमः सु ते इति । द्वितीयो मन्त्रभागः । तत्र तिग्म-
 तेज इति विशेषणस्य प्रसिद्धि माह— “तिग्मतेजा वै इति ।
 तिग्मं तीक्ष्णं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः , हे तिग्मतेजो
 निर्कृते ! 'ते' तुभ्यं जमोऽस्त्विति तस्यार्थः । द्वितीयपाद
 मनुद्य ध्याचष्टे— “अयस्मयेनेति । अयसा लोहेन निर्मितो
 बन्धोऽयस्मयः । विकारार्थे मयट् § तादृशेन खलु बन्धेन

* पा० सू० ३. ७. ८ ।

† अथवा म० ४० धा० ।

‡ पा० सू० ३. ४. १२ इत्यादि दृष्टयम् ।

§ पा० सू० ४. ३. १४३ ।

‘ब्रह्मो भवति’ यजमानः, ‘एषां बन्धानां’ निर्ऋतिबन्ध-
हेतुभूतानां पापानाम् ‘अवसर्जनाय’ विश्लेषणाय जुहोमीति
सम्यग् ।

द्वितीयपाद मनूय, सत्र भूमिरिति विशेषणस्य तात्पर्यं
माह—“यां त्वेति । हे निर्ऋति ! ‘जनः’ लोकः ‘यान्त्वां’ ‘भूमिः’
भवनहेतुः समृद्धिहेतुर्वा ‘इति’ ‘प्रमन्दते’ स्तूतीति तस्य पाद-
स्यार्थः । “इयं वा इत्यादि । ‘इयं’ खलु पृथिवी निर्ऋतिरूपा
‘भूः’ भवनहेतुः । कुत एतदित्याह— “अस्यां वा इति । यो
भवति उत्पद्यते, समृध्यते वा, ‘सः’ ‘अस्यां’ पृथिव्या माधार-
भूतायां खलु ‘भवति’ । तस्माद् भवनाधिकरणत्वाद् भूमिरिति-
नाम्ना त्वं स्तूयस इत्यर्थः ।

जनवाद् सुपन्यस्य, स्वस्य विशेषज्ञतां चतुर्थपादेनाह—
“निर्ऋतिं त्वेति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय एव, न
तु जगद्वाचीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “निर्ऋतिरितीति । अय-
मर्थः,— द्वितीयपादे भूमिशब्दादुत्तरत्वेन पठितः ‘इति’-शब्दो-
ऽनानुपज्यते । ‘अहं’ पुनः ‘त्वां’ ‘निर्ऋतिः’ सर्वतो निरर्पण-
हेतुः आर्त्तिकारणम् * ‘इति’ ‘परिवेद’ परितो जानामि ।
एवं निर्ऋतिं त्वेति द्वितीयान्तं निर्ऋतिपद मितिशब्दा-
नुपञ्जनेन व्याख्यायैतदुपपादयति— “इयं वा इति । यो
नि.श्लेषेण ‘ऋच्छति’ आर्त्तिं प्राप्नोति, ‘तं’ पुरुषम् ‘इयम्’ एव

* “निर्ऋतिः ऋच्छापत्तिः स्यादलक्षीस्तु निर्ऋतिः (अम० को०,
१. २ १३)”—इत्यभिधानात्, भूमिर्वा निर्ऋतिः, दिग्भिमानिनी
देवता वा, ‘असत्यां दिक्ष्यतौ चापि निर्ऋतिर्निरुपपन्नवे’—इति
कोशात्—इति महीधरः ।

देवता 'निरर्पयति' निश्चिंतं प्रयुङ्क्ते । निरुपपदात् ऋच्छतेः
प्रयोजकस्यापारे णिचि * "अर्त्तिङ्गोत्यादिना † पुक् । अतो
निरर्पणादिय मेव पृथिवी निश्चिंतिरित्युच्यते । अतो भवत्याः
स्वरूपं सम्यगहं जानामीत्यर्थः ।

एतज्ज्ञानस्य सदृष्टान्तं प्रयोजन माह— "तद्यथेति ।
'तत्' तत्र अरण्यादौ चोरादिश्चागतेषु , असौ त्व मेतन्नामासि,
अमुथ यज्ञदत्तस्य पुत्रोऽसि , अतस्त्वा महं जानामि , मां
'मा हिंसोः' मा वधिष्ठाः 'इति' आगतं प्रति यथोच्यते ,
एव 'मेव खल्वेत' "निश्चिंतिं त्वाह भित्वादिना निश्चिंतेः
स्वरूपप्रतिपादनम् । नामग्रहणस्य फल माह— "नतरा मिति ।
'विदितः' ज्ञातो नामगोत्रादिना , 'आमन्वितः' आहृतः ,
चोरादिः आत्मोयत्वेनाह्वातारं युरथं 'नतराम्' अतिशयेन नैव
'हिनस्ति' बाधते ; एव मेव निश्चिंतिनामग्रहणादेनं यजमानं
निश्चिंतिर्न बाधत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उपस्पर्शनसादनसूददोहसा मिष्टकान्तरवदासु प्रसक्तानां ‡
निषेधं करोति— "नोपस्पर्शतीत्यादिना § । उपहिताया इष्ट-
कायाः प्रथम उपस्पर्शनं कर्त्तव्यम् , पश्चात् "तया देवतयेति ॥
सादनम् , ततः "ता अस्येति मन्त्रेण सूददोहसाधिवदनम् ¶ ;

* पा० सू० १. ४. ५५ ।

† पा० सू० ७. ३. ६५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. १. २३ ।

§ का० श्रौ० सू० १०. २. ३ ।

¶ वा० सं० १२. ५३ १ ।

१ वा० सं० १२. ५५ ।

तदेतत् धितय मत्र न कर्त्तव्यम् । पापसंसर्गो मा भूदित्य-
भिप्रायः । सन्तनवानीत्यस्य विवरणं सन्दधानीति । अन्यत्रि-
गदसिद्धम् ॥ १२ ॥

तासा मुपधाने प्रकारद्वय माह— “ता हेक इत्या-
दिना † । ‘एके शाखिनः ‘ताः’ नैऋतीटकाः ‘परस्ताद्’ वि-
प्रकृष्टादेयादारभ्य ‘भर्याचीः’ आत्माभिमुख उत्तरोत्तर मात्मा-
भिमुखोः ‘उपदधाति’ । तथा मभिप्राय माह— “यासा
इति । समीपदेयादारभ्योत्तरोत्तरं विप्रकर्षेणोपधाने हि पूर्वो-
पहिता मिटका मतिक्रम्य गमनात्यायसंसर्गः स्यात्, तादृशूपां
‘निर्ऋतिम्’ नैव अन्यवार्यानि नैव प्रासवानि ‘इति’ अनैना-
भिप्रायेणेत्यर्थः ॥

दितोयं पक्षं विधातु मितत्रिपेधति— “न तथेति । तं
पक्ष माह— “पराचीरेवेति † । ‘पराचीः’ उत्तरोत्तरं विप्र-
कृष्टाः, ता एवोपदध्यात् । तथा च निर्ऋतिरूपं ‘पापानं’
‘पराक्षम्’ आत्माऽनभिमुखं विप्रकृष्टम् ‘एष’ प्रेरयित्वा ‘उपदधते’
हिनस्ति ॥ १३ ॥

तासां नैऋतीनां सङ्ख्या मनुष्य, स्तौति— “तिस्र इति ‡ ।
“त्रिवृदग्निरिति । असकृदुक्तार्थम् ॥ १४ ॥

आसन्त्यादीनां तत्र आसनं विधत्ते— “अथेति § । ‘अथ’
समिदाधानानन्तरम्, या उख्यारिन्धारणार्था ‘आसन्दो’, यच्च

* का० श्रौ० सू० १७. २. २ ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. २२ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. २. ४ ।

भरणसमये उख्यधारणार्थं 'शिक्षम्' यद्य सीवर्णस्य रत्नस्य प्रतिभोचनार्थं 'पाश' सूत्रम्, ये च इण्ड्रे' अग्निसहिताया उखाया उभयतो धारणाय दृणमयी पिण्डी । 'तत्' सर्वं नैर्ऋतीनां पराङ्गे' पषाद्भागे 'न्यस्यति क्षिपेत् । "यन्ते देवीति * तस्य मन्त्रः । तथा च कात्यायन — "दक्षिणा मुखोऽनुपसृगन्नसुन्वन्त मिति प्रत्युच पराचीरभ्याम् मेके नित्याभाव शिक्षरुक्त्रपाशेण्डासन्दी' परेणास्यति यन्त इति'— इति † । आसन्दादीनां मुख्याग्निना तप्तत्वात् प्राप्तनीयत्वस्यट् मित्यभिप्रेत्य रुक्त्रपाशस्य प्राप्तनीयत्वमुपपादयति— "नैर्ऋतो वा इति । निगदसिद्धीऽर्थः ।

मन्त्रस्य पूर्वार्धे "अविवृत्य मितिपदस्याभिप्रायमाह— "अनेवविदुषा हेति । उक्तार्थज्ञानरहित 'अनेवविद्वान्, तेन 'अविवृत्य' । "चृती हि साग्रन्यनयो' ‡ । चर्चितु विज्ञेययितुं शक्यो न । अथ अर्थः,— हे यजमान । 'ते तव 'वीषासु' 'अविवृत्य' विमोक्तुं न शक्यं य 'पाश' 'निर्ऋति' देवता 'आव बस्य आदहवतो, "त ते विद्यामीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तव त्वस्यायुशब्दस्य विवक्षितं अर्थं माह— "अग्निर्वा आयु रिति । आयुषो दाहत्वाद्गन्दिरेवायुशब्देनोचते । "तस्यैतन्मध्यमित्यादि । 'तस्य' चीयमानस्यायुशब्दाभिधेयस्याग्ने एतत् 'मध्य' मध्यमशरीर 'यद् गार्हपत्यचयनादूर्ध्वं माहवनीयचयनात् प्राचीनं कर्म, तदत्र मन्त्रगतेन मध्यमशब्देनोचते

* वा० स० १२ ६५ ।

† का० श्रौ० सू० १७ १ १६-१७ २ ४ ।

‡ तु० प० ३४ धा० ।

इत्यर्थः । फलित माह— “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ , प्रायुः-
 शब्दस्य चीयमानाग्निपरत्वात् यूनुः स्वविरस्य च यजमानस्य
 प्रयोगे “प्रायुपो मध्यात्”—इति मन्त्रभागस्य पाठो न विर-
 ध्यते ; यदि ह्यायुःशब्देन यजमानस्य जीवनकालो विवक्षितः
 स्यात् , तदा यूनुः प्रयोगे प्रायुपश्चादेरिति विपरिणमयितव्यम् ,
 स्वविरस्य प्रयोगे प्रायुपोऽन्तादिति । ‘मध्यादित्येवाह’ इत्येष-
 कारेणैदृग्विधपरिणामो ध्यावर्त्यते । तथा च तृतीयपाद-
 स्याय मर्थे— “हे यजमान ! ‘ते’ तव प्रीवास्त्राबहं तं गिज्य-
 पाश रुक्मपाशश्च ‘वित्यामि’ । “स्यतिरुपसृष्टो विमोचने”—इति #
 यास्क । ‘प्रायुषः’ चीयमानस्याग्नेः मध्यात् गार्हपत्यचयना-
 दूर्ध्वभाविनः , कर्मकलापात् न विमुञ्चामोति । चतुर्थपाद मनुद्य
 व्याचष्टे— “अथैत मिति । पितुशब्दोऽन्वयावी । ‘अथ’ पाश-
 विमोचनानन्तरम् , ‘एतं पितुम्’ अग्निचयनफलभूत मन्त्रं ‘प्रसृतः’
 निरुक्तिदेवतयानुज्ञातः सन् , हे यजमान ! त्वम् ‘अग्निं’ अशा-
 नेत्यर्थः । “प्रसृक्त इत्येतदिति , प्रसृत इति मन्त्रपदेन प्रयोजनं
 विवक्षित मिति भावः ॥

मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— “त्रिष्टुब्भिरिति । “वञ्जी वै
 विष्टुविति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहीत्यत्रत्वाद् १, वञ्जस्य च तदायु-
 धत्वात् त्रिष्टुभस्तत्तादात्म्यम् ॥ १५ ॥

इष्टकादीन् सम्भूय , अनूद्य , सङ्ग्राहारेण प्रशंसति—
 “तिस्र इति ॥ १६ ॥

उदकस्य निनयनं विधत्ते— “अथान्तरेणेति । ‘अथ’

आसन्त्यादीनां प्रासनानन्तरम्, 'अन्तरेण' स्वात्मन इष्टकानाञ्च मध्ये उदकपूर्णं चमसं 'निनयति' निप्रिञ्चति * । 'तदेतत् प्रशंसन्ति— "वज्रो वा इति । नैर्ऋत्यो हि ता इष्टकाः, तासां मात्मनश्च मध्ये वज्रसंस्तुताना मपां निनयनेन पापरूपां 'निर्ऋतिम्' अन्तर्हत्ते' व्यवदधाति, तत्संसर्गपरिहारायैत्यर्थः ॥

निषेचनानन्तरं सुपोत्यानं समन्त्रकं विधत्ते— "नमो भूत्या इति † । भूतिलक्षणा देवता 'इदं' नैर्ऋतेष्टकोपधानरूपं कर्म 'चकार' कृतवती । तस्यै 'भूत्यै' श्रियै नमोऽस्त्विति मन्त्रार्थः । तत्रोदकनिनयनपूर्वकं सुपोत्यानं कात्यायनः सूत्रितवान्— "उदपात्रं निषिद्यान्तरात्नेष्टकं मुत्तिष्टन्ति नमो भूत्या इति"—इति ‡ ।

पुराहृतन्त्यायेन भूत्यर्थतां कर्मणः प्रदर्शयन् तन्नमस्कारपरतां मन्त्रस्य व्याचष्टे— "भूत्यै वा इति । 'भूत्यै' भवनाय ऐश्वर्याय खलु 'एतत् कर्म' 'देवाः प्राक्' 'अकुर्वन्' कृतवन्तः । 'तस्यै' एव भूत्यै 'एतन्नमः' 'अकुर्वन्', तद्देव 'अथ यजमानोऽपि भूत्यर्थं मेव 'एतत् कर्म कुरुते', 'तस्यै एतन्नमस्करोति' इति ॥

उपोत्यानानन्तरं शालां प्रत्यागमनं धर्मविशिष्टं विधाय स्तौति— "अप्रतोच्च मायन्तीति § । प्रतिनिवृत्य नैर्ऋतस्थानस्येक्षणं मकृत्वा 'आयन्ति' शालां मागच्छन्ति, 'तत्' तेनाप्रतीक्षणेन

* का० श्रौ० सू० १७. २. ५ क ।

† वा० सं० १२. ६५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. २. ५ क, ख ।

§ का० श्रौ० सू० १७. २. ६ क ।

निर्ऋतिरूपं 'पाप्मानम्' 'अप्रतीच मेव' प्रतीचण मज्जत्वैव
'जहति' त्यजन्ति । "ओ हाक् त्यागे"—इति * धातुः ॥ १७ ॥

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते— "प्रत्येत्येति । 'प्रत्येत्य' नैऋत-
स्थानात् प्रतिनिहत्त्य, गार्हपत्यम् 'अग्निं सुपतिष्ठते' । तदुक्तं
सूत्रज्ञता— "अनपेच मित्य शालाहार्योपस्थानं निवेशन इति"—
इति † । उपस्थानस्य प्रयोजनं माह— "एतदा इति । 'एतद्'
एतस्मिन् समये खलु 'एतदयथायथम्' अथथास्व मन्याय्य' करोति
किं पुनरेतदिति, तदाह— "यदग्नाविति । 'अग्नौ' गार्हपत्य-
चितिरूपे शालाहार्ये, 'सामिचिते' अर्धचिते 'एतां दिशं'
नैऋतीम् 'एति' गच्छति । 'अहिंसायै' हिंसापरिहाराय 'तस्मै'
गार्हपत्यचितिरूपायाम्नये 'एतत्' निज्जुते एव अथथायथकरण-
जनितापराधं शमयत्येव ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाप्युपस्थानस्य कर्त्तव्यता माह— "यद्देवेति । अयं
वा इति । 'गार्हपत्यः' पृथिवीलोकात्मकः खलु, प्रतिष्ठात्मकश्च
सः । 'इयम् उ वै' पृथिव्यपि खलु 'प्रतिष्ठा' आस्वदन् । 'अथैतत्
इदानीम् 'अपथ मिचैति' अमागेषैव प्रतिपद्यते, 'यदेतां' नैऋतीं
'दिशम्' 'एति' गच्छति । उपस्थानस्य प्रतिष्ठितिहेतुतां प्रति-
पादयति— "तद्यदिति । 'एतत्' एतेनोपस्थानेन 'इमां' प्रतिष्ठा-
रूपां पृथिवी मेव 'अभिप्रत्येति' साम्बुख्येन प्रतिपन्नो भवति,
'प्रतिष्ठायाम्' अस्यां 'प्रतितिष्ठति' च, चिरं स्थितिं लभत
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

* जु० प० ८ धा० ।

† का० श्री० सू० १३. २. ६ क, ख ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

अथ प्रायणीयं निर्व्वपति । तस्य हविष्कृता
व्वाचं व्विसृजते व्वाचं व्विसृज्य सप्तस्वयजुर्ह-
रति सप्तस्वयजुर्हत्वा पूर्व्वेण परिग्रहेण परिगृह्य
लिखित्वाह हर त्विरिति हरति त्विराग्नीध्रः ॥ १ ॥

प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन
प्रचर्य सौरं युनक्त्येतद्वा ऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः
पुरस्तादन्नेन समर्द्धयंस्तुष्टैवैन मय मेतत् संस्क-
रिष्यन् पुरस्तादन्नेन समर्द्धयति सौरं भवति सौरः
हेतद्यत् सौर मिरा मेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

श्रौदुम्बरं भवति । जग्वे रस उदुम्बर ऊर्जे-
वैन मेतद्रसेन समर्द्धयति मौञ्जं परिसौर्यं त्विवत्
तस्योक्तो बन्धुः * ॥ ३ ॥

सोऽग्नेर्दक्षिणां श्रोणिम् । नघनैन तिष्ठन्नु-
त्तरस्यांसस्य पुरस्ताद्युज्यमान मभिमन्वयते सौरा
युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथगिति ये व्वि-

द्वाऽसस्ते कवयस्ते सीरं च युञ्जन्ति युगानि
 च व्वितन्वते पृथग्धोरा देवेषु सुम्रयेति यज्ञो
 वै सुम्रं धोरा देवेषु यज्ञं तन्वाना इत्ये-
 तत् ॥ ४ ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्व मिति । यु-
 ञ्जन्ति हि सीरं वि युगानि तन्वन्ति कृते योनौ
 व्वपतेह व्वीज मिति व्वीजाय वा ऽएषा योनि-
 ष्क्रियते यत् सीता यथा ह वा ऽअयोनौ रेतः
 सिञ्चेदेवं तद्यदकृष्टे व्वपति गिरा च श्रुष्टिः स-
 भरा असन्न इति व्वाग्वै गौरन्नं श्रुष्टिर्नेदीय
 इत्सृण्यः पक्व मेयादिति यदा वा ऽअन्नं पच्यते-
 ऽय तत्सृण्योपचरन्ति हाभ्यां युनक्ति गायत्र्या च
 विष्टुभा च तस्योक्ती वन्धुः ॥ ५ ॥

सु दक्षिण मेवाये युनक्ति । अथ सव्य मेवं
 देवनेतरया मानुषे पङ्कवं भवति द्वादशगवं वा
 चतुर्विंशतिगवं वा संवत्सर मेवाभिसम्प-
 दम् ॥ ६ ॥

अथैनं व्विकृषति । अन्नं वै कृषिरेतद्वा

ऽअस्मिन् देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्ताद्दन्नं मद्धु-
स्तुयैवास्मिन्नयं मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्ताद्दन्नं
दधाति * ॥ ७ ॥

स वा ऽआत्मानं मेव वृक्षपति । न पक्ष-
पुच्छान्यात्मस्तदन्नं दधाति यद् वा ऽआत्मन्नं
धीयते तदात्मानं भवति तत् पक्षपुच्छान्यथ यत्
पक्षपुच्छेषु नैव तदात्मानं भवति न पक्ष-
पुच्छानि ॥ ८ ॥

सु दक्षिणार्धेनानिः † । अन्तरेण परिश्रितः प्रा-
चीं प्रथमां सृतां कृपति शुनं सु फाला
वृक्षपन्तु भूमिं शुनं कौनाशा अभियन्तु व्वा-
हैरिति शुनं शुनमिति यद्वै समृद्धं तच्छुनं
समर्द्धयत्येवैना मेतत् ‡ ॥ ९ ॥

अथ जघनार्धेनोदीचीम् । घृतेन सीता मधुना
समज्यता मिति यद्यैव यजुस्तथा वन्धुर्विप्रैर्देवै-
रनुमता मरुद्भिरिति विश्वे च वै देवा मरुतश्च

* 'दधाति'—इति क ।

† 'दक्षिणार्धेनायिः'—इति ग, घ ।

‡ 'मेतत्'—इति ग, घ ।

व्वर्षस्येशतऽर्ज्जुस्वती पयसा पिन्वमानेति रसो
 वै पय ऊर्ज्जुस्वती रसेनाग्नेन पिन्वमानेत्येतद्-
 स्मान्त्सीति पयसाभ्याववृत्स्वेत्यस्मान्त्सीति रसेनाभ्या-
 ववृत्स्वेत्येतत् † ॥ १० ॥

अथोत्तरार्द्धेन प्राचीम् । लाङ्गलं पवीरवदिति
 लाङ्गलं रयिमदित्येतत् सुशिवं सोमपितृत्सर्वि-
 ल्यन्नं वै सोमस्तदुद् वपति गा भुवि प्रफुल्लं च
 पौवरीं प्रस्थावद्रथवाहन मित्येतद्धि सुर्वं सौ-
 तोद्दपति ॥ ११ ॥

अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणाम् † । कामं कामदुघे
 धुक्ष मित्राय व्वरुणाय च । इन्द्रायाशिवभ्यां
 पूषो प्रजाभ्य श्रीपधीभ्य इति सर्वदेवत्या वै
 कृपिरेताभ्यो देवताभ्यः सुर्वान् कामाभ्युक्षेत्ये-
 तदित्यग्ने कृपत्ययेति अथेत्ययेति तद्दक्षिणाहत्तद्धि
 देवता ‡ ॥ १२ ॥

• 'येतत्'—इति ग, घ ।

† 'दक्षिणाम्'—इति ग, घ ।

‡ 'देवता'—इति ग, घ ।

चतस्रः सीता यजुषा कृपति । तद्यच्चतसृषु
दिक्ष्वन्नं तदस्मिन्नेतदधाति तद्वै यजुषाद्वा वै तद्य-
यजुरहो तद्यदिमा दिशः * ॥ १३ ॥

अथात्मानं व्विकृपति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं
तदस्मिन्नेतदधाति तूष्णीं मनिरुक्तं वै तद्यत् तूष्णीं
सर्व्वं वा ऽअनिरुक्तां सर्व्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधा-
तीत्यये कृपत्ययेति अथेत्ययेति तद्वक्षिणावृत्तद्वि-
देवता ॥ १४ ॥

तिस्रस्त्रिस्रः सीताः कृपति । त्रिवृद्ग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं द-
धाति ॥ १५ ॥

द्वादश सीतास्तूष्णीं कृपति । द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा
तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥

ता उभय्यः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसन्मित मेवास्मिन्ने-
तदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मसन्मित मन्नं तद-

वति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत् कुनीयो
न तद्वति ॥ १७ ॥

यद्देवैनं व्विक्रपति । एतद्वा ऽश्मिन् देवाः
संस्करिष्यन्तः पुरस्तात् प्राणानदधुस्तथैवास्मिन्नय-
मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तात् प्राणान् दधाति लेखा .
भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः * ॥ १८ ॥

चतस्रः सीता यजुषा कृपति । तद्य ऽद्भमे
शीर्षश्चत्वारी निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति
तद्द्वै यजुषाद्वा वै तद्यद्यजुरहो तद्यदिमे शीर्षन्
प्राणाः † ॥ १९ ॥

यद्देवात्मानं व्विक्रपति । यऽएवमेऽन्तरात्मन्
प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तूष्णीं को हि तद् वेद
यावन्त इमेऽन्तरात्मन् प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

अथैनान् विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं यस्मै
कामायैनान्युङ्क्ते व्विमुच्यध्वं मग्ना इत्यग्ना हैते
देवता देवयाना इति दैवपुं ह्येभिः कर्म करो-
त्यगन्तु तमसस्पारु मस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्तास्या

ऽअशनायायै पार मित्वेतज्ज्योतिरापामेति ज्योति-
 द्वांप्रोति यो देवान्यो यज्ञं मृधैनानुदीचः प्राचः
 प्रसृजति तस्योक्तो वभ्रुस्तानध्वर्यवे ददाति स
 हि तैः करोति तांस्तु दृचिणानां कालेऽनु-
 दिशेत् ॥ २१ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२, २,] ॥

अथ शालादार्योपस्थान मभिधाय प्रायणीयेष्टिं विधत्ते—“अथ
 प्रायणीय मिति । शालादार्योपस्थानानन्तर्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः ।
 ‘प्रायणीयम्’ प्राकृतं ज्योतिष्टोमिकम् अदित्यै चरुं निर्वपति * ।
 अथे सौरयोजनं विधातुं प्रायणीयेष्टेः काञ्चित् पदार्थाननुवदति—
 “तस्य हविष्कृतेत्यादिना । ‘तस्य’ प्रायणीयस्य ‘हविष्कृता’
 हविष्कृच्छब्देन सह हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गं कुर्यात् ।
 हविरावापानस्तरं वा हविष्कृदाह्वानकाले वा वाग्विसर्गो विक-
 ल्पितः, तत्र नियमार्थोऽयं मनुवादः । ‘स्तम्बयज्ञुः’-इति
 पुरोपहरणकर्मणो नामधेयम् † । यदा, स्तम्बस्य यज्ञुपा “ष्टथिवि
 देवयजनोत्यादिना पुरोपं मस्यते, तत् पुरोपं हरति । तदनु
 ‘पूर्वेण परिपह्णेण’ वेदिं ‘परिगृह्य’, ततो ‘निश्चित्वा’ स्फोरन
 प्राचोन्मिस्री सेषाः कृत्वा घाम्नीधं प्रत्यध्वर्युः ‘थाह’ मूते । कि

* से० प्रा० १ प० २ अ० १ उ० दृष्टयम् । शान्० श्री० सू०

दृ० १० १८ ; इ० १० । का० श्री० सू० ७० पृ० १६ ।

† १ का० २ प्र० २ प्रा० १८-२१ क० इत्येवमादौ दृष्टयम् ।

येनाया माह— “हर विरिति । हे आग्नीध्र ! त्वं कृता
 आः त्रिवारं हरति प्रैषार्थः । प्रेषितेनाग्नीध्रेण कर्त्तव्य माह—
 रति विरिति ॥ १ ॥

विहितस्य प्रायणीयहविषः प्रचारं विधत्ते— “प्रत्ये-
 ते * । ‘प्रत्येत्य’ महावेदेः प्रत्यागत्य ‘प्रायणीयेन’ हविषा-
 रेत् । प्रत्येत्येतिवचनादेव पूर्वं मुक्तं स्वम्बयधुर्हरणादिकं
 तावेद्या मेव कर्त्तव्यम्, न तु प्रायणीयवेद्या मिति प्रती-
 षे । प्रायणीयान्ते शंयुन्ते प्राक्सोमनिवपनात् सीरयोजनं
 धत्ते— “प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्तीति † । ‘प्रायणीयेन’
 यणीयशेषेण प्रचारं कृत्वा, ‘सीरं’ हलं ‘युनक्ति’ युञ्ज्यात् ।
 हिते सीरयोजने प्रजापतेः सीरलक्षणेनाग्नेन समर्द्धनद्वारा
 कर्त्तृकं संस्कारं प्रतिपादयति— “एतद्वा एन मिति । ‘एतत्’
 तर्हि एतस्मिन्नवसरे खलु ‘एनं’ पितरं प्रजापतिं विस्रस्ता-
 यवं चयनेन संस्करिष्यन्तो ‘देवाः’ पुरस्तात् ततः प्रागेव सीर-
 क्षणेनाग्नेन समृद्धं मकुर्वन् । एव मेव अयं यजमानोऽपि
 [नं] प्रजापतिं वित्वाग्निरूपेण संस्करिष्यन् ततः प्रागेव
 तेरलक्षणेनाग्नेन समर्द्धयति । नामनिर्वचनेन तस्यान्नरूपता
 ताविष्करोति— “सीरं भवतीत्यादिना । इरया अग्नेन सह
 चैत इति सेरम्, एतदेव पारोक्ष्येण सीरं मिल्युष्यते । अतः
 तर्पणसाधनत्वेन सीरस्य विधानात् । ‘इराम्’ अवम् एव
 अस्मिन् संस्क्रियमाणे वित्वाग्निरूपे प्रजापतो ‘एतत्’ एतर्हि
 दधाति’ स्थापयति ॥ २ ॥

* का० यौ० छ० १७. २. ७ ।

† का० यौ० छ० १७. २. ८ क ।

सीरोपादानभूतं हृत्त्रविशेषं विधाय स्तौति— “श्रीदुम्बर’
 भवतीति * । उदुम्बरस्य विकार श्रीदुम्बरः । “ऊर्ग्वे रस
 उदुम्बर इति । ‘ऊर्कं’ बलकर मद्रम्, तदात्मको रस
 एव उदुम्बरहृत्तात्मना परिणतः । अत एव श्रूयते— “देवा
 वा ऊर्जं व्यभजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठदिति † । “ऊर्जवेन
 मित्यादि । ऊर्ग्वेषेण रसेनेत्यर्थः । सीरयोजनाथानां रक्त्तूनां
 प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते— “मौञ्च मिति ‡ । ‘परिसीर्वे’ परितः
 सीरस्य योजनायोपयुज्यमानं दाम ‘मौञ्चम्’ मुञ्चत्त्वैर्निर्मितं
 ‘विहृत्’ त्रिगुणश्च कर्त्तव्यम् । “तस्योक्तो बन्धुरिति । ‘तस्य’
 मौञ्चस्य च विहृत्त्वस्य च स्तावकं “सैषा योनिरग्नेर्यन्मुञ्चः”—
 इत्यादिकम् §, “विहृदग्निर्यावानग्निः”—इत्यादि ॥ च वाक्यं
 प्रागाध्यातम्, अत्रानुसन्धेय मित्यर्थः ॥ ३ ॥

युज्यमानस्य सीरस्य श्वानविशेषविशिष्ट मभिमन्त्रणं विधत्ते—
 “सोऽप्तेरिति ¶ । चेत्यमाणस्याग्नेर्यावान् भुभागः शौत्वेन मानेन
 चतुरयीकृतः, तस्य ‘दक्षिणां शोषिं जघजेन’ दक्षिणापरकोणस्य
 पथात् ७७ ‘तिष्ठन्’, ‘उत्तरांसस्य’ अग्निशेषसम्यन्धिन उत्तरपूर्वको-
 णस्य ‘पुरस्तात्’ ‘युज्यमानं’ सीरं युगधलीवर्हादिभिः सह रज्वा

* का० धौ० छ० १०. ९. ८ ख ।

† पुरस्तात् ३ का० १ प्र० ५ मा० २३ का० मा० भा० (सै० सं०) ।

‡ का० धौ० छ० १०. ९. ८ ।

§ शत० मा० ६ का० ३ अ० १ मा० २६ क० ।

¶ शत० मा० ६ का० ३ अ० १ मा० २५ क० ।

१ का० धौ० छ० १०. ९. ११ ।

** ‘दक्षिणापरैश्च तस्य पथात्’—इति च ।

बध्यमानं “सीरा युञ्जन्ति”—इतिमन्त्रद्वयेन * ‘अभिमन्त्रयते’ ।
अभिमन्त्रणं नाम मन्त्रेण स्मर्यमाणस्यार्थस्येक्षणपूर्वकं मनुसन्धानम् । उक्तं हि—

“मन्त्रं सुचारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संघरेत् ।

स्येक्षणं तक्षना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥

एतदेवाभिमन्त्रणलक्षणस्येक्षणावधि”—इति ।

अथ च सीरयोजनस्य तदभिमन्त्रणस्य च भिन्नदेशकर्तव्यतया †
योग्यतया कर्तृभेदोऽवसीयते । तत्राभिमन्त्रणस्य संस्कार्यतया
प्रधानत्वात् सीरयोजनं मन्त्र्युः कुर्यात्, तत्संस्कारात्मकं
अभिमन्त्रणन्तु द्वितीयः ‡ प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । उक्तं हि
सूत्रभाष्यकृता कर्कोपाध्यायेन— “प्रतिप्रस्थाताभिमन्त्रयते
सीरा युञ्जन्तीत्यनेन मन्त्रेण, योजने तु प्रधानत्वादध्वर्यु-
रिति § ॥

तत्र “सीरा युञ्जन्तीति गायत्री प्रथमो मन्त्रः॥, तस्याः पूर्वाहं
मनुष्यं ध्यायते— “सीरा युञ्जन्तीति । “ये विद्वात्सस्ते कवयः
इति । मन्त्रगतेन कविग्रन्थेन सीरयोजनप्रकारं सम्पक् जानाना-
स्तदभिज्ञा विवक्षिता इत्यर्थः । “सीरश्चेति । “सुपां सुसुगिति †
मन्त्रे सीरशब्दात् परस्य अतः आकारः । “युगानि चेति । “श्रेष्ठ-

* वा० मं० १२. १७, १८ ।

† ‘भिन्नदेशकर्तव्यतया’—इति † ।

‡ ‘तद्द्वितीयः’—इति ‡ ।

§ वा० मं० १७. १. ११ छ० १० ।

¶ वा० मं० १२. १७ ।

१ वा० छ० ७. १. ११ ।

न्दसि बहुल मिति * युगशब्दात् परस्य शैर्मन्त्रे लीप इत्यर्थः ।
 उन्नरादे मनुय ध्याचष्टे— “धीरा देवेष्विति । सुम्नशब्दात् परस्य
 द्वितीयैकवचनस्य याजादेशः † । सुखहेतुत्वात् यज्ञः खलु सुम्न-
 शब्दाभिधेयः ‡ । “वितन्वत इति । प्रकृतस्य कर्मणोऽनुपङ्ग
 माह— “तन्वाना इत्येतदिति ॥

तदयं मन्त्रार्थः,— ‘कवयः’ तदभिज्ञाः सीरं च
 ‘युञ्जन्ति’ कर्मणो योग्य वध्नन्ति पट्वादशादिसङ्गाना मन-
 षुहां योजनाय ‘पृथक्’ भेदेन ‘युगानि च’ ‘वितन्वते’ विस्तार-
 यन्ति । किं कुर्वन्तः ? ‘देवेषु’ ‘सुम्नम्’ अग्निचयनलक्षणं यज्ञं
 ‘तन्वानाः’ विस्तारयन्त इति । अत एव ‘धीराः’ तदुपायभूतया
 धिया युक्ताः ‘इति’ ॥ ४ ॥

“युनक्तेति त्रिष्टुप् । तद्वितीयोऽभिमन्त्रणमन्त्रः § । पुरा
 परोक्षवदुक्तोऽत एवास्य मन्त्रस्य पादेन प्रत्यक्षवदुच्यते । हे
 यजमानपुरुषाः ! ‘सीरा’ पूर्ववदाकारः ॥ , सीरं ‘युनक्त’ वधीत ।
 युजिः ¶ लोटि मध्यमपुरुषे बहुवचनस्य “तत्तनत्तनयनाद्य”—इति **
 तत्रादेशः । अत एव असीऽक्षीपाभावः । ‘युगा’ पूर्ववच्छे-
 लोपः ††, ‘युगानि’ च ‘वितनुहुं’ विस्तारयतेति । प्रत्यक्षवदुक्तार्थं

* पा० सू० ६. १. ७० ।

† पा० सू० ७. १. ३६ ।

‡ ‘सुखशब्दाभिधेयः’—इति ज ।

§ वा० मं० १२. ६८ ।

¶ एतत्पूर्वस्यां कक्षा (१०७ ए० १८ प०) दृश्यम् ।

† इथा० उभ० ६ था० ।

** पा० सू० ७. १. ४५ ।

†† पूर्वस्यां कक्षा (१ पं०) दृश्यम् ।

श्रुतिः स्वयं परोचवद् व्याचष्टे— “युञ्जन्ति हीति । सीरं युञ्जन्ति , युगानि च वितन्वते , कवय इति शेषः ।

द्वितीयपाद मनुद्य व्याचष्टे— “बीजाय वा इति । बीजवपनाय सीतारूपा योनिर्विधीयते । विपचे दीप मुद्गावयति— “यथा ह वा इति । ‘प्रकृष्टे’ पलिखिते ‘यत्’ यदि ‘वपति’, तर्हि ‘भयोनी’ गर्भाशयादन्यत्र यथा रेतःसैकस्तथा व्यर्थो भवेदित्यर्थः ।

तृतीयपाद मनुद्य तत्रत्ययोर्गीःश्रुष्टिशब्दयोः क्रमेण वागन्तार्यता माह— “वाग्वै गीरन्नं श्रुष्टिरिति ।

चतुर्थपाद मनुद्य तत्तात्पर्यं माह— “यदा वा इति । ‘यदा’ खलु समये ‘अन्नं’ व्रीहियवादि स्वयं पक्वं भवति । ‘अथ’ तदानीं ‘सृष्ट्या’ दात्रेण ‘उपचरन्ति’ लुनन्तीत्यर्थः ॥

मन्त्रार्थम्,— हे यजमानपुरुषाः ! ‘सीरा’ सीरं हनं ‘युनक्त’ योजयत , ‘युगा’ युगानि ‘वितनुहुं’ विगेषेण योक्तप्रभृतिभिर्विस्तारयत । ‘इह’ क्षेत्रे ‘योनी’ स्थाने ‘कृते’ संस्कृते सति ‘बीजं’ व्रीह्यादि ‘वपत’ निक्षिपतेत्यर्थः । केन साधनेनेत्यपेक्षायामाह— “गिरा चेति । ‘गिरा’ वाचा “या श्लेषधीरित्यादियस्यमाणमन्त्ररूपया क्वच-शब्दाद्यमसेनापि , वपतेति सम्बन्धः । ‘श्रुष्टिः’ व्रीह्यादिकाश्च-जातिः , ‘सभराः’ फलकृतेन भरसा भरणेन सह वसंत इति सभराः , अमितफलेति यावत् । तादृशी ‘नः’ अस्माकं यथा ‘अमत्’ भवेत् । इष्टशब्दोऽन्यर्थकः ‘ः’ । ‘सृष्ट्या’ चतुर्णाकारस्य लवनसाधनस्य दात्रस्य ‘निदीयः’ अस्तिकृतमं ‘पक्वं’ व्रीह्याद्यन्नं यथा ‘आ इयात्’

अगच्छेत्, तथा वपतेति' सम्बन्धः । "सृणिरहुग्नी भवति, सर-
णात्"—इति † द्वि यास्कः ॥

तच्च युज्यमानाभिमन्त्रणं द्वाभ्यां गायत्रीत्रिष्टुब्भ्यां कुर्या-
दित्याह— "द्वाभ्या मिति । तस्य द्विसङ्घायोगस्यार्धवादी
"द्वाभ्यां प्रवृणक्ति द्विपाद्यजमान इत्यादिना षष्ठकाण्डे † प्रागा-
न्नात इत्याह— "तस्योक्त इति ॥ ५ ॥

विहिते सौरयोजने दक्षिणसव्ययोर्धूर्ययोः पौर्वापर्यं विधत्ते—
"स दक्षिण मेवाग्र इति ‡ । 'सः' अध्वर्युः दक्षिण मेव धुर्यं प्रथमं
युञ्जतात्, तदनु 'सव्यं' वामं धुर्यं मित्यर्थः । 'एवम्' उक्तकरणम्
'देवता' देवेषु कृतं स्यात्; मनुष्यव्यवहारे तु 'इतरथा' सव्यः
पूर्वो दक्षिणः षष्ठादिति भेदः ॥

सौरयोजने अनडुहां वैकल्पिकं सङ्घात्रितयं विधत्ते—
"पङ्गव मित्यादिना । पङ् मावः समाह्वताः पङ्गवम् ।
"तद्विदार्योत्तरपदसमाहारे च"—इति § समाहारे तत्पुरुषैकदेशो
द्विगुः । ततो "गौरतद्वितलुकि"—इति ॥ समासान्तः । तथा 'द-
ादशगवम्', 'चतुर्विंशतिगव' चेति पक्षी । तत्रापि पक्षद्वये तथैव
समासः, समासान्तश्च । "पट्, ङादश, चतुर्विंशतिं वा पूर्वेषोत्त-
रांमम्"—इति ¶ द्वि सूत्रम् । सङ्घात्रितयेऽप्युपपत्ति माह— "संव-

• निद० ५. ४. १० ।

† इ का० ४ प्र० ४ ब्रा० ० क० ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. २. १३ ।

§ पा० सू० २. १. ५१ ।

¶ पा० सू० ५. ४. ८५ ।

१ का० श्रौ० सू० १०. २. १० ।

त्तर मेवेति । सम्पद्यत इति सम्पत् । षडृतु-द्वादशमास-चतुर्विंश-
त्यर्द्धमाससम्पत्यात्मको यस्तु तादृशं संवत्सर मभिलक्ष्य त्रयो-
ऽप्येते षट्ता उपयन्ता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ चित्वाग्निचेत्रमध्ये विकर्षणं विधत्ते— “अथैन मिति ॥
'एनम्' आत्मानम् । तद्देव कर्षणं मन्त्रात्मना स्तौति— “अन्नं
वा इति । 'अन्नं' खलु 'क्षयिः' ; तद्देतुत्वात् । क्षटे एव हि
सम्यगन्नं पच्यते । कर्षणं मेव तद्देवकर्तृकान्नाधानतया स्तौति—
“एतद्वा इति । 'पुरस्तात्' चयनात् प्रागेव 'देवाः' संस्कारं
करिष्यन्तः 'अग्निन्' आत्मनि 'एतत्' एतेन कर्षणेन 'अन्नम्' एव
स्थापितवन्तः, तथैवायं यजमानोऽपीति ॥ ७ ॥

अथ पक्षपुच्छानि विहायात्मन्येव कर्षणं विधत्ते— “स वा आ-
त्मान मिति ॥ “आत्मंस्तदिति । 'तत्' तेन विकर्षणेन 'आत्मन्'
आत्मनि 'अन्नम्' एव स्थापितवान् भवति । अथात्मन्यन्नाधानं
स्तौति— “यदु वा इति । 'आत्मन्' आत्मनि यद्देव 'अन्नं' 'धीयते'
स्थाप्यते, 'तत्' एवान्नं पक्षपुच्छसहितम् 'आत्मानं' रचति ।
पक्षपुच्छेष्वन्नाधानं त्वकिञ्चित्कार मित्याह— “अथ यदि-
त्यादिना ॥ ८ ॥

अथ परिश्रितां समीपे आत्मनो दक्षिणभागेऽन्तरतः प्रागायतां
सीतां विधत्ते— “स दक्षिणाहंनेति ॥ “परिश्रितोऽन्तरेण' तत्-
संलग्नं मेव चित्वाग्नेः आत्मनो 'दक्षिणाहंन' दक्षिणपार्श्वे
प्रागपवर्गा 'प्रथमां' 'सीतां' लाङ्गलपद्धतिं कृपेत् । “अन्तरान्तरेण

० का० श्रौ० सू० १०. २. १२ क ।

† का० श्रौ० सू० १०. २. १२ ख ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. २. १२ ।

युक्ते"—इति ः परिशिच्छब्दे द्वितीया । तत्र पूर्वार्द्धोपादानेन मन्त्रं विधाय तत्रत्यशुनशब्दस्य समृद्धार्यवाचकतया प्रथमसीतायाः समर्पनं माह— "शुनं सुफाला इत्यादिना † ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः,— शुन मिति सुखनाम ः । तच्च क्रिया-विशेषणम् । सुशोभनाः फाला लाङ्गलायस्थिताः कुशीमेदाः ‡ 'शुनं' सुखं यथा स्यात् तथा 'भूमिं' 'विक्रपन्तु' विलिखन्तु । 'फाला'—इति "जि फला विशरणे"—इति धातुः॥ फालयन्ति भूमिं विदारयन्ति ते फालाः । 'कीनाशाः' कर्षकाः 'वाहेः' अन्नडुङ्गिः सहिताः 'शुनं' सुखम् 'अभियन्तु' अभिगच्छन्तु । "कीनाशसु कदर्ये स्याद्राक्षसे कर्षुके यमे"—इत्यनेकार्थतिलकः ¶ । 'शुनासीरा' द्विवचनस्य "सुपां सुलुगिति डादेशः **, वाय्वादित्यावित्यर्थः । तौ 'हृषिषा' उदकेन 'तोशमाना' भूमिं निघ्नन्तौ । तोशतिर्वध-कर्मा †† । 'अस्मे' अस्मभ्यम् 'ओपधोः' व्रीत्यादिकान्यन्नानि 'सुपिप्यलाः' शोभनफलोपेताः 'कर्त्तन' कुरुतम् । "शुनो वायुः, य एत्यन्तरिक्षे ; सीर आदित्यः, सरणात्"—इति ‡‡ द्वि यास्कः ।

* पा० सू० २. ३. ४ ।

† वा० सं० १२. ६६—७२ ।

‡ निघ० ३. ६. ११

§ 'लोहविशेषाः'—इति महीधरः ।

¶ भा० प० ५१६ था० ।

†† 'कीनाशः कर्षके शुनं लतान्तोपांशुघातिनीशोः'—इति कीशः—इति महीधरः ।

** पा० सू० ७. १. ४६ ।

‡‡ निघ० २. १६. ०६ । तोशते नेरुत्तो धातुः ।

‡‡ निघ० ६. ४. ४ ।

हृषि गच्छः उदकनामघु “कम्, यत्र, हृषिः”-इति पठितः ० ।
 “कर्मणि”, “तप्तनप्तनयमाद्य”-इति णि तनप् । द्वित्वे बहुवचनं
 आन्दसम् ॥ ८ ॥

ततो दक्षिणयोगेणारभ्योऽगपवर्गो पश्चिमपार्श्वं द्वितीयां सीतां
 विधत्ते— “अथ जघनाहंनेति ः । तत्र मन्वं विधत्ते— “घृते-
 नेति ङ । तत्र तु प्रथमवादे निगदध्याप्यात् इत्याह— “यद्येव यशु-
 रिति । द्वितीयवादेऽनुमतेतिगच्छस्य विग्रहदेवानां मरुताश्च हृष्टेरो-
 गित्वं प्रयोजक मिति व्याचष्टे— “विश्वे च वै देवा इति । ‘वर्षस्य’
 हृष्टेः ‘इगते प्रयोजका भवन्ति । “अधोगच्छन्ति कर्मणि षष्ठी ॥ ।
 तृतीयवादे पयःगच्छस्य रमोऽर्घ्य इति व्याचष्टे— “रमो वै पय
 इति । तत्रैव ‘विश्वमाना’- इति पद मध्याह्नत्यात्रपदेनान्वेतोति
 व्याचष्टे— “अस्मिन् विश्वमानित्येतदिति । चतुर्थेऽपि पयःगच्छो
 रमवचन एव ॥

मन्वध्याय मयः, — भीता पश्चिमत उदोचो क्रियमाणा
 प्नाइलपवतिः ‘मधुना घृतेन’ मधुरेणोदकेन ‘ममभ्यतां मंसि-
 श्यताम् । “घृत मित्युदकनाम, जिघत्संः मिसृत्तिकर्मणः”-इति ण
 द्वि यास्तः । ‘विश्वेर्देवैः हृष्टेरोगानैः ‘मरुद्भिश्च’ मरुदेवैः ‘अनुमता’
 अन्वनुमता, तथा ‘पयसा’ रमेन लज्जेष्यतो’ वनकररमोपेता,

- ० निप० १. १०. ६ ।
 १ पा० ७५० ० १. ८१ ।
 २ का० घी० ७० १० १ १४ ।
 ३ वा० भं० ११ ७० ।
 ४ पा० ७५० ० ४ ५१ ।
 ५ विश्व० २. २. १ ।

तथा 'पिन्वमाना' सेचनं कुर्वतो, अघ्नेनेति शेषः । तथा श्रुतिरेव व्याचष्टे— "अघ्नेन पिन्वमानेत्येतदिति । एवं सुते हे सीते ! त्वम् 'अघ्नान्' 'अभ्यावद्वत्स्व' अतिशयेनाभिमुख माहता भवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अयोत्तरपाखे प्रागपवर्गा' तृतीयां सीतां विधत्ते— "अयोत्तराहेनेति * । "प्रकृत्या साधुः"—इतिवत् तृतीया सप्तम्यर्थे † । तत्र मन्त्रं विधत्ते— "लाङ्गल मिति ‡ । तत्र प्रथमपादे भूमेः खननेन यीरुपात्रनिष्पादनद्वारा फालस्य साधनत्वात् लघण्या पवीरवद्रयिमदिति व्याचष्टे— "लाङ्गलं रयिमदिति । द्वितीये पादे 'सोमपित्तर्'—इतिपदेकदेशभूतस्य सोमशब्दस्यात्र मर्थ इत्याह— "अत्र' वे सोम इति । उत्तरार्धपरिष्ठितस्य पदार्थं जातस्य सीतैषोद्गमयितीत्याह— "एतद्भि सधं सीतोद्गपतीति । 'उद्गपति' उद्गमयतीत्यर्थः ॥

मन्त्रार्थसु,— 'लाङ्गलं' इत्यत्र 'पवीरवत्' पविः धारा, मा अस्यास्तीति पवीरं फालः । रो मत्वर्थे, दैर्घन्तु छान्दसम् ; तत् पवीर मस्य लाङ्गलस्यास्तीति पवीरवत्, फालसंयुक्तमित्यर्थः । शिव मिति सुखनाम § । सुष्टु शोभनं शेषयति सुखम्, तत् 'सुशेवम्' । सोमं पिबतीति 'सोमपाः' यजमानः, तस्मिन् 'सोमपि' यजमाने 'त्सरति' पापादिकं नाशयतीति 'सोमपित्तर्' । यहा, सोम मत्रं पाति रक्षति स सोमपाः,

* का० श्रौ० सू० १०. ९. १५ ।

† पा० २. ३. १८ सू० १ वा० ।

‡ वा० सं० १९. ७१ ।

§ निप० ३ ६ १० ।

तस्मिन् वर्षमानम् अशनाया दुःखं स्वरति नाशयतीति
 तथा ; अतरेभिमत मितः व्याख्यानम् । सोमपीत्यत्र सप्तम्या
 अत्रुक् छान्दसः * । यदित्यभूतं लाङ्गलम्, 'तत्' कर्तुं गवादि-
 रथवाहनात्मम् 'उदपति' उद्गमयति । 'गां' गोजातिम् । 'अबि'
 मेपजातिम् । 'प्रफर्थं' प्रथमयुवति तरुणी मित्यर्थः । फर्वतिर्गति-
 कार्मा । प्रकर्षेण फर्था गम्या, ताम् ; छान्दसो ङस्त्व । कीदृ-
 शीं ताम् ? 'वीवरीं' उन्नतस्तनकपोलाम्, 'प्रस्या' प्रस्यान्म्
 तद्वा उन्नतजवोपेतम्, 'रथवाहनम्' अश्वम्, रथं वहतीति
 या तम् ॥ ११ ॥

अथ पूर्वपात्रे दक्षिणापवर्गा चतुर्थी सीता विधत्ते—
 “अथ पूर्वार्धेनेति १ । तत्र मन्त्रः— “काम कामदुचे इति ॥ ।
 मन्त्रस्थाय मर्थः,— इ 'कामदुचे कामानां प्रपूरणे । इ सीते ।
 'सिन्धाय वरुणाय च' तथा 'इन्द्राय', 'अग्निभ्यां' युग्मदेवाभ्यां
 'पूषे प्रजाभ्य षीषधीभ्यश्च' 'कामं' काम्यमानं फलं 'धुष्य'
 प्रपूरय । 'इति'-शब्दो मन्त्रममाप्तिद्योतकः । कृपेः सर्व-
 देवतासम्बन्धकारा मन्त्रीकदेवताभ्यः कामप्रपूरण भाषास्य
 मिति मन्त्रतात्पर्यं माह— “सर्वदेवत्या वै कृपिरिति । इत्यं
 दक्षिणादिवत्तद्यु दिशु प्रादक्षिण्येन कृतं कर्षण मभिनयेन

* 'हलन्तात् मप्रथ्याः (पा० सू० ६ १ ८.)'—इति विभक्ते
 रलुक् ; 'धातो धातोः (पा० सू० ६ ३ १७.)'—इति धा लोपे हलक-
 म्वात् । यदा. सोमः षीषतीनेनेति सोमविषममः, तस्य त्वद
 निष्पादकम्, न हि लाङ्गलम् विना भोग्यममाः स्तुः—इति
 महीपदः ।

निर्दिश्य स्तौति— “इत्यग्र इति । ‘अथे’ प्रथमम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “स दक्षिणाह्नेनेत्युक्तलक्षणेन † दक्षिणतः प्राचीं सीतां कृपति । ‘अथ’ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “अथ जघनाह्नेनेत्युक्तलक्षणेन † पश्चिमतः उदोचीं कृपति । ‘अथ’ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “अथोत्तराह्नेनेत्युक्तलक्षणेन † उत्तरतः प्राचीं कृपति । ‘अथ’ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “अथ पूर्वाह्नेनेत्युक्तलक्षणेन † पूर्वस्थां दिश्युद्गदक्षिणायतां सीतां कृपति । ‘तत्’ एवं सति ‘दक्षिणाहत्’ प्रादक्षिण्येनाहत्तिर्भवति । ‘तत्’ खलु ‘देवता’ देवसम्बन्धिनि कर्मणि योग्यम् । तदुक्तमापस्तम्बेन— “यज्ञोपवीतो प्रदक्षिणं देवानि कर्माणि करोति” -इति ॥ १२ ॥

उक्तं कर्षणं समन्वक्त ममूद्य स्तौति— “चतस्र इति । “स दक्षिणाह्नेनेत्यादिना चतसृषु दिक्षु क्रमेण प्रोक्ताः चतस्रः सीताः “शुनं सुफाला विक्रपन्तु भूमि मित्यादिना † ‘यजुषा’ यजुर्वेदपठितमन्त्रेणत्यर्थः । “चतसृषु दिक्षित्यादि । प्रागादिषु दिक्षु ‘यत्’ प्रसिद्धं कृष्टपथं ब्रह्मियवादिकम् ‘अन्नम्’ अग्नि, ‘तत्’ ‘अग्निन्’ अग्नौ यजमाने वा ‘एतत्’ एतेन कर्षणेन ‘दधाति’ स्थापयति ॥

* इहेव श्रुता नवमी कक्षी दृष्ट्या (१०० पृ० ६ पं०) ।

† इहेव श्रुता दशमी कक्षी दृष्ट्या (१०० पृ० १४ पं०) ।

‡ इहेव श्रुता एकादशी कक्षी दृष्ट्या (१०१ पृ० ५ पं०) ।

§ इहेव श्रुतेयं द्वादशी कक्षी दृष्ट्या (१०१ पृ० १० पं०) ।

॥ व्याप० का० श्रौ० सू० २४ २. १५ ।

¶ वा० सं० १० ६६-०२ ।

यजुर्मन्त्रेण कर्षणं प्रकारान्तरेण स्तौति— “तदा इति ।
‘तत्’ खलु कर्षणं ‘यजुषा’ क्रियते, यजुरिति यदस्ति, ‘तत्
अहा वै’ अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् प्रत्यक्षतो विस्पष्टम्, ‘इमाः’
प्रागाद्याः ‘दिशः’ च प्रत्यक्षत्वाद् विस्पष्टतराः ; अतो यजुषो
दिशाश्चाहात्वसाध्याद् दिक्षु यजुषा कर्षणं युक्ततर मिति
भावः ॥ १३ ॥

अमन्त्रकं द्वादशसहस्राकानां सीतानां कर्षणं विधाय
स्तौति— “अथात्मान मित्यादिना । “यदेव संवत्सर इति ।
सीतानां संवत्सरसम्बन्धिनां मासानां (च ३) द्वादशसहस्रासाम्यात्
क्षत्रे संवत्सरे यदेव व्रीहियवादिक मद्यं पच्यते, ‘तत्’
सर्वम् ‘अग्निन्’ अग्नी ‘एतत्’ एतेन द्वादशसीताकर्षणेन दधाति
स्थापयतीत्यर्थः ॥

अमन्त्रकत्व मनूय स्तौति— “तूष्णी मिति । ‘तूष्णीम्’
अमन्त्रं कृपेत् । तूष्णी मिति यदस्ति, तत् ‘अनिरुक्तं वै’ मन्त्र-
वाक्येन कस्यचिदर्थस्य निश्चयानभिधानात् । अत एव तद-
निरुक्तं सर्वात्मकम्, अतः ‘सर्वेष्वैव’ साधनेन ‘अग्निन्’ अग्नी
‘अस्रं’ स्थापितं भवतीत्यर्थः ॥

पूर्ववदवायभिनयेन कर्षणप्रकारं निर्दिश्य स्तौति— “इत्यथ
इति । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘अये’ प्रथम मात्मनो दक्षिणार्धं
भारभ्य उत्तरार्धपर्यन्तं ‘कृषति’ कर्षणं कुर्यात् । ‘अय’ अनन्तरम्,
‘इति’ अनेन प्रकारेण दक्षिणां योषि भारभ्य उत्तरार्धपर्यन्तं
मत्स्याया विकृपेत् । ‘अथ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण

पथाद्वाग मारभ्य पूर्वादिपर्यन्तं विक्रयेत् । एतदन्तरम्, 'इति'
 अनेन प्रकारेणोत्तरां ओषि मारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं विक्र-
 येत् इम मेवार्थं मभिप्रेत्य सूत्रितम्— "तूष्णीं तिस्रस्त्रिस्रः
 प्रदक्षिणं तिर्यगनूक्तेऽक्षया त्र्योख्यंसयोरनूक्ते त्र्योख्यंसयो"—इति * ।
 'तत्' तथा उक्तप्रकारेण कर्षणे सति प्रदक्षिणावर्त्तनं सिध्यति ।
 तच्च 'देवत्रा' देवेषु योष्यम् । "देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे
 चा-प्रत्ययः † ॥ १४ ॥

विहितानां समस्त्रकाणां अतसृणां सीतानां प्रत्येकं त्रिस्रं
 विधाय स्तौति— "तिस्रस्त्रिस्रइति । "त्रिहृदग्निरित्यादि ।
 स्तोत्रियमवकाशको हि त्रिष्टोमः ‡, अग्नेरपि रुद्रादि-
 नामाटकाभिधेयेरटाभिरग्निरूपे स्वात्मना च नवसङ्गोपेतत्वात्
 त्रिहृत्त्वम् । तथाहि— "त मत्रवोद्गुद्रोऽसोत्वारभ्य तास्येतान्यष्टा-
 वग्निरूपाणि कुमारो नवमः, सैवान्नेत्रिहृत्सैति पष्ठे समा-
 त्रातम् § । एव च 'यावान्' यत्परिमाणविशिष्टोऽग्निः, 'अस्य
 अग्नेः' यावतो यत्परिमाणविशिष्टा 'भावा' अत्रयवः, 'तावता'
 तादृक्परिमाणविशिष्टेन तद्वत्त्वेन चाग्निरूपेण अग्निन्' शीय-
 मनिऽन्तो यजमाने वा 'एतत् एतेन विसङ्गसायुक्तेन कर्ष-
 णेन 'असं' धारयति । एवं सर्वत्र त्रिहृदग्निरिति वाक्यगोपी
 व्याख्येयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अमस्त्रकसीतामङ्गां सम्भूय प्रशंसति— "ता उभय इति ।

* का० यौ० सू० १० १. १५-१६ ।

† पा० सू० ५ ४ ५६ ।

‡ भा० वे० ता० ब्रा० ३ १, २ ३ ।

§ ६ का० १ सू० ३ ब्रा० १०-१८ सू० १ भा० ३. ३३ ४० ।

‘उभय’ उभयविधा , समन्त्रकामन्त्रकमेदेन द्विविधा सम्भूय षोडशसङ्घाका भवन्ति । षोडशकल षोडशावयवसमुदायो हि स्थूलशरोराभिमानी विराडात्मक प्रजापतिरभिधेयते । तथाहि,— तस्य शानेन्द्रियाणि पञ्च तथा कर्मेन्द्रियाणि मन एकम् पञ्चभिर्भूतेर्वा प्राणेषुवा सह षोडशकला । गत मन्यत् । ‘आत्मसम्मित मिति । आत्मना शरोरेण समान मितम् , न तु न्यून मधिक वेत्यथ । आत्मसम्मिता तस्य दृतिहेतुता साह— ‘यदु वा इति । यत् खलु आत्मसम्मित मधम् , तद् भोक्तृन् ‘भवति रचति । अत एतदस्य सात्म्य सत् न दिनस्ति न बाधते । अधिकन्यूनयारुतादैपरीत्य क्रमेषाह— ‘यदूय इति । ‘भूय बहूनतर मात्मनोऽधिकम् , कनोय’ अल्पतर मात्मनोऽपर्याप्त मित्यर्थ ॥ १७ ॥

विकर्षण प्रकारान्तरेण स्तौतु मनुयदति— ‘यद्देतेन मिति । पुरा खलु पितर प्रजापति सस्करित्यन्ती देवा’ पुरस्तात्’ चयनलक्षणात् सस्कारात् पूर्वम् अस्मिन् प्रजापतौ एतत् एतेन विकर्षणेन ‘अदधु अधारयन् ‘तथैव’ ‘अय यजमानोऽपि सस्करित्यन् अस्मिन् वेथमाणोऽग्निलक्षणे प्रजा पतौ पूर्वं प्राणान् स्यापयति । कथ मितदित्यत आह— “लेखा भवन्तीति । हि’ यस्मात् लोके चक्षुरादिगोलक्रामिकासु ‘लेखासु’ रेखासु इति प्राणा चक्षुरादीन्द्रियाणि वर्तन्ते , अत स्तेषा मत्र स्याव्यमानानां सधरणार्थं कषणेन रेखाकरणं युक्त मिति भाव ॥ १८ ॥

समन्त्रक कर्षण मनुय सहशाहारा स्तौति— “वतस इति । ‘शीर्षन् शीर्षिं गिरसि ये इमे चत्वारो निदता’

चक्षुः श्रोत्रं नासिका मुख मिति निःशेषोक्ताः प्रकाश-
मानाः 'प्राणाः', 'तान्' 'अस्मिन्' अग्नी एतेन सयजुष्केण सीता-
चतुष्टयेन स्थापितवान् भवति । एतदेव विदुषोति— "तदे-
यजुषेति । "अदेत्यादि । प्रागुक्तार्थः ‡ ॥ १८ ॥

अमन्त्रकं कर्षण मनूय स्तौति— "यदेवात्मान मिति ।
'अन्तराम्बन्' आत्मनि देहे अन्तर्मध्ये 'य एवेमि' 'प्राणाः'
प्राणवृत्तयः प्राणापानादिनक्षत्राः, मनोबुद्ध्यादिरूपा अन्तः-
करणवृत्तयय, 'तान्' 'अस्मिन्' अग्नी 'एतत्' एतेनामन्त्रकाकर्षणेन
'दधाति' स्थापयति । एतदेव विदुषोति— "तूष्णी मिति ।
'यावन्तः' यत्परिमाणविशिष्टाः 'इमे' अन्तराम्बन्धवस्थिताः
'प्राणाः' इति, 'को नाम तदेद' ? तेषा मानन्त्यात् ; किन्तु
न कश्चिदपि वेत्तुं शक्नोति । तस्मादनिवृत्तानां तेषां सङ्ग्रहणाय
तूष्णी मात्मनो द्वादशसीताकर्षणं युक्त मित्यर्थः ॥ २० ॥

कर्षणानन्तर मनडुष्टां विमोचनं विधत्ते— "अथैना-
निति † । "अग्नेरत्यादि । 'यस्मै' खलु प्रयोजनाय 'एनान्'
पूर्वे युक्तवान्, 'तं' कामं कर्षणलक्षणं प्रयोजनम् 'आद्या' लब्ध्वा
तेषां विमोचनं युक्त मिति शेषः ॥

विमोचने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "विमुच्यध्व मिति ‡ ।
"अग्न्या"-इति गोनाम § । 'एते' खल्वनडाहो 'देवता' देवेषु
'अग्न्याः' अहन्तव्याः, देवसम्बन्धिनो गाव इत्यर्थः । "दैवप्-

* चणोदशकण्ठीशाख्यानं द्रष्टव्यम् ११७ ए० ३ प्र०)

† का० श्रौ० सू० १७ २. २१ ।

‡ वा सं० १२. ७३ ।

§ निघ० २. ११. १ ।

द्येभिरिति । 'एभिः' अत्रदुःखिः 'दैवं' देवसम्बन्धि कर्षणलक्षणं
'कर्म करोति' । तस्माद्देवान् याति प्राप्नोत्येभिरिति व्युत्पत्त्या
'देवयानाः'-इत्यत्रदुःखियेषु युक्त मिति भावः ॥

द्वितीयं पाद भनूय तत्रत्यतमःशब्दस्य विवक्षित मर्थं
माह— "अगमेति । अशनस्येच्छा 'अशनाया' चुत्पीडा ।
स्पष्ट मन्यत् । "ज्योतिर्हीत्यादि । यो हि हविःप्रदाह-
त्वेन यज्ञं, तत्रत्यान् देवांश्च प्राप्नोति, एष हि 'ज्योतिः'
ज्योतिर्मयं स्वर्गादिभोगयोग्यं शरीरम् 'आप्नोति' । अत एव
तैत्तिरीये समाभ्रायते— "सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यद्-
चचाणि"-इति * । अतोऽत्र भन्त्वे "ज्योतिरायाम्"-इति ज्योति-
शक्तिप्रतिपादनं युक्ततर मित्यर्थः ॥

उत्तरपूर्वस्थां दिशि तेषा मनडुहां प्रस्थापनं विधत्ते—
"अथैवानुदीच इति † । 'अथ' विमोचनानन्तर मिव अत्रदुःखः
'उदीचः' उदङ्मुखान् 'प्राचः' प्राङ्मुखान् कृत्वा 'प्रसृजति'
प्रस्थापयति । प्रागुदङ्मुख स्थावकं प्रागाभ्रातं वाक्यशेष
मतिदिशति— "तस्योक्त इति । "एषा ह्योभयेषां देवमनु-
ष्याणां दिव्यदुदीची-प्राचोत्वादि ‡ ॥

तेषां दक्षिणाकाले दान विधने— "तानध्वयं इति । अत
एव सूत्रितम्— "दक्षिणाकालेऽध्वयं देवदाति"-इति § । अन्या
नृत्विजो विद्यायाध्वर्योरेव सभ्रदानत्वे कारण माह— "स

* ते० सं० ५. ३. १. ७ ।

† का० श्रौ० सू० (१०. २. २२ क) १६. ३. १५ दृश्यम् ।

‡ पुरस्तात् इ का० ३ प्र० ४ भा० ३ क० दृश्या ।

§ का० श्रौ० सू० १० २. ०० ख ।

होति । 'हि' यस्मात् 'सः' अर्धयुः 'तैः' अन्नदुग्धिः कर्षणं
 'करोति', तस्मादर्धयुवे दानं युक्तमिति भावः * । तस्मिन्
 दाने कालविशेषं विधत्ते— "तांस्त्विति । ऋत्विक्परिक्रयहेतवो
 दातव्या गावो दक्षिणाः, तासां यः कालो माध्यन्दिनसव-
 नात्मकः, तस्मिन्, 'तान्' अन्नदुग्धः 'अनुदिशेत्' दद्यादिति
 यावत् ॥ २१ ॥ ४ [२. २.] ॥

इति श्रोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

* का० यौ० सू० १० २ २० । दीर्घप्रयुक्तेषु प्रतिप्रस्थाचार्य
 ऋत्विजः परुषा लुपन्ति निर्यकप्रयुक्तेष्वर्धयुवेति तत्तुम्भाप्रयः ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथ दर्भस्तम्बं सुपदधाति । एतद् वै देवा
ओषधीरुपादधत तथैवेतद् यजमान ओषधीरुप-
धत्ते ॥ १ ॥

यद्देव दर्भस्तम्बं सुपदधाति । जायत ऽएष
एतद्यच्चौयते स एष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत
ऽउभयस्वेतदुन्नं यद्दर्भा आपश्च ह्येता ओषधयश्च
या वै हवाद्दीभत्वमाना आपो धन्व हभन्त्य उदा-
यंस्ते दर्भा अभवन्तुद् हभन्त्य उदायंस्तस्माद्दर्भास्ता
हेताः शुद्धा मेध्या आपो हवाभिप्रचरिता *
यद्दर्भा यद्दर्भास्तेनैषधय उभयेनैवैन मेतदुन्नं
प्रीणाति ॥ २ ॥

* "आपोऽत्राभिप्रचरिता" - इति स्यात्प्रायण समतः पाठः ।

सीतासमरे * । व्वाग्ने सीतासमरः प्राणा
 वै सीतास्तासा मयुः समयो व्वाचि वै प्राणेभ्यो-
 ऽन्नं धीयते मध्यतो मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं
 दधाति तूष्णीं मुनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा
 ऽभ्यनिरुक्तं सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्ने दधाति ॥ ३ ॥

अथैन मभिजुहोति । जायत ऽएष एतद्यच्चै-
 यते स एष सर्वस्मा ऽभ्यन्नाय जायते सर्वस्यो
 ऽभ्यस्यैष रसो यदाज्य मपां च क्षोष ओषधीनां च
 रसो ऽस्यैवैन मेतत् सर्वस्य रसेन प्रीणाति या-
 वानु वै रसस्तावानात्मानेनेवैन मेतत् सर्वेण प्री-
 णाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता
 तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति † ॥ ४ ॥

युद्देवैन मभिजुहोति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा
 चक्षुषयो ऽये ऽग्निः समस्कुर्वन्स्तदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्
 भागं मुकुर्वन्त तस्मात् पुरस्ताद् भागास्तद्यदभि

* 'सीतासमरे'—इति ग, घ ।

† 'प्रीणाति'—इति क ।

जुहोति यऽएवास्मिंस्ते प्राणा ऋषयः पुरस्ताद्
भागं मकुर्वन्त तान्नेवैतत् प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

यद्देवेन मभिजुहोति । एतद्देवान्येतस्मिन्नग्नौ
रूपाण्यपधास्यन् भवति यानस्तोमान्यानि पृष्ठानि
यानि कुन्दांसि तेभ्य एतं पुरस्ताद् भागं
करोति तान्नेवैतत् प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

यद्देवेन मभिजुहोति । एतद्देवा अवि-
भयुर्दीर्घं वा ऽद्रुदं कर्म यद्देवैर्न द्रुमं मिह रुचां-
सि नाद्रा न हन्युरिति तऽएता मेतस्य कर्मणः
पुरस्तात् सऽस्या मपश्यस्त मन्त्रैव सर्व्वं समस्थाप-
यन्नवाचिन्वन्सुयैवेन मय मेतद्देवैव सर्व्वं सऽ-
स्थापयत्यत्र चिनोति * ॥ ७ ॥

सजूरुद् इति चितिः । अयवोभिरिति पुरी-
षं सजूरुपा इति चित्तिररुणीभिरिति पुरीषं
सजोपसावश्विमेति चितिर्दुष्टोभिरिति पुरीषं

सजूः सूर इति चित्तिरेतशेनेति पुरीषः सजू-
 व्वैत्रानर इति चित्तिरिडयेति पुरीषं घृतेनेति
 चित्तिः स्वेति पुरीषः हेति चित्तिः ॥ ८ ॥

त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश
 मांसाः संञ्चत्सरस्त्रयोदशान्नेश्चित्तिपुरीषाणि यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य माता तावन्त मेवैन मेतच्चिनोत्याज्येन
 जुहोत्यग्निरेष यदाज्य मग्नि मेवैतच्चिनोति पञ्च-
 गृहीतेन पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संञ्चत्सरः
 संञ्चत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता तावन्त
 मेवैन मेतच्चिनोत्यूर्द्धा मुद्गल्लन् जुहोत्यूर्द्धं तदग्निं
 चित्तिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणं [२, ३.] ॥

अथ कुशस्तम्बोपधानं विधत्ते— “अथ दर्भस्तम्ब मिति ।
 एकमूलोऽनेकशाखः स्तम्ब इत्युच्यते , दर्भाणां स्तम्बो दर्भस्तम्बः ;
 तम् आत्ममध्ये तूशीम् ‘उपदधाति’ स्यापर्येदित्यर्थः । तदु-
 पधानं देवकर्तृकौपध्युपधानद्वारा स्तौति— “एतदा इति ।
 ‘उपादधत’ उपहितवन्तः । “तथैवैतेदिति, प्रकृते योजनम् ॥ १ ॥

तदेव प्रकारान्तरेणापि स्तौति—“यद्देवेति । ‘स एषः’ आइ-
 वनीयोऽग्निः ‘चीयते’ चयनेन सम्पाद्यते , ‘एषः’ ‘जायते’ उत्पद्यत

एव । 'स एष.' जायमानोऽग्निः 'सर्वस्मै' कृतस्त्राय 'अवाय' तदुपभोक्तुं जायते । दर्भानां नामनिर्वचनद्वारा उभयविधा-
 अत्र माह— "उभयस्येतदिति । उभयं किं सित्यत आह—
 "यद्दर्भा इति । उभयविधत्वमेव विवृणोति— "या वै वृत्रादिति ।
 "वृत्रो ह वा इदं सर्वं हत्वा शिष्ये"—इत्युपक्रम्य, "तस्माद् दुर्भवा
 आपो वीभत्साश्चक्रिरे"—इत्यादिना प्रथमकाण्डे अपां दर्भभाव-
 प्रत्ययादिति * । 'याः' आपः वृत्रासुराद् 'वीभत्समानाः' जुगुप्स-
 मानाः जुगुप्साशयत्वादि कुर्वाणा इत्यर्थः । 'धन्व' अन्तरिक्षं
 'दृभन्त्यः' गुम्फनं कुर्वन्त्यः आपः 'उदायन्' उद्गतवत्यः । "धन्वान्त-
 रिक्षम् ; धन्वन्त्यस्मादापः"—इति † हि यास्तः । दृभन्त्य इति,
 तौदादिकात् "दृभो गुम्फने"—इति ‡ धातोः शतरि "ऋन्नेभ्यो
 ङीप्" § । 'ते दर्भा अभवन्' आप एव दर्भत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । ते इति
 पुंसिङ्गे दर्भापिचम् । दर्भनाम निर्वक्ति— "यद्दृभन्त्य इति । 'यत्'
 यस्माद् दृभन्त्यो गुम्फनं कुर्वन्त्य आप उद्गतवत्यः, 'तस्माद्'
 दर्भणादापो 'दर्भाः' दर्भशब्दवाच्या इत्यर्थः । दर्भभूतास्ता अपः
 प्रशंसति— "ता हैता इति । ये दर्भाः 'ताः' एता आपः
 'शुद्धाः' शुद्धिसाधनभूताः, तथा 'मिध्याः' मिधार्हाः । तदेव विस्म-
 रयति— "आपोऽवृत्राभिप्रचरिता इति । न वृत्रात् 'अभिप्रच-
 रिताः' अभिप्रसृता 'उ' पुनः 'यत्' यस्माद् 'दर्भाः', 'तेन' कारणेन
 'शोषधयः' । दर्भानां शोषधित्वं मन्यन्वाप्याग्रायते— "शोष-

* २ का० २ प्र० ३३० ४, ५ क० (१ भा० ६० प०) ।

† निर० ५. १. ६ ।

‡ तु० प० ४३ धा० ।

§ पा० म० ४ १. ५ ।

घयो वह्निरिति । उभयविधत्वं मपयोगप्रतिपादनेनोपसंहरति—
 “उभयेनेवैन मिति । ‘एनं’ चित्वाग्निम् ‘एतत्’ एतेनोभयविधेन
 अग्नेन ‘प्रीणाति’ ॥ २ ॥

तदुपधानं त्रेत्रे विधाय स्तौति— “सीतासमर इति ।
 कृष्टाः सीताः ‘समृच्छन्ते’ सङ्गच्छन्ते यत्रासौ ‘सीतासमरः’
 क्षेत्रमध्यप्रदेशः, तत्रोपदध्यादिति शेषः । आधियच्चिकस्य
 सीतासमरस्याध्यात्मं मुखरूपता माह— “वाग्वा इति ।
 वगगायतनत्वाद् ‘वाक्’ मुखं खलु ‘सीतासमरः’ । कथं मित्य-
 पेक्षायां तदुपपादयति— “प्राणा वा इति । ‘प्राणाः’ खलु
 ‘सीताः’ नाद्यः तल्लक्ष्यारित्वात् । ‘तासां’ नाडीरूपाणां सीतानाम्
 ‘अयं’ मुखलक्षणः ‘समयः’ सङ्गमः, सम्यगयन्ते सङ्गच्छन्ते
 यत्र सोऽयं समयः; मुखे हि सर्वाः प्राणा नाद्यः सङ्ग-
 च्छन्ते । ततः किं मित्याकाङ्क्षाया माह— “वाचि वा इति ।
 ‘वाचि वै’ मुखे एव ‘प्राणैभ्यः’ अर्थे ‘अन्नं’ ‘धीयते’ स्थाप्यते;
 मुखेनैव हि जग्धेऽत्रे प्राणाना माप्यायनस्य सहावात् । सीता-
 समरेऽपि मध्यदेशे उपदध्यादित्याह— “मध्यत इति । सप्त-
 म्यर्थे तस्मिन्नयम् । ‘अस्मिन्’ चित्वाग्नौ मध्ये एव ‘एतत्’ एतेन अन्नं
 स्थापितवान् भवति । उपधाने मन्त्राभावं विधत्ते— “तूष्णी
 मिति । तदेवोपपादयति । “अनिहत्तं वा इति । स्वष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥
 अभिहीमं विधत्ते— “अथैन मभौति । ‘एनं’ दर्भस्तम्बम् ।
 “जायत एष इत्यादि । पूर्ववद् ध्याख्येयम् * । अभिहीमे आख्यं
 द्रव्यं विधातुं स्तौति— “सर्वस्यो ऽन्नस्यैव इति ‘यत्’ आख्यं’ सर्पिः

* एतत्पूर्वं हाडीभाष्ये (१०० ए०) दृश्यम् ।

‘एषः’ ‘अस्य’ ‘सर्वस्य’ विश्वस्य ‘रसः’ । रसत्व निवीपपादयति—
 “अपां च हीति । अपा मोपधीनाश्च गोभिः पानाद् भक्षणाच्च
 ह्याज्य सुत्पद्यते । रसत्वोपपादनस्य प्रयोजन माह— “अस्यैवेन
 मिति । ‘एनं’ चित्वाग्निं ‘प्रीणाति’ तर्पयति । सर्वरसत्वकथने
 कारण माह— “यावानु वा इति । ‘रसः’ ‘यावान्’ यत्परिमाण-
 विशिष्टः, ‘आत्मा’ देहोऽपि ‘तावान्’ तत्परिमाणविशिष्ट एव ;
 देहस्य रसोपजीवनत्वात् । “अनेनेति । ‘सर्वेण’ रसेनेत्यर्थः ।

आज्यस्य पञ्चगृहीतत्वं विधत्ते— “पञ्चगृहीतेनेति * । पञ्च-
 गृहीतत्वं स्तौति— “पञ्चचितिकोऽग्निरित्यादिना । ‘पञ्चर्त्तवः’
 पञ्चर्त्तात्मकः ‘संवत्सरः’; हेमन्तशिशिरयो समासेन † । “संवत्सरो-
 ऽग्निः इत्यादि गतार्थम् ‡ ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाभिहोमं स्तौति— “यदेवेन मिति । ‘एतद्दे’
 कारणं खलु ‘यत्र’ यदा ‘प्राणाः’ एव ‘ऋषयः’ ‘अये’ प्रपञ्च-
 सृष्टेः पुरा ‘एनम्’ अग्निं चित्वास्य’ संस्कृतवन्तः, ‘तत्’ तदा
 ‘अग्निन्’ अग्नी ‘एतम्’ अभिहोमलक्षणं ‘पुरस्ताद्’ ‘भागम्’ चय-
 नात् प्रागेव भजनीय मंशम् ‘अकुर्वत’ सम्पादितवन्तः, ‘तस्मात्’ ते
 ऋषयः ‘पुरस्ताद्भागः’ पुरस्तादादौ भागो भजनीयोऽंशो येषां ते
 पुरस्ताद्भागः, प्रथमपूज्या इत्यर्थः । “तद्यदिति । ‘तत्’ तत्र
 यत्कारणात् ‘अभिजुहोति’, इदानीन्तनो यजमान इति शेषः ।
 ‘यि’ पुरस्ताद् भागकर्त्तारः प्राणरूपा ऋषयः, ‘तानेव’ ‘एतत्’

* का० यौ० छ० १०. ३. २ ।

† ऐ० भा० १. १. १ दृश्यम् ।

‡ १भा० ३६८०, इह च पुरस्तात् १०२ ए० १६ क० ।

एतेनाभिहोमेन तर्पयतीति तत्कारण मित्यर्थः । “आज्येने-
त्यादि । व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण त मेवाभिहोमं स्तौति— “यद्देवेति । ‘एत-
स्मिन् अग्नौ’ चित्वात्मके ‘यानि रूपाणि’ गार्हपत्यचिति-
धिष्ण्यलक्षणानि, तथा ‘यान् सोमान्’ स्तोत्रियसमूहान् चिह्न-
त्वध्वदशादीन्, ‘यानि पृष्ठानि’ बृहद्रथन्तरादीनि, ‘यानि च
छन्दांसि’ गायत्र्यादीनि, ‘उपधास्यन्’ एतेषा मुपधानं करि-
ष्यन् ‘भवति’, ‘तेभ्यः’ रूपादिभ्य ‘एतम्’ अभिहोमलक्षणं ‘पुर-
स्ताद् भागं’ सम्पादयति । ‘तान्येव’ रूपादीनि ‘एतत्’ एतेन
तर्पयति । “आज्येनेत्यादि । पूर्वपत् १ ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यभिहोम मेव स्तौति— “यद्देवेति । ‘एतत्’
एतेन हेतुना ‘देवाः’ ‘अविभयुः’ भीतयन्तः । भयस्वरूप मेव
विशदयति— “दीर्घं वा इत्यादिना । ‘इदं’ चयनलक्षणं
‘कर्म’, ‘दीर्घं’ विस्तृतं खलु । अस्तु पुनर्द्राघीयः, तावता को
भयहेतुरित्यत आह— “यद्दे न इति । ‘नः’ अन्माकम् ‘इह’
दीर्घं कर्मणि ‘इमम्’ अग्निं ‘नाद्वा रचांसि’ ‘न हन्युः’ हिंस्युरिति ।
अयं सम्भावने लिङ् ३, ‘इति’-शब्दे देवाभिप्रायसमाप्ती । भीति-
निवृत्तिप्रकारं दृष्टवन्त इत्याह— “त एता मिति । ‘ते’ देवा
‘एतस्य’ दीर्घस्य चयनाख्यकर्मणः ‘पुरस्तात्’ चयनात् प्रागेव
‘एवैताम्’ अभिहोमलक्षणां ‘संस्थां’ समाप्तिम् ‘अपश्यन्’ दृश्यः ।
इद्वा चानुष्ठितवन्त इत्याह— “त भवैवेति । ‘भवैव’ चयनात्

• . † इदं पुरस्तात् ४ क० १९६ ए० ८ प० दृश्यम् ।

‡ ६ पा० अ० ७ १ १६१ ।

प्रागवसरे एव 'तं' चित्यात्मक मग्निं सर्वं निरवशेषं 'सम-
स्थापयन्' समापितवन्तः, अत्रादावित्यर्थः । 'अचिन्वन्' चित-
वन्त इति भाविनि भूतवदुपचारः । उक्त मयं प्रकृते योज-
यति— "तथैवैन मिति ॥ ७ ॥

। अभिहोमे मन्त्रं विधाय व्याहृतिरूपेण त्रयोदशधा विभज्य
चितिपुरीषात्मना स्तौति— "सजूरश्च इति चितिरित्यादिना * ।
मन्त्रार्थस्तु,— 'अश्चः' संवत्सरः 'अयवोभिः' मासैरर्हमासैश्च
'सजूः' समानजोषणः । यथा अयवायार्हमासा मासाश्चोच्यन्ते ;
अर्हमासा एव वा , "पूर्वपक्षा वै यथा अपरपक्षा अयवाः"—इति
श्रुतेः † । 'उपाः' रात्रेरपरः कालः । 'अरुणीभिः' अरुणवर्णाभि-
र्गोभिः 'सजूः' समानजोषणः । "अरुण्यो गाव उपसः"—इति
निघण्टुः ‡ । 'अखिना' नासत्थी देवो 'द' सोभिः कर्मभिः
सजोषसौ समानजोषणौ । 'सूरः' सूर्यः 'एतयेन' हृदितवर्णेना-
खेन 'सजूः' । 'विश्वानरः' विश्वनरनेता अग्निः 'इडया' अग्नाय्यां
घृतेन 'आज्येन' हविषा च 'सजूः' 'स्वाहा' इद माज्यं सहुत
मस्तु ॥ ८ ॥

त्रयोदशधा विभक्ता मन्त्रावयवा व्याहृतिरूपाः स्युरित्याह—
"त्रयोदशैता इति । व्याहृियन्त एति 'व्याहृतयः' । 'एताः' इति
स्त्रीलिङ्गत्वं व्याहृतिशब्दापेक्षम् । व्याहृतिगतां त्रयोदशसङ्ख्यां
प्रशंसति— "त्रयोदश मासा इति । संसर्प्याहस्यतिसञ्ज्ञकी-

* वा र्च० १२० ७४ ।

† श्रुत० ब्रा० ८ का० २ प्र० ५ ब्रा० ११ क० ।

‡ १ अ० १५ ख० ७ प० ।

अधिसास्रयोदशः † ; “अस्ति त्रयोदशो मासः”—इतिश्रुतेः ‡ ।
 “त्रयोदशान्नेरिति । चित्त्यस्यान्नेदितयः पुरीषाणि च मिलित्वा
 त्रयोदश सम्पद्यन्ते । तथाहि— आदित्यतस्रदितयः, पुरीषनिवप-
 नान्ताः, स्तोमभागान्ता पञ्चमी चितिः, तदनन्तरभावि पुरीष
 मेकम्, नाकसत्पृष्टतिपुरीषनिवपनान्ता षष्ठो चित्तिरिति द्वे, ततो
 विकर्णस्त्रयमात्स्वयोरुपधानं हिरण्यगकलैः प्रोक्षण मन्थ्या-
 भ्याधानं चेति सप्तमो चितिः । सा त्रयोदशीत्यादिर्विभाग ऊह्यः ।
 “यावानग्निरित्यादि । असक्तद् गतम् ॥

आज्यस्य होमसाधनत्व मनूय प्रशंसति— “आज्येनेत्या-
 दिना । आज्यस्यामित्वम् “तेजो वै हृतम्”—इतिश्रुतेः, † । “पञ्च-
 ष्टहीतेनेत्यादि । व्याख्यातचरम् । तत्रामिहोमे सुच उद्गृहीतत्वं
 विधाय प्रशंसति— “जड्वां मिति । ‘उद्गृह्णन्’ सुच मूर्द्ध्वा कुर्वन्
 जुहोतीत्यर्थः । ‘तत्’ तेन सुच ऊर्द्धकरपेन ‘अग्निं’ प्रकृतं
 ‘चित्तिमिः’ ऊर्द्धं चित्तवान् भवति । “पञ्चष्टहीतेनोद्गृह्णन्मि-
 जुहोति सजूर्यद् इति”—इति सूत्रम् § ॥ ८ ॥ [२. ३.] ॥

इति त्रयोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्यतीयं ब्राह्मणम् ॥

* अथ भागे ३६ पृ० ६ पं० द्रष्टव्या ।

† शत० ब्रा० ४. २. ५ ५ ।

‡ ऐ० ब्रा० ८. ४. ६ । तै० सं० २. ५. २. ७ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ३ २ । वा० सं० १२. ७४ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

अथोदचमसान्निनयति । एतद्दे॒वा * अन्न॒वं-
 चेत॒यद्द मिति चि॒ति मिच्छते॒ति व्याव तद्ब्रुव॒स्ते
 चेत॒यमाना वृष्टि॒ मेव चि॒ति मपश्यं॒स्ता मस्मिन्न-
 दधुस्त॒यैवास्मिन्न॒य मेत॒ इधाति ॥ १ ॥

उदचमसा भवन्ति * । आपो वै वृष्टिर्वृष्टि
 मेवास्मिन्नेतद्दधात्यौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो वम्बु-
 श्चतु सक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवा-
 स्मिन्नेतद्दिग्गो वृष्टि दधाति ॥ २ ॥

वींस्वीनुदचमसान्निनयति । विष्टुदग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य माता तावतैवास्मिन्नेतद् वृष्टिं
 दधाति ॥ ३ ॥

द्वादशीदचमसान् कृष्टे निनयति । द्वादश
 मासा सब्त्सरो सब्त्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 माता तावतैवास्मिन्नेतद् वृष्टिं दधाति ॥ ४ ॥

स वै कृष्टे निनयति । तस्मात् कृष्टाय
 वर्षति स यत् कृष्ट एव निनयेन्नाकृष्टे कृष्टायैव

वर्षेन्नाक्लृष्टायथ यदक्लृष्टएव निनयेन्न क्लृष्टेऽक्लृष्टा-
 यैव वर्षेन्न क्लृष्टाय क्लृष्टे चाक्लृष्टे च निनयति
 तस्मात् क्लृष्टाय चाक्लृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥

त्रीन् क्लृष्टे चाक्लृष्टे च निनयति । त्रिवृ-
 दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्वा तावतैवास्मिन्नेतद्
 दधिं दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवोदचमसान्निनयति । एतद्वा ऽश्मिन्
 देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादपो दधुस्तयैवास्मिन्नय
 मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तादपो दधाति ॥ ७ ॥

त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति । त्रिवृदग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मात्वा तावतैवास्मिन्नेतदपो द-
 धाति ॥ ८ ॥

द्वादशीदचमसान् क्लृष्टे निनयति । द्वादश
 मासाः संञ्चत्सरः संञ्चत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्वा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥

स वै क्लृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति
 स यत् क्लृष्ट एव निनयेन्नाक्लृष्टे प्राणेष्वेवापः
 स्युर्नेतरस्मिन्नात्मन्नय यदक्लृष्ट एव निनयेन्न क्लृष्ट

ऽथात्मन्नेवापः स्युर्न * प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च
 निनयति तुस्मादिमा उभयवापः प्राणेषु चा-
 त्मंश्च ॥ १० ॥

वीन् कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिहृद्गनि-
 र्वावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो
 दधाति ॥ ११ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै वृच्च
 एतेनैवास्यैतत् पञ्चदशेन वृच्चेण सूर्वं पाप्मान
 मपहन्ति † ॥ १२ ॥

अथ सर्वौषधं व्यपति । एतद्दे देवा ऽअनु-
 वंश्चेत्यध्व मिति चिति मिच्छतेति व्याव तद-
 न्नवंस्ते चेतयमाना अन्न मेव चितिमपश्यंस्ता म-
 स्मिन्नदधुस्तयैवास्मिन्नय मेतद्दधाति ॥ १३ ॥

सर्वौषधं भवति । सूर्वं मेव तदन्नं यत्
 सर्वौषधं सूर्वं मेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति तेषा
 मेकमन्न मुद्धरत्तस्य नाश्रीयाद्यावज्जीव मौदुम्बरेण

* 'स्युर्न'—इति क ।

† 'मपहन्ति'—इति क ।

चमसेन तस्योक्तो बभ्रु युतुःसक्तिना चतस्रो वै
 दिशः सर्वाभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्यो ऽन्नं दधा-
 त्वनुष्टुब्भि र्वपति वाग्वा ऽथनुष्टुब् वाचो वा
 ऽथन्न मद्यते ॥ १४ ॥

तिष्ठभिस्तिष्ठभिर्कृग्भि र्वपति । त्रिवृद्ग्निर्या-
 वानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मिन्नेतद्दन्नं द-
 धाति ॥ १५ ॥

द्वादशभिर्कृग्भिः कृष्टे र्वपति । द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मावा तावतैवास्मिन्नेतद्दन्नं दधाति ॥ १६ ॥

स वै कृष्टे र्वपति । तस्मात् कृष्टे ऽन्नं पच्यते
 यत् कृष्ट एव र्वपेन्नाकृष्टे कृष्टेऽएवान्नं पच्येत ना-
 कृष्टेऽथ यदकृष्टेऽएव र्वपेन्न कृष्टेऽकृष्टेऽएवान्नं
 पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च र्वपति तस्मात्
 कृष्टे चान्नं पच्यते ॥ १७ ॥

तिष्ठभिः कृष्टे चाकृष्टे च र्वपति । त्रिवृ-
 दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मिन्नेतद्दन्नं
 दधाति ॥ १८ ॥

यद्वेव सञ्चौषधं व्वपति । एतद्वा ऽएनं देवाः
संस्करिष्यन्तः पुरस्तात् सर्व्वेण भेषजेनाभिषज्यं-
स्तुथैवैन मयु मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तात् सर्व्वेण
भेषजेन भिषज्यति ॥ १९ ॥

सञ्चौषधं भवति । सर्व्वं मेतद् भेषजं यत्
सञ्चौषध् सर्व्वेणैवैन मेतद् भेषजेन भिष-
ज्यति ॥ २० ॥

तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्व्वपति । त्रिवृदग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् भिष-
ज्यति ॥ २१ ॥

द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे व्वपति । द्वादश मासाः
सञ्चत्सरः सञ्चत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतद् भिषज्यति ॥ २२ ॥

स वै कृष्टे व्वपति । प्राणांस्तुङ्घिषज्यति स
यन् कृष्ट ऽएव व्वपेन्नाकृष्टे प्राणानैव भिषज्येन्ने-
तर मात्मान मय यद्कृष्टऽएव व्वपेन्न कृष्ट ऽच्चात्मान
नैव भिषज्येन्न प्राणान् कृष्टेचाकृष्टे च व्वपति
प्राणांश्च तदात्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥

तिष्ठभिः कृष्टे चाकृष्टे च व्यपति । त्रिहृ-
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता तावतैवैन मेतद्
भिषज्यति ॥ २४ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनुयति । पञ्चदशभिर्कृष्णि-
र्व्वपति तच्छिंशच्छिंशदक्षरा विराड्विराडु कृत्स्न
मुन्नं सर्व्वं मेवास्मिन्नेतत् कृत्स्नमुन्नं दधाति ॥२५॥

या औपधीः पूर्वा जाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं
पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य ऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते
व्वसन्ता प्राहृपि शरदि मुनै नु वभ्रूणा मह मिति
सोमो वै वभ्रुः सौम्या ऽऔपधय औपधः पुरुषः
शतं धामानीति यदिद्दु शतायुः शतार्धः शत-
वीर्यं ऽएतानि हास्य तानि शतं धामानि सप्त
चेति यु ऽएवेमे सप्त शीर्षंग्राणाम्तानितुदाह ॥ २६ ॥

शतं वो ऽचस्य धामानि । सहस्रं मुतु वो
रुह इति यदिद्दु शतधा च सहस्रधा च विरूढा
अधा शतक्रत्वो यूयु मिमं मे ऽअगदं कृतेति यु मिमं
भिषज्यामीत्येतत् * ॥ २७ ॥

ता एता एवव्याख्यानाः । एत मेवाभि यद्यैत
मेव भिषज्येदेतं पारयेत्ता अनुष्टुभो भवन्ति व्याग्रा
ऽनुष्टुप् व्यागु सर्व्वं भेषजं सर्व्वैषैवैन मेतद् भेष-
जेन भिषज्यति ॥ २८ ॥

अथातो निरुक्तानिरुक्ताना मेव * । यजुषा द्वावन-
द्वाही युनक्ति तूष्णीं मितरान्यजुषा चतस्रः सीताः
कृषति तूष्णीं मितरास्तूष्णीं दर्भस्तम्ब मुपदधाति
यजुषाभिजुहोति तूष्णीं मुदचमसान्निनयति यजुषा
व्वपति ॥ २९ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्य-
जुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपं
तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्त
मुपरिमितं रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा
ऽएतं सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य एवं
व्विद्वानेतदेवं करोति वाद्यानि रूपाणि निरुक्तानि
भवन्त्यन्तराख्यनिरुक्तानि पशुरिष यदग्निस्तस्मात्

पशोर्वाङ्मानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराख्य-
निरुक्तानि ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ छष्टे क्षेत्रे कर्षणक्रमेणोदचमसकरणक सपाद्वियनं
विधत्ते— “अथोदचमसादिनयतीति । उदकपूर्णाचमसा उद-
चमसास्नानासिञ्चेदित्यर्थः । “एतद्वै देवा इत्याद्यसकृद् गतम् * ।
“वृष्टि मेवेति । वर्षणरूपां चिति मित्यर्थः ॥ १ ॥

उदकनिनयने चमसकरणता विधाय वृष्ट्यात्मना स्तौति—
“उदचमसा भवस्तौति । ‘वृष्टिरापः खलु’ अयां वृष्टिजन्य-
त्वात् । चमसस्य उदुम्बरविकारत्वं विधत्ते— “श्रीदुम्बरेणेति ।
“तस्योक्त इति । उदुम्बरविकारत्वस्यार्थवादः । “तदेतत् सर्वं मयं
यदुदुम्बरः, सर्वं धनस्मृतय इत्यादिना पठकाण्डे, प्रपञ्चित
इत्यर्थः † । चमसस्य चतुष्कोणत्वं विधाय प्रशंसति—चतुःस्रस्ति-
नेति । “सर्वाभ्य इति । चतसृभ्योऽपि दिग्भ्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

चतसृषु चतसृषु सीतासु त्रयाणां त्रयाणां मुदचमसानां निनयनं
विधाय प्रशंसति— “त्रोऽस्तीति ‡ । “नित्यवीक्ष्योः”—इति §
हिर्यचनम् । “त्रिष्टदग्निरित्याद्यसकृदुक्तार्थम् ॥ ॥ ३ ॥

* पुराणादिष्वैव १२५ ए० इत्यमरः ।

† १ अ० ३ प्र० ३ क० (३ भा० १३८ ए०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. ३. ३ ।

§ पा० सू० ८. १. ३ ।

॥ इत्येव १ प्र० ३ भा० १५ कठोपाख्या दृष्ट्या (११८ ए०) ।

∴ कृष्टप्रदेशे द्वादशभिर्दक्षमसैर्निनयनं विधाय स्तौति—

“द्वादशोदक्षमसानिति । “द्वादशमासा इत्यादेः षष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

तस्योदकनिनयनस्य कृष्टक्षेत्राधिकरणत्वं मनूय स्तौति—

“स वै कृष्टे इति । यस्मात् कृष्टप्रदेशे उदकनिनयनं क्रियते, तस्मादेव कारणात्तुल्ये ‘कृष्टाय’ कर्षणसंस्कारसंस्कृताय भूमिभागार्थं ‘वर्षति’ वृष्टिर्भवति । “स यत् कृष्ट एवेत्यादिना कृष्टा-कृष्टस्थले उदकनिनयनायैकैकत्र निनयननिन्दा प्रतिपाद्यते ; अर्थस्तु निगदसिद्धः ॥ ५ ॥

कृष्टाकृष्टात्मके यदुदकनिनयनं विहितम्, तत् करणचमसानामपि त्रिसङ्ख्या भुपजीव्य स्तौति— “त्रीन् कृष्टे चेति † । “त्रिह-दग्निरित्याद्यसकृद् गतम् ॥ ६ ॥

उक्तोऽर्थे पुराहृतं भवतारयति— “यद्देवेत्यादिना । ‘पुर-स्तात्’ चयनात् प्रागेव ‘अपः’ उदकानि स्थापितवन्तः । शिष्टं षष्टम् ॥ ७ ॥

त्रींस्त्रीनित्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् † ॥ ८ ॥

द्वादशोदक्षमसानित्यादि च ॥ ९ ॥

कृष्टप्रदेशे उदकनिनयनस्य प्राणाधिकरणनिनयनरूपता माह— “स वै कृष्ट इति । कृष्टाकृष्टयोरुभयत्रोदकनिनयने प्राणशब्दाभिधेयेषु चक्षुरादिषु तदाश्रयभूते ‘आत्मनि’ शरीरे चापां निनयनं कृतं भवतीत्ययं स यत् कृष्ट एवेत्यादेस्तात्पर्यार्थः ‡ ॥ १० ॥

कृष्टाकृष्टयोरुदकनिनयनचमसागतं त्रित्वं मनूय तस्याप्यपां

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ४ ।

† इत्याद्या तृतीयकक्षीटोप्यनी इत्या (१४० पृ० ‘४’) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. ५ ।

निधानहेतुता साह— “त्रौन् कृष्टे चिति । अर्थसु पूर्ववत् ॥ ११ ॥

पृथग्बिहिता मुदचमससहगं सन्भूय प्रगंसति—“पञ्चदशोदचम-
सानिति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य च
सह प्रजापतिबाहुसकाशादुत्पत्तेरिन्द्रसम्बन्धी वज्रोऽपि पञ्च-
दशस्तोमात्मकः †, तादृशेनैतेन वज्रेणास्य यजमानस्य सर्वं मपि
पाप्मानं अपहतवान् भवति ॥ १२ ॥

अथ प्रकृत औदुम्बरचमसे सर्वधान्यावापं विधत्ते— “अथ
सर्वोपधं वपतीति । अत्र मेव धान्यरूपा मेव चिति मित्यर्थः ।
गत मन्यत् ॥ १३ ॥

सर्वत्व मनूय स्तीति— “सर्वोपधं भवतीति । ओपधीनां
समूहः औपधम् । “तस्य समूहः”—इत्यण् † । ओपधयथाच ग्राम्या-
रण्यादिवीजात्मिका द्रष्टव्याः ‡ । यत्सर्वोपधम्, एतत् सर्वं निरव-
शेष मन्त्रम् । “सर्वं मेवेति । ‘एतत्’ एतेन सर्वोपधावापिन ‘अस्मिन्’
अग्नीं सर्वं मेवाहं निहितवान् भवति । तत्रोप्तानां प्रकृतानां
मन्त्रानां मध्ये एकस्य औपधिरूपस्य बीजस्य वर्जनं विधत्ते—“तेषां
मेक मिति । ‘तेषाम्’ औपधिविकाराणां मन्त्रानां मध्ये ‘एक
मन्त्रं मुहरेत्’ पृथक् कुर्यात्, न आवपेदित्यर्थः । तत्र च धर्मविशेषं
विधत्ते— “तस्य नाश्रीयादिति । ‘तस्य’ उद्धृतस्यान्नस्य ‘यावज्जीवं’
नाश्रीयात् । अतएवोक्तं कात्यायनेन— “तस्मिन्सर्वोपधं माव-
पत्येकवर्जं मभोजनं तस्योच्छामात्”—इति § ।

* ते० सं० ७ १. १. ४. द्रष्टव्यम् ।

† पा० छ० ४. २. ३७ ।

‡ ते० सं० ५. ४ ६. १ द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्री० छ० १७. ३ ६ ७ ।

उदंकगिनयन इव बीजावपनेऽपि चतुरथ मौदुम्बरं चमसे करण-
त्वेन विधत्ते—“मौदुम्बरेण चमसेनेति । व्याख्यातं प्राक् चैतत् * ।
“सर्वाभ्य एवास्मिन्नित्यादि । ‘सर्वाभ्यः’ प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः
सकाशात् ‘एतेन’ चतुःस्रक्षिचमसकरणकेन बीजावापेन ‘अस्मिन्’
अग्नी ‘अन्नं’ ‘दधाति’ स्यापयति । बीजावपनं मन्वाणां कन्दोदारेण
प्रशंसति—“अनुष्टुब्भिरिति । “या ओषधीरित्याद्याः † अनुष्टुप्-
छन्दस्कास्ताभिर्वपेदित्यर्थः । “वाग्वा अनुष्टुब्”-इत्यादि । सा तु
“चतुरत्तराणि क्कन्दांस्यसृजत”-इतियुतः सर्वच्छन्दोरूपत्वादनुष्टुभो
वाक्तम् ‡ अत्र मपि वाचैवाद्यमान मित्यन्नात्मकस्यैवधिवापस्य
यास्त्रंजुतानुष्टुप्करणकत्वं युक्त मिति भावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशामको ह्यनुवाकस्तत्र सर्वत्र क्रमेण त्वचरेवौषधिवापः
कर्त्तव्य इति विधाय त्रित्वसङ्गां प्रशंसति—“तिसृभिस्रित्यभि-
रिति § । “नित्यवौषयोः”-इति ॥ द्विर्वचनम् । “त्रित्वदग्नि-
रित्यादि व्याख्यातम् ¶ ॥ १५ ॥

षष्ठप्रदेशे द्वादशभिर्ऋग्भिर्वपनं विधाय स्तौति—“द्वादशभि-
रिति । चतसृषु सीतास्त्रैकैकस्यां तिसृभिर्वपने सति द्वादशर्चः
सम्पद्यन्ते, सैव द्वादशसङ्गा चानूद्य स्तूयते । निगदसिद्ध
मन्यत् ॥ १६ ॥

* इत्यत्रैव द्वितीयकण्ठीयाख्या द्रष्टव्या (१४० पृ०) ।

† वा० सं० १२. ७५-८८ ।

‡ शत० ब्रा० ३३० १५० ४३० २१-२३क० (३भा० ४८, ४९पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० १७. ३ ८ ।

¶ या० सू० ८. १. ४ ।

¶ तृतीयकण्ठीटीप्यनी (१४०पृ० '४') द्रष्टव्या ।

तस्य बीजावापस्य कृष्टक्षेत्राधिकरणत्वं मनूय. स्तौति—
 “स वै कृष्ट इति । यस्मात् कृष्टप्रदेशे बीजावापः क्रियते, तस्मात्-
 देव कारणात् लोके कृष्टकर्षणसंस्कारसंस्कृते भूमिभागे व्रीहि-
 यवादिलक्षणम् ‘अन्नं पश्यते’ फल मिति । “यत् कृष्ट एवेत्या-
 दिना कृष्टाकृष्टक्षेत्रे वपनायैकैकत्र बीजावापमिन्दा प्रतिपाद्यते ।
 निगदसिद्धोऽर्थः । कृष्टाकृष्टात्मके यद्बीजावपनं विहितम्, तत्
 करणमन्त्राणा मपि ॥ १० ॥

त्रिसहस्रा सुपजीव्य स्तौति— “तिसृभिः कृष्टे चेति ॥ १८ ॥

एव मन्त्रवितिरूपेण बीजावापं संसृज्य भेषजरूपेणापि स्तौति
 — “यद्देवेत्यादिना । पुराहत्तकथनम् । सर्वा ह्योपधयो वापदक्ष-
 मूनफनकन्दादिरूपेण भेषजानि भवन्ति, तथा सति सर्वोपधि-
 सम्बन्धिबीजावपनेन सर्वेणैव भेषजेन ‘देवाः’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘अभि-
 पञ्चन्’ अचिकित्सन् । “भिषज चिकित्सायाम्”—इति धातुः ॥
 तद्दृश्यं यजमानोऽपि ‘एनम्’ अग्निं ‘संस्करिष्यन्’ ततः प्रागेव
 सर्वोपधिबीजावापेन सर्वेणैव भेषजेन ‘भिषज्यति’ चिकित्सति ।
 यथा करिष्यमाणयजनसंस्कारो वितथो न भवेत्, तथैनं भिषज्ये-
 दित्यर्थः ॥ १८ ॥

सर्वत्वं मनूय स्तौति— “सर्वोपधं भवतीति । पूर्ववद्
 व्याख्येयम् ॥ २० ॥

सृष्टकरणकं बीजावपनं मनूयैतदपि भेषजहेतुत्वेन स्तौति—
 “तिसृभिर्चर्तग्निरिति ॥ २१ ॥

अतश्चपु सीतासु करणमन्त्राणां हादशसङ्ख्या मनूय भेषज
हेतुत्वेन स्तोति— हादशभिर्ऋत्भि रिति ॥ २२ ॥

कृष्टप्रदेशे वपनस्य प्राणभेषज्यरूपता माह— “स यत्
कृष्ट एवेत्यादि । अकृष्टप्रदेशस्य शरीरस्य च साम्यं गर्त्तराहित्यं
कृष्टाकृष्टयोर्भयव बीजावापेन प्राणशब्दाभिधेयांश्चुरादीन्,
तदाश्रयभूतम् ‘आत्मानं’ शरीरम्, एतेन भिषज्येदित्यर्थः ॥ २३ ॥

बीजवपने च * मन्त्रगतं चित्तं मनूय, तस्यापि भेषजहेतुता
माह— “तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे चेति ॥ २४ ॥

उदचमससङ्ख्यां बीजावापमन्त्रसङ्ख्यां चानूय सभूय प्रशं-
सति— “पञ्चदशोदचमसानिति । “विष्णुदक्षरा विराडिति ।
हाभ्या मक्षराभ्या मनुष्टुभो न्यूनत्वात् त्रिंशदक्षरा ऋक् विराट्-
छन्दस्का भवति । “जनाधिकेनैकेन निचृष्टुरिजी, हाभ्यां विराट्-
क्षराजी’-इति † हि तल्लक्षणम् । सा च ‘विराट्’ ‘कृत्स्न मन्त्रम्’;
भूरूपा हि तादृशी विराट् । अत एव श्रूयते— “इयं वै विरा-
डिति ‡ । सा च स्वेक्षितप्रीहियवादि सर्वधान्योत्पत्तिहेतुत्वात्
सर्वाक्षररूपा । तथा च विराट्सम्पत्त्या ‘अस्मिन्’ अस्मिन्नेति ‘सर्वं
मेवान्नम् एतत्’ ‘कृत्स्न’ निरवशेषं ‘दधाति’ स्थापयति ॥ २५ ॥

अथ बीजावापमन्त्रपदानां मनुवादपूर्वकं मभिप्रायं व्याचष्टे—
“या औपधीरित्यादिना § । देविभ्यस्त्रिसुगं पुरित्यस्य मन्त्रभागस्या-
भिप्राय माह— “ऋतवो वै देवा इति । ‘याः’ ‘औपधीः’ औपधयः

* “कृष्टाकृष्टबीजवपने च”- इति च ।

† पि० सू० ४ ख०, च० प्रा० ४ पटले का० सर्वांशु० १ कण्ठां च दृश्यम् ।

‡ शत० ब्रा० १ का० ४ प० ३ प्रा० २० क० (१ भा० ३४६ पृ०) दृश्यम् ।

§ वा० भ० १२ ७५-७६ ।

सृष्ट्यादावुत्पन्नास्ताः 'दिवेभ्यः' ऋतुभ्यो वसन्तादिभ्यः 'पुरा' पूर्वं
वसन्तप्रावृट्गरदा मादिषु संवत्सरमध्ये 'त्रियुगं' त्रिकालं जायन्ते
इत्यर्थः ॥

उत्तरार्धे मनूय व्याचष्टे— "मनै शु बभ्रूणा मिति ।
अमृतरूपेण सर्वेषां भरणेन 'बभ्रुः' सोमः, ओषधयोऽपि
सोमदेवताकत्वात् । तदत्र बभ्रुशब्दाभिधेयास्तादृगोषधिपरि-
णामविशेष एव 'पुरुषः' मनुष्यशरीर मिति तत्तादात्म्यम् ।
अथ मर्थः,— 'बभ्रूणां' सौम्यानां ओषधीनां सम्बन्धानि वक्ष्य-
माणानि, 'अहं' 'तु' अथ 'मनै' मन्ये जानामि । कानि पुन-
स्तानि मन्तव्यानीत्याशङ्क्य चतुर्थपादं व्याचष्टे— "शतं धामा-
नीतीति । ओषधिपरिणामस्य पुरुषस्य शरीरस्य यदिदं शत-
संवत्सरं जीवनम्, एवं शतसङ्क्राका अर्थाः प्रयोजनानि, यानि
च तद्विषयादकानि शतसङ्क्राकानि वीर्याणि सामर्थ्यानि, 'एतानि'
खल्वस्य ओषधिविकारस्य शरीरस्य 'तानि' मन्वोक्तानि शत-
सङ्क्राकानि 'धामानि' । धामशब्दस्य तयोऽर्थाः यास्केनोक्ताः,—
"धामानि त्रयाणि भवन्ति,— स्थानानि, नामानि, जन्मानीति * ।
"सप्त चेति । 'य एवेमे' 'सप्त' सप्तसङ्क्राकाः 'शीर्षन्' शीर्षि
सम्बद्धाश्चतुःशोदादिरूपाः 'प्राणाः' सप्त चेत्येतत्, तानेव
'प्राणान्' प्रतिपादयतीत्यर्थः । उदीरितलक्षणानि शतसङ्क्राकानि
धामानि, सप्तशीर्षणान् प्राणांश्च ओषधीनां सम्बन्धित्वेन जान-
मीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धे मनूय व्याचष्टे— "शतं यो अस्मेति ।

‘इदम्’ इदानीं ‘गतधा’ गतप्रकारेण ‘सहस्रधा’ सहस्रप्रकारेण च ‘विरुटाः’ ‘उत्पन्नाः’ औपधयो दृश्यन्त इति ‘यत्’, ‘एतत्’ एतेनार्थेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ‘अभ्य’ हे मातः ! औपधयः ‘वः’ युष्माकं ‘धामानि’ स्थानानि ‘गतं’ गतसङ्ख्याकानि । ‘उत्-’-शब्दोऽप्यर्थे । तथा ‘वः’ युष्माकं ‘रुहः’ प्ररोहाः अङ्गुरा अपि ‘सहस्रं’ सहस्रसङ्ख्याका इति ।

द्वितीयाहं मनूय तात्पर्यं माह— “अधा गतकत्व इति । ‘अध’-शब्दो हेतुः । हे ‘गतकत्वः’ गतकर्माण औपधयः ! ‘यूयं’ मदीयम् ‘इमं’ पुरुषं ‘अगदं’ व्याधिरहितं ‘कृत’ कुरुत । ‘यम्’ इमम् आसुर मिदानीम् अहं ‘भियज्यामि’, त मेव कुरुतेत्येतदस्य वाक्यस्य तात्पर्यं मित्यर्थः । “भियज् चिकित्साया मिति धातुः ः कण्ठादिः ॥ २७ ॥

एव सृष्टयं व्याख्याय उत्तरामा मध्येव मेव व्याख्यान मित्वतिदिगति— “ता एता एकव्याख्याना इति । ‘ता एताः’ बीजावपनार्था ऋचः ‘एकव्याख्यानाः’ समानव्याख्यानाः, अतो न पृथक्ताया व्याख्यायन्त इत्यर्थः ॥

अतिदिष्टं व्याख्यानं योजयति— “एत मेवाभीति । “इमं मे अगदं कृतिति । योऽयं पुरुषोऽनुक्रान्तः, एत मेवाभिलक्ष्य उत्तरा ऋचोऽप्यास्त्राताः, तासाञ्चायं तात्पर्यगम्योऽर्थः,— ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘एत मेव’ पुरुषं चिकित्सको ‘भियज्येत्’ भेषजैर्युक्तं कुर्यात्, तेन च भेषजेन ‘एतं’ व्याधिप्रस्तं ‘पारयेत्’ पार मारोग्यं प्रापयेत्, हे औपधयः ! तथा कुरुतेति शेषः ॥

तासां हृद्दोदारेण भेदजहेतुता माह— “तां प्रमुष्टुभो भवन्तीति । “वागु सर्वं भेदज मिति । वाक् खलु सर्वं भेदजम् ; तद्देतुत्वात् । एवं मति ‘एनं’ पुरुषविधं चेष्यमाण मग्निं ‘एतत्’ एतेनानुष्टुप्कृन्दसः प्रयोगेण ‘सर्वेणैव भेदजेन’ ‘भिषज्यति’ भेदजं कृतवान् भवतोत्तर्यः ॥ २८ ॥

अथ विहिताना मनडुद्योजनादीना भेदधिवापास्तानां कर्मणां समन्त्रकामन्त्रकत्वं सम्भूय स्तोति— “अथातो निरुक्ता-निरुक्ताना भवेति * । ‘अथ’ अनन्तर यतः समन्त्रकामन्त्रक-भेदेन द्विविधानि विहितानि कर्माणि , अतः कारणात् तेषां ‘निरुक्तानिरुक्तानां समन्त्रकामन्त्रकाणां विहिताना भेद कर्मणां स्तुतिः क्रियत इति शेषः । निरुक्तानिरुक्तानि कर्माणि क्रमे-णानुक्रमति— ‘यज्ञया’ मन्त्रेण “सीरा युञ्जन्ति”—इत्यादिकेन † ‘हौ धुर्यावनड्वाहौ युनक्ति’, ‘इतरान्’ अनडुहोऽप्ये बध्यमानान् तूर्णीं युनक्ति । तथा ‘चतस्रः सीताः’ पुरुषो मन्त्रेण ‘कृपति’ । ‘इतराः’ द्वादश सीताः ‘तूर्णीं’ कृपति । तूर्णीं दर्भस्तस्य मित्याद्येवं व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

एवं निरुक्तानिरुक्तभेदेन विहितानि कर्माण्यनूद्य चित्याग्नि-रूपस्य प्रजापतेरपि निरुक्तानिरुक्तात्मना परिमितापरिमिता-त्मना च हेरुप्य माह— “प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । ‘यः’ अथ मग्निः ‘एयः’ एव ‘प्रजापतिः’ । यदेतन्निरुक्तानिरुक्तात्मकं सुभय-विधं जगत्, असावेव स प्रजापतिः । अतो निरुक्तानिरुक्तजग-त्तादात्म्यात् प्रजापतिरपि ‘निरुक्तय’ ईदृगाकार इति निःशेषे-

* का० श्रौ० १०. २ ११ ।

† वा सं० १२. ६०, ६८ ।

योक्तव्यं, अनिरुक्तः तद्विपरीतः 'च' अत एव 'परिमितः' परि-
च्छिन्नश्च, 'अपरिमितश्च' अपरिच्छिन्नश्च भवति ॥

इत्थं प्रजापतिरूपस्यापि निरुक्तानिरुक्तभेदेन द्वैविध्यं सुक्ता ;
समन्वयेन निरुक्तानानुद्योजनादिकर्मणा निरुक्तभागस्य, इतरेण्ये-
तरभागस्य च संस्कारं विभज्य योजयति--"तद्यद्यजुषा करोतीत्या-
दिना । विद्वदनुष्ठानं प्रशंसति--"स ह वा इति । 'कृत्स्नं' सर्वावयव-
सहितम्, 'सर्वं' निरवशेषम् ; अतो न पौनरुक्त्यम् । बाह्याभ्यन्तर-
भावेन निरुक्तानिरुक्तधर्मयोगात् चित्वाग्नेः पशुरूपता मापाद्य
स्तौति--"बाह्यानि रूपाणोति । यान्येतानि निरुक्तानि कर्माण्यनु-
क्रान्तानि, तान्यग्नेः 'बाह्यानि रूपाणि' । अनिरुक्तानि 'अन्तराणि'
अभ्यन्तरवर्त्तिनि भवन्ति । ईदृशो यदयं मग्निः, एषः 'पशुः'
एव, 'तस्मात्' एव कारणात् लोके 'पशोः' 'बाह्यानि' बहिरवस्थि-
तानि 'रूपाणि' रोमादीनि निरुक्तानि, 'अन्तराणि' अङ्गगादीनि
'अनिरुक्तानि' च दृश्यन्ते ॥ ३० ॥ २ [२. ४.] ॥

इति त्र्योसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेत्तरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीतींस्त्रिदशतत्कृताधेतुसौवर्णभूमिः ।

रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिद्धंणार्यो ,
 व्ययाणोद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिनभव मतुलः स्वर्णजं वर्णसुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आन्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्वणः शर्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिद्धंणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्बान्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

चितो गार्हपत्यो भवति * । अचित आहवनीयो-
ऽथ राजानं क्रीणाख्यं वै लोको गार्हपत्यो द्यौरा-
हवनीयोऽथ योऽयं व्वायुः पवत ऽएष सोम एतं
तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेषु इमौ
लोकावन्तरेण पश्यते ॥ १ ॥

युद्धेव चिते गार्हपत्ये † । अचित ऽआहवनीये ‡-
ऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्निः प्राणः सोम
आत्मस्तत् प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादय मात्मन्
प्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

युद्धेव चिते गार्हपत्ये § । अचित ऽआहवनीये-
ऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्नी रसः सोम
आत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्मादय मान्त्त मेवात्मा
रसेनानुषक्तः ॥ ३ ॥

* 'भवति'—इति ग घ ।

†, § 'गार्हपत्ये'—इति क, ख ।

‡ 'आहवनीये'—इति ख ।

राजानं क्रीत्वा पर्युह्य * । अथास्मा ऽऽतिध्युः
 हविर्निर्व्वपति तस्य हविष्कृता व्वाचं व्विसृजतेऽथ
 वा ऽएतद्गृतिषजत्यध्वरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः
 समानुतायै समानु मिद कर्मांसदिति ॥ ४ ॥

युद्देव व्यतिपुजति । आत्मा वा ऽऽग्निः प्राणो
 ऽध्वर आत्मंस्तुत् प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादय
 मात्मन् प्राणो मध्यत, † ॥ ५ ॥

युद्देव व्यतिपुजति । आत्मा वा ऽऽग्नी रसो
 ऽध्वर आत्मानं तद्रसेनानुपजति तस्मादयमान्तु मेवा-
 त्मा रसेनानुपक्तोऽथाहवनीयस्यार्द्धं मैति ॥ ६ ॥

तद्देके । उभयत्रैव पलाशशाखया व्युद्रूहन्त्यु-
 भयत्र वै चिनोतीति न तथा कुर्यादवस्यति व्वाव
 गार्हपत्येनोर्द्धं एवाहनीयेन रोहति तस्मात्तथा न
 कुर्यात् ॥ ७ ॥

अथ गार्हपत्य ऽएवोषान्निवपति ‡ । नाहवनीयेऽयं

* पर्युह्य'-इति ख । 'पर्युह्य'-इति ग, घ ।

† 'मध्यत.' इति ग, घ ।

‡ 'निवपति'-इति ग, घ ।

वै-लोकी गार्हपत्यः पशुव ऊषा अस्मिंस्तलोके पशून्
दधाति तस्मादिमेऽस्मिंल्लोके पशवः * ॥ ८ ॥

अथाहवनीय एव पुष्करपर्णं मुपद्धाति । न
गार्हपत्ये ऽद्यापो वै पुष्करपर्णं द्यौराहवनीयो दिवि
तदपो दधात्युभयत्र सिकता निवपति रेतो वै
सिकता उभयत्र वै व्विक्रियते तस्माद्रेतसोऽधि
व्विक्रियाता ऽइति ॥ ९ ॥

ता नाना मन्वाभ्यां निवपति । मनुष्यलोको
वै गार्हपत्यो देवलोके आहवनीयो नानो वा ऽएत-
द्यद्देवं च मानुषं च द्राघीयसा मन्वेणाहवनीये नि-
वपति ऋसीयसा गार्हपत्ये द्राघीयो हि देवायुषः
ऋसीयो मनुष्यायुषः स पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्ह-
पत्ये सिकता निवपति रेतो वै सिकता अस्मा-
द्रेतसोऽधीमा व्विक्रियान्ता ऽइति ॥ १० ॥

तद्दाहुः । यद्योनिः परिश्रितो रेतः सिकता
अथ पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निव-
पति कथं मस्यैतद्रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवती-

* पशवः—इति क। 'पशवः'—इति ग, घ ।

त्युल्वं वा ऽऊषास्तद्यद्रूपान् पूर्वान्निवृपत्येतेनो हास्यै-
 तदुल्वेन रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवत्यथाहव-
 नीये परिश्रितो ऽभिमन्वयते तस्योक्तो वन्मुरथ सि-
 कता निवृपति रेतो वै सिकता एतयो ऽअस्यै-
 तद्योन्या रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति* ॥ ११ ॥

अथाहवनीय ऽएवाप्यानवतीभ्या † मभिमृशति ।
 न गार्हपत्येऽयं वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोक
 आहवनीयोऽहो वा ऽअयं मस्मिंल्लोके जातो यजमानः
 स्वर्गं ऽएव लोके प्रजिजनयिषितव्यस्तद्यदाहवनीय
 ऽएवाप्यानवतीभ्या ‡ मभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्गं
 ऽएवैनं तल्लोके प्रजनयति § ॥ १२ ॥

अथ लोकेष्टका ॥ उपदधाति । इमे वै लोका
 एषो ऽग्निर्दिशो लोकेष्टका ¶ एषु तल्लोकेषु दिशो
 दधाति तस्मादिमा एषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥

वाञ्छेनाग्नि माहरति । आप्ता वा ऽअस्य ता

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† ‡ 'एवाप्यानवतीभ्याम्'—इति सायणसम्मत इति डा० वेबरः ।

§ 'प्रजनयति'—इति ग, घ ।

¶ 'लोकेष्टका'—इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

दिशो या एषु लोकेष्वथ या इमांल्लोकान् पुरेण
दिशस्ता अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १४ ॥

वह्निर्व्वेदेरियं वै व्वेदिः । आतो वा ऽअस्य
तां दिशो या अस्या मथ या इमां पुरेण दिशस्ता
अस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥

यद्देव लोकेष्टका उपदधाति । प्रजापतेर्व्विस्त-
स्तस्य सुर्वा दिशो रसोऽनु व्यचरत् तं यत्र देवाः
समस्कुर्व्वस्तुदस्मिन्नेताभिर्लोकेष्टकाभिस्तए रस मदधु-
स्तुथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति ॥ १६ ॥

वाञ्छेनाग्नि माहरति । आतो वा ऽअस्य स
रसो य एषु लोकेष्वथ य इमांल्लोकान् पराङ्मुखो-
ऽत्यक्षरत्त मस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १७ ॥

वह्निर्व्वेदेरियं वै व्वेदिः । आतो वा ऽअस्य
स रसो योऽस्या मथ य इमां पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्त
मस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १८ ॥

स्फ्येनाहरति । व्वञ्जो वै स्फ्यो व्वीर्ये वै व्वञ्जो
व्वित्तिरियं व्वीर्येण वै व्वित्तिं व्विन्दते ॥ १९ ॥

स पुरस्तादाहरति । मा मा हिऽसीञ्जनिरा यः

पृथिव्या इति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा
 हिप्सीत् प्रजापतिरित्येतद्यो वा दिव् ७ सत्यधर्मा
 व्यानडिति यो वा दिव् ७ सत्यधर्मासृजतेत्येतद्यश्चा-
 पश्चन्द्राः प्रथमो जजानेति मनुष्या वा ऽत्रापश्चन्द्रा
 यो मनुष्यान् प्रथमो ऽसृजतेत्येतत् कस्मै देवाय
 हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्मै हविषा
 विधेमेत्येतत् ता माहृत्यान्तरेण परिश्रित आत्मन्नु-
 पदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसोऽत्यचरत् त
 मस्मिन्नेतदध्यात्यथो प्राची मेवास्मिन्नेतद्विशं दधातिः
 ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतः । अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन
 पयसा सहिति यथैव यजुस्तया वृश्चूर्वापां ते ऽअग्नि-
 रिपितो ऽअरोहदिति यद्वै किं चास्यात् सास्यै
 व्वपा ता मग्निरिपित उपादीसो रोहति ता माहृ-
 त्यान्तरेण पचसन्धि सास्यन्न उपदधाति स यो दक्षि-
 णायां दिशि रसो ऽत्यचरत् मस्मिन्नेतदध्यात्यथो
 दक्षिणा मेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति † ॥ २१ ॥

अथ पश्चात् * । अग्ने यत्ते शक्रं यच्चन्द्रं यत्
 पूतं यच्च यज्ञिय मितौर्यं वा ऽअग्निरस्यै तदाह
 तद्देवेभ्यो भरामसीति तदस्मै देवाय कर्मणे
 हराम इत्येतत्ता माहृत्यान्तरेण पुच्छसन्धि मात्मन्नु-
 पदधाति स यः प्रतीच्यां दिशि रसोऽत्यचरत् त
 मस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्रतीची मेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति
 स न सम्प्रति पश्चादाहरन्नेवाञ्जपथाद्रस माहुराणी-
 तीत् इवाहरति † ॥ २२ ॥

अथोत्तरतः ‡ । इप मूर्जं मह मित आद मितौ-
 य मूर्जं मह मित आदद ऽइत्येतद्वत्तस्य योनि मिति
 सत्यं वा ऽकृतं सत्यस्य योनि मित्येतन् महिपस्य
 धारा मित्यग्निर्वै महिपः स हीदं जाती महान्त-
 सञ्च मैष्णादा भा गोपु त्विशत्वा तनूष्वित्यात्मा वै
 तनूरा मा गोपु चात्मनि च त्विशत्वित्येतज्जहामि
 सेदि मनिरा ममीवा मिति सिकताः प्रह्वप्सयति

* पश्चान् - इति ग, घ ।

† 'दग्धरति' इति ग, घ ।

‡ 'अथोत्तरतः' - इति ग, घ ।

तद्यैव सेदियांनिरा यामीवा ता मेतस्यां दिशि
 दधाति तस्मादेतस्यां दिशि प्रजा अशनायुक्तास्ता
 माहृत्यान्तरेण पक्षसन्धि मात्मन्नुपदधाति सं ये
 उदीच्यां दिशि रसो ऽत्युचरत्तु मस्मिन्नेतद्दधात्यथो
 ऽउदीची मेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २३ ॥

ता एता दिशः । ताः सर्व्वत उपदधाति
 सर्व्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात् सर्व्वतो दिशः
 सर्व्वतः समीचीः * सर्व्वतस्तत् समीचीर्द्दिशो दधाति
 तस्मात् सर्व्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति
 नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना
 हि दिगस्तिष्ठन्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि दिशोऽथो
 तिष्ठन्वै व्वीर्य्यवत्तरः ॥ २४ ॥

ता एता यजुष्यत् इष्टकाः । ता आत्मन्ने-
 वोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्मन् ह्यैव यजुष्यत् इष्टका
 उपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥

तदाहुः । कथं मन्यैताः पक्ताः शृता उपहिता
 भवन्तीति रसो वा ऽएताः स्वयण्शृत उ वै रसो-

ते यद्दे किं चेत मग्निं व्यैश्वानरं . मुपनि-
 ष्कति तत् एव तत् पक्वञ्च शृतं . मुपहितं
 वति * ॥ २६ ॥

अधोत्तरवेदिं निवपति । इयं वै वेदि-
 र्दक्षिणवेदिर्दिशो लोकेष्टकास्तद्यन्तरेण वेदिं
 उत्तरवेदिं च लोकेष्टका उपदधातीमौ तल्लोका-
 न्तरेण दिशो दधाति तस्मादिमौ लोकावन्त-
 रेण दिशस्तां युगमातीं वा सर्व्वतः करोति च-
 चारिंश्चत्पदां वा यतरथा कामयेताथ सिकता
 निवपति तस्योक्तो वन्मुः ॥ २७ ॥

ता उत्तरवेदौ निवपति । योनिर्व्वाऽऽत्तर-
 वेदिर्योनौ तद्वेतः सिञ्चति यद्दे योनौ रेतः सिञ्चति
 तत्प्रजनिषु भवति ताभिः सर्व्वं मात्मानं प्रच्छा-
 दयति सर्व्वं स्निंस्तदात्मन्वेतो दधाति तस्मात् सर्व्व-
 स्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति † ॥ २८ ॥

अग्ने तव श्रवो व्यय इति । धूमो वा ऽअस्य

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'सम्भवति'—इति क, 'सम्भवति'—इति ख ।

श्रुवो व्ययः स ह्येन ममुषिंल्लोके श्रावयति महि
 भाजन्ते अर्च्यो ब्विभावसविति महतो भाजन्ते-
 ऽर्च्यः प्रभूवसवित्येतद् ब्रह्मज्ञानो श्रुवसा व्राज
 मुक्थ्य मिति वलं वै श्रुवो ब्रह्मज्ञानो वलेनान्न
 मुक्थ्य मित्येतद्दधासि दाशुषे कव ऽद्वृति यज-
 मानो वै दाश्वान्दधासि यजमानाय कव ऽद्वृत्ये-
 तत् ॥ २९ ॥

पावकवर्चाः शक्रवर्चा इति । पावकवर्चा
 ह्येष शक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि मानुनेत्य-
 नूनवर्चा उद्दीप्यसे मानुनेत्येतत् पुत्रो मातरा
 व्विचरन्नपावसीति पुत्रो ह्येष मातरा व्विचरन्न-
 पावति पृणक्ति रोदसी ऽउभे ऽद्वृतीमे वै द्यावा-
 पृथिवी रोदसी ते ऽएष उभे पृणक्ति धूमेनामूं
 दृष्ट्ये माम् * ॥ ३० ॥

ऊर्जीनपाज्जातवेद. सुगस्तिभिरिति † । ऊर्जी-
 नपाज्जातवेद. सुष्टुतिभिरित्येतन् मन्दस्व धीतिभि-

* 'शष्टामाम्'—इति ग घ ।

† 'सुगस्तिभिरिति'—इति क, 'सुगस्तिभिरिति—इति ग, घ ।

-र्हित इति दीप्यस्व धीतिभिर्हित इत्येतत्त्वे ऽद्रुपः
 -सुन्दधुर्भुविवर्षस इति त्वे ऽद्रुपः सुन्दधुर्वहुवर्षसः
 इत्येतच्चित्रोत्तयो व्वामजाता इति यथैव यञ्च-
 स्तथा वन्तुः ॥ ३१ ॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरिति । मनुष्या
 वै जत्तवो दीप्यमानो ऽग्ने प्रथस्व मनुष्यैरित्येत-
 दस्मै रायो ऽश्वमर्त्येऽस्मै रयिं दधदमर्त्येत्येतत् सु-
 दर्शतस्य व्वपुषो व्विराजसीति दर्शतस्य ह्येष व्वपुषो
 व्विराजति पृणञ्चि सानसिं क्रतु मिति पृणञ्चि
 सनातनं क्रतु मित्येतत् ॥ ३२ ॥

इष्कृत्तारमहुरस्य प्रचेतस मिति । अहुरो वै
 यज्ञः प्रकल्पयितारं यज्ञस्य प्रचेतस मित्येतत्
 क्षयन्तः राधसो मह इति क्षयन्तः राधसि
 महतीत्येतद्रातिं व्वामस्य सुभुगां मही मिष मिति
 रातिं व्वामस्य सुभुगां महती मिष मित्येतद्दुधासि
 सानसिः रयि मिति दुधासि सनातनः रयि
 मित्येतत् ॥ ३३ ॥

कृतावान मिति । सत्यावान मित्येतन् म-
हिष मित्यग्निर्वे महिषो विश्वदशत मिति विश्व-
दशतो ह्येषोऽग्निः सुम्नाय दधिरे पुरो जना
इति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय वा ऽएतं पुरो
दधते शुल्कर्णः सप्रथस्तमं त्वा गिरा देव्यं मानुषा
युगेल्याश्वत्तन्त् सप्रथस्तमं त्वा गिरा देवं मनुष्या
हवामह ऽइत्येतत् * ॥ ३४ ॥

स एषोऽग्निरेव वैश्वानरः । एतत् षडृच
मारम्भायैवेमाः सिकता न्युष्यन्तेऽग्नि मेवास्मिन्ने-
तुहैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति षडृचेन षडृतवः
संव्वत्सरः संव्वत्सरो वैश्वानरः † ॥ ३५ ॥

तदाहुः । यद्रेतः सिकता उच्यन्ते कि मा-
साः रेतो रूप मिति ‡ शुक्ला इति ब्रूयाच्छुक्लः
हि रेतोऽथो पृथ्वय इति पृथ्वीव हि रेतः ॥ ३६ ॥

तदाहुः । यदाद्रं रेतः शुष्काः सिकता

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'वैश्वानरः'—इति ग, घ ।

‡ 'रेतो रूप मिति'—इति क, घ ।

निवृपति कथ मस्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति
 रसो वै कुन्दाऽस्यार्द्रं उ वै रसस्तद्यदेनाम्बुन्दी-
 भिर्निवृपत्येव मु हास्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति
 ॥ ३७ ॥

तदाहुः । कथ मस्यैता अहोरात्राभ्या मुप-
 हिता भवन्तीति । हे वा अहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं
 च हे सिकते शुक्लं च कृष्णं चैव मु हास्यैता
 अहोरात्राभ्या मुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदाहुः । कथ मस्यैता अहोरात्रैः सम्यन्ना
 अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीत्यनन्तानि
 वा ऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता एव मु हास्यैता
 अहोरात्रैः सम्यन्ना अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता
 भवन्त्यथ कृष्णात् समुद्रियं कुन्द इत्यनन्तो वै स-
 मुद्रोऽनन्ताः सिकतास्तत् समुद्रियं कुन्दः ॥ ३९ ॥

तदाहुः । कथ मस्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भि-
 रूपहिता भवन्तीति मनो वै यजुस्तद्विदं मनो
 यजुः सर्वाः सिकता अनुविभवत्येव मु हास्यैताः
 पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

तदाहु । कयु मस्यैताः सर्व्वेऽशुन्दोभिरुप-
हिता भवन्तीति यदेवैना एतेन षडृचेन निवपति
यावन्ति हि सप्तानां कुन्दसा मन्त्राणि तावन्त्ये-
तस्य षडृचस्याचराण्येषु हास्यैताः सर्व्वेऽशुन्दो-
भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥

यदेव सिकता निवपति । प्रजापतिरेषोऽग्निः
सुर्व्वं मु ब्रह्म प्रजापतिस्तद्द्वैतद् ब्राह्मण उत्सन्ने *
यत् सिकता अथ यदनुत्सन्न मिदं तद्योऽयु मग्नि-
द्योयते तद्यत् सिकता निवपति यदेव तद् ब्राह्मण +
उत्सन्नं तदस्मिन्नेतव्यतिदधाति ता असङ्गता
अपरिमिता निवपति को हि तद्देद यावत् तद्
ब्रह्मण † उत्सन्नं सु ह वा ऽएतत् सुर्व्वं कृत्स्न
प्रजापतिं संस्करोति यु एवं द्विदानिसिकता
निवपति ॥ ४२ ॥

तदाहुः ‡ । कैतासा मुसङ्गतातानां सङ्घोति
हे ऽइति वूयाद् हे हि सिकते शुक्ला च कृष्णा चाथो

* , † , ‡ 'माहव - इति क, घ ।

‡ 'तुदाहु - इति ग घ ।

आप्यायस्व सुमेतु ते । व्विष्टतः सोम
 व्वृष्णा मिति रेतो वै व्वृष्णा आप्यायस्व सु मेतु
 ते सर्व्वतः सोम रेत इत्येतद् भवा व्वाजस्य सङ्गथ
 ऽइत्यने वै व्वाजो भवान्नस्य सङ्गथ ऽइत्येतत् सुं
 ते पयाऽसि सु सु यन्ति व्वाजा इति रसो वै
 पयोऽने व्वाजाः सुं ते रसाः सु सु यन्त्वन्नानीत्ये-
 तत्वं व्वृष्णागान्यभि मातिषाह इति सऽ रैताऽ-
 सि पाप्मसह इत्येतदाप्यायमानो ऽचमृताय सो-
 गेति प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात् प्रजाति-
 रमृता दिवि शुवाऽस्युतमानि धिष्वेति चन्द्रमा
 या ऽस्य दिवि शुव उत्तमऽ सु छेन समुष्मिलोके
 श्रावयति हाभ्या आप्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा
 च तस्योक्तो वसुः ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव * । चतस्रो लोकेष्टका उप-
 दधाति यदृचेन निवपति हाभ्या आप्याययति
 तद् हादग हादग मासाः संवत्सरः संवत्सरो-

ऽग्निर्यावान्ग्निर्यात्रत्यस्य सात्रा तावत् तेषु भव-
ति ॥ ४७ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३, १.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ साग्निचित्ये क्रतौ सोमक्रयणस्य कालं विधाय स्तौति—

“चित्तो गार्हपत्य इति । गार्हपत्याहवनीयघयनयोर्मध्यकाले
चोदकप्रातः सोमक्रयः कर्त्तव्य इत्यर्थः । सोमस्य गार्हपत्या-
हवनीययोर्मध्येऽवस्थानं लोकत्रयरूपेणोपपादयति— “अयं वै
लोक इति । भूलोकस्वर्लोकः आत्मकी गार्हपत्याहवनीयी । ‘यो-
ऽयं वायुः पवते’, ‘एषः’ एव क्रियमाणः ‘सोमः’; तत्-
क्रयस्य गार्हपत्यघयनादुर्हं माहवनीयघयनात् पूर्वं भेतघ्नन्
समयेऽनुष्ठानात् । ‘एतं सोमात्मकं वायुं ‘इमौ लोकौ’
अनयोर्लोकयोर्मध्ये ‘दधाति’ स्यापयति । “अक्षराक्षरिदेति ०
द्वितीया । यस्मादेवं वायुसंश्रुतः सोमो मध्ये क्रियते , तस्मा-
देव दृश्यमानो ‘वायुः’ ‘इमौ लोको’ भूलोकस्वर्लोकौ ‘अक्षरेण’
‘पवते’ परिवर्तते ॥ १ ॥

इत्थं सोमक्रयस्य मध्येऽनुष्ठानं मधिनोकं श्रुत्वा पथ्यान्व
मपि स्तौति— “यदेवेति । “आत्मा या अग्निरिति । गार्ह-

पत्याहवनीयचित्वात्मकः 'अग्निः' 'आत्मा' विस्त्रप्ताययवस्य प्रजा-
पते. शरीरम् । तन्मध्येवर्ती प्राणवायुः 'सोमः' ; अतस्तस्य
गार्हपत्याहवनीयवयनयोर्मध्ये क्रियमाणत्वात् 'आत्मन्' आत्मनि
शरीरे 'प्राण मेव मव्यतो दधाति' धारयति । 'तस्मात्' एव
कारणात् पञ्चहत्यात्मकः 'अथम् प्राणः' सर्वप्राणिनां 'आत्मन्'
आत्मनि शरीरे 'मध्यतः' दृश्यते ॥ २ ॥

राजक्रयस्य मध्येऽनुष्ठान मनुष्य सारस्यशरीरे रसानुपङ्गहेतुत्वेनापि
स्तौति— "यद्देवेति । "रस. सोम इति । अभिपवादि संस्कृतो
हि सोमः सुखादिवशे रसात्मको भवति ; शरीरसंश्रुतयोर्गार्हपत्या-
हवनीयनयोर्मध्ये रसात्मकस्य तस्यानुपवेशात् । 'आत्मानं' शरीरम्
आप्यायनहेतुना 'रसेन' 'अनुपजति' अनुपक्तं मनुस्युतं करोति ।
'तस्मात्' एव कारणात् 'अथ मात्मा' देहः 'आन्तं गिरः प्रसृति
पादपर्यन्तं 'रसेन' 'अनुपक्तः' व्याप्तो दृश्यते ॥ ३ ॥

आतिथ्यहविष्कृदन्ते आहवनीयचितिसंस्कारं विधित्सुः, ततः
प्राक्तनं चोदकप्राप्तं प्रयोगजातं मनुक्कामति— "राजानं क्रीत्विति ।
क्रयानन्तरम्, क्रीतस्य परिवहणं कृत्वापि अनन्तरम्, 'अग्ने'
सोमाय 'आतिथ्यं पूजार्हं' 'हविः' प्रकृतिशत् 'निर्वपति' ; 'तस्य'
कर्मणः सश्वन्विना 'हविष्कृता' "हविष्कृदेहोति मन्त्रेण * प्राङ्-
नियमितां वाचं 'विष्टजते' † । अश्विन् समये आहवनीयचिति-
संस्कारं विधिः सुस्तदुपोद्घातत्वेन सौमिकाग्निकयोः कर्मणोः
परस्परं व्यतिपङ्गं विधत्ते— "अथ वा इति । 'अथ' खलु 'एतत्'
एवं कुर्वन्नहर्षुः 'व्यतिपजति' व्यतिपक्तं परस्परं सङ्गतं

* वा० मं० १ १५ ३ ।

† शत० ब्रा० १ १ ४ ११ (१ भा० ७४ ए०) दृश्यम् ।

करोति । “धनुज सङ्गे †”-इत्यस्मात्कटि “दंशमञ्जस्वञ्जां शपि”-
इत्यनुनासिकलोपः † । किन्तदिति तदाह--“अध्वरेति । व्यति-
पद्मस्य प्रयोजन माह--“कर्मण इति । सौमिकाम्नि कभेदेन द्विवि-
धस्य कर्मणः ‘समानतायै’ एकोभवनाथम् । ननु व्यतिपद्ममात्रात्
कथं मनयोरेक्यसिद्धिः , तत्राह-- “समानं भिदं मिति । ‘इदम्’
अनुष्ठीयमानं सौमिकं माग्निं च ‘कर्म’ ‘समानम्’ एकम्
(‘असत्’ भवेत् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण तदुभयं व्यतिपजति ;
न खलु व्यतिपद्मं मन्तरेणानयोरेक्यसिद्धि रिति भावः ॥ ४ ॥

एतद्व्यतिपजनं मनूय स्तीति--“यद्देवेति । “प्राणोऽहुर इति ।
‘अहुरः’ सोमयागः प्राणस्थानीयः , ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘मध्यतः’
मध्ये ‘तत्’ ‘प्राणं’ स्थापयति । ‘तस्मादयं प्राणः’ शरीरमध्ये
वर्त्तत इति शेषः ॥

तथा--“रसोऽहुर इति । ‘अहुरः’ सोमयागो रसस्था-
नीयः ; सर्वप्रकृतित्वात् । गतं मन्यत् । याग्विसर्जनानन्तरं माह-
वनीयसमोपदेशगमनं विधत्ते-- “अथाहवनीयस्यार्द्धं मैतीति ।
अर्द्धशब्दो देशवाचो । ‘आहवनीयस्य’ अग्नेः यत् स्थानं कर्प-
णादिसंस्कारसंस्कृतं हविष्कृदाह्वानानन्तरम् , तत् स्थानं माग-
च्छेदित्वर्थं ॥ ५ ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्थानवदाहवनीयस्थानस्यापि पलाशशाखया प्युद्-
हनं मिकीयमतेनोपन्यस्य द्रूपयति-- “तदेक इति ‡ । ‘तत्’
तत्र उभयत्रैव , गार्हपत्ये आहवनीये च ‘एके’ शाखिनः ‘पलाश-

† मा० अ० ३५० ३५० ।

‡ पा० सू० ६ ४ २५ ।

‡ का० अ० सू० १७ १ ३ ।

शास्त्रया व्युद्घनं कुर्वन्ति । 'उभयत्र' खलु 'चिनोति' इति तत्र हेतुः । व्युद्घनस्य चयनार्थत्वात् आहवनीयचितावपि तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

तदेतन्निराकरोति— "न तथेति । प्रतिज्ञातं मर्थं सुपपादयति— "अथस्यति यावेति । गार्हपत्यचयनेन हि यं प्रदेशं मध्यवस्यति अध्यवसानसमये भूशोधनार्थं व्युद्घनं मपेक्षितम्, अथ पुनरारोहणसमये आहवनीयचयनेनाप्युद्घः सन्नारोहति, 'तस्मात्' 'तत्र' कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

गार्हपत्यचितिवत् प्रसक्तं मूपाणां निवपनं मपि तत्रैव कर्त्तव्यमिति निगमयति— "अथ गार्हपत्य एवेति । एवकारव्यवच्छेदमाह— "नाहवनीये इति । अत्र हेतुमाह— "अयं वै लोक इति । भूरिति व्याहृत्या आहितत्वाद् गार्हपत्यो भूलोकात्मकः ; "भूरिति गार्हपत्यमादधाति"—इति हि ब्राह्मणम् । ऊपरप्रदेशस्य पशुभिलेद्यमानत्वात् ऊपाणां पश्व्वात्मकत्वम् ॥ ८ ॥

अथाहवनीये प्रतिनियतं विधास्यमानं पुष्करपर्णोपधानं मनूय प्रतिनियतफलप्रतिपादनेन स्वीति— "अथाहवनीय एवेति । अवधारणफलमाह— "न गार्हपत्य इति । अत्र हेतुमाह— "आपो वा इति । पुष्करपर्णस्यापु जननात् तदवात्मकमित्यर्थः । "यौराहवनीय इति । सुवरिति व्याहृत्या आहितत्वाद् आहवनीयो दुलोकात्मकः । 'तत्' तत्र पुष्करपर्णोपधानेन दुलोके 'अपः' उदकानि वृष्ट्युपादानत्वेन स्थापयतीत्यर्थः ॥

गार्हपत्यवदाहवनीयेऽपि सिकतानिवपनं कर्त्तव्यमिति विधत्ते— "उभयत्रेति । तदेतदुपपादयति— "रतो या इति ।

सितभास्वरत्वादिरूपसाम्यात् सिकतानां रेतस्त्वम्; 'उभयत्र'
गार्हपत्यस्थाने आहवनीयस्थाने च चितिरूपेण चित्योऽग्निः
'विक्रियते विशिष्टरूपवान् क्रियते । विक्रियमाणश्चासौ 'तस्मात्'
सिकतालक्षणात् 'रेतसः' 'अधि' उपरि 'विक्रियाते' विक्रियेत,
विक्रितिं भजेत् । 'इति' अग्नेनाभिप्रायेण उभयत्र सिकतानां
निवपनम् ॥ ८ ॥

उभयत्र मन्त्रभेदं विधाय श्लोति — "ता नाना मन्त्राभ्या
मिति । 'ताः' सिकताः भिन्नमन्त्राभ्या मित्यर्थः । "अग्नेर्भस्मा-
सीति † हि मन्त्रेण गार्हपत्ये सिकतानिवपनं विहितम् †; "अग्ने
तव श्रवो वय † इत्याहवनीये सिकतानिवपनस्य मन्त्रो विधा-
स्यते † । एवं नानामन्त्रत्व मनुद्य स्तूयते— गार्हपत्याहवनीययो-
र्भूक्तस्वर्गोक्तकालकलं क्रमेण प्रतिपादितम्, "नानो वा एत-
दिति । 'देवं' देवसम्बन्धि, 'मानुषं' मनुष्यसम्बन्धि च यदे-
तत् स्थानद्वयम्, तदेतवानैव खलु विभिन्न मेव । मन्त्रं दीर्घ-
ङ्गस्वस्वाभ्यां स्तौति— "द्राघीयसेति । "अग्ने तव श्रव इति
मन्त्रः, "अग्नेर्भस्मासीति मन्त्रापेक्षया 'द्राघीयान्' अतिशयेन
दीर्घः; तेन 'मन्त्रेण' आहवनीये सिकता निवपति । 'ङ्गसी-
यसा' ङ्गस्वतरेण 'अग्नेर्भस्मासीति' मन्त्रेण । मन्त्रगतं द्राघीयस्त्वं
ङ्गसोयत्वं च प्रतिपादयति— "द्राघीयो होति । दीर्घतमं हि
'देवायुषं' देवाना मायुर्जीवितम्, 'ङ्गसोयः' ङ्गस्वतमं स्वल्पं हि

* वा० सं० १२. ४६ २ ।

† पुरस्तात् १ प्र० १ ब्रा० ६ क० (४, २१८०) दृश्यम् ।

‡ वा० सं० १२. १०६ ।

§ पुरस्तादिहेव ६ कल्पिकायां (१५६ ४०) दृश्यम् ।

‘मनुष्यायुषं’ मनुष्यजीवितम् ; अतो देवलोकमनुष्यलोकसंस्तु-
तयोराहवनीयगार्हपत्ययोस्तादृक् मन्वसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥

गार्हपत्यचयने सिकतानिवपनस्य परिश्रितां पूर्वभावित्व
मनुष्य स्तीति — “स पूर्वा इति । तथा निवयने’ कारण
माह— “रितो वै सिकता इति । ‘अस्मात्’ सिकतारूपात्
‘रितसः’ ‘अधि’ उपरि ‘इमाः’ परिश्रितो ‘विक्रियान्तै’ विशिष्ट-
रूपाः कृता भवेयुः । अन्यथा हि निरूपादानत्वात् परिश्रितां
विक्रिया न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

सिकतानिवपनस्य परिश्रितां पूर्वत्वे दोषं दर्शयति—
“तदाहुरिति । ‘तन्’ तत्र विषये ‘आहुः’ चोदयन्ति ब्रह्म-
वादिनः । योनौ हि रितः सिच्यते , परिश्रितश्च योनिसंस्तुताः ;
तथा सति ‘अस्य’ अग्नेः ‘एतत्’ सिकतारूपं ‘रितः’ ‘अपरासिक्तं’
आधारादन्यत्र सिक्तम् ; परिश्रितूपयोन्यभावात् कथं परिश्रितोत्तं
परिवेष्टितं भवतीत्यस्य चोदयस्य परिहार माह— “उत्वं वा
ऊपा इति । गर्भस्यान्तर्वेष्टनं मुञ्चं , तत्संस्तुता ऊपाः ; तेषां
पूर्वनिवपनात् तदनन्तरम् न्युप्तं सिकतारूपं ‘रितः’ ; तेनोत्वेन
‘अपरासिक्तं’ गर्भाशयादन्यत्र सिक्तं ‘परिश्रितोत्तं’ परिवेष्टितं
च ‘भवति’ ।

आहवनीयचितौ तु सिकतानिवपनात् पूर्वं परिश्रिद्धिः
परिश्रयणं मभिप्रेत्य तदभिमतत्वं विधत्ते—“अयाहवनीय इति॥
गार्हपत्यचयनादाहवनीयचित्तैर्देवैश्चक्षुष्योत्तकः ‘अयं’-शब्दः । आह-
वनीयचितौ सिकतानिवपनात् पूर्वं परिश्रितसंस्तुतान् गर्करा-

परपर्यायान् शुद्धपायाण मभिमन्वयते— “चितः स्थितिः सन्नेष ।
 सूत्रितं हि— “आहवनीयपरिथितोऽभिमन्वयते चितः स्थितोति” ।
 परिथिदिधिषेप मर्यवाद्वाक्चं प्रागान्त्रातम् †— “योनिर्वै परि-
 थित्”-इत्यादिक मतिदिशति— “तस्योक्त इति । ‘तस्य’ परि-
 थयणस्य विधिषेप उक्तः ।

सिकतानिवपनं विधाय स्तौति— “अथ सिकतानिवपतीति ।
 ‘अथ’ परिथयणानन्तरम् । “रेतो वा इत्याद्युक्तार्थः § ॥ ११ ॥

न्युप्ताना सिकतानां समन्वक मभिमर्शनं विधत्ते—
 “अथाहवनीय इति ॥ । आहवनीयस्थाने न्युप्ताना मेव सिकता-
 नाम् ‘आप्यायनवतोभ्यां’ आप्यायतिधातुनिष्पन्नशब्दयुक्ताभ्याम्,
 “आप्यायस्वसन्ते ॥”-इत्येताभ्या ऋग्भ्या मभिमर्शनं कर्त्तव्य
 मित्यर्थः । अवधारणफलमाह— “न गार्हपत्य इति । एतदेवी-
 पपादयति— “अयं वा इत्यादिना । ‘अस्मिंस्त्रीके जातः’ ‘अयम्’
 ‘यजमानः’-इत्यय मर्यः । ‘अर्धः’ मत्वक्षसिद्धः, न यत्नसम्पाद्य ।
 ‘स्वर्गे लोके एव’ हि ‘प्रजिजनयिषितव्यः’ प्रजनयितुं प्रकर्षणीत्पा-
 दयितु मिष्टः, अतः स्वर्गलोकसन्तुते ‘गार्हपत्ये’ तत्र स्वभाषत एव
 जातत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

* वा० सं० १२. ४६ ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ६ ख ।

‡ पुरस्तात् १५३ पृ० १५ पं० दृश्यम् ।

§ पूर्ववेदेव ६-कवीभाष्यं दृश्यम् (१७० पृ०) ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ३. १६ ।

१ वा० सं० १२ ११२, ११३ ।

अथ लोकेष्टकानां सुपधानं विधत्ते— “अथेति * । तदेतत् प्रशंसति— “इमे वै लोका इति । ‘इमे’ खलु पृथिव्यादयस्त्रयो ‘लोकाः’ । ‘एषः’ एव खलु ‘अग्निः’ । लोकसंज्ञताभिस्त्रिष्टभिः स्वयमात्मनाभिर्युक्तत्वात् लोकत एव सिद्धाः लोद्धरूपा इष्टका ‘लोकेष्टकाः’, परोक्ष ‘लोकेष्टका इत्युच्यन्ते † । तथाविधत्वं च तैत्तिरीये आम्नायते— “दिग्भ्यो लोद्धान् समस्यति, दिशा भिव वीर्यं मवरुध्यै”—इति ‡ लोकसम्बन्धिन्यः प्राच्यादिदिग्ः ता लोकेष्टकाः । अतस्तदुपधानेन ‘एषु’ एव लोकेषु ता एव ‘दिग्ः’ स्यापयति । ‘तस्मात्’ एव कारणात् ‘इमाः’ प्राच्यादि-‘दिग्ः’ ‘एषु लोकेषु’ दृश्यन्ते ॥ १३ ॥

वेदेर्वाह्यदेशेनेष्टकानां माहरणं विधाय स्तौति— “बाह्ये-नाग्नि मिति । अग्निबाह्येन अग्निचेत्वादाह्यदेशेनेता इष्टकाः ‘आहरति । “आप्ता वा इत्यादि । ‘अस्य’ अग्ने, यजमानस्य वा ‘ता दिग्ः’ ‘आप्ता.’ प्राप्ताः । ‘याः’ इमाः ‘एषु’ लोकेषु दृश्यन्ते । ‘अथ’ या ‘दिग्ः’ ‘इमान् लोकान्’ परेण एभ्यो लोकेभ्यो बहिर्वर्त्तन्ते, ‘अस्मिन्’ अग्नी ‘एतत्’ एतेन बाह्यदेशादाहरणेन ‘दधाति’ धारयति ॥ १४ ॥

आहरणस्याग्निचेत्वापेक्षया बहिर्द्वेगसम्बन्धः, वेद्यपेक्षयापि तयात्वं विधत्ते— “बहिर्वेदेरिति § । अग्नेर्लोकत्रयात्मकत्वात् ततो बहिराहरणम्, लोकत्रयाद् बहिरवस्थितानां दिशा माप्तिहेतु-

* का० श्रौ० सू० १७ ३ ११ ।

† ‘लोकेष्टकाः स्वरूपज्ञानि’—इति कर्काचार्यः ।

‡ तै० मं० ५ २ ५ २० दृष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १७ ३ १२ ।

रित्युक्तम् ; इदानीं तु वेदेर्भूमिरूपत्वात् अस्या बहिरवस्थिताः
यावत्यो दिग्ः , तासां प्रात्यर्थं वेदिवाह्यदेशादाहरण मित्यभिप्रे-
तोऽर्थः । “अथ या इमां परेणिति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘परेण’
परस्ताद् , बहिरित्यर्थः । “एनवन्यतरस्याम्”—इति * परशब्दा-
देनप् , “एनपा द्वितीया” † ॥ १५ ॥

विहितं लोकेष्टकोपधान मनूय प्रकारान्तरेण स्तौति—
“यद्देवेति । ‘विस्त्रस्तास्य’ विस्त्रस्तावयवस्येत्यर्थः । ‘सर्वाः’ प्राच्यादि-
‘दिग्ः’ अनु लक्ष्य तदीयो ‘रसः’ ‘व्यचरत्’ विविध मचरत् , ‘यत्र’
यस्मिन् देशे तं तथाविधं प्रजापतिं ‘देवाः’ ‘समस्कुर्वन्’ चित्वा-
न्निरूपेण संस्कृतवन्तः । “अडभ्यासव्यवायेऽपीति ‡ कात् पूर्वः
सुट् तत्र ‘अस्मिन्’ अग्न्यात्मके प्रजापती ‘एतामिर्लोकैष्टकाभिः
तं रसम्’ ‘अदधुः’ स्यापितवन्तः । एव मेव ‘अस्मिन्’ अग्नी ‘अयं’
यजमानोऽपि ‘एतद्’ रस ‘दधाति’ धारयति , लोकेष्टकोपधा-
नेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

आहरणस्याग्निवाह्यत्व मनूय स्तौति— “वाह्येनेति ।
पूर्ववदेनप् § , अत एव ‘अग्निम्’ इति द्वितीया ॥ ; अग्नेर्वाह्यदेशे-
नेत्यर्थः । “आप्तो वा अस्येत्यादि । “आप्ता वा अस्य ता दिग्
इत्यादिवद् ¶ आस्येयः । “इमान् लोकान् पराङ् रस इति ।
‘इमान्’ पृथिव्यादिलोकान् विहाय परागतो रस इत्यर्थः ॥ १७ ॥

* पा० सू० ५. ३ ३५ ।

† पा० सू० २. ३. ३१ ।

‡ पा० ६. १ १४० सू० १ वा० ।

§. † इदमेव पूर्वत्र (*, †) टीप्पन्वी द्रष्टव्ये ।

¶ इदमेव पूर्वत्र १०४ ए० द्रष्टव्यम् ।

बहिर्वेदेरित्येतदपि अनूद्य पृथिवीसकाशाद् बहिर्भूतरस-
स्यापनं हेतुत्वेन स्तौति — “बहिर्वेदेरिति । आहरतीति शेषः ।
एतदपि पूर्ववद् व्याख्यातप्रायम् * । “इमां पराङ् इति ।
इमा मतिक्रम्य परागतो रस. इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ”

इत्य लोकेष्टकाना माहरणे अग्नेर्वेदेद्य बाह्यो देशो विहितः,
अथ तत्र साधनं विधाय स्तौति — “स्फेनेति । “वज्रो वै स्फा
इति, त्रेधा भग्नस्य वज्रस्यांशस्वात् स्फाम्य वज्रात्मकता । तथाहि
तैत्तिरीयकम् — “इन्द्रो हव्राय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यभवत्,
स्फाम्भृतोयर् यस्तृतीयं यूपस्तृतीय मिति †. । हव्रासुरवधहेतुत्वात्
स वज्रो वोर्यात्मकः । ‘इय वेदिन्चणा भूमिः ‘वित्ति.’ लब्धव्या
धनरूपा, तथा च स्फेनाहरन् वज्ररूपेण ‘वोर्येण’ एव ‘वित्तिं’
लब्धव्या भूमि ‘विन्दते’ लभते ॥ १९ ॥

अथ पूर्वघ्रादिग्भागादाहरणं समन्वयकं विधत्ते — “स पुरस्ता-
दाहरतीति ‡ । पुरस्तात् पूर्वस्याः दिग्ः सकाशात्लोकेष्टकां स्फेनं
‘प्राहरति’ । पञ्च यथै अस्तातिः § । “मा मा हिंसोदिति ॥ तन्मन्त्रः ।
‘यः पृथिव्याः’ ‘जनिता’ जनयिता ‘स मा’ ‘मा हिंसोत्’ मा
वधिष्ट । य इति सर्वनाम्ना कृतस्त्रजगत्कारणत्वेन प्रसिद्धः प्रजापति-
रेव प्रतिपाद्यते इत्याह — “प्रजापतिर्वा इति । ‘पृथिव्यै’-इति ।
पठ्यथै चतुर्थी ¶ । ‘जनिता’ जनयिता “जनिता मन्त्रे”-

* इहेव पुरस्तात् २५ क० भाष्यं (१७४ ए०) द्रष्टव्यम् ।

† ते० भं० ५ २ ६ ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७ ३ ११ ।

§ पा० सू० ५ ३ २७ ।

¶ वा० मं० १२ १०० ।

‡ पा० सू० १ ३ ६२ सू० १०० ।

इति ० । निपातनाद्विलोपः । उक्तं मर्थं योजयति — “मा मा हिंसीत् प्रजापतिरित्येतदिति ।

द्वितीयपाद मनुष्य तत्र व्यानडिति क्रियाणदस्यार्थं माह — “यो वा दिव मिति । ‘सत्यधर्मा’ सत्य मवितथं धर्मं साधारण-शक्तिर्यस्य तादृशो ‘यः’ ‘दिवं’ ‘व्यानट्’ व्याप्नोत् । व्यापन मत्र सर्जन मनेत्याह — “असृजतेत्येतदिति । “मनुष्या वा इत्यादि । ‘चन्द्राः’ ‘आह्लादिका’, ‘आपः’ रेतोरूपाः । अनेन च कारणं वाचिशब्देन कार्यभूता मनुष्या एवोच्यन्त इत्यर्थः । अत एव छान्दोग्ये समान्नातम् — “पञ्चम्या माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति १ । पर्यवसित मर्थं माह — “मनुष्यान् प्रथम इति । सर्वप्राणिभ्यः पूर्वं सुत्यन्नत्वात् प्रजापतिरेव प्रथमः । अत एवा-स्नातम् — “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति ३ ।

चतुर्थपाद मनुष्य तत्र ‘किं’-शब्दस्यार्थं माह — “प्रजापतिर्वै क इति । निरुक्तानिरुक्तरूपत्वेनानिर्धारितस्वरूपत्वात् किं-शब्दः प्रजापतिर्वाचक इत्यर्थः । एवभूतो यः ‘तस्मै देवाय’ “क्रियाग्रहण मपि कर्त्तव्य मिति ३ कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । तं देवं ‘हविषा’ ‘विधेम’ परिचरेमिति , विदधातिः परिवरणार्थः ॥

एव माहताया इष्टकायाः स्यान्विशेषे उपधान विधत्ते — “ता माहृत्येति । परिशिक्षज्ज्ञाना सुपहितानां शर्कराणा मभ्यन्तरदेशे आत्मनि ता सुपदध्यात् स्थापयेत् । तस्य प्रयोजन

० पा० ६ ४ ५३ सू० ।

१ इति उप० ४ १ १ ३ ३३३५ ।

३ पा० सं० १३ ४ ।

३ पा० १ ४ ३० सू० १ वा० ।

माह— “स य इति । ‘स यः’ प्रसिद्धो यो ‘रसः’ विस्तस्तात् प्रजापतिगरीरात् ‘प्राच्यां दिशि’ ‘अत्यजरत्’ अतिक्रम्य सृतीऽभवत्, एतेनोपधानेन, ‘तम्’ एव रसम् ‘अस्मिन्’ प्रजापतिरूपेऽनौ पुनः स्थापयति । ‘अयो’ अपि च ‘प्राची’ दिक्त्तम्बन्धात्ता मेव दिशम् ‘अस्मिन्’ स्थापितवान् भवति ॥ २० ॥

दक्षिणस्या दिश आहरणं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ दक्षिणत इति । पञ्चम्यर्थे तसिः † । आहरतीति शेषः । अथ वा पूर्वदिग्भागात् यत् आहरणम्, तदनन्तरं दक्षिणस्या दिशः सकाशात् लोकेटका माहरतीत्यर्थः । “अभ्यावर्त्तस्वेति ‡ तन्मन्त्रः । पूर्वादिंश्च निगदव्याख्यातत्वं माह— “यथैव यजु-स्ताया वभ्युरिति । यजुर्वाक्यं यथैव श्रूयते, तादृगेव तद्व्याख्यायकं ब्राह्मणवाक्यम् ; अतः स्पष्टार्थत्वात् पृथग् व्याख्यायत इत्यर्थः ।

उत्तरादे मनुद्य तत्र वपाशब्दस्यार्थं माह— “यद्दे किञ्चेति । अस्यां पृथिव्यां यदेव किञ्चिद् वस्तु तरुगुल्मादिकं दृश्यते, सा एव ‘अस्यै’ ‘वपा’ विधेया । चेति नपुंसकलिङ्गार्थो निर्देशः † । पष्ठार्थे चतुर्थी ‡ । अथ मयः— हे पृथिवि ! ‘यज्ञेन’ यागसाधनेन ‘पयसा’ पयोनक्षत्रेण ‘रसेन’ सह अक्षदभिमुखं मावर्त्तस्व । ‘इषि-स्त.’ प्रेरितो दोसोऽय मग्निः त्वदीयं तरुगुल्मादिरूपम् ‘आरोहति’ अधितिष्ठति । आह्वतायास्तस्याः स्थानविशेषे उपधानं विधत्ते—

* पा० श्रु० ५ ३. ० ।

† वा० मं २२. १०३ ।

‡ ‘चेति पुंलिङ्गनिर्देशः’— इति च-पाठः ।

§ पा० २. ३ ६२४. वा० ।

“ता माहृत्येति । ‘तां’ लोकेष्टकां दक्षिणदिग्भागाद् बहिर्वन्देः
‘आहृत्य’ पञ्चसन्धि मन्तरेण दक्षिणपक्षस्य आत्मभागस्य च यः
सन्धिप्रदेशः , तस्माभ्यन्तरे आत्मभागे स्थापयेदित्यर्थः । अनेनापि
पूर्ववद्रसस्थापनं दिक्स्थापनञ्चात्र कृतं भवतोत्याह— “स यी
दक्षिणाया मिति ॥ २१ ॥

प्रतीक्षां दिशि समन्त्रकं लोकेष्टकाया आहरणं विधत्ते—
“अथ पद्यादिति * । ‘अथ’ अनन्तरं प्रतीक्षाः दिशः सकाशात्
स्फोत लोकेष्टका भाहरतीति शेष । तन्मन्त्रः— “अग्ने यत्त
इति † । अत्राग्निशब्देन तदधिष्ठिता भूमिरेव अग्नेदोषचारे-
णोच्यत इत्याह— “इयं वा अग्निरिति । ‘अस्यै’ पृथिव्यै ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । पूर्वावर्त्तेन प्रार्थनं पृथिव्यर्थं मित्यर्थः । तृतीय
पाद मनूय देवशब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— “तदस्यै देवा
येति । एतदग्निचयनाख्यं कर्मवात्र देवशब्दस्यार्थः । चिति-
रूपावयवभेदापेक्षया बहुवचन मित्यभिप्रायः ॥ •

अर्थस्तु— हे पृथिवि । त्वदीयं यत् ‘शुक्रं’ रसवदङ्गम् , यद्य
‘चन्द्रम्’ आह्लादकरम् , तथा ‘पूतं’ शुद्धम् , ‘यज्ञियं’ यज्ञार्हञ्च
यदस्ति , ‘तत्’ ‘अग्ने’ अग्न्याख्याय देवाय ‘कर्मणे’ आहराम
इति । ‘तां’ लोकेष्टकाम् ‘आहृत्य’ इत्यादि पूर्ववत् ‡ । “पुच्छ-
सन्धि मिति । पद्याकारस्य चित्याग्नेः पुच्छस्यात्मभागस्य च यः
सन्धिः , ‘तम् अन्तरेण’ तस्य मध्ये ‘आत्मन्’ आत्मनि । अन्यद्
गतार्थम् ॥

* कर० श्री० ख० १७. ३ १२ ।

† वा० सं० १२ १०४ ।

‡ एतत्पूर्वकण्ठीभाष्यं (१ पं०) दृष्टव्यम् ।

साक्षात्पथादाहरणं निषेधति— “स न सम्प्रतीति । ‘सः’
 अह्युः ‘सम्प्रति’ सुख्या या प्रतीची दिक्, तत्सकाशात्
 ‘नाहरेत्’ । निषेदुरभिप्राय माह— “नेद्यज्ञपथादिति ।
 यज्ञस्य पन्थाः यज्ञपथः, अग्नेः पाथात्थो देशो हविर्वा-
 नादिः ; ततः सकाशात् नैव * रस माहराणीति । यदि
 खलु तादृग्विधासाक्षात्पथाद्वागादाहरेत्, तर्हि प्रजापतिसम्ब-
 धिनो विस्रस्तरसस्याद्दत्तत्वात् तत्र करिष्यमाणो यज्ञो नीरसः
 स्यादित्यभिप्रायः । कथं तर्हि तत्राहरण मित्यत आह— “इत
 इवेति । ‘इतः’ प्रतीच्या दिग् ‘इव’, न तु साक्षात् प्रतीच्या दिग्;
 उत्तरापरस्या दिग् आहरेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन—
 “उत्तरापरस्याः पथादिति ।” ॥ २२ ॥

उत्तरस्या दिग् आहरणं विधत्ते— “अथोत्तरत इति ।
 आहरतीति शेषः । “इप मूर्जा मित्याहरणमन्त्रः † । ‘आदम्’
 -इतिक्रियापदस्यार्थं माह— “आदद इत्येतदिति । मनसा
 यथार्थं महत्पथम् ‘ऋतम्’, यथार्थभाषणं ‘सत्यम्’ । अत्र तु
 “ऋतस्य योनिम्”—इति ‡ मन्त्रभागे तादृशो भेदो न विवक्षित
 इत्यभिप्रेत्याह— “सत्यं वा ऋत मिति । “महिपस्य धारा
 मिति । महिपगद्दस्यार्थं माह— “अग्निर्धे महिप इति । कथ
 मथ्य महिपगद्दाभिधेयतेत्याशङ्क्य तन्निर्वृते—“स हीदं जात इति ।
 ‘सः’ उल्लग्नितः ‘इदम्’ इदानीं ‘जातः’ जातमात्र एव ‘महान्’

* ‘नेदु’—इति च पाठः ।

† का० श्री० अ० १०. ३. १२ ।

‡ वा० भं० १२. १०५ ।

§ वा० भं० १२. १०५ ख ।

अतिरिक्तो ऽ भूत्वा 'सर्वं' जगत् 'ऐशात्' व्याप्नोत्, अतो महत्त्वा-
देपिष्टत्वाच्च महिषशब्दाभिधेयः सम्भव इत्यर्थः । "ऐशात्"—
इति "इष आभो शो"—इत्यस्मात् १ । द्वितीयं पाद मनुष्य तत्र
तनूगन्दस्यार्थं सभिधाय योजयति— "आ मेति । तनूष्विति
बहुवचनम् तेन बहुवचनोपेत आत्मा देह उच्यते । गत मन्यत् ॥

मन्वार्थसु—'इषम्' इष्यमाण मन्त्रम् । 'जर्ज' बलकरं रसम् ।
'इतः' अथा उदोचा दिगः सकाशादहम् 'आददे' । किंविशि-
ष्टम् ? 'ऋतस्य' सत्यस्य यद्यार्थफलस्य यज्ञस्य 'योनि' कारणम्,
'महिषस्य' महतोऽग्नेः 'धारां' धाराप्रवाहभूतां तन्वाधिताम् ।
ईदृशी च सा, मा मुद्दिश्व मदीयासु 'गोषु' 'तनूषु' गरीशेषु
'आविशतु'—इति चतुर्थेन पादेन सम्बन्धः ॥ ।

तस्यां दिशि सिक्तानां प्रध्वसनं विधत्ते— "जहामीति ।
अत एवोक्तं कात्यायनेन— "उत्तरस्याः सिक्ताः प्रमार्ष्टि जहामि
सेदि मिति ॥ ।

मन्त्रस्यार्थं माह— "तद्येवेति । 'तत्' तत्र 'येव' एतत्
'सेदिः' अवसादापरपर्याया हानिः, या च 'अनिरा' इरा
अन्नं तदभावरूपा वोडा, 'या' च 'अमोवा' रोगात्मिका ।
'ताम्' एतस्याम् उत्तरस्यां 'दिशि' एतन्नम्यकरणकेन सिक्तता-
प्रध्वसनेन स्थापयति । इरादीनां तत्र पाहृतत्वादिति भावः ।
एतच्च तत्कार्येदर्गनादवगम्यत इत्याह— "तस्मादिति । यस्माद्
अवसादादीनि स्थापितानि, तस्मादेतस्यां मुत्तरस्यां दिशि

* 'अतिरिक्तो'—इति च, च ।

† का० प० ५९ पा० ।

; का० भा० ए० १२ १ ११

सर्वाः 'प्रजाः' 'अगनायुक्ताः' अगनाया अग्नेच्छा क्षुधा, तथा
पीडिता अदृश्यन्त इत्यर्थः ॥

"ता माहृत्येत्यादि पूर्ववत् * ॥ २३ ॥ . . .

अथैताः सम्भूय प्रशंसति— "ता एता दिश इति । 'ताः'
प्राच्यादिदिक्षु क्रमेणोपहिताः 'एताः' इटकाः 'दिशः' दिगा-
भिकाः, 'ताः' सर्वाभ्यो दिग्भ्यः आहृत्य 'उपदधाति' । तेन
चोपधानेन 'सर्वतः' एव 'दिशः' 'दधाति' स्थापयति । 'तस्मात्'
एव कारणात् इदानीं सर्वतो दिशो दृश्यन्ते ।

धर्मविगेषं विधाय स्तौति— "सर्वतः समीचीरिति † ।
सर्वासु दिक्षु 'समीचीः' सङ्गतदिगाभिमुख्यं गता उपदधाति,
न तु तिर्यक्नेनेत्यर्थः । 'तत्' तेन 'सर्वतः' दिश एव 'समीचीः'
अनूचीनायाः स्थापयति । "तस्मादिति फलनिर्देशः । उप-
धानादीनां पृथगनुष्ठानं विधत्ते— "ता नानोपदधातीति ।
प्रतीटकं समन्तकं स्थापनं पृथगेव कर्त्तव्यम्, "तथा देवतयेति
सादन मपि पृथक्, "ता अस्येति सूददोहना मन्त्रेणाधिवदन
मपि पृथक् । तत्र कारण माह— "नाना हीति । 'हि' यस्मात्
'दिशः' परस्परं विभिन्नाः, अतो दिक्कंसुताना मव्यासां पृथ-
गुपधानादिकं युक्तमित्यर्थः । तस्मिन्नुपधाने स्थितिगुणं विधत्ते
— "तिष्ठन्निति । 'तिष्ठन्', न तु आसीन इत्यर्थः । "तिष्ठन्तीव
हि दिग इति । प्राच्याद्याः 'दिशः' अपि 'हि' 'तिष्ठन्तीव'
जर्हाकारतया दृग्गमनाः स्थितियुक्ता इव लक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

* २१-कडीभाष्यं (१०८ पृ०, १ पं०) दृश्यम् ।

† का० श्री० सु० १०. ४. १४ ।

‘अथो’ अपि च चासीनात् पुरुषात् ‘तिष्ठन्’ खलु ‘वीर्यवत्तरः’
अधिकवीर्यवान् । इतोऽपि तिष्ठता उपधेया इत्यर्थः ॥ २४ ॥

. अथासां समन्त्रकत्व मनुष्य अग्निद्वैत्रस्यात्मभागे एवोपधानं
प्रतिपादयति— “ता एता इति । “यजुषत्व इति । करण-
भूतैर्यजुर्मन्त्रैर्युक्ता इत्यर्थः । ‘ताः’ ‘आत्मन्’ आत्मनि आत्मभागे
एव ‘उपदधाति’ । अवधारणफल माह— “न पचेति । तत्र
कारण माह— “आत्मन् ह्येवेति । आत्मभागे एव हि यजु-
र्मन्त्रोपधेया वक्ष्यमाणा इष्टका उपधेयन्ते ; अत एवासा
मुपधान मपि समन्त्रक मित्यात्मन्वेवेति नियमद्वय मुपपन्न
मित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथैतरेष्टकावदासां अपणाभावादशृतत्व माशङ्क्य निरस्यति
— “तदाङ्कुरिति । ‘अस्य’ अग्नेः ; ‘एताः’ लोकेष्टकाः ; ‘कथं’ केन
प्रकारेण ‘पक्ताः शृताः’ पाचनसंस्कारसंस्कृताः सुशृताः ; सत्य
उपहिताः ‘भवन्ति’-इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । ‘रसो वा एताः’-
इति अस्योत्तरम् । विष्णुस्तस्य प्रजापतिशरीरस्य रसरूपाः खल्वेता
इष्टकाः ‘स्वयं शृताः’ खलु , अग्न्यादिपाकानपेक्षः खलु रसः ।
परिहारान्तर माह— “अथो इति । ‘अथो’-शब्दः पचान्तर-
धीतने । एष एव हि चित्तोऽग्निः जीव्यो^१ भूत्वा विष्णुनरसम्बन्धी
वर्त्तते , ‘यत्’ किञ्चिदप्यामद्रथम् ‘एत मग्निं वैश्वानरं’ प्राप्नोति ,
‘तत एव’ तस्मादेव संसर्गात् ‘तत्’ सर्वं ‘पकं शृतं’ पाकेन
संस्कृतं सुशृतं ‘तत्’ तत्र ‘उपहितं भवति’ इत्यर्थः ॥ २६ ॥

* पद मेतत् इ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

† ‘भाषो’-इति इ-पाठः ।

चोदकप्राप्त सुत्तरवेदिनिवपनं यन्मिन् काले कर्त्तव्यं मितिं विधत्ते— “अथेति । लोकेष्टकोपधानानन्तर्यं मयगद्दार्थः । एतदुपपादयति— “इयं वा इत्यादिना । ‘इयं’ भूमिरिय महावेदिः, उत्तरवेदिस्तु द्युन्नोकात्मिका, लोकेष्टकात्मिका दिशः । एवं च वेद्युत्तरवेद्योर्मध्ये लोकेष्टकोपधानं द्यावापृथिव्योर्मध्ये दिशां स्थापनाय भवति । ‘तस्मात्’ कारणादिदानीं मनयोर्नोकयोर्मध्ये दिशोऽनस्यन्त इत्यर्थः । उत्तरवेदेः परिमाणं विधत्ते— “तां युगमात्रो मिति । षड्गोत्यङ्गुलपरिमितं युगम् ; उक्तं द्यापस्तम्बेन— “अष्टाशीतिशत मीपातिर्यगच्चत्सुशतम्, षडशीतिर्युगं वास्येति । ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु तावन्मात्रं सुत्तरवेदि कुर्यादित्येकं परिमाणम्, ‘चत्वारिंशत्पदां वेति परिमाणास्तरम् । चत्वारिंशत्पदानि प्रमाणं मस्थाः सा तथोक्ता । अनयोः प्रमाणयोर्मध्ये ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘कामयेत’ तथा कुर्यादित्यर्थः ॥

सिकतानिवपनं विधत्ते— “अथेति * । उत्तरवेदिनिवपनानन्तर्यं मयगद्दार्थः । “तस्योक्त इति । ‘तस्य’ सिकतानिवपनस्य स्थावकी वाक्यशेषः “अग्नेरेतद् वैश्वानरस्य भक्ष यत् सिकताः” -इत्यादिः † प्रागान्नात इत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्य निवपनस्य स्थानविशेषं विधाय स्तौति— “ता उत्तरवेदाविति । अग्निवपनक्षेत्रे युगमात्रोत्यादिलक्षणा योत्तरवेदिर्नियुक्ता, तस्या सिकता निवपति । “योनिर्वा उत्तरवेदिरिति ।

* का० श्रौ० सू० १० ३ १३ ।

† पुरस्तात् १ प्र० १ ब्रा० ६ क० (७भा० ४९०) दृश्यम् ।

निखिलयागीत्यत्तिकारणाहवनीयस्थानत्वात् 'उत्तरवेदिः' अपि 'योनिः'; अत एवाग्निप्रणयनीयास्वान्नायतेः—“ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनि मिति † । 'तत्' तेन उत्तरवेदी सिकतानां निवपनेन 'योनी' एव 'रितः' सिक्तं भवतीत्यर्थः । 'यत्' खलु 'योनी' गर्भाशये रितः 'सिचति', 'तत्' 'प्रजनिष्णु' प्रजननगीलम्, उत्पत्तिमद् 'भवति' ॥

। अस्यात्मभागस्य ताभि. प्रच्छादनं विधत्ते—“ताभिः सर्व मिति । 'तत्' तेन प्रच्छादनेन 'सर्वस्मिन्वेव' आत्मनि 'रितः' 'दधाति' स्थापयति । 'तस्मात्' एव कारणात् 'सर्वधादेव' हस्तपादादिसर्वावयवसङ्घितात् 'आत्मन.' देहात् 'रितः' 'सम्भवति' उत्पद्यते । अतएव मन्त्रवर्ण —

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे”—इति ‡ ॥ २८ ॥

अस्मिन्निवपने “अग्ने तवेति षड्चं सूक्तं § करणत्वेन विधत्ते—“अग्ने तव यधो षय इतीति ॥ । तत्र यव इति पदस्याभिप्रेत मर्थं माह—“धूमो वा अस्येति । 'अस्य' अग्नेः 'यवः' यवणहेतुः 'षयः' स्वरूपं 'धूमो वै' धूमः खलु । एतदुपप्रादयति—“स ह्येन मिति । 'एनम्' अग्निम् 'असुप्सिन्' स्वर्गे 'लोके' 'सः' खलु धूमः 'आवयति' प्रस्थापयति ; आकाशि धूम इह यगार्थं मृगय आहिता इति द्युलोकवर्तिनो देवा बुध्यन्त इत्यर्थः । अतोऽन्त-

* ऐ० ब्रा० १. ५ २ ।

† ऋ० मं० ६ १५ १६ (ख) ।

‡ ना० वै० म० ब्रा० १२ ५ख १६म ।

§ वा मं० १२. ३०६-३११ ।

॥ का० यौ० सू० १७ ३ १५ ।

भाषितस्वर्यात् शृणोतेः श्रावयत्यनेनेति करणे अपि सति * प्रत्यये
श्रव इति रूपं भवति ।

द्वितीय पाद मनूय तत्रत्यं पदद्वयं व्याचष्टे— “महि
भ्राजन्त इति । महत्प्रातिपदिकस्य अच्च्ङ्लोपे सति महौति
सप्तम्यन्त पदम् । अत्र “सुपा सुलुक्”—इति † व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थो
वर्त्तत इति व्याचष्टे— “महतो भ्राजन्त इति । ‘विभा’-
शब्दस्य तेजोवाचकत्वं प्रसिद्धम्, अत्र तु भूयस्त्व मेव तेन शब्देन
विवक्षित मित्याह— “प्रभूवसवित्येतदिति ।

तृतीयपाद मनूय शवसेत्यस्य बल मर्थः, ‘वाज’-शब्दस्य
चात्र मर्थ इत्याह— “बलं वै शव इति ।

चतुर्थपाद मनूय दाशुप इति पदस्यार्थं माह— “यजमानो
वै दाश्वानिति । “दाशु दाने”—इत्यस्मात् ‡ कसी “दाश्वान्
साह्वान्”—इति § निपातनाद् दत्तवानित्यर्थो भवति । स चात्र
प्रकरणाद् यजमान एवेत्यभिप्रायः ॥

ऋगर्थसु,— हे ‘अग्ने !’ ‘तव’ सम्बन्धी ‘श्रवः’ धूमः आहुति-
परिणामरूपत्वाद् ‘वयः’ देवाना मन्त्रम् । हे ‘विभावसो’ प्रभूत-
धनाग्ने ! ‘महि’ महत्तस्तव ‘अर्चय’ अर्चीषि ‘भ्राजन्ते’ दीप्यन्ते ।
किञ्च हे ‘हृहृहानो’ महादीप्ते ! हे ‘कवे’ क्रान्तदर्शिन् !
‘श्रवसा’ बलेन सहितम् ‘उक्थम्’ उक्थार्हं प्रशस्यं ‘वाजम्’ अन्नं
‘दाशुपे’ दत्तवते यजमानाय ‘दधासि’ प्रयच्छसीति ॥ ॥ २८ ॥

* “ऋदोरप”—पा० सू० ३ ३ ५० ।

† पा० सू० ७ १ ३६ ।

‡ आ० उ० ८८२ धा० ।

§ पा० सू० १ १२ ।

॥ वा० सं १२. १०६ ।

द्वितीया मृच मय्येव मेव * पादशो व्याचष्टे— “पावकवर्चा इति†” । ‘एषः’ अग्निः ‘पावकवर्चाः’ शोधकदीप्तिः, ‘शुक्लवर्चाः’ शुक्लवर्णतेजस्त इत्येतदुभयं प्रसिद्धम्; अतो न पृथग् व्याख्येय मिति ‘हि’-शब्दार्थः । उदियर्षीत्यस्यार्थं माह— “उद्दीप्यस इति । अग्नेरुद्गमनं नामोर्ध्वज्वलनम्, अत उद्दीप्यस इत्यस्मिन्-अर्थे पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः । तृतीयपादाद्योऽपि प्रसिद्ध इति ‘हि’-शब्देनेव व्याचष्टे— “पुत्रो ह्येष इति । अतुर्यपाद मनूय व्याचष्टे— “इमे वा इति । ‘इमे’ खलु ‘द्यावापृथिव्यौ’ ‘रोदसी’-शब्देन वाचे ‡: ‘एषः’ अग्निस्ते ‘उमे’ ‘पृणक्षि’ संयुक्ते करोति । केन कि मिति तदाह— “धूमेनेति । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानोऽय मग्निः ‘धूमेन’ उद्गच्छता ‘असूं’ दिवं पृणक्षि ; आहुति-धारा जनितया ‘हृद्या’ च ‘इमां’ पृथिवीं संयोजयति ॥

मन्वार्थस्तु— ‘पावकवर्चाः’ शोधकदीप्तिः, ‘शुक्लवर्चाः’ निर्मलदीप्तिः, ‘अनूनवर्चाः’ न्यूनतारहिततेजस्तय सन्, हे अग्ने ! त्वं ‘भानुना’ तेजसा ‘उदियर्षि’ उद्गच्छसि, उद्दीप्यसे, द्यावा-पृथिव्योर्मध्ये जातत्वात् तयोः ‘पुत्रः’ भूत्वा ‘मातरौ’ सकल-भूतानां निर्मात्रौ द्यावापृथिव्यौ ‘विचरन् उपावसि’ समीपगतौ रक्षसि । यथा लौकिकः पुत्रो माहृतसमीपे सञ्चरन् तां रक्षति, तद्वत् । रक्षणप्रकारोऽभिधीयते— ‘उमे’ ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ क्रमात् धूमेन हृद्या च ‘पृणक्षि’ संयोजयसि । “पृची सम्पङ्कं”— इति § धातुः ॥ ३० ॥

* ‘मृच मनूय ता मेव’—इति क-पाठः ।

† वा० सं० १२ १०० ।

‡ त्रिप० ३. ३०. ४ ।

§ द० प० १५ धा०

तृतीया सृचं व्याचष्टे—“ऊर्जोऽनपादित्वादिना ॥ सुशस्तिभि-
रिति पदं व्याचष्टे— “सुष्टुतिभिरित्येतदिति । द्वितीयतृतीययोः
पादयोः ‘मन्दस्व’-‘भूरि’-शब्दावतुषादेन व्याख्यातौ । चतुर्थ-
पादसु निगदसिद्ध इत्याह— “यथैव यत्नुरिति ॥

ऋगर्थसु— हे ‘जातवेदः’ जातानां वेदितः ! हे ‘ऊर्जोः-
नपात्’ बलकरस्य अमरसस्य न पातयितः !, षीत्र ! वा ;
‘सुशस्तिभिः’ सुष्टुतिभिः अस्मत्प्रयुक्ताभिः छष्टौ भूत्वा ‘हितः’
निहितस्त्वं ‘धीतिभिः’ कर्मभिः, प्रभाभिर्वा ‘मन्दस्व’ दीप्यस्व ।
‘त्वे’ त्वयि खलु ‘इपः’ इत्यमाणान्यत्रानि ‘सन्दधुः’ संहितानि
वभूवुः । इपो विशेष्यन्ते— ‘भूरिवर्षसः’-इति । “वर्षः”-इति
रूपनाम १ । बहुरूपाः, ‘चित्रोतयः’ विचित्ररक्षणोपिताः, ‘वाम-
जाताः’ प्रशस्तजननोपिताः ॥ ३१ ॥

चतुर्थी सृच मनुष्य व्याचष्टे— “इरज्यन्त इति ३ । “मनुष्या
धै जन्तव इति । जायन्ते पुरुषार्थोपयोगित्वेनोत्पद्यन्त इति
जन्तवोऽन्न मनुष्याः ; न तु क्रिमिकीटादय इत्यर्थः । “इरज्यतिः ३”
कण्ठादिर्दीप्तिकर्मत्वभिप्रेत्याह— “दीप्यमान इति । द्वितीयपादे
‘रिः ॥’-शब्द-स्यार्थ माह— “रयिं दधदिति । तृतीयपादार्थः प्रसिद्ध
इति ‘हि’-शब्देन व्याचष्टे— “दर्शतस्य ह्येष इति । चतुर्थपादे

* वा० सं० १२. १०८ ।

† निघ० ३. ७. ३ ।

‡ वा० सं० १२. १०६ ।

§ कण्ठा० ६ घा० ।

॥ ‘रायः’-इति ङ-पाठः, ‘रयि’-इति ङ-पाठः ।

‘राधसि’ धने विपपे ‘क्षयन्तं’ । “क्षयतिरैश्वर्यकर्मा” * । ईश्वर-
त्वेन सन्तम्, ममेति शेषः । स त्वं ‘वामस्य’ वननीयस्य धनस्य
‘रातिं’ दानं ‘सुभगां’ शोभनां ‘महीं’ महतीम् ‘इयम्’ इत्य-
माण मन्त्रं च ‘सानसिं’ सनातनं चिरन्तनं गवाश्वादिपशुरुपं ‘रयिं’
च यजमानाय ‘दधासि’ धारयसीति ॥ ३३ ॥

पठो मृच मनूय पादशो व्याचष्टे— “ऋताधान मिति † ।
यद्यपि ऋतसत्ययोर्मानसवाचिकयथार्थसद्व्यख्यनतज्ञापणरूपत्वाद्
भेदोऽस्ति, तथाप्यत्र तादृशो भेदो न विवक्षित इत्याह—“सत्यावान
मित्येतदिति । “अग्निर्वै महिप इति । “स हीदं जातो महा-
न्तर्व मैश्यादिति ‡ तत्रामनिर्वचनस्य प्रागाम्नातत्त्वादिति भावः ।
सर्वदर्शनीयत्व मस्य प्रसिद्ध मतो न मृचम् व्याख्यातव्य मित्यभिप्रे-
त्याह— “विश्वदर्शतो ह्येप इति । “यज्ञो वै सुन्न मिति ।
यद्यपि सुखवाची ‘सुन्न’-शब्दः §, तथाप्यत्र प्रकरणात्तत्साधनो
यज्ञ एव तस्यार्थः । उत्तरार्द्धे मनूय युक्कर्णपदं व्याचष्टे—
“आशृण्वन्त मिति । श्रवणशीलकर्णोपेतम्, आ समन्तात्
शृण्वन्त मिति यावत् । ‘गिरा’-इतिविशिष्टसाधनश्रवणात्
योग्यक्रियाध्याहारेण वाक्यं पूरयति— “मनुष्या इवामह इत्येत-
दिति ॥

ऋतार्थसु— सत्यवन्तं, महान्तं, सर्वेषां दर्शनीयम्, एव-
म्भूत मग्निम्, ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ‘जनाः’ ‘सुन्नाय’ सुखसाध-

* निघ० २ २१. ३ ।

† वा० सं० १२ १११ ।

‡ पुरस्तात् १५७ पृ० १२ पं०, ततः १८० पृ० १७ पं० ।

§ निघ० ३ ६ १६ ।

नाय यज्ञाय 'पुरो दधिरे' पुरस्कुर्वन्ति, वय मपि 'शुक्लर्णम्'
अभिमतफलप्रार्थनं सम्पक् शृण्वन्तं, 'सप्रथस्तमम्' अतिशयित-
कीर्त्तिवन्तं, 'दैव्यं' स्वार्थिकस्तद्धितः, देवं 'त्वा' त्वां 'गिरा'
सुतिरूपया वाचा 'हवामहे' आह्वयामः । कर्त्तारो विशेष-
यन्ते— "मानुषेति । 'मानुषाणि' मनोः सम्बन्धीनि 'युगा'
युगानि, युगलानि भूत्वा, जायापत्यात्मना युगलभूता मनुष्या
इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

इत्थं सिकतानिवपने करणभूतं षडृचं व्याख्याय तस्य वैश्वान-
नरान्यात्मकतां प्रतिपादयन् स्तीति— "स एव इति । यत्
'एतत् षडृचं' सूक्तम्, 'एषः' साक्षात् 'वैश्वानरोऽग्निरेव', तथा-
विधस्थान्नेः 'आरभ्याय' उत्पादनाय 'एव' हि 'द्रमाः सिकता
न्युप्यन्ते'; तस्मादैश्वानरात्मकेन सूक्तेन तन्निवपनात् 'वैश्वानरं'
तम् अग्निं 'रितोभूतं' रितोरूपेणावस्थितम्, एतस्मिंश्चेत्यमाणे अग्नी
'सिञ्चति' प्रक्षिपति । षडृचकरणकस्य मनूय तत् सङ्ग्रा-
हारेण स्तीति— "षडृचेति * । न्युप्यत इति शेषः । "संवत्सरो
वैश्वानर इति । संवत्सरधारणेन जायमानत्वात् वैश्वानरान्नेः
संवत्सररामकता ॥ ३५ ॥

सिकतानां रितस्त्वे तस्मात्स्य भवश्यं वर्णनीय मिति प्रश्न-
पूर्वकं तदाह— "तदाहुरिति । यदीमाः सिकता रितःसंस्तुताः,
तत्रावश्यं तस्माधर्म्यं वक्तव्यम्,— 'किं' तदासां सिकतानां सम्बन्धि
'रितोरूपं' रितःसम्बन्धी धर्मविशेष इति प्रश्नार्थः । "शक्ता इत्या-
द्युत्तरम् । शोक्त मासां रितस्य तादात्म्यहेतुः साधारणो धर्मः ;

अथ मेकस्तादात्महेतुः । 'अथो' अपि च 'पृथग्यः' सूक्ष्मपरिमाण-
विन्दुरूपा हि सिकताः, 'रेतोऽपि हि' 'पृथग्व' सिकतोपमैः
सूक्ष्मपरिमाणविन्दुभिर्युक्त मिथ भवति ; अथ मपरस्तादात्म-
हेतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

नन्वाद्रे रेतः, शुष्काः सिकताः, कथ मासा मार्द्रत्वलक्षणं
रेतोद्वयं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं तत् प्रतिपादयति— "तदाङ्कुरिति ।
"कथ मस्यैता इति । 'अस्य' वैश्वानरस्याग्नेः 'एताः' सिकताः
'कथ माद्रो.' सत्यो 'रेतोरूपं' रेतसः सम्बन्धि मार्द्रत्वलक्षणं
स्वरूपं 'भवन्तीति' प्रश्नः । "रसो वा इत्याद्युत्तरम् । गायत्र्या-
दीनि हि 'छन्दांसि' 'रसः' ; सारवत्त्वात् । रसस्य चार्द्रत्व मन्वथ
प्रसिद्ध मित्याह— "आर्द्रं च वा इति । ततः कि मित्याह
— "तद्यदेना इति । अस्मिन् षडृचे गायत्र्यादीनां सप्तानां
छन्दसा मन्तर्भावोऽग्रे प्रतिपादयिष्यते * ; 'तत्' तथा सति 'यत्'
यच्चाद् 'एना.' † सिकताः शब्दरसात्मकैः 'छन्दोभिर्निवपति',
ततः 'एवम्' अनेन प्रकारेण खलु 'अस्य' सम्बन्धिन्यः सिकताः
'आद्रोः' सत्यः रेतःस्वरूपं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ सिकतानां शुक्लकृष्णरूपद्वयं स्तोतुं पृच्छति— "तदाङ्कुरि-
रिति । ननु चित्योऽग्निः संवत्सरात्मकः, संवत्सरद्याहोरात्रा-
त्मकः, तत्समुदायरूपत्वात् ; अतः सिकतोपधान मप्यहो-
रात्राभ्यां करणभूताभ्यां निष्पादनीयम्, तत् कथ मुपपद्यत
इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । "हे वा इति परिहारः । 'हे' एव हि

* इदं परस्तात् ४१ कर्त्तव्यं (मूलम्—११४९० १५०) इत्ययम् ।

† 'एना'—इति मन्तर्भावोपाप्तकषाटः, मूलपुस्तकेषु तु मद्दृष्टेण
मन्तर्वेव 'एनाः'—इति ।

‘अहोरात्रे’ पर्यावर्त्तमाने, तत्र ‘शुक्लम्’ अह, ‘कृष्णं’ रात्रिः ;
सिकता अपि शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधाः ; अतस्तद्वर्णयोगादेतासा
मुपधानम् ‘अहोरात्राभ्याम्’ एव कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इत्थं वर्णतोऽहोरात्रसाम्यं मुक्तम्, अथ सङ्ग्राहसम्पत्तिरपि
कथं मित्याशङ्कापूर्वकं प्रतिपादयति— “तदाहुरिति । संवत्सर-
सम्बन्धिभिः ‘अहोरात्रैः’ समानसङ्ग्राहाः, न्यूनाधिकसङ्ग्राहरहिताः
कथम् ‘उपहिता भवन्तीति’ प्रश्नः । “अनन्तानि वा”—इत्युत्तरम् ।
संवत्सराणां मानन्यात् तद्वयथा अहोरात्रा अव्यनन्ताः ।
यद्यपि “रात्राङ्गाहाः पुंसि”—इति * पुल्लिङ्गेन भवितव्यम्, तथापि
“हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि”—इति † निपातनास्तिङ्गाद्
बहुवचनान्तस्यापि नपुंसकलिङ्गता । “एष सु हास्येत्यादि स्पष्टम् ॥

अथैतदुपधानकरणस्य षडृचस्य यच्छन्दस्तस्य समुद्रिय मिति
नाम कस्मान्मिमात्तादिति पृच्छति— “अथ कस्मादिति । तन्नि-
मित्तं माह—“अनन्तो वा इति । “अनन्तः” अन्तरहितः ; समाप्ति-
रहितः खल्वयम् समुद्रो जलनिधिः, सिकताद्यानन्ताः ; परि-
गणनानर्हत्वात् । अतस्तासां मुपधानमन्त्रसम्बन्धिनश्छन्दसोऽपि
अन्तराहित्यात् समुद्रसाम्यात् समुद्रे भवं समुद्रिय मिति व्युत्पत्त्या
तन्नामधेयतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मन्वनन्तानां सिकतानां मुपधानम् पृथक् पृथक् कथं
समन्त्रकं स्यादिति पृच्छति— “तदाहुरिति । “मनो वा
इत्याद्युत्तरम् । मन एव हि सर्वासां सिकतानां साधारणं
यजुः ; तदुच्चारणहेतुत्वात् मनसो यजुष्टम् । ‘तदिदं’ मनो-

* पा० सू० २ ४ २६ ।

† पा० मू० २ ४ २८ ।

रूपं 'यजुः' सर्वाः सिकताः 'अनु'-लक्ष्य 'विभवति' प्रत्येकं
व्याप्तुं शक्नोति । अनेनैव हि प्रकारेण 'अस्य' चित्त्वस्याग्नेः
'एताः' सर्वाः सिकताः 'पृथक् नाना' 'यजुर्भिः' विभिन्नैः यजु-
र्मन्त्रैः 'उपहिता भवन्ति' ॥ ४० ॥

अपि एतस्मिन् पडृचे समानां छन्दसा मन्तर्भावप्रदर्शनाय
स्तीति— "तदाहुरित्यादिना । 'एताः' सिकताः 'सर्वैः' गायत्र्या-
दिभिः सप्तभिः 'छन्दोभिः' 'कथं उपहिता भवन्ति' । "अग्ने तद्व
त्यवः"—इत्यादीनां पश्चात् ऋचां * प्रतिनियतैकच्छन्दोरूपत्वादित्य-
भिप्रायेण प्रश्नः । "यदेवैना इत्युत्तरम् । 'यत्' यत एव कारणात्
'एताः' 'एतेन' पडृचेन सूक्तेन 'निवपति', तेनैताः सर्वे छन्दोभि-
रुपहिता भवन्ति' ।

कथं मिति चेत्, उच्यते— गायत्र्यादीनां जगत्पन्तानां
समानां छन्दसां यावन्त्यक्षराणि मिलित्वा सम्पद्यन्ते, तावन्त्ये-
तस्य पडृचस्याक्षराणि भवन्ति । तथाहि,— गायत्री चतु-
विंशत्यक्षरा, उष्णिगटाविंशत्यक्षरा, अनुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षराणि,
सहस्र्याः पडृत्रिंशदक्षराणि, पङ्केयत्वारिंशत्, चतुसत्वारिं-
शत् त्रिष्टुभः, अष्टाचत्वारिंशजगत्याः ; तानि च सम्भूय द्विपञ्चा-
शदधिकशतद्वयसहस्राकानि भवन्ति ।

अस्मिन् पडृचे प्रथमा चत्वारिंशदक्षरा, द्वितीया एकचत्वारिं-
शत्, तृतीया चतुर्थी च चत्वारिंशदक्षरा, पञ्चमी षष्ठ्योः
द्विचत्वारिंशदक्षराणि ; एवं पञ्चचत्वारिंशदधिकशतद्वयसहस्रा-
कानि भवन्ति । अन्यानि समाक्षराणि चैप्रसंयोगविभागेन

द्रष्टव्यानि । एवं सप्तच्छन्दांस्यक्षरसङ्ख्याद्वारेणाग्निं पट्टुचे अन्त-
र्भवन्ति । “एष सु हास्येति , प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४१ ॥

उत्सवयज्ञभागस्य पुनराक्षरणार्थत्वेन सिकतानिवपनं स्तौति—
“यद्देवेति । ‘एषः’ चित्योऽग्निः विराडात्मकः ‘प्रजापतिः’ । ‘सर्वं’
निरवशेषं मेव कृत्स्नं ‘ब्रह्म’ मन्त्रजातम् , स ‘प्रजापतिः’ । ‘तत्’
तथा सति तस्य ब्रह्मणो यदेतत् ‘उत्सवं’ विशोर्णं स्वरूपम् ,
तत् सिकतात्मना परिणतम् । ‘अथ ‘यत्’ तु ‘अनुत्सवम्’ अवि-
नष्टं ब्रह्मणो रूपं चीयमानाग्निरूपम् । ‘तत्’ ततोऽग्नेन सिक-
तानिवपनेन ‘ब्रह्मण उत्सवम्’ एव रूपं पुनः अग्निं प्रजापत्या-
त्मकेऽग्नौ सन्दधातीति ॥

तासां अपरिमितत्व मनुय स्तौति— “ता असङ्ख्याता इति ।
‘तद्ब्रह्मण उत्सवं’ रूपम् , यत् परिमाणविशिष्ट मिति , तत् की-
नाम जानीयात् ? अनस्तासां अपरिमितत्वम् ; अपरिमित-
स्योत्सवरूपस्य प्राप्ती सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

विद्वदनुष्ठानं प्रशंसति— “स ह वा इति । ‘सर्वं’ निरवशेषम् ,
‘कृत्स्नं’ सर्वावयवसहितम् । स्पष्टं मन्यत् ॥ ४२ ॥

अपरिमितानां मध्ये तासां सङ्ख्याविशेषप्रदर्शनेन श्रुतिधिकी-
र्षिता , तदर्थं पृच्छति— “तदाहुरिति । ‘असङ्ख्यातानाम्’
अपरिमितानाम् ‘आसां’ सम्बन्धिनी सङ्ख्या कीदृशीति प्रश्नः ।
चतुर्धा सङ्गासङ्गाधं प्रशंसति— “द्वे इत्यादिना । शक्तकृष्णात्मना
द्वैराश्यादपरिमितानां सिकतानां द्वित्वम् । “सप्तविंशतिशतानीति ।
सिकतानां महीराश्ररूपता प्राशुता * । संवत्सरमव्यभिचना

मङ्गा रात्रीणाञ्च परिगणने सति विंगत्यधिकानि सप्तगतानि भवन्ति, अतस्तदात्मिकानां सिकताना मपि सैव सङ्ग भवतीत्यर्थः । “द्वे हापश्चाग्ने गते इति । द्विपश्चागदधिकद्विगत-सङ्ख्या सङ्ख्याः सिकता इति ब्रूयात् । तदुपधानमन्वस्य पट्टस्य तावत्सङ्गाकाक्षरोपेतत्वात् तेषा मचराणां सिकतानाञ्च तादात्म्य मित्यर्थः ।

“अथो पञ्चविंशतिरिति । पञ्चविंशतिसङ्ख्या सङ्ख्याः सिकताः कुत इत्यत आह — “पञ्चविंशं हीति । शरीरं हि प्रकृतिमहदादि-चतुर्विंशतितत्त्वात्मकम्, तत उत्पन्नं ‘रेतः’ ‘पञ्चविंशं पञ्चविंशति-सङ्ख्यापूरकम् * , रेतःसंश्रुताश्च सिकताः ; अतः पञ्चविंशति-सङ्गाकत्वं तासां प्रतिपत्तव्य मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

लोकेशकावत् सिकताना मध्यात्मभागे एवोपधानं विधत्ते — “ता एता इति । इद मपि लोकेशकाप्रकरणस्यवाक्य-वद् व्याख्येयम् † । सिकताना मपीष्टकात्वादितरेष्टकास्त्रिव प्रसक्तं सादनं निषेधति — “न सादयतीति । “तया देवतयेति ‡ मन्त्रेण स्थापनं सादनम्, तन्न कर्त्तव्यम् । निषेधकारण माह — “निद्रेत इति । प्रजोत्पत्तिकारणं ‘रेतः’ शुक्रम्, नैव क्वचिदेव ‘स्थाप-यानि’ ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण ; सादने हि तत् क्वचिदेव प्रतिष्ठितं स्यात्, न तु चनितं सत् गर्भाशये प्रविशेदिति भावः ॥ ४४ ॥

अथ समन्तक मेतामा मभिमर्शनं विधत्ते — “अथैता

* शरीरमित्यादितर्कानां नानाऽशुद्धपाठमन्वित मिहं वाक्यं ज बुक्तं ।

† पुरस्तादिष्टैव २२-कङ्गीभाष्य मारभ्य दृष्टव्यम् (१७६ पृ०) । का० श्री० छ० १७. ३ ११, १२ दृष्टये ।

‡ पा० सं० १२ २ । का० श्री० छ० १७ १. १२ ।

इति । 'आप्यायनवतीभ्यां' आप्यायनक्रियाप्रतिपादकः 'शब्दः , आप्यायनम् , उपचारात् ; तद्वतीभ्यां "आप्यायस्" — "सन्ते" — इत्येताभ्याम् ० । "इद मेवैतदिति । 'इद मेवैतत्' सिकतात्मकं रूपं 'सिक्तं रेतः' 'आप्यायति' धातुयुक्तमन्त्रकरणकाभिमर्ग-
नेनाप्यायति प्रवर्धयति । यत् एवैव यज्ञे , तस्मादेव स्त्रीणां 'योनी' पुरुषैः 'सिक्तं रेतः' 'आप्यायति' शरीराकारेण परिणतं सद्ब्रह्मे । मन्त्रसम्बन्धिदेवतारारेण प्रशंसति— "सोमीभ्या मिति । सोमोऽनयोऽपि त्वता "सास्य देवतेत्यर्थे सोमात् षष् ' 'टिङ्गाण-
ञिति ॥ डीप् । ऋग्भ्या मभिमृशतीति शेषः ३ ॥

"प्राणो वै सोम इति । प्राणस्य तावदुदकमयत्वं प्रसिद्धम् ; "प्राणोमयः प्राणः"—इति श्रुतेः॥ । तथाच सोमोऽपि अमृतमयरमा-
त्मकतया प्राणोपादानत्वात् प्राण एव । 'तत्' तेन सोमीभ्या मभि-
मर्गनेन सिकतात्मके सिक्ते रेतसि सोमात्मकं प्राण मेव स्थापयति । "तस्मात्"—इत्यादिना श्लोकस्थितिनिरूपणम् । यस्माद्देदिके कर्मणि रेतसि प्राणः स्थापितः , तस्मादेव कारणत्वात् प्राण मभिमन्त्र्य प्राणसहित मेव गर्भागये 'सिक्तं रेतः' 'सन्धयति' शरीराकारेण परिणमते । यस्तु प्राणाहते रेतः सिध्यते , तत् पूयेदेव , न शरीरा-
कारेण मन्त्रयत इत्यर्थः । एव मेवैतरेयकैद्याश्रातम्— "न ह वा

० वा० सं० १९. ११९. ११९ ।

† पा० ४० ४ ९ ५४ ।

; का० यो० ४० १० ४ १४ ।

‡ पा० ४० ४ १ १४ ।

§ वा० उप० ४ ४ १ ।

ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते , यदा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते , पूयेन सन्नवेदिति ।

अस्याभिमर्गनस्य सूददोहसाधिवदनकार्यकरत्वात् तदात्मकता साह— “एवो हेवात्रेति । यत् सोमोभ्या मभिमर्गनम् , ‘एपा’ वा ‘अव’ सिकतोपधाने ‘सूददोहा.’ “ता अस्य सूददोहस इति * मन्त्रकरणक मधिवदनम् ॥

। कथं मन्यस्यान्यात्मतेत्यत आह— “प्राणो वा इति । अभिमर्गनमन्त्रप्रतिपाद्यस्य सोमस्य सूददोहसय प्राणात्मकत्वसाम्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रथमा ऋच मनुष्याप्रसिद्धार्थं पदं व्याचष्टे— “आप्यायस्वेति । “रेतो वै हृणा मिति । हृणा सेचनसमर्थो युवा , तत्र भवं हृणा मिति व्युत्पत्तेः हृणाशब्देन रेतः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पदार्थं मुक्ता वाक्यार्थं योजयति— “सर्वतः सोम रेत इत्येतदिति । “अन्नं वै वाज इति । वाजशब्दस्य “वज ब्रज गतौ” †—इत्यस्माद् व्युत्पन्नस्य गत्यर्थत्वात् अत्र च तत्रप्रतिपादकत्वायोगात् हृद्या वाजशब्देनात्र मुच्यत इत्यर्थः । अत एव वाजशब्दोऽन्ननामसु पठ्यते— “अन्धः वाजः पय”-इति ‡ । हे सोम ! त्वम् ‘आप्यायस्व’ वर्द्धस्व , अस्मान् वर्द्धय वा । त्वदीयं ‘हृणां’ हृपमन्वन्धि ‘रेतः’ इम मग्निं ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘समेतु’ प्राप्नोतु । अन्नस्य सङ्गमनाय त्व मस्माकं भवेति मन्त्रार्थः ॥

* वा० सं० १२ ५५ । का० श्रौ० सू० १६ ७. १४ ।

† भा० प० २५२, २५३ धा० ।

‡ निघ० २ ७. २ ।

द्वितीया माध्यायनवती मनुष्याप्रमिहार्यानि पदानि व्याचष्टे—
 “मन्ते पर्यामीति ० । अथ पयःगन्धो रसपरः, वाज्रगन्धोऽम्बपरः,
 तथा घाय मर्ध इत्याह— “मन्ते रसा इति । द्वितीयाहं ‘अभि-
 माति’-गन्धेन पाप्मोष्यत इत्याह— “पाप्मसह इत्येतदिति ।
 यतोयवादे ‘अमृत’-गन्धस्याभिप्राय माह— “प्रजात्या मिति ।
 पुष्योवादिरूपेण यैव प्रजातिनक्षणा प्रजोत्पत्तिरुपा क्रिया
 ‘अमृता’, “आप्यायमान इत्यनेन मन्त्रभागेन तस्यां प्रजा-
 त्या ममृतत्वं स्यापयति । यन्मादेवं ‘तन्मात्’ ‘प्रजातिः’
 प्रजोत्पत्तिः ‘अमृता’ भरणरहिता अपिच्छिद्या भार्गवामिकी
 वर्तते इत्यर्थः । चतुर्थपादे ‘श्वः’-गन्धस्यार्थं माह— “अश्व-
 मा वा अश्व इति श्व इति । ‘अश्व’ (अश्विपुत्रं १) अता-
 रूपेण वर्त्तमानस्य सोमस्य ‘दिवि’ द्युलोके ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टं
 ‘श्वः’ नाम अश्वमा एवोच्यते । कथं मय्य श्वःगन्धाभिप्रेयतेति
 तत् प्रतिपादयति— “म सोम मिति । ‘अमुष्मिन्’ अर्गं लोके
 ‘मः’ अन्तु ‘अश्वमाः’ ‘एतं’ सोमम् अमृतात्मना पोषमानः अन्
 ‘श्वः’ इति प्रख्यापयति, अतः श्वःगन्धेन म
 उच्यते इत्यर्थः ॥

मत्तमत्तं द्वित्वं एन्दोविगेषणानुष्य ‘तस्य’ स्तापको वाजगेषः
 प्रागाभ्यात इत्याह— “राभ्या मिति । ‘दियाचक्रमान इत्यादि
 द्वित्वमहाश्रुतिः ॥ ४६ ॥

लोकेऽहकादिभद्रा मन्त्रुष्य स्तीति— “अपातः मन्त्रदेवेति । अहो

ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते , यदा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते , पूयेन्न सन्नवेदिति ।

अस्याभिमर्शनस्य सूददोहसाधिवदनकार्यकरत्वात् तदात्मकता साह— “एषो हेवात्रेति । यत् सोमोभ्या मभिमर्शनम् ; ‘एषा’ वा ‘अथ’ सिकतोपधाने ‘सूददोहा.’ “ता अस्य सूददोहस इति † मन्त्रकरणक मधिवदनम् ॥

। कथ मन्यस्यान्यात्मतेत्यत आह— “प्राणो वा इति । अभिमर्शनमन्त्रप्रतिपाद्यस्य सोमस्य सूददोहसश्च प्राणात्मकत्वमाम्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रथमा ऋच मनुद्याप्रसिद्धार्थं पदं व्याचष्टे— “आप्यायस्वेति । “रेतो वै हृष्या मिति । हृष्या सेचनसमर्थो युवा , तत्र भवं हृष्या मिति व्युत्पत्तेः हृष्यागच्चेन रेतः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पदार्थं मुक्त्वा वाक्यार्थं योजयति— “सर्वतः सोम रेत इत्येतदिति । “अन्नं वै वाज इति । वाजशब्दस्य “वज ब्रज गतौ” †—इत्यस्माद् व्युत्पन्नस्य गत्वर्थत्वात् अत्र च तत्प्रतिपादकत्वायोगात् रूढ्या वाजशब्देनात्र मुच्यत इत्यर्थः । अत एव वाजशब्दोऽन्ननामसु पठ्यते— “अन्धः वाजः पय”-इति ‡ । हे सोम ! त्वम् ‘आप्यायस्व’ वर्हस्व , अस्मान् वर्हय वा । त्वदीयं ‘हृष्यां’ हृषसम्बन्धि ‘रेतः’ इम मग्निं ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘समेतु’ प्राप्नोतु । अन्नस्य सङ्गमनाय त्व मस्माकं भवेति मन्वार्थः ॥

* वा० सं० १२. ५५ । का० थौ० सू० १६. ७. १४ ।

† भा० प० २५२, २५३ धा० ।

‡ निघ० २. ७. २ ।

: ' द्वितीया माध्यायनवती मनूद्याप्रसिद्धार्थानि पदानि व्याचष्टे—
 “सन्ते पर्यासीति * । अत्र पर्यःशब्दो रसपरः , वाजशब्दोऽन्नपरः ,
 तथा चाय मर्थ इत्याह— “सन्ते रसा इति । द्वितीयाहं 'अभि-
 माति'-शब्देन पाप्नोच्यत इत्याह— “पाप्मसह इत्येतदिति ।
 तृतीयपादे 'अमृत'-शब्दस्याभिप्राय माह— “प्रजात्या मिति ।
 पुत्रपौत्रादिरूपेण यैव प्रजातिलक्षणा प्रजोत्पत्तिरूपा क्रिया
 'अमृता', “आप्यायमान इत्यनेन मन्त्रभागेन तस्यां प्रजा-
 त्या ममृतत्वं स्थापयति । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'प्रजातिः'
 प्रजोत्पत्तिः 'अमृता' मरणरहिता अविच्छिन्ना सार्वकालिकी
 वर्तते इत्यर्थः । चतुर्थपादे 'श्वः'-शब्दस्यार्थं माह— “चन्द्र-
 मा वा अस्य दिवि श्व इति । 'श्व' (अधियत्रं †) लता-
 रूपेण वर्त्तमानस्य सोमस्य 'दिवि' द्युलोके 'उत्तमम्' उत्कृष्टं
 'श्वः' नाम चन्द्रमा एवोच्यते । कथं मस्य श्वःशब्दाभिधेयतेति
 तत् प्रतिपादयति— “स ह्येन मिति । 'अमुष्मिन्' स्वर्गे लोके
 'सः' खलु 'चन्द्रमाः' 'एनं' सोमम् अमृतात्मना पीयमानः सन्
 'श्रावयति' प्रख्यापयति , अतः श्रावयित्वात् श्वःशब्देन स
 उच्यत इत्यर्थः ॥

मन्त्रगतं द्वित्वं छन्दोविशेषज्ञानूद्य 'तस्य' स्तावको वाक्यशेषः
 प्रागाम्नात इत्याह— “दाभ्या मिति । “द्विपाद्यजमान इत्यादि-
 द्वित्वसङ्गत्वात् ॥ ४६ ॥

लोकेष्टकादिसङ्गरां सम्भूय स्तूति—“अघातः सम्पदेवेति । स्पष्टो-

* वा० सं १२. ११३ ।

† अ-पुस्तके एषोऽधिकः पाठः ।

ऽर्थः । “यावानग्निरित्यादि । प्रागुक्तोऽर्थः † ॥ ४७ ॥ ३ [३.१.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

आप्यानवतीभ्या मभिमृश्य । प्रत्वेत्यातिष्ठ्येन
 प्रचरत्यातिष्ठ्येन प्रचर्यं प्रवर्ग्योपसृङ्गां प्रचरति
 प्रवर्ग्योपसृङ्गां प्रचर्याथैतां चूर्मणि चितिं समवश-
 मयन्ति तद्यच्चूर्मणि चूर्म वै रूपं रूपाणा मुपाप्तौ
 लोमतो लोम वै रूपं रूपाणा मुपाप्तौ रोहिते
 रोहिते ह सूर्वाणि रूपाणि सूर्वेपां रूपाणा
 मुपाप्तौ ऽन्नानडुहे ऽग्निरेष यद्दन्डानग्निरूपाणा
 मुपाप्तौ प्राचीनग्रीवे तद्वि देवत्रा † ॥ १ ॥

तदुपेण गार्हपत्यम् । अन्तर्व्वेद्युत्तरलोम प्रा-
 चीनग्रीव मुपस्तृणाति तदेतां चितिं समवशम-

* पुरजात ११८ पृ० इत्यम् ।

† 'देवत्रा'—इति ग, घ ।

यन्त्यथ प्रोक्षति तद्यत् प्रोक्षति शुद्ध मेवैतन्मेध्यं करो-
 त्याज्येन तद्धि शुद्धं मेध्यं मथो ऽअनभ्यारोहाय न
 हि किञ्चनान्यद्विराज्येन प्रोक्षन्ति तूष्णीं मुनि-
 रुक्तां वै तद्यत् तूष्णीं सूर्वा वा ऽअनिरुक्तां सूर्वा-
 गैवैतच्छुद्धं मेध्यं करोत्यथो ऽअनभ्यारोहाय न हि
 किञ्चनान्यद्विस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥

यद्देव प्रोक्षति । हविर्वा ऽएतत् तदेतदभि-
 धारयति यद्देव हविरभ्यक्तं यदभिधारितं तज्जुष्टं
 तन्मेध्यं माज्येनाज्येन हि हविरभिधारयन्ति तूष्णीं
 तूष्णीं हि हविरभिधारयन्ति दमैस्ते हि शुद्धा
 मेध्या अग्नैरयं हि देवानाम् ॥ ३ ॥

तदाहुः । यत् प्रथमा मेव चितिं प्रोक्षति
 कथं मस्यैष सूर्वाऽग्निः प्रोक्षितो भवति कथं चूर्मणि
 प्रणीतः कथं मश्वप्रणीत इति यदेवात्र सूर्वासां
 चितीना मिष्टकाः प्रोक्षत्येव मु हास्यैष सूर्वाऽग्निः
 प्रोक्षितो भवत्येवं चूर्मणि प्रणीत एव मश्वप्रणीत
 उदाच्छत्येतां चितिम् ॥ ४ ॥

अथाहाग्निभ्यः प्रक्षियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्देव

देवानुपप्रेष्यत् एतं यज्ञं तदस्यमानान् रुचाप्सिं
 नाष्टा अग्निघात्सन्न * यच्चध्वे नु यज्ञं तदस्यध्व
 ऽइति तेभ्य एतानग्नीनेता इष्टका व्वञ्चान् चुर-
 पवीन् कृत्वा प्राहरंस्तैरेनानस्तृणवत तानस्तृत्वाभये
 ऽनाष्ट एतं यज्ञं मतन्वत ॥ ५ ॥

तद्वा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा अकुर्वन्निदं
 नु तानि रुचाप्सि देवैरेवोपहतानि † यत् खेतत्
 करोति यद्देवा अकुर्वन्स्तत् करवाणीत्यथो यद्देव रुचो
 यः पाप्मा तेभ्य एतानग्नीनेता इष्टका व्वञ्चान्
 चुरपवीन् कृत्वा प्रहरति तैरेनानस्तृणते ता-
 नस्तृत्वाभयेऽनाष्ट एतं यज्ञं तनुते ॥ ६ ॥

तद्यदग्निभ्य इति । वहवो ह्येतेऽग्नयो यदे-
 ताश्चितयोऽथ यत् प्रहियमाणेभ्य इति प्र हि
 हरति ॥ ७ ॥

तद्वैकेऽन्वाहुः । पुरोप्यासो ऽश्वग्नयः प्राव-
 षेभिः सजोपस इति प्रायणरूपं न तथा कुर्या-

* 'व्याजिघात्सन्न'—इति क ।

† 'देवैरेवोपहतानि'—इति क, ख ।

दाग्नेयीरेव गायत्रीः कामवतीरनुब्रूयाद्वा ते व्वत्सो
 मनो यमत्तुभ्यं ता अद्भिरस्तमाग्निः प्रियेषु धाम-
 स्त्विति ॥ ८ ॥

अग्नेयीरन्वाह । अग्निरूपाणा मुपाप्ल्यै काम-
 वतीः कामाना मुपाप्ल्यै गायत्रीर्गायत्रीऽग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतः
 सिञ्चति तिस्रस्त्रिंशद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैन मेतद्रेतो भूतः सिञ्चति ताः सप्त सम्प-
 द्यन्ते सह विरनूक्ताभ्याः सप्तचितिकोऽग्निः सप्त-
 ऽर्त्तवः संश्वत्सुरः सवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावत् तद् भवत्युपाःश्वन्वाह रेतो वा
 ऽअत्र यज्ञ उपाःशु वै रेतः सिञ्चते पश्चादनु-
 ब्रुवन्नन्वेति छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं पश्चादभिरुचन्नेति
 ॥ ९ ॥

अथाश्वः शुक्रं पुरस्तान्नयन्ति । एतद्देवै देवा
 अधिभयुर्यद्दे न इह रुचाःसि नाप्रा न हन्यु-
 रिति त् एतं वृज सपश्यन्न सु मेवादित्य मसौ वा
 ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त एतेन वृजेण पुरस्ताद्

रुचाऽसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समा-
 भुवत तद्यैवैतद्यजमान एतेन वृक्षेण पुरस्ताद्-
 रुचाऽसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समग्रत
 ऽआगच्छन्त्यग्निं दक्षिणतः पुच्छस्य चिति मुपनिद-
 धत्युत्तरतोऽश्व माक्रमयन्ति ॥ १० ॥

तु मुत्तरार्द्धेनाग्नेः * । अन्तरेण परिश्रितः प्राञ्चं
 नयन्ति तत् प्राच्यै दिशः पाप्मान मपहन्ति तं
 दक्षिणा तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मान मपहन्ति तं
 प्रत्यञ्चं तत् प्रतीच्यै दिशः पाप्मान मपहन्ति त
 मुदञ्चं तदुदीच्यै दिशः पाप्मान मपहन्ति सर्वाभ्य
 एवैतद्दिग्भ्यो रुचाऽसि नाष्ट्रा अपहत्याधेन मुदञ्चं
 प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्ती बन्धुः ॥ ११ ॥

तं प्रत्यञ्चं यन्तम् । एतां चिति मवघ्रापयत्यसौ
 वा ऽआदित्य एषोऽश्व इमा उ सर्वाः प्रजा या
 इमा इष्टकास्तद्यदवघ्रापयत्यसावेव तदादित्य इमाः
 प्रजा अभिजिघ्रति तस्माद् हेतत् सर्वाऽस्मीति
 मन्यते प्रजापतेर्वीर्येण तद्यत् प्रत्यञ्चं यन्त मवघ्रा-

* 'त मुत्तरार्द्धेनाग्नेः'—इति ग, घ ।

पुयति प्रत्यङ् ह्येवैष यन्निमाः सुञ्चाः प्रजा अभि-
जिघ्रति ॥ १२ ॥

यद्देवावघ्रापयति । असौ वा ऽथादित्य एषो-
ऽश्व इमं ऽउ लोका एताः स्वयमात्स्वस्त्यदव-
घ्रापयत्यसावेव तदादित्य इमांल्लोकान्तसूत्रे समाव-
यते तद्यत् तत् सूत्रं मुपरि तस्य वन्धुः ॥ १३ ॥

यद्देवावघ्रापयति । अग्निर्देवेभ्य * उदक्रामत्सो-
ऽपः प्राविशत्ते देवाः प्रजापति मनुवंस्त्वमिमं मन्विच्छ
स तुभ्यं स्वाय पितृ ऽथाविर्भविष्यतीति त मश्वः
शुक्लो भूत्वान्वैच्छत् मङ्गा उपोदास्यत् पुष्करपर्णे
विवेद त मभ्यवेचास्यत् स हैन मुदुवोष तस्मा-
दश्वः शुक्ल उदुष्ट मुख इवाघो ह दुरचो भावुकस्त
सु वा ऽऋत्वेव हिंसित्वेव मेने तं होवाच व्वरं
ते ददामीति ॥ १४ ॥

स होवाच । यस्त्वानेन रूपेणान्विच्छाद्विन्दा-
देव त्वा स इति स यो हैन मेतेन रूपेणान्विच्छति
व्विन्दति हैनं व्विच्छा हैवैन चिनुते ॥ १५ ॥

सु शुक्लः स्यात् । तद्धेतस्य रूपं य एष तपति
 यदि शुक्लं न विन्देदप्यशुक्लः स्यादश्वस्त्वेव स्याद्य-
 द्युक्लं न विन्देदप्यनङ्गानेव स्यादाग्नेयो वा ऽअनङ्गा-
 नग्निरु सर्व्वेषां पाप्मना मपहन्ता * ॥ १६ ॥

अथातोऽधिरोहणस्यैव † । त् हेके पुरस्तात्
 प्रत्यञ्च मधिरोहन्ति पश्चाद्वा प्राञ्चं न तथा कुर्यात्
 पशुरेष यदग्निर्यो वै पशुं पुरस्तात् प्रत्यञ्च मधि-
 रोहति विषाणाभ्यां त् ह्यन्यथ यः पश्चात् प्राञ्चं
 पद्गां त मात्मनैवैन मारोहेद्यं वा ऽआत्मना पशु-
 मारोहन्ति स पारयति ‡ स न हिनस्त्युत्तरतो यत्
 हि कञ्च पशुमारोहन्त्युत्तरत् एवैन मारोहन्या-
 रुद्धानि मौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वात्मन्नग्निं गृह्णीत
 ऽआत्मन्नग्निं गृहीत्वा सत्यं साम गायति पुष्कर-
 पर्णं मुपदधाति तस्यातः § ॥ १७ ॥

अथैतत् साये भूतेऽश्वं पुग्णयन्ति । एतद्वै

* 'मपहन्ता'—इति ग, घ ।

† 'अथातोऽधिरोहणस्यैव'—इति ग, घ ।

‡ 'मारयति'—इति क ।

§ 'तस्यात्'—इति क । 'तस्यात्'—इति ग, घ ।

देवा अविभयुर्यद्वै न इमं मिह रुचाप्सि नाष्टा
 न हन्युरिति तस्मा ऽएतं वृच्च मभिगोप्तार मकु-
 र्व्वन्नमु मेवादित्य मसौ वा ऽत्रादित्य एषोऽश्वस्तुयै-
 वास्मा ऽअय मेत वृच्च मभिगोप्तारं करोति ॥ १८ ॥

तं वा ऽउपास्तमय मादित्यस्य परिणयति । एष
 वा ऽअस्य प्रत्यर्चं दिवा गोप्ता भवति रात्रि सा
 च यान्यु वै रुचाप्सि रात्या एवास्मा ऽएतं वृच्च
 मभिगोप्तारं करोति सर्व्वतः परिणयति सर्व्वत
 एवास्मा ऽएतं वृच्च मभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः
 परिणयति त्रिष्टुत मेवास्मा ऽएतं वृच्च मभिगोप्तारं
 करोत्यथैन मुदञ्चं प्राञ्चं प्रमृजति तस्योक्तो वन्धुरथ
 स पुनर्व्विपुल्ययते तस्योपरि वन्धुः ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३, २] ॥

एव माहवनीयदेगस्य संस्कारसमनन्तरं कर्त्तव्यं प्राहृतं
 प्रयोगजातं मनुक्रामयितुं प्रागुक्तयोः • पाय्निक्सौक्तिकयोः
 कर्मणोर्धतिपद्मं दर्शयति †— “पायानवतीभ्या मित्यादिना ।
 ‘प्रत्येत्य’ उत्तरवेदिदेगात् प्राग्वंशम् प्रत्यागत्येत्यर्थः । अन्यत्

• ‘प्रागुक्तं’—इति ङ, इ, ञ ।

† ‘दर्शयितुं’—इति ङ, इ, ञ ।

निगदव्याख्यातम् । प्रथमं प्रथमोपसदान्तं कर्त्तव्य मिति समुदायार्थः ॥

अनन्तर भाग्निकस्य कर्मणः प्रवेशं दर्शयति— “अथैता मिति । ‘अथ’-शब्दः प्रथमोपसदान्त्यै । आनडुहे , लोहिते ‘चर्मणि’ ‘एतां’ प्रथमां ‘चितिं’ प्रथमचित्वर्थं मिष्टकासमूहं ‘समवशमयन्ति’ सम्यग् घृतावोचनेन तप्ताना मिष्टकानां शमनं कुर्युरित्यर्थः । तस्य चर्माधिकरणतां स्तौति— “तद्यच्चर्मणि चर्म वै रूप मिति । चर्मसम्बन्धिनां * लोम्नां नानावर्णोपेतत्वाद् असृगादीना मान्तरधातूनां त्वचाच्छादने सति रूपकरणत्वेन चर्मणो रूपात्मकता , अतश्च तस्मिन्मिष्टकानिधानं सर्वेषां रूपाणां प्राप्तौ सम्पद्यत इत्यर्थः । तच्च लोमप्रदेशे कर्त्तव्य मिति विधाय स्तौति— “नोमत इति । ‘चितिं समवशमयन्ति’-इत्यनुपङ्गः । लोहित्यगुणं चर्मणो विधाय स्तौति †— “रोहित इति । एतत् सर्वं कात्यायनेनापि सूत्रितम्— “आतिथ्यशेषावोपसदः कृत्वा रोहिते चर्मण्यानडुहेऽन्तःपात्यस्य पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथमचित्तरिति ‡ । लोहितवर्णेषु लोमसु मूलमध्याप्रभेदेन शक्लादीनि सर्वाणि रूपाणि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥

चर्मणोऽनडुहिकारतां विधाय स्तौति— “आनडुह इति । अनो वहतोत्यनडुहान् , तथाविधस्य बनीवर्दस्याग्निरूपत्वं प्रागान्नातम्

* ‘चर्मसम्बन्धिनां’-इति उ ।

† लोमत इत्यारभ्य स्तौतोत्येतदन्तः पादो न दृश्यते उ-पुस्तकादन्यत्र ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. ३. १० ।

—“अग्निदग्ध मिव वा अस्य वह्नं भवतीति ६ । ”अग्निरूपाणा
मिति । चित्तस्याग्नेः सखन्धीनि यानि रूपाणि , तेषां मध्येऽन-
ङ्गान्त्येकं रूपम् ; अतस्तत्सखन्धिनधर्मण आस्तरणेन तेषां अग्नि-
रूपाणां सुशुक्लवक्ष्यमाणानां कारस्त्रेण प्राप्त्यर्थं सम्पद्यत इत्यर्थः ।
स्तरणे प्रकारविशेषं विधत्ते— “प्राचीनग्रीवे इति । प्राचीना
प्रागायता ग्रीवा यस्य तत्तथोक्तम् , एतस्य विधेयविशिषणम् , धर्मणः
प्राचीनग्रीवता यथा भवति तथा स्तृणीयादित्यर्थः । “तद्दि-
देववेति । ‘तद्दि’ प्राग्दिकसम्बन्धिष्वं ‘देवता’ देवेषु योष्यम् ;
तस्याः दिशो देवैरात्मीयत्वेन स्वीकृतत्वात् । अत एव हि तैत्ति-
रीयके श्रूयते—“देवमनुष्या दिशो व्यभजस्त प्राचीं देवा इति १’ ।
देवतेति “देवमनुष्येत्वादिना ः सप्तम्यर्थे वा प्रत्ययः ॥ १ ॥

उदीरितलक्षणस्य धर्मणो देशविशेषे स्तरणं विधत्ते— “तदपे-
वेति । ‘गार्हपत्य मप्रेण’ गार्हपत्यचित्तेरदूरेण पूर्वभागे महावेदि-
मध्ये ‘तत्’ धर्म उदीरितविशेषणविशिष्टम् ‘उपस्तृणाति’ । ‘तत्’
‘तत्र’ ‘एतां’ प्रथमां ‘चित्तिं’ प्रथमचित्तेः पर्याप्तमिष्टकासङ्गं § ‘समव-
गमयन्ति’ संशान्तौष्यं ॥ कुर्युः । चाज्येन प्रोक्षणं विधत्ते—
“अथेति । शीत्यासंगमनान्तरंता चित्ति माज्येन ‘प्रोचति’

• पुरस्तात् (३५ ८०) १ १ २ ३ ४ दृष्टम् ।

† तै० मं० ६ १. १. १ ।

‡ पा० सू० ५ ४ ५६ ।

§ ‘महातं—इति अ-पाठः ।

॥ ‘मौसंक्षीयं’—इति अ-पाठः , पं० ४४८५ ।

प्रकर्षेण सिञ्चति * । तदेतदनूद्य स्तौति— “तद्यदिति । तस्मिन् प्रोक्षणे द्रव्यं विधत्ते— “आज्येनेति । प्रोक्षतीत्यनुपङ्गः । “तद्धि शुद्ध मिति । ‘तत्’ खल्याज्यं शुद्धम् ; “तेजो वै घृत मित्यादि श्रुत्या † तस्य तेजोरूपत्वप्रतिपादनात् पुरोडाशादिहविःशुद्धि-हेतुत्वाच्च । अत एव ‘मेध्यं’ मेधार्हम् । ‘अथो’ अपि च ‘अनभ्यारोहाय’ अभ्यारोहण मतिक्रमणम्, आज्येन प्रोक्षण मनतिक्रमणाय श्रेष्ठाय सम्पद्यते । एतदेव दर्शयति— “न हीति । दृष्टकाभ्योऽन्यत् चरुपुरोडाशादिकं किं मपि हविर्न हि आज्यकरणकेन प्रोक्षणेन संस्क्रियते ; उदकेनैव हि तस्य प्रोक्षणम् ; अव्विलक्षणेन तेजोरूपेणाज्येनेष्टकानां प्रोक्षणम्, चित्तेः पादसंस्पर्शविरहरूपानभ्यारोहणाय भवतीत्यर्थः । प्रोक्षणस्या-मन्त्रकत्वं विधाय स्तौति— “तूष्णी मिति । “अनिरुक्तं वा इत्यादि-गतम् ‡ । न हि अन्यत्र तूष्णीं प्रोक्षण मस्ति, अतस्तद्वै-लक्षणेनेष्टकाप्रोक्षणस्य सर्वात्मकानिरुक्तत्वसम्पादनं तस्य चित्या-शेरनतिक्रमणीयत्वाय कल्प्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथैतत् प्रोक्षण मन्त्र हविष्टसम्पादनद्वारा स्तौति— “यदेवेति । “हविर्वा इत्यादि यत्, तदिष्टकारूपं हविः खलु हविरिव देवानां तप्तिकरम् ; अतस्तदेतदिष्टकारूपं हविः आज्यप्रोक्षणेन ‘अभिधारयति’ अभितो घृतधारया सिञ्चति । तस्य प्रयोजन माह—“यदा इति । ‘यत्’ खलु पुरोडाशादिकं ‘हविः’ अभितः सर्वतः

* का० थौ० छ० १७. ३. २० क ।

† तै० मं० २. २. ६. ७ ।

‡ पुरस्तात् १२४ ए० ४५० (७. २. १. ३) दृष्टव्यम् ।

आज्येन 'अन्नं' सिक्तं 'यत्' च 'अभिधारितम्' उपरि घृतधारया संस्कृतम्, 'तत्' 'क्षुष्टं' देवैः सेवितं योग्यम्, अत एव 'तत्' 'मेध्यम्' यथाहम् । आज्यकरणकत्व मनुष्य स्तौति—“आज्येनेति । इविपां-
पाकसमये सुश्रुतश्चे सति आज्येन खल्वभिधारणं क्रियते, अतो-
ऽन्नाप्याज्येन प्रोक्षणं युक्त मिति । अमन्वक्तव्यता मनुष्य स्तौति
— “तूष्णीं मिति । आज्यप्रोक्षणे करणविशिष्टं विधाय स्तौति—
“दर्भैरिति । दर्भैः करणभूतैराज्याभ्यक्तैस्तत् प्रोक्षणं कर्त्तव्य
मित्यर्थः । “ते हि शुद्धा इति । “ता हैता अनापूरयिता आपो
यद्दर्भा इति ० श्रुतेस्तेषां शुद्धत्वम् । तत्राप्यप्रभागैः कर्त्तव्य मिति
विधायोपपादयति— “अपैरिति । “अयं हीति । दर्भेषु अग्रभागो
देवानां सम्यग्धी ; अत एवान्यध्वान्नातम्— “यत् परुषि दिनं
तद्देवानां, यदन्तरा तन्नगुप्याणां, यत् समूने तत् पितृणां
मिति १ ॥ २ ॥

प्रथमचित्प्रोक्षणसमये द्वितीयतृतीयादिचित्त्वर्धाना मिष्ट-
कानां प्रोक्षणं विधिक्षन् ३ः मद्यवादिनां प्रथमवतारयति—
“तदाहु रिति । प्रथमा मेवेत्येवकारेण प्रोक्षणस्यान्ययोगव्याहृतिः
सूच्यते । एवं प्रथमचित्तेरेव प्रोक्षणात् सप्तचित्वाज्यक एषो-
ऽग्निरस्य यजमानस्य कथं प्रोक्षितो भवति ? न ह्येकदेग-
प्रोक्षणे ह्यस्त्रोऽग्निः प्रोक्षणसंस्कारसंस्कृती भवतीत्यर्थः ; तथा
प्रागुक्तानङ्गुचर्मणि द्वितीयादिचित्तीनां प्रणयनं कथम् ? अत्र-

० १ का० १ प्र० ३ भा० ५ क० (१भा० ६० १०) दृश्यम् ।

१ मे० भा० १. ६ अ. ६. ७ ।

; विधिमुः—रणि च पाठः ।

सहितं प्रणयनञ्च कथं सिध्यति ? इति त्रयः प्रश्नाः । अस्योत्तर-
माह— “यदेवात्रेति । ‘अत्र’ अग्निन् समये ‘सर्वासां चितीनां’
सव्यभिनोः ‘इष्टकाः’ आज्येन दर्भापैः ‘प्रोक्षति’ इति यदस्ति,
‘एवम्’ एव अनेन प्रकारेणैव खलु ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एयः सर्वः’
सप्तचितिकः ‘अग्निः’ ‘प्रोक्षितो भवति’ । एव मेव चर्माधि-
करणकप्रणयन मश्वसहितप्रणयनं चास्मादेव प्रोक्षणात् सिध्य-
तीत्यर्थः । अथ चर्मस्थवस्थितानां प्रथमचित्यर्थांना मिष्टकानां
मुदृपहणं विधत्ते— “उद्यच्छन्तीति । चर्मणः सकाशादिष्टका
उदृगृह्णन्ति यजमानपरिचारकाः ॥ ४ ॥

अथाहवनीयदेशं प्रति निनयनं विधिक्षुस्तदर्थं होतार
मुद्दिश्याध्वर्योः सम्प्रैपवचनं विधत्ते— “अथाहेति । “अग्निभ्यः
प्रङ्गियमाणेभ्योऽनुब्रूहि”—इति सम्प्रैप मध्वर्युर्ब्रूयात् । बहुवचनान्ते-
नान्निशब्देनान्यवयवाधितयो विवक्षिताः * । आहवनीयदेशं प्रति
प्राचीनं ङ्गियमाणेभ्य इष्टकारूपेभ्योऽन्यवयवेभ्यः “हे होतरनु-
ब्रूहि”—इति प्रैपार्थः † । तच्चानुवचनं होतुराश्वलायनेन दर्शि-
तम्— “प्रेपितः पुरीथसञ्चितयेऽन्वाहेति प्रक्रम्य पुरीथासो
अग्नय इति ‡ त्रिरुपांशु सप्रणवा ऽमिति । एतच्चाग्रे एकीय-
मतत्वेनोपन्यस्य पक्षान्तर मप्यान्वास्यते— “वाग्नेयीरन्वाहेति § ।
सम्प्रैपान्तरम् प्रथमचित्यर्थांना मिष्टकानां पूर्वस्यां दिशि हरणं

* का० श्रौ० सू० १० ३. २१ ।

† ‘सम्प्रैपार्थः’—इति च-पाठ ।

‡ वा० सं १५ ५० ।

§ पुरस्तादिहैव २.३ ए० ४ पं० दृश्यम् ।

विधिमुस्तदाख्यायिकया श्रौति— “एतद्दे देवानिति । ‘एतद्’
 एतस्मिन् समये ‘रक्षांसि’ रक्षीरूपाः ‘नाष्टाः’ नाशकारिण्यः प्रजाः
 ‘देवान्’ ‘अजिघांसन्’ हन्तु मैच्छन् । कथम्भूतान् ? ‘मैष्यतः’
 प्राचीन माहवनीयं दिगं गन्तु मुद्युक्तान् । ‘एतम्’ अग्निचयना-
 त्ककं ‘यज्ञं’ तंथ्यमानान् विस्तारयिष्यमाणान् ० । जिघांसुता
 मभिप्राय माह — “न यद्यध्व इत्यादि । हे देवाः ! यूयं न
 ‘यद्यध्वे’ यागं न करिष्यथ , तथा ‘यज्ञं’ ‘न तंस्थध्वे’ न विस्तार-
 यिष्यथ † ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण एवं दृष्टाभिप्रायेभ्यः ‘तेभ्यः’
 रक्षीभ्यः ‘एतान्’ चितिरूपान् ‘अग्नीन्’ ‘एताः’ तदवयवभूताः
 ‘इष्टकाः’, द्वितीयावद्बुधवचन मेतत् , ‘सुरपवीन्’ सुरवतीरुधारीषे-
 तान् बध्वान् ‘कृत्वा’ ‘माहरन्’ पूर्वादिदिगवस्थितानि तानि रक्षांसि
 सक्षीकृत्य प्रहृतवन्तः । ‘तैः’ इष्टकारूपैर्वन्धै ‘एनान्’ असुरान्
 ‘अस्तुण्वत’ अहिंसन् । ‘तान्’ ‘सृत्वा’, ‘अभये’ भयरहिते ‘अनाष्टे’
 नागरहिते ‡ : ‘एतं यज्ञम्’ ‘अतन्वत’ विस्तारितवन्तः ॥ ५ ॥

एव माख्यायिकया इष्टकाहरणस्य रक्षीनिरसनहेतुता
 मुक्ता प्रकृते योजयति— “तदा एतदिति । ‘तत्’ खलु ‘एतद्’
 वैः कृत मिष्टकानां प्रहरण मव ‘क्रियते’ यज्ञमानैरनुष्ठीयते ।
 किं पुनस्तदेतदित्याह— “यद्देवा इति । देवैरेव रक्षसां
 निरस्तत्वादिदानोत्तानयज्ञमानकर्तृक मिष्टकानां प्रहरणं केवलं
 तदनुकरणार्थं मित्याह— “इदं मित्यादिना । ‘इदं’ तु इदानीं

० विस्तारयिष्यमाणान्— इति च पाठः ।

† ‘विस्तारयथ’—इति च पाठः ।

‡ ‘नागरहिते’—इति च पाठः ।

खलु यत्रविरोधीनि 'तानि रक्षामि' 'देवैरेव' 'अपहतानि' *
वाधितानि । अतो 'यद्' 'देवाः' 'पूर्वम्' अकुर्वन् 'तत्' इदानीं मह
मपि 'करवाणीति' तदनुकरणं मेवेदानोन्तनेष्टकाप्रहरणस्य
प्रयोजनं मित्यर्थः ॥

निरस्तसजातीनां रक्षसां पाप्मनाच्च विद्यमानत्वात्तन्निरसन-
हितुत्वं मपि सम्भवतीति पश्चान्तरमाह— "अथो यदेवेति ।
पश्चान्तरद्योतकोऽद्योशब्दः । 'यदेव रक्षो यः पाप्मा' इति च
जातावेकवचनम् ; "तेभ्य इति प्रतिनिर्देशबहुत्वस्य श्रुतत्वात् ।
"तेभ्य एतानित्यादि, पूर्ववत् योज्यम् ।

अस्माच्चार्थवादाद्विष्टकाः पुरस्तादरेदिति विधिरुचेतव्यः † ॥ ६ ॥

अ प्रथं व्याचष्टे— "तद्यदग्निभ्य इति । ननु एक एव
चित्योऽग्निः, कथं मस्य बहुत्वमित्याशङ्क्याह— "बहवो हीति ।
सप्तचित्यभिप्रायेण बहुवचनम् । तासां मन्थेकदेशत्वादग्निशब्दा-
भिधेयता ॥

"अथ यत् प्रक्षियमाणेभ्यः"—इति । पदमनूद्य निर्वक्ति—
"प्र हीति । 'हि' यस्मादध्वर्युरिमा इष्टकाः 'प्रहरति' पुरस्तादा-
हवनीयदेशं प्रापयति, अतः प्राचीनं क्षियन्त इति प्रक्षिय-
माणास्तेऽग्नय उच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥ -

तत्र होत्रानुवक्तव्या मृच मीकीयमतेनोपन्यस्य व्याचष्टे— "त-
द्वैक इति ‡ । 'तत्' तत्र खलु 'एकी' केचन ऋक्शाखाध्यायिनः

* 'अपहतानि'—इति च बहुमूलपुस्तकपाठः ।

† का० श्रौ० सू० १७ ३ २३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७ ३ २४ ।

“पुरीथासो अग्नय इत्येता मृच मन्वाहुः * , तत्र पुरीपशब्दस्य पशुपर्यायत्वात् पुरीथास इत्यस्य पशुथास इति व्याख्यानम् ; पशुभ्यो हिता इत्यर्थः । “प्रावणेभिरिति । प्र शब्दोपेतं पदं सूचकं रूप मित्यर्थः ॥

एतदेकीयं मतं प्रतिषिध्य स्वमत माह— “न तथा कुर्यादिति । ‘आग्नेयीः’ अग्निदेवताकाः , ‘कामवती.’ कामशब्दोपेताः , ‘गायत्रीः’ गायत्रीच्छन्दस्का एव ऋचः ‘अनुब्रूयात् । काः पुनस्ता इति ता आह— “आ ते वत्स इत्यादिना † ॥ ८ ॥

आग्नेयीत्यादिधर्मानवयुत्यानूद्य स्तौति— “आग्नेयीरन्वा-
हेति । देवतारूपेणाग्निना तद्वत्त्वभिन्नां सर्वेषां रूपेणा
सुपाप्तिर्भवतीत्यर्थ । तथा तासा मृचां कामशब्दोपेत-
त्वात् सर्वकामोपाप्तिरपि भवति । “रतोभूतं सिद्धतीति ।
अस्या मवस्थायां रेतःसंस्तुतानां सिकतानां निवपनात्
रैतीरूपापन्नः खल्वयं चित्थोऽग्निस्तादृशं ‘सिद्धति’ अङ्ग-
प्रत्यङ्गयुक्तं संस्कारोतीत्यर्थः । ऋचां चित्त्व मनूद्य स्तौति—
“तिस्र इति । निगदसिद्ध मेतत् । “ताः सप्तेत्यादि ।
‘ताः’ तिस्र ऋचः ‘सप्त’ सङ्ख्याकाः ‘सम्पद्यन्ते’ । सम्पत्तिप्रकार
माह— “सहेति । ‘त्रि’ त्रिवार सुक्ताभ्या माधोत्तसाभ्यां
‘सह’ ‘सप्त’ सङ्ख्या सम्पद्यत इत्यर्थः । “सप्तर्त्तवः संवत्सर इति ।
वसन्ताद्याः षट् , संसर्प्याहस्यतिलक्षणः सप्तम ऋतुः ‡ ॥

* ऋ० मं० ३ २२. ४, वा० मं० १२, ५० ।

† वा० मं० १२. ११५, ११६, ११७ ।

‡ “मंसर्पोऽस्यंष्टस्यत्वाय त्वा”-इति तै० मं० १ ४ १४ १ ।

अनुवचने उपांशुस्वरं विधाय स्तीति— “उपांशुन्वाहेति । यथा पाखंस्या जना न शृण्वन्ति , तथाशुश्रूयादित्यर्थः । ‘अत्र’ अस्मिन् समये रितोरूपः खलु ‘यज्ञः’, रेतःसेचनस्योपांशुत्वं परैरज्ञायमानतयाकत्तेश्चत्वं लोके प्रसिद्धम् , तस्मादनुवचनमुपांशु कर्त्तव्यमित्यर्थः । अनुवचनसमये होतुरनुगमनं विधत्ते— “अनुवचन्त्वेतीति । अनुवचनं कुर्वन् होता स्वयं मपीष्टकाः ‘अन्वेति’ अनुगच्छति । सर्वेषु छन्दःसु गायत्र्या अन्तर्भावात्तदन्तर्भूतैः ‘छन्दीभिरिव’ ‘एतत्’ एतेनानुगमनेन ‘यज्ञं’ ‘पथात्’ पृष्ठतः ‘अभिरक्षन्’ अभितः ‘पथात्’ सर्वतो रक्षःप्रभृतिभ्यो गोपायन् ‘एति’ ॥ ८ ॥

इष्टकाहरणसमये खेतस्याश्वस्य पुरतो नयनं विधत्ते— “अथाश्व मिति † । अश्वस्यादित्यरूपवध्यात्मकत्वं कथयन् तस्य पुरस्तावनयनं यज्ञविघातकरघोनिर्हरणहेतुत्वेन स्तीति— “एतद् वा इत्यादिना । “यद्वै न इति । ‘नः’ अस्मानित्यर्थः । “असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति । विड् रूपस्य प्रजापतेयन्द्रसूर्यो हि चक्षुषी , अश्वस्य तदीयाश्चक्षुष उत्पन्नः । तथा च श्रूयते— “प्रजापतेरश्वस्ययत् तत्परापतत् ततोऽश्वः समभवदिति † । अत एव तैत्तिरीयेऽपि श्रूयते— “असु मादित्य मश्वं खेतं भूतं

“भंमर्षोऽस्यंशुस्वत्याय त्वित्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः”—इति तद्व्राक्षणम् । तै० मं० ६० ५० ३० १० । ऋ० सं० १० १५० ८ । य० वा० मं० २२ ३०, ३१ । “व्यमडक्रान्ति दिमडक्रान्ती संसर्पाहस्यती मर्मा”—इति च नारदसंहितायाम् (श्रु०) ।

• का० श्रु० सू० १७ ३० २० ख ।

† तै० मं० ५० ३० १२० १ ।

दक्षिणा मनयन्निति । “स्वस्ति समाश्रवतेति । ‘स्वस्ति’
 अविनाशरूपं क्षेमं सम्यगाप्नुवन्नित्यर्थः * । अन्यद् व्याख्यात-
 प्रायम् । अग्निचेत्रसमीपगमनं विधत्ते — “आगच्छत्यग्नि मिति ।
 अश्वप्रमुखास्ते ऋत्विग्यजमाना इष्टकाभिः सहाग्निसमीप
 भागच्छेयुः , आगत्य च अग्निपुच्छस्य दक्षिणभागे चर्मणा-
 द्भृतां ‘चितिम् ‘उपनिदधति’ चित्यर्थं मानोता इष्टकाः स्थाप-
 यन्तीत्यर्थः † ॥ १० ॥

“त सुत्तराङ्गेनेति । तस्याग्निपुच्छस्योत्तरभागेन परिधिदास्याः
 शर्कराः ‘अन्तरेण’ परिधिता मग्नेय मध्यप्रदेशे ‘प्राञ्चं’ प्राङ्मुखं
 ‘नयन्ति’ । ‘तत्’ तेन ‘प्राञ्चे’ पठ्यर्थे चतुर्थी । प्राचीदिक्तस्वम्भि
 ‘पाप्मानम्’ आदित्यात्मकाश्वलक्षणेन वज्रेण ‘अपइन्ति’ हिनस्ति ।
 पुनः ‘तम्’ अश्वं पूर्वस्या दिशि अग्नेः परिधितां च मध्ये ‘दक्षिणां’
 दक्षिणतो निहितमुखं मित्यर्थः । “दक्षिणादाच्” ‡ । गत मन्यत् ।
 “त प्रत्यञ्च मित्यादावेवं योज्यम् । एवं चतसृषु दिक्षाक्रामणेन
 ‘सर्वाभ्य एव दिग्भ्यः’ ‘हचासि’ विनाशानन्तरम् ‘एनम्’ अश्वम्
 ‘उदधम्नाच्च’ प्रागुदङ्मुखं मित्यर्थः । ‘प्रसृजति’ विमुञ्चति ।
 ‘तस्य’ प्रागुदङ्गतस्य स्तावको वाक्यशेषः प्रागाश्रात इत्यति-
 दिशति — “तस्योक्त इति । एवं हि प्रागाश्रातम् — “एषा
 होमयेषा देवमनुष्याणां दिग् यदुदीची-प्राचीत्यादि § ॥ ११ ॥

तस्याश्वस्य प्रत्यङ्मुखनयनसमये चितेरवघ्रापणं विधत्ते — “तं

* ‘सम्यगाप्नुवन्तीत्यर्थः’ — इति च पाठः ।

† का० श्री० सू० १७ ३ २० ।

‡ पा० मू० ५ ३ ३६ । § इका० षप्र० षत्रा० ३क० ।

प्रत्यञ्च मिति * । पुच्छस्य दक्षिणतो निहिताम् 'एतां चितिं' 'प्रत्यञ्चं'
 प्रत्यञ्चुखं 'यन्तं' गच्छन्तं 'तम्' अन्नम् 'अवघ्रापयति' यथा सौख्य-
 धिति भवजिघ्रति , तथा तं प्रेरयेदित्यर्थः । "घ्रा गन्धोपादनं" †
 -इत्यस्माच्छिचि "अर्तिंष्टीत्यादिना ‡ पुक् । तदेतदिष्टकाना
 मादित्येवघ्रापणं प्रजासु प्राणप्रतिष्ठापनहेतुत्वेन स्तीति—
 "असौ वा आदित्य इत्यादिना । अन्नस्यादित्यात्मकत्व मुक्तम् § ।
 'इमाः' परिदृश्यमाना देवतिर्यङ्गानुयादिरूपाः 'सर्वाः प्रजाः'
 ईष्टक्प्रजारूपाः 'इष्टकाः' बहुत्वसाम्यात् । "असावेवेत्यादि ।
 'तत्' तेनाङ्गकर्तृकेष्टकावघ्रापणेन 'असौ' द्युलोकस्य आदित्यः
 'एव' 'इमाः प्रजाः' प्राणात्मकैः स्वरश्मिभिः 'अवजिघ्रति' ॥
 अवघ्राणं करोति । तस्मादेव कारणात् 'एतद्' इदानीं 'सर्वः'
 जनेः 'अस्मिन्' लब्धात्मको भवामि 'इति' 'अन्यते' स्वात्मसत्ता
 मथगच्छति । "प्रत्यङ् छेवैष इति । प्रत्यञ्चुख एव 'एयः'
 सूर्यो 'यन्' गच्छन् 'इमाः सर्वाः प्रजाः' स्वरश्मिभिः 'अभिजिघ्रति'
 'हि' यस्मादेवं प्रत्यञ्चुखेन गच्छता अखेन चितेरवघ्रापणं
 युक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथैतदवघ्रापणं लोकत्रयसमावयने हेतुत्वेन स्तीति—"यदे-
 वेत्यादिना । याः 'एताः' उपधास्यमानास्त्रिस्तः स्वयमाह-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २६ ।

† घ्रा० श्रौ० प० ६२६ ।

‡ प्रा० सू० ७. ३. २६ ।

§ प्रस्तादिहैव २१६ पृ० १३ पं० दृश्यम् ।

॥ 'अभिजिघ्रति'—इति सर्वमूलपुस्तकसम्मतः पाठः ।

खाख्याः 'शर्कराः' क्षुद्रपापाणाः पृथिव्यादिलोकत्रयात्मिकास्ताः ।
 'तत्' तथा सति अखेन 'अवघ्रापयति' इति 'यद्' अस्ति ; 'तत्'
 तेन 'असावादिय एव' 'इमान्' पृथिव्यादीन् 'लोकान्' स्वरम्या-
 त्मके * 'सूत्रे' मणिचत् 'समावयते' सम्यक् प्रीतान् करोति ।
 "वेञ् तन्तुसन्तानि"—इति † धातुः । यदेतत् सूत्रं , 'तस्य' प्रति-
 पादको वाक्येप उपरिष्ठादान्नास्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथैतदेवाश्च कर्तृक भवघ्रापण मनूय अखलक्षणेनैव प्रजा-
 पतिना रूपेण निलोयमानस्याग्नेधेतव्यस्य पुत्रलाभो नान्येनेत्या-
 ख्यायिकया स्तोति— "यद्वैवेत्यादिना ‡ । "स्त्राय पितृ इति ।
 ज्ञात्याख्यायां वर्त्तमानत्वादस्य स्व शब्दस्य सर्वनामसञ्ज्ञा पर्यु-
 दस्ता "स्व मन्नातिधनाख्याया मिति § ; अतः सर्वनामकार्यं न
 क्रियते । "त मखः शुक्त इत्यादि । इत्य देवैरभ्यर्थितः प्रजा-
 पतिः 'शुक्तः' शुक्तवर्णः 'अखो भूत्वा' स्वपुत्रं अप्सु निलीनं तम्
 अग्निम् 'अन्वैच्छत्' अन्विष्टवान् । अन्विष्टं 'तम्' अग्निम्
 'प्रद्दः' सकाशात् 'उपोदासृत्तम्' उपनिष्क्रान्तम् पद्मिनीपत्रे स्थितं
 'विवेष्ट' लेभे । 'तम्' 'अभि'-गम्य 'अवेक्षाञ्जले' ईक्षितवान् । 'सः'
 खल्वग्निः 'एनम्' अखरूपिणं प्रजापतिम् 'उदुयोप' उत्पत्य
 ददाह । "जप दाहे ॥"—इत्यध्याह्नित् । एवं यस्मादुवोप , 'तस्मात्'

* इह 'स्वरम्यात्मके'—इति च पाठः , 'स्वरदिभ्यात्मके'—इति
 द्व पाठः । अन्यत्र यस्याभावः ।

† धा० भ्वा० उ० १००० ।

‡ का० श्री० सू० १७ ३ २६ ।

§ पा० सू० १. १ २५ ।

॥ धा० भ्वा० प० ६८३ ।

कारणात् शुक्लवर्णः 'अश्वः' 'उदुष्ट मुख इव' उत्क्षिप्तमुख इव लोके दृश्यते । 'अथो' खलु तस्मादेवाग्निशहात् सौऽश्वो 'दुरधो भावुकः' दुष्टे अक्षिणी यस्यासी दुरक्षः । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्यो रिति * पच्-समासान्तः । दुष्टाचिभ्यां युक्तो भवितुं शीलवान् भवतीत्यर्थः । 'तम्' अश्वरूपिण मेव प्रजापतिं 'ऋत्वेव' अर्त्तिं † गमयित्वेव, 'हिंसित्वेव' हिंसनं कृत्वेव । 'इव'-शब्दो वाक्यान्तद्वारे, अर्त्तिं हिंसयोरपारमार्थ्यदोतको वा ; न ह्यश्वसम्बन्धिहिंसादिना परमार्थतः प्रजापतेर्हिंसा भवतीत्यभिप्रायः । एव मखं दाहेन हिंसित्वा पद्यान्मदीयः प्रजापतिरेवाय मखरूपेण स्थित इति 'मेने' ज्ञातवान् । अथ च भीतः सन् 'तम्' अश्वरूपिणं प्रजापतिम् 'उवाच' हे प्रजापते ! 'तुभ्यं वरम्' अभिलषित मर्थं 'ददामि' प्रयच्छामीति ॥ १४ ॥

"स होवाचेति । 'सः' खलु 'उवाच' प्रजापतिः । 'यनेन' अश्वेन मदीयरूपेण 'यः' यजमानः 'त्वा' त्वाम् 'अन्विच्छात्' । श्लेट आडागमः‡ । 'सः' यजमानस्वां 'विन्दादेव' क्षमेतैव । एतं वर महं वृणे इत्यर्थः । "स यो हेन मित्यादिना आख्यायिकासिद्धस्यार्थस्य प्रकृते योजनम् । 'एनम्' अग्निम् 'एतेन' अश्वेन 'रूपेण' 'वित्त्वा' लब्ध्वा इत्यर्थः । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

तस्याश्वस्य वर्णनियमं विधाय स्तौति—“स शक्तः स्यादिति § ।

* पा० श्र० ५. ४. ११३ ।

† 'अर्त्तिं'—इति जानिरिक्तेषु पुस्तकेषु पाठः ।

‡ पा० श्र० ३. ४. २४ ।

§ का० श्रौ० श्र० १०. ३. २० ग ।

‘तत्’ खलु शौकाम् ‘एतस्य’ सूर्यस्य ‘रूपम्’, ‘य एषः’ परिदृश्य-
मानः सन् अन्तरिक्षे रश्मिभिः ‘तपति’, अतस्तस्मात्कृप्याय शुक्ल-
वर्णं एवाश्रो नेतस्य इत्यर्थः । तदसम्भवे यर्णान्तरविशिष्टोऽपि
स्यादित्याह— “यदि शुक्ल मिति । शुक्लाभावे स्रोहितश्यामा-
दिवर्णविशिष्टो भवेत्, स च तादृगोऽश्वस्वैव कर्त्तव्यः ।

अश्यासम्भवे पक्षान्तर मप्याह— “यद्यश्व मिति * ।
ननु अनडुहः सूर्यात्मकवच्चरूपत्वाभावात् पापहननरूपाश्वकार्य-
करत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह— “पाम्नेयो वा इति । अग्नि-
समीपे निर्वापार्थं स्थितस्थानसो धहनादनडुहानग्निदेवताकः,
‘अग्निः’ अपि ‘सर्वेषां पाप्मनां’ रक्षसाश्च ‘अपहन्ता’ बाधकः,
अतस्तथाविधाग्निदेवताकत्वादनडुहानप्यग्नवत् रक्षांसि पाप्मनय
विनागयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्निक्षेत्रस्याधिरोहणे प्रकारविशेषं विधिस्तुः प्रसूति—
“अथात इति † । यतोऽश्वयुष्णा आहुतिप्रदानसमयेऽग्निक्षेत्र-
स्याधिरोहण मपेक्षितम्, अतः कारणात् ‘अथ’ अनन्तरम् ‘अधि-
रोहणस्यैव’ । अधिरुपर्यर्थः ‡ । अग्निक्षेत्रस्योपरि पादनिधान-
सक्षणं क्रमण मधिरोहणम्, तस्यैव विचारः क्रियत इति
शेषः । तत्रैकीयं मत मुपन्यस्य निरस्यति— “तं एक इति ।
“पुरस्तात् प्रत्यञ्च मिति । पूर्वभागे प्रतिमुख मश्वस्त मात्मा-
भिमुख्येन स्थित मग्नि मुखप्रदेशे ‘अधिरोहन्ति’-इत्येकः पक्षः ।

* का० श्यौ० छ० १० ६ २० ग ।

† का० श्यौ० भू० १० ६ २१ ।

‡ निर० १ १ ५ ।

‘पशु मारोहन्ति लौकिका , ‘उत्तरत’ वामभागत एवैन मारोहन्ति ॥

धारोहणान्तर प्राकृतवैकृतपदार्याना मनुष्ठाने क्रमविशेष मनुक्रामति— “आरुह्याग्नि मिति । धारोहणान्तरम् ‘षौत्तर-वेदिकम् उत्तरवेदिसंस्काररूप यत् कर्मजात मस्ति , तत् कृत्वे त्यर्थ ॥ तच्च कात्यायनेन विशद सुक्तम्— ‘पशुवदुत्तरवेदि-प्रोक्षणाद्या सभारनिवपनात् कृत्वेति ॥’ तदनन्तरम् ‘आत्मन्’ अर्ध्वर्युं स्वात्मनि स्वकीयम् अग्नि ‘गृह्णीते’, यथा बहि धित्वाग्निप्रदेशे न निष्क्रामति , तथा “मयि गृह्णामि”—इति । मन्वजयेन § स्वात्मनि धारयेदित्यर्थ । तदुक्त कात्यायनेन— “उत्तरवेदि मन्तरेण ॥ ०—० मयि गृह्णामीति जपतीति ॥ १ अग्निप्रहणान्तर यत् सत्यसामेति प्रसिद्ध सामवेदे ॥३ तद्यज सामी गायेत् ॥ ॥” ॥

पुष्करपर्णस्योपधान विधत्ते— “पुष्करपर्णं सुपदधातीति ॥१॥ ‘तस्यात इति । ‘तस्य’ पुष्करपर्णोपधानस्य ‘अत’ अस्माद् ब्राह्मणादुत्तरस्मिन् ब्राह्मणे (३प्र० १ब्रा० ७क०) “योनिर्वै पुष्कर पर्णं मित्वादिना वाक्यशेषेण सुति करिष्यत इत्यर्थ ॥ १७ ॥

* ‘उत्तरवेदिसंस्काररूप कर्म कृत्वेत्यर्थ —इति च पाठ ।

† का० श्रौ० सू० १० ३ २६ २७ ।

‡ वा० म १३ १ । § मन्त्रपदेन—इति च-पाठ ।

॥ मपरिष्य—इति का० श्रौ० सू० बार्हस्पत्ये सुदिन पाठ ।

१ का० श्रौ० सू० १० ३ २७ ।

०० मा० वि० ब्रा० १ १ १ ।

॥ का० श्रौ० सू० १० १ २८ । ;; का० श्रौ० सू० १० ४ १ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलंताधेनुसौवर्णभूमिः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्यो ,
 व्यय्याणीद्विस्त्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 प्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मृत्णः शर्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाव्यो रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अत्रत्याष्टीष्यन्त्यः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते दृष्टव्याः ।

† एतस्मात्प्रपाठकसमाप्तिवचनादनन्तरम्— "कण्डिकाः १०५"—
 इति क, छ, "कण्डिकासप्तगा १०५"—इति ग, घ । तत्र, १ ब्रा० ६ क०,
 २ ब्रा० ३ क०, ३ ब्रा० ४ क०, ४ ब्रा० १६ क० ; सद्गुलनयात्र द्वितीय-
 प्रपाठकीपञ्चतुर्युं ब्राह्मणेषु १०५ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

आत्मन्नग्निं गृह्णीते चेष्यन् । आत्मनो वा
ऽएत मधिजनयति यादृशाद्वै जायते तादृङ्ङेव
भवति स यदात्मन्नगृहीत्वाग्निं चिनुयान् मनुष्या-
देव मनुष्यं जनयेन्मर्त्यान्मर्त्यं मनपहतपाप्मनोऽनप-
हतपाप्मन मथ यदात्मन्नग्निं गृहीत्वा चिनोति
तद्गनेरेवाध्यग्निं जनयत्यमृतादमृत मपहतपाप्मनो-
ऽपहतपाप्मानम् ॥ १ ॥

सु गृह्णाति । मयि गृह्णाम्यग्रे ऽअग्नि मिति ।
तदात्मन्नेवाग्रेऽग्निं गृह्णीते * रायस्पोषाय सुप्रजा-

स्वाय सुवीर्यायेति तदु सर्वा आशिष आत्मन्
 गृह्णीते मा मु देवताः सचन्ता मिति तदु सर्वान्
 देवानात्मन् गृह्णीते तद्यत् किञ्चात्मनोऽधि जन-
 यिष्यन् भवति तत् सर्वं मात्मन् गृह्णीते स वै
 तिष्ठान्नात्मन्नग्निं गृहोत्वानूपविश्य चिनोति पशु-
 रेष यदग्निस्तस्मात् पशुस्तिष्ठन् गर्भं धित्वानूप-
 विश्य विजायते * ॥ २ ॥

अथ सत्यं साम गायति । एतद्देवै देवा
 अब्रुवन्सत्यं मस्य सुखं करवाम ते सत्यं भविष्यामः
 सत्यं नोऽनुवर्ष्यति सत्यो नः स कामो भविष्यति
 यत् कामा एतत् करिष्यामह ऽद्विति ॥ ३ ॥

तु ऽएतत् सत्यं साम पुरस्तादगायन् । तदस्य
 सत्यं सुखं मकुर्वन्स्ते सत्यं मभवन्सत्यं मेनानुव-
 वर्त्तत सत्यं एषां स कामोऽभवद्यत्कामा एतद्-
 कुर्वन्त ॥ ४ ॥

तथैवैतद्यजमानः । यत् सत्यं साम पुरस्ताद्

* 'विजायते'—इति क. ख ।

गायति तदस्य सत्यं मुखं करोति स सत्यं भवति
सत्य मेन मनुवर्त्तते सत्योऽस्य स कामो भवति यत्-
काम एतत् कुर्वते * ॥ ५ ॥

तद्यत् तत् सत्यम् † । आप एव तदापो हि
वै सत्यं तस्माद्येनापो यन्ति तत् सत्यस्य रूप
मित्याहुरप एव तस्य ‡ सर्वस्याय मकुर्वन्तस्मा-
द्यदेवापो यन्त्येदं § सर्वं जायते यदिदं
किञ्च § ॥ ६ ॥

अथ पुष्करपर्णं सुपदधाति । योनिर्वै पुष्कर-
पर्णं योनि मेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥

यद्देव पुष्करपर्णं सुपदधाति । आपो वै
पुष्करं तासा मियं पर्णं यथा ह वा ऽद्दं पुष्कर-
पर्णं मस्त्वध्याहित मेवमिय मस्त्वध्याहिता सेयं योनि-
रग्नेरियुः ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयत ऽद्दमा

* 'कुर्वते'—इति ग, घ ।

† 'सत्यम्'—इति क ।

‡ 'तस्य'—इति क, ग ।

§ 'किञ्च'—इति ग, घ ।

मेवैतदुपदधाति ता मुनन्तर्हिताः सत्यादुप-
 दधातीमां तत् सत्ये प्रतिष्ठापयति तस्मादियुः
 सत्ये प्रतिष्ठिता तस्माद्वियु मेव सत्यु मियुः च्छेवैषां
 लोकाना महातमाम् ॥ ८ ॥

अप्राम्पृष्ट मसि योनिरग्नेरिति । अपाः
 हीयं पृष्ठं योनिर्हीयु मग्नेः समुद्र मभितः पिन्व-
 मान मिति समुद्रो हीमा मभितः पिन्वते वर्द्ध-
 मानो महा २॥७ ऽथा च पुष्कर ऽद्रुति वर्द्धमानो
 महीयस्व पुष्कर ऽद्रुत्येतद्विवो मात्रया व्वरिम्णा
 प्रथस्तेत्यनुविमार्ष्टसौ वा ऽथादित्य एषोऽग्निर्नो
 हैत मन्यो दिवो व्वरिमा युन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वैनं
 यच्छेत्थेवैतदाह स्वराजोपदधाति स्वाराज्यं च्छपाः
 सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्धुः
 ॥ ९ ॥

अथ रुक्म मुपदधाति । असौ वा ऽथादित्य
 एष रुक्म एष हीमाः सर्वाः प्रजा अतिरोचते
 रोचो ह वै तः रुक्म इत्याचक्षते परोऽक्षं परो-
 ऽक्षकामा हि देवा अमु मेवैतदादित्य मुपदधाति

सु हिरण्मयो भवति परिमण्डल एकविंशति-
निर्वाधस्तस्योक्तो वभुरधस्ताङ्गिर्वाध सुपदधाति
रश्मयो वा ऽएतस्य निर्वाधा अवस्तादु वा ऽएतस्य
रश्मयः ॥ १० ॥

तं पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । योनिर्वै पुष्कर-
पर्णं योनावैवैन मेतत् प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

यद्देव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै
पुष्करपर्णं मियं वै पुष्करपर्णं मियु मु वै प्रतिष्ठा यो
वा ऽअस्या मप्रतिष्ठितोऽपि दूरे सन्नप्रतिष्ठित एव
सु रश्मिभिर्वा ऽएषोऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्या मेवैन
मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

यद्देव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति * । इन्द्रो ह्रस्व-
ह्रस्वा नास्तृषीति मन्यमानोऽपः प्राविशत्ता अत्र-
वीद्विभेमि वै पुरं मे कुस्तुति सु योऽपात् रस
आसीत्त मूर्ध्नि समुदौहंस्ता मस्मै पुर मकुर्वंस्तद्यदस्मै
पुर मकुर्वंस्तस्मात् पुष्करं पुष्करत् † ह वै तत् पुष्कर

* 'उपदधाति'—इति क. ख ।

† 'पुष्करं पुष्करत्'—इति घ-पुस्तकपाठः, दृष्टश्च डा० वेबरमहोदयेनापि ।

मित्याचक्षते परोऽन्नं परोऽन्नकामा हि देवास्त-
द्यत् पुष्करपर्णं ऽउपदधाति य मेवास्यैत मापो रसः
समुदोहन्या मस्रौ पुर मकुर्व्वस्तस्मिन्नेवैन मेतत् प्रति-
ष्ठापयति ॥ १३ ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । असौ वा
ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायते वि सीमतः
सुरुचो व्वेन आवरिति मध्यं वै सीमेमे लोकाः
सुरुचो ऽसावादित्यो व्वेनो यद्वै प्रजिजनिषमाणो
ऽवेनत्तस्माद्देनस्तानेष सीमतो मध्यतो व्विवृण्वन्नु-
देति स बुध्या उपमा अस्य व्विष्ठा इति दिशो
वा ऽअस्य बुध्या उपमा व्विष्ठास्ता ह्येष उपवि-
तिष्ठते सतश्च योनि मसतश्च व्विवरितीमे वै
लोकाः सतश्च योनिरसतश्च यच्च ह्यस्ति यच्च न
तदेभ्य एव लोकेभ्यो जायते तिष्ठभोपदधाति
त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्यो-
क्तो बभूवुः ॥ १४ ॥

अथ पुरुष सुपदधाति । स प्रजापतिः सो-
ऽग्निः स यजमानः स हिरण्मयो भवति ज्योति-

वै हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतं हिरण्यममृतमग्निः
पुरुषो भवति पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥

यदेव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्व्विसस्ता-
द्रस्या तनुर्मध्यत उदक्रामत्तस्या मेन मुत्क्रान्तायां
देवा अजहुस्तं यत् देवाः समस्कुर्व्विस्तदस्मिन्नेताः
रम्यां तनुं मध्यतोऽदधुस्तस्या मस्य देवा अरमन्त
तद्यदस्यैतस्यां रम्यायां तन्वां देवा अरमन्त
तस्माद्द्विरस्यं हिरम्यं ह वै तद्विरम्यमित्या-
चक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मि-
न्नयमेतां रम्यां तनुं मध्यतो दधाति तस्या
मस्य देवा रमन्ते प्राणो वा ऽस्य सा रम्या
तनुः प्राणमेवास्मिन्नेतं मध्यतो दधाति ॥ १६ ॥

तं रुक्मं उपदधाति । असौ वा ऽथादित्य
एष रुक्मोऽथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः स
एष तमेवैतदुपदधाति ॥ १७ ॥

उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवा अत्रुवन् यदि
वा ऽद्रमावर्वाञ्चा उपधास्यामः सर्व्वमेवेदं प्रध-
क्ष्यतो यद्यु पराञ्चौ पराञ्चावेव तप्स्यतो यद्यु

सम्यञ्चावन्तुरैवैतावेतज्जगोतिर्भविष्यत्यधो ऽबन्योऽन्यत्
 हिंसिष्यत ऽद्विति तेऽर्वाञ्च मन्य मुपादधुः
 पराञ्च मन्यत् स एष रश्मिभिरर्वाङ् तपति रुक्मः
 प्राणैरेष ऊर्ध्वः पुरुषः प्राञ्च ऽमुपदधाति प्राङ्
 ह्येषोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताय ऽद्विति । हिरण्य-
 गर्भो ह्येष समवर्त्तताये भूतस्य जातः प्रतिरेक
 आसीदित्येष ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः प्रति-
 रेक आसीत्स दाधार पृथिवीं द्या मुतेमा मित्येष
 वै दिवं च पृथिवीं च दाधार कस्तस्रै देवाय
 हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्रै हविषा
 विधेमेत्येतत् ॥ १९ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवी मनु द्या मिति । असी
 चा ऽद्यादित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च
 स्कन्दतीत्यमू मित्तीमा मिमं च योनि मनु यद्य पूर्वं
 द्रुतीमं च लोक ममं चेत्येतद्यो यच्चेद् मेतर्हि
 चोयते युञ्चादः पूर्वं मचीयतेति समानं योनि
 मनु सञ्चरन्त मिति समानत् ह्येष एतं योनि मनु

सञ्चरति द्रुप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा
ऽग्नादित्यो द्रुप्तो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं
दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

हाभ्या मुपदधाति । द्विपाद्युजमानो यजमानो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतदुप-
दधाति । त्रिष्टुब्ध्यां त्रैष्टुभो ह्येप सादयित्वा
सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्धुः ॥ २१ ॥

अथ साम गायति । एतद्वै देवा ऽएतं
पुरुष मुपधाय * त मेतादृश मेवापश्यन्त्यैतच्छुष्कं
फलकम् † ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन् । उप तुज्जानीत यथास्मिन् पुरुषे
ञ्चीर्यं दधामिति तेऽब्रुवंश्चेत्यध्व मिति चिति
मिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथास्मिन् पुरुषे
ञ्चीर्यं दधामिति ॥ २३ ॥

ते चेतयमानाः । एतस्मान्मापश्यंस्तद्गायं-

* 'मुपधाय'—इति क ।

† 'फलकम्'—इति ग, 'फलकम्'—इति घ ।

स्तुदस्मिन् वीर्यं मदधुस्तथैवास्मिन्नयु मेतद्दधाति पुरुषे
 गायति पुरुषे तद्दीर्यं दधाति चित्रे गायति सुर्व्वर्षि
 हि चित्राण्यग्निस्तु मुपधाय न पुरस्तात् परी-
 यान्नेन्माय मग्निर्हि नसदिति * ॥ २४ ॥

अथ सर्पनामैरुपतिष्ठत † । इदमे वै लोकाः
 सर्पास्ते हानेन सुर्व्वेण सर्पन्ति यदिदं किञ्च सुर्व्वेषा
 मु हैष देवाना मात्मा यद्गिस्ते देवा एत मात्मान
 मुपधाय विभयुर्यद्द्वै न इमे लोका अनेनात्मना न
 सुर्पेयुरिति ॥ २५ ॥

तु एतानि सर्पनामान्यपश्यन् । तैरुपतिष्ठन्त
 तैरस्मा इदमल्लोका ‡ नस्थापयन्तैरनमयन्त्यदुनमय-
 स्तस्मात् सर्पनामानि तथैवैतद्यजमानो यत् सर्प-
 नामैरुपतिष्ठत इदमानेवास्मा एतल्लोकान्स्थापयती-
 माल्लोकान्नसयति तथो हास्यैत एतेनात्मना न
 सर्पन्ति ॥ २६ ॥

* '•हि नसदिति'—इति ग, घ ।

† '•रुपतिष्ठते'—इति क ख ।

‡ 'इदमाल्लोका—इति ग, घ ।

यद्देव सर्पनामैरुपतिष्ठत । ऽद्धमे वै लोकाः
 सर्पा यद्धि किञ्च सर्पत्येव तल्लोकेषु सर्पति
 तद्यत् सर्पनामैरुपतिष्ठते यैवेषु लोकेषु नाप्रा यो
 व्यहरो या शिमिदा तदैवैतत् सर्व्वं शमयति
 ॥ २७ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो * ये के च पृथिवी मनु ।
 ये ऽचन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति
 य ऽएवैषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्य एतन्नमस्करोति
 ॥ २८ ॥

या इपवी यातुधानाना मिति । यातुधान-
 प्रेषिता ह्येके दशन्ति ये वा व्वनस्पतीर॥एरनु + ये
 व्वावटेषु शिरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ये चैव
 व्वनस्पतियु सर्पा ये चावटेषु शिरते तेभ्य एतन्नम-
 स्करोति ॥ २९ ॥

ये व्वामी रोचने दिवो । ये वा सूर्यस्य

* 'सर्पेभ्यः । ये'—इति क, ख ।

† 'व्वनस्पतीरनु'—इति ख, 'व्वनस्पतीरनु'—इति ग, घ ए
 षुतीरनु'—इति च इटी वा० वेपरेश ।

रश्मिषु येषा मसु सदस्कातं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम
 इति यत्र-यत्रैते तुदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो
 नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवेनानेतन्नमस्का-
 रेण नमस्यति तस्माद्दु ह , नायज्ञियं ब्रूयान्न-
 मस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्
 तत् ॥ ३० ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते । वय इमे लोका अथो त्रिषु-
 दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएत-
 दिमांश्लोकानस्थापयत्यथो तावतैवैतदिदं सर्वं ए
 शमयति तिष्ठन्नपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका
 अथो तिष्ठन्वै व्यौर्यवत्तरः * ॥ ३१ ॥

अथैन सुपविश्याभिजुहोति † । आज्येन पञ्च-
 गृहीतेन तस्योक्तो वृश्चुः सर्वतः परिसर्पं सर्वाम्भ्य
 एवैन मेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥

यद्देवैन मभिजुहोति । एतद्दे देवा एत मा-

* 'व्यौर्यवत्तरः'—इति क ।

† 'जुहोति'—इति क ।

त्मान्मुपधायाविभयुर्यद्वै न इममिह रुचांसि
 नाष्टा न हन्युरिति तु ऽएतान् राक्षोघ्नान् प्रतिसरा-
 नपश्यन् कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वी मिति
 राक्षोघ्ना वै प्रतिसरास्तु ऽएतैः प्रतिसरैः सञ्चाभ्यो
 दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्टु ऽएत
 मात्मानं सुमस्कुर्वन्त तथैवैतद्यजमान एतैः प्रति-
 सरैः सञ्चाभ्यो दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा अपहृत्या-
 भयेऽनाष्टु ऽएत मात्मानं संस्क्रुते ॥ ३३ ॥

भाज्येन जुहोति । वृञ्चो वा ऽभाज्यं वृञ्चे-
 णैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति पञ्चगृहीतेन
 पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्तुधः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्वस्य मात्रा तावतैवैतद्रुचांसि
 नाष्टा अपहन्त्याग्नेयीभिरग्निवै ज्योती रक्षोहाग्नि-
 नैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति त्रिष्टुभिर्बृञ्चो
 वै त्रिष्टुब् वृञ्चेणैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति सर्वतः
 परिसर्पं सञ्चाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा
 अपहन्ति ॥ ३४ ॥

रश्मिषु येषा मप्सु सदस्कातं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम
 इति यत्र-यत्रैते तद्देवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो
 नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवेनानेतन्नमस्का-
 रेण नमस्यति तस्माद्दु ह नायज्ञियं ब्रूयान्न-
 मस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्
 तत् ॥ ३० ॥

विभिरुपतिष्ठते । वय इमे लोका अथो विहृ-
 दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मा ऽएत-
 दिमांश्लोकानस्थापयत्यथो तावतैवैतदिदृष्टु सर्व्वेण
 शमयति तिष्ठन्नुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका
 अथो तिष्ठन्वै व्यौर्यवत्तरः * ॥ ३१ ॥

अथैन मुपविश्याभिजुहोति † । आज्येन पञ्च-
 गृहीतेन तस्योक्तो वृश्चुः सर्व्वतः परिसुर्षु सर्वाभ्य
 एवैन मेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥

यद्देवैन मभिजुहोति । एतद्दे देवा एत मा-

* व्यौर्यवत्तरः इति क ।

† 'अजुहोति' इति क ।

त्मान्मुप्रधायाविभयुर्यद्वै न इममिह रुचांसि
 नाष्टा न हन्युरिति त एतान् राक्षोघ्नान् प्रतिसरा-
 नपश्यन् कृष्णप्व पाजः प्रसितिं न पृथी मिति
 राक्षोघ्ना वै प्रतिसरास्त एतैः प्रतिसरैः सञ्वाभ्यो
 दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा अपहत्याभये ऽनाष्ट एत
 मात्मान् संसुकुर्वन्त तथैवैतद्यजमान एतैः प्रति-
 सरैः सञ्वाभ्यो दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा अपहत्या-
 भयेऽनाष्ट एत मात्मान् संसुकुर्वन्ते ॥ ३३ ॥

आज्येन जुहोति । वृञ्चो वा ऽआज्यं वृञ्चे-
 णैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति पञ्चगृहीतेन
 पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चसुवः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैतद्रुचांसि
 नाष्टा अपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्वै ज्योती रक्षोहाग्नि-
 नैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति त्रिष्टुम्भिर्वृञ्चो
 वै त्रिष्टुब् वृञ्चेणैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति सर्वतः
 परिसर्पे सञ्वाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा
 अपहन्ति ॥ ३४ ॥

पश्चाद्गनेः प्राङ्मासीनः । अथोत्तरतो * दक्षि-
 णाय पुरस्तात् प्रत्यङ्ङथ जघनेन परीत्य दक्षि-
 णत उद्ङ्ङासीनस्तद्दक्षिणावृत्तञ्चि देवताथानुपरीत्य
 पश्चात् प्राङ्मासीनस्तयो हास्यैतत् प्रागेव कर्म कृतं
 भवति † ॥ ३५ ॥

अथ सुचा उपदधाति । बाह्व वै सुचौ बाह्व
 एवास्मिन्नेतत् प्रतिदधाति ते यत् सुचौ भवतः
 सुचौ हि बाह्व उद्द मेव कपुच्छल ‡ मयं दण्डो हे
 भवतो द्वौ हीमौ बाह्व पार्ष्वत उपदधाति पार्ष्वतो
 हीमौ बाह्व ॥ ३६ ॥

कार्पर्यमयी दक्षिणत उपदधाति । एतद्दे
 देवा अविभयुर्यद्दे नो यज्ञं दक्षिणतो रुक्षांसि
 नाष्टा न हन्युरिति तु एतत् रुक्षोहृणं व्वनस्पति
 मपश्यन् कार्पर्यं तु एतेन व्वनस्पतिना दक्षिणतो

* 'प्राङ्मासीनोऽथोत्तरतो'—इति ग ।

† 'भवति'—इति क ।

‡ 'कपुच्छल'—इति क, ख । 'कपुच्छल'—इति, 'कपुच्छल'—
 इति च पाठौ मा०-सम्मतौ इत्येव डा०-वैश्वरेय ।

रुचांसि नाष्टा अपहत्याभयेऽनाष्टु ऽएतं यज्ञं मत-
 न्वत तथैवैतद्यजमान एतेन व्वनस्पतिना दक्षिणतो
 रुचांसि नाष्टा अपहत्याभयेऽनाष्टु ऽएतं यज्ञं
 तनुत ऽआज्येन पूर्णा भवति व्वज्जो वा ऽआज्यं
 व्वज्जेशैवैतदक्षिणतो रुचांसि नाष्टा अपहन्ति
 ॥ ३७ ॥

अथौदुम्बरी मुत्तरत उपदधाति । जग्वै रुस
 उदुम्बर ऊर्ज्जं मेवास्मिन्नेतद्रुसं दधाति दक्षा पूर्णा
 भवति रुसो वै दधि रुस मेवास्मिन्नेतदुदधाति ॥ ३८ ॥

यद्देव सुचा ऽउपदधाति । प्रजापतेर्व्विस्रस्त-
 स्याग्निस्तेज आदाय दक्षिणाकर्षत् सोऽवोदर मद्यत्
 कृष्टोदरमत्तस्मात् कार्पर्योऽथास्येन्द्र ओज आदायो-
 ददुदक्रामत् स उदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥

तावन्नवीत् । उप मेतं प्रति म ऽएतद्वत्तं येन
 मे युव सुदक्रमिष्ट मिति ताभ्यां वै नौ सुर्व्वं मन्नं
 प्रयच्छेति तौ वै मा वाहू भूत्वा प्रपद्येथा मिति
 तथेति ताभ्यां वै सुर्व्वं मन्नं प्रायच्छत्तावेनं वाहू
 भूत्वा प्रापद्येतां तस्माद् वाहुभ्या मेवान्नं क्रियते

बाहुभ्या मद्यते बाहुभ्याऽ हि स सर्वं मन्त्रं
प्रायच्छत् ॥ ४० ॥

सु कार्पर्यमयी दक्षिणत उपदधाति । अग्नेष्टा
तेजसा सादयामीति * यदेवास्य तदग्निस्तेज आदाय
दक्षिणाकर्षत्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधात्यग्निर्मूर्द्धां दिवः
ककुदित्येष उ सोऽग्निर्गायत्या गायत्रोऽग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैना मेतदुपदधाति
घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै घृतं स्वेनैवैन † मेतद्
भागेन स्वेन रुसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥

अथौदुम्बरी मुत्तरत उपदधाति । इन्द्रस्य
त्वौजसा सादयामीति यदेवास्य तदिन्द्र ओज
आदायोदङ्ङुदक्रामत्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधाति भुवो
यज्ञस्य रुजसश्च नेतेत्येष उ स इन्द्रः सा यदाग्ने-
व्यग्निकर्म द्यथ यत्तिष्ठुप् त्रैष्टुभो होन्द्र ऐन्द्राग्नी-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैना मेतदुप-

* 'तिष्ठमादयामीति'—इति अ ।

† 'स्वेनैव'—इति अ ।

दधातीन्द्राग्नी वै सर्व्व देवाः सर्व्वदेवत्योऽग्नि-
 यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतदुप-
 दधाति दध्ना पूर्णा भवत्यैन्द्रं वै दधि स्वेनैवैन
 मेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४२ ॥

तावस्यैताविन्द्राग्नी ऽएव वाहू * । तावेनं तेजसा
 च व्वीर्येण च सह प्रपद्येते स सम्प्रत्युरः पुरुष †
 माकाश्व यत्नाभ्याप्नोति तदालिख्येने ऽउपदधात्येष
 हैतयोर्लोकः ‡ ॥ ४३ ॥

ते हैके तिरश्चा ऽउपदधति । तिर्यञ्चौ वा
 ऽद्रमौ वाहू § ऽइति न तथा कुर्यात् प्राच्यावेवो-
 पदध्यात् प्राङ् द्येषोऽग्निश्चीयतेऽथो ऽएव वै वाहू
 व्वीर्यवत्तरौ ते नानोपदधाति नाना सादयति
 नाना सूददोहसाधिवदति नाना हीमौ वाहू ॥
 ॥ ४४ ॥

* । 'वाहू'-इति क, 'वाहू'-इति ग, घ ।

† 'पुर एष'-इति ख ।

‡ 'हैतयोर्लोकः'-इति ग, घ ।

§ 'वाहू'-इति ख ।

तदाहुः † । नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्यादितौ
 वा ऽअस्य बाहू ये ऽएते सुचौ नेदतिरेचयानीति
 स वै कुर्यादिवैतौ वा ऽअस्य बाहू ऽअन्विते सुचा-
 वयो ऽएतौ पचावयो यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युप-
 धास्यन् भवति यान्स्तोमान् यानि पृष्ठानि यानि
 छन्दाण्येतयोरेव सा संस्कृतिरेतयोर्वृद्धिस्तस्माद्
 कुर्यादिवैतस्य पुरुषस्य बाहू † ॥ ४५ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४, १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ १ ॥

अग्निप्रहण-सत्यसामगान-पुष्करपर्षोपधानानि पूर्वध्विन् माह्वणे
 सहस्रेषु विहितानि , इदानीं तानि क्रमेण प्रपञ्चयति— “आत्म-
 चग्निं गृह्णीते चेष्यमित्यादिना † । ‘चेष्यन्’ चयनं करिष्यन्
 अर्घ्युः ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘अग्निं’ ‘गृह्णीते’ मन्त्रेण धारयेत् ।

• ‘तदाहुः’—इति छ , ‘तदाहुः’—इति ग , घ ।

† ‘बाहू’—इति छ ।

‡ का० धौ० ए० १० १. १० क ।

“आत्मनो वा इत्यादि । अध्वर्युः ‘आत्मनोऽधि’ अधिः पञ्च-
 म्यर्थानुवादी ; “अधिपरी अनर्थकौ”-इति * पाणिनिष्मरणात् ।
 आत्मनः सकाशात् खल्वध्वर्युः ‘एतं’ चित्वाग्निं ‘जनयति’ ।
 तथा सति लोकस्थितिरीदृशी , ‘यादृशात्’ यादृक्स्वरूपात् खलु
 मनुष्यादिशरीरात् गर्भो ‘जायते’, ‘सः’ ‘तादृक्’ तत्सदृश एव निष्प-
 द्यते ; सति ह्यग्निग्रहणे अध्वर्युरग्न्यात्मको भवति , तादृशादध्व-
 र्योर्जायमानयित्वाग्निरपि साक्षादग्निरूपो भवति । तस्मादात्म-
 न्यग्निग्रहणं कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥

अगृहीत्वा धयने दोष मुपन्यस्यति—“स यदात्मधिति । ‘सः’
 अध्वर्युः ‘यत्’ यदि आत्मन्यग्निग्रहणं मत्तत्वा ‘अग्निं चितु-
 यात्’, तदा देवरूपानापद्माश्वनुष्यशरीरमात्रात् मनुष्यात्मकं भेष
 ‘जनयेत्’ ; कारणानुरूपत्वात् कार्यस्येति भावः । कारणं हि
 शरीरं मनुष्यजातीयम् , अत एव ‘मर्त्यं’ मरणशीलम् अग्नग्रहण-
 पात्मकं मरणादिहेतुभूतपापसहितम् , तथाविधाज्जायमानोऽग्नि-
 रपि तादृश्रूपो भवतीति तात्पर्यार्थः ॥

सति त्वग्निग्रहणेऽभिहितदोषवैपरीत्यं भावः— “अथ यदेति ।
 “तदग्नेरेवेत्यादि । अग्निरूपादात्मनः सकाशाज्जनयन् ‘अग्निम्’
 एव ‘जनयति’ । अमृतरूपस्याग्नेर्धारणादध्वर्युरप्यमृतात्मकः । शिष्टं
 स्पष्टम् ॥ १ ॥

इत्यग्निग्रहणस्यावश्यककर्त्तव्यता मुपपाद्य समन्वयं तद्
 विधत्ते— “स गृह्णातीति । “मंथि गृह्णामीति † ग्रहण-

* पा० सू० १. ४. ६३ ।

† वा० सं० १३. १ ।

मन्त्रः । तत्र मयोत्पन्नच्छब्दवशादात्मन्यग्नेर्ग्रहणं निगदसिद्ध
मित्याह— “तदात्मन्नेवेति । ‘अग्ने’ चयनात् प्राक्काले । द्वितीय-
भाग मनुष्य, तस्य तात्पर्यं माह— “रायस्योपायेति । राय-
स्योपो धनसमृद्धिः, सुप्रजास्त्व’ शोभनपुत्रपौत्रादियुक्तत्वम्, शोभन-
वीर्ययोगः सुवीर्यम्, ‘तत्’ तेन मन्त्रभागेनोक्तलक्षणाः ‘सर्वाः’
‘आशिपः’ फलानि प्राक्कालि स्वीकरोति । तृतीयभाग मनुष्य
व्याचष्टे— “मा सु देवता इति । यद्यप्यमाणादेवताः ‘मा सु’ मा
मेव ‘सचन्तां’ मदीययज्ञं सेवन्ता मिति । एतेन मन्त्रभागेन देव-
ताना मप्यात्मनि ग्रहणं कृतं भवति । “तदात्किञ्चेत्यादि ।
‘तत्’ प्रागुक्तं ‘यत्’ किं अपि मन्त्रप्रतिपाद्यं रायस्योपादिक
मात्मनो जनयितव्यं मस्ति, तत् सर्वं मनेन मन्त्रेणात्मनि गृहीत
मेव भवतीति ॥

अग्निग्रहणश्च तिष्ठता कर्त्तव्य मिति स्थितिलक्षणं गुणं
विधत्ते— “स वै तिष्ठमिति * । चयनसमये तु उपवेशनम् †
तस्य विधत्ते— “अनूपविश्य चिनोतीति । यत्र यत्रेष्टका सुप-
दधाति, तं तं देवं गत्वा तत्कर्मोपे ‡; उपविश्य, चिनुयादित्यर्थः ।
एतदुभयं स्तोति— “पशुरेव इति । पशुरूपो हि ‘एवः’ अग्निः,
‘तष्मात्’ एव हि कारणात् गवादिनक्षत्राः ‘पशुः’ तिष्ठसेव गर्भं
धत्ते, ‘अनूपविश्य’ ‘विजायते’ प्रसूते । अतोऽग्निग्रहणं गर्भधारण-

* का० श्रौ० सू० १० ३. २७ म् ।

† ‘अयनसमये, नूपवेशनम्’—इति ज-पाठः ।

‡ ‘अतोऽ’—इति ज-पाठः ।

भूतत्वात् तिष्ठतैश्च कार्यम्, चयनन्तु प्रसवरूपत्वालुपविष्टेनेति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

अथ प्राग्विहितं सत्यसाम्नो गान मनूय स्त्रीति— “अथ सत्य मिति * । ‘एतत्’ एतस्मिन्नन्तरे खलु ‘देवा अनुवन्’, ‘अस्य’ अग्नेः ‘सत्यं’ सत्यफलसाधनं साम ‘मुखं करवाम’, तथाकरणाच्च ययं ‘सत्यं भविष्यामः’ सत्यभूताः सर्वदा बाधरहिताः स्याम । ‘नः’ अस्मान् ‘सत्यं’ सत्याभिमानिदेवता ‘अनुवर्त्यति’ अनुवर्त्तनं करिष्यति । तथा च ‘नः’ अस्माकं ‘सः’ तादृशः ‘कामः’ यज्ञफलरूपः ‘सत्यः’ यथार्थो भविष्यति, ‘यत्’ फलं कामयमाना ‘एतद्’ अग्निचयनात्मकं कर्म करिष्यामहे । ‘इति’— शब्दो देवानां कामपरिसमाप्तौ ॥ ३ ॥

“त एतदिति । एवं विचार्यते— ‘ते’ देवाः ‘एतत् सत्यं साम’ ‘पुरस्तात् अगायन्’ ‘तत्’ तेन सत्यसाम्नो गानेन ‘अस्य’ अग्नेः ‘मुखं’ ‘सत्यं मङ्गुर्वन्’ ततः ‘ते’ देवाः ‘सत्यं मभवन्’ नित्यत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । श्लाघ्यातप्राय मन्वत् ॥ ४ ॥

इत्थं परकृति मुपन्यस्य प्रकृति योजयति— “तथैवेति । यथा देवाः, ‘तथैव’ ‘एतद्’ एतर्हि ‘यजमानः’ ‘सत्यं साम’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि ‘गायति’ ‘इति’ ‘यत्’ अस्ति, ‘तत्’ तेन ‘अस्य’ वित्याम्नेः मुखं ‘सत्यं’ सर्वदा विद्यमानं ‘करोति’ । ‘सः’ यजमानः स्वयं मपि तथाकरणात् ‘सत्यं’ सत्यात्मको ‘भवति’ । गते मन्वत् ॥ ५ ॥

सत्यपदस्याभिप्रेत मय्य माविष्कुर्यन् प्रगंसति— “तद्यदिति ।
 ‘तत्’ तच्च तदुक्तविधं ‘यत् सत्यम्’, ‘आप एव तत्’ अथ मेव ३
 सत्यपदेनोक्त मित्यर्थः । अपां सत्यरूपता सुपपादयति—
 “आपो हीति । ‘हि’ यस्मात् प्रथमसृष्टत्वादापः सत्यात्मिकाः ,
 ‘तस्मात्’ ‘येन’ भूपदेनेन ताः ‘आपः’ ‘यन्ति’ गच्छन्ति, ‘तत्’ स्थानं
 ‘सत्यस्य’ उदकात्मकस्य ब्रह्मणो ‘रूप मिति’ ‘आहुः’ कथयन्ति
 ब्रह्मवादिनः । अपां प्रथमसर्गय स्मर्यन्ते— “अप एव ससर्जादी
 तासु वीर्यं भवाकिरत्”—इति १ । “अप एव तस्येत्यादि । अपां
 सत्यरूपत्वात् ‘तत्’ तेन सत्यसाम्प्रतीपतोगानेन ‘अस्य’ सर्वस्य जगतः
 अप एव ‘अयं’ सुखम् ‘अकुर्यन्’ देवा इत्यर्थः । अपर मयकरणस्य
 फल माह—“तस्मादिति । ‘तस्मात्’ उक्तहेतोः ‘यदेव’ खलु ‘आपः’
 वृथ्युत्पन्नाः ‘यन्ति’ प्रवहन्ति, ‘अयं’ अनन्तर मेव ‘इदं’ दृश्यमान
 मोपधिवनसत्यादिरूपं ‘सर्वं’ जगदुत्पद्यते । सर्वशब्दस्य सङ्कुच-
 हृत्तितां निराचष्टे— “यदिद मिति ॥ ६ ॥

पुष्करपर्णोपधानं विधाय स्तौति— “अथ पुष्करपर्ण
 मिति ३ । ‘अयं’-शब्दः सत्यसामगानानन्तर्यार्थः । “त मद्भ
 उपोदासुसं पुष्करपर्णे विवेदेति ५ अग्न्युपलभाधिकरणत्वस्य
 श्रुतत्वात् पुष्करपर्णस्याग्नियोनित्वम् ॥ ७ ॥

* ‘आप्तव मेव’—इति च, छ ।

† म० सं० १४० ८४० । तच्च ‘वीज भवात्कृत’—इति पाठः ।

‡ का० औ० सू० १७ ४. १ ।

§ पुरस्ताद् गतम् (७. १. २. १४—२०५ ए० १० घं०) ।

॥ ‘पुष्करपर्णस्य योनित्वम्’—इति च, छ ।

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णस्वाग्नियोनित्वं मनुवादपूर्वकं प्रति-
 पादयति— “यद्देवेति । “आपो वै पुष्कर मित्यादि । “पुष्करं
 सर्वतो मुख मित्यादि निगदप्रसिद्धियोतको * ‘वै’-शब्दः । ‘तासाम्’
 अपां प्रथमसूटानाम् ‘इयं’ पृथिवी ‘पर्णं’ पर्णस्थानीया ।
 एतदेव विशदयति — “यथा ह वा इति । ‘इदं’ ‘पुष्करपर्णं’
 पद्मपत्रं ‘यथा’ खलु ‘अप्सु’ ‘अध्याहितम्’ उपर्याश्रितं सत् दृश्यते,
 ‘एवम्’ ‘इयं’ पृथिवी ‘अप्सु’ उदकेषु ‘अध्याहिता’ उपर्याश्रिता
 वर्त्तते । अत एवोपरिष्ठात् “तद्यथा शर आसीत्क्षमहन्वत् सा
 पृथिव्यभवदित्याग्नास्ते † । अतः पुष्करपर्णसाम्यात् पृथिव्याः
 पुष्करपर्णत्वम् । “सियं योनिरित्यादि । यदिदं पृथिव्यात्मकं पुष्कर-
 पर्णं ‘सियं मग्नेर्योनिः’ उत्पत्तिकारणम् ; अत एव हि ‘इयं’
 पृथिवी कार्यकारणयोरभेदाच्चित्याग्निरूपेण वर्त्तते । एतत् तादात्म्यं
 सुपपादयति— “अस्यै हि सर्वोऽग्निधीयत इति । “वष्टार्यं
 चतुर्थी” ‡ । अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धिनीभिः § मृग्ययीभिरिष्ट-
 काभिः क्षत्रोऽग्निर्यतधीयते ॥ , अतः पृथिव्या अग्नेय तादात्म्य
 सुक्त मित्यर्थः । उदीरितरीत्या यतः पुष्करपर्णं पृथिवी , अत-
 स्तदुपधानेन ‘इमा मेव’ पृथिवी सुपहितवान् भवतीत्यर्थः ॥

अथैतस्योपधानस्य सत्यसामानन्तर्यं मनूय स्तीति— “ता

* ‘निषण्डुप्रसिद्धियोतको’—इति च, छ ।

† का० १०, प्र० ४, वा० ८, क० २ दृश्यम् ।

‡ पा० २, ३, ६२ सू० १ वा० ।

§ ‘सजाग्रतम्’—इति अ-पाठः ।

॥ क्षत्रोऽग्निर्यतधीयते ।—इति अ-पाठः ।

मनन्तर्हिता मिति । 'सत्यात्' सत्यसामगानात् 'अनन्तर्हिताम्' अथवहितां 'तां' पुष्करपर्णेष्टका सुपदध्यात्, 'तत्' तेनानन्तर्हितत्वेन 'इमा' पृथिवी 'सत्ये प्रतिष्ठापयति' । 'तस्मात्' एव खलु 'इयं' पृथिवी 'सत्ये' ब्रह्मणि अपूर्वोपाधिके 'प्रतिष्ठिता' दृश्यते । "तस्माद्विय मिति । 'उ'-शब्दोऽवधारणे । यस्मात् सत्ये प्रतिष्ठिता, 'तस्मात्' एव कारणात् अधिकरणाधिकर्तव्ययोरभेदोपचारेण 'इय मेव', पृथिवी 'सत्यम्' । सत्यरूपता सुपदादयति— "इयं हीति । 'एषां' पृथिव्यन्तरिक्षद्युनोकानां मध्येऽपि 'इय मेव' खलु पृथिवी 'अहातमाम्' प्रत्यक्षतमाम्, अपारोक्ष्येणावभासमाना * दृश्यते, तस्मादस्याः सत्यरूपत्वं बोद्धव्यम् । "किमेत्तिदृश्यघादिति † आम्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

अथ तस्मिन् पुष्करपर्णोपधाने मन्त्रं ‡ विधाय पदशो व्याचष्टे— "अपाम्पृष्ठ मसीति § । "अपात् हीय मिति । 'इयं' पृथिवी उपर्यवस्थानात् 'अपां' पृष्ठवत् 'पृष्ठम्' अतो हे पुष्करपर्ण ! त्वम् 'अपाम्' उदकानां 'पृष्ठ मसि' पृष्ठभागे भवसि । "योनिर्हीय मिति । चित्यस्याम्नेः 'योनिः' पृथिवी ; इष्टकोपादानत्वात् । हे पुष्करपर्ण ! त्वम् 'अम्नेः' तादृशी 'योनिः'

* अपारोक्ष्येण वर्तमाना—इति ज-पाठः ।

† पा० छ० ५. ४ ११ ।

‡ का० औ० सू० १६. २. २३ ।

§ "अपाम्पृष्ठ मसि योनिरप्येः मसुद ममितः पिन्वमानम् ।

वर्द्धमानो 'महा' या च पुष्करे दिवो मन्त्रया वरिष्ण्या प्रथस्व"—इति वा० सं० ११. २६ ।

असीति प्रथमपादार्थः । “समुद्रो हीमा मिति । ‘इमां’ पृथि-
 धीम् ‘अभितः’ सर्वतः , पृथिव्याः सर्वासु दिक्षु ‘समुद्रः’ ‘पिन्वते’
 सिञ्चति । “पिबि सेचने”-इति * धातुः । महच्छब्दस्य व्याख्यानं
 ‘महीयस्व’-इति । “महोड् वृषी”-इति † धातुः , कण्डादिः ।
 “अनुविमार्ष्टीति । चतुर्थपादावसाने पुष्करपर्णं सुपदधानः तस्या-
 नुनोम्येन विमार्जनं कुर्यात् । “असौ वा आदित्य इत्यादि , चतुर्थ-
 पादव्याख्यानम् । “नो हेत मन्य इति । ‘दिवोऽन्य’ द्युलोकव्यति-
 रिक्तोऽन्यः ‘वरिमा’ भाववाचिना तद्वान् लक्ष्यते , उरतरः पदार्थः ।
 ‘एनम्’ अग्निं ‘नो’ खलु ‘यन्तु मर्हति’ । तथाच “दिवो मात्रया
 वरिष्णा”-इति “इत्यन्भावे वृतीया”-इति‡ व्याख्यातं भवति ; अतो-
 ऽय मर्थः सम्यदत इत्याह—“दौर्भूत्वेति । हे पुष्करपर्ण ! त्वं ‘द्वीः’
 द्युलोको ‘भूत्वा’ ‘एनम्’ अग्निं ‘यच्छ’ यमय ‘इति’ तात्पर्यार्थः ॥

छन्दोद्वारेणैतत् प्रशंसति— “स्वराजोपदधातीति । उत्तरार्धे
 वैराजपादाभ्यां हे अक्षरे अधिके, तदाधिक्यं स्वराडाख्यस्य छन्दसो
 लक्षणम् ; “द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ”-इति-§-स्मरणात् । स्वायत्तं
 राजति ईष्टे इति स्वराट्, स्वतन्त्रेश्वरः , तस्य कर्म ‘स्वाराज्यम्’ ;
 ‘अपां’ सम्बन्धि यत् स्वाराज्यं तदेव पुष्करपर्णम् ; अतस्तस्य
 स्वराजोपधानं युक्तं मिति भावः । “सादयित्वेत्यादिकं प्राशु-
 ळार्थम् ॥ ८ ॥

* धा० भ्वा० प० ५८८ ।

† “महीड्, पूजायाम्”-इति क० व्या० ३२ धा० ।

‡ पा० मू० २ ३. २२ ।

§ पि० छ० सू० १५० ४४० ऋचयम् ।

प्राकाशात्मना सुतस्य पुष्करपर्णस्य मध्ये सूर्यमण्डला-
त्मना ध्यातव्यस्य रुक्मस्योपधानं विधत्ते— “अथ रुक्म मिति ३ ।
‘अथ’-शब्दः पुष्करपर्णोपधानानन्तर्यार्थः । रुक्मस्यादित्यात्म-
कत्वं सुपवादयति— “एष होमा इति । ‘एषः’ एव परिदृश्य-
मानः, ‘हि’ ‘असौ’ ‘आदित्यः’ ‘इमाः सर्वा प्रजाः’ ‘अतिरोचते’ ।
अतो रोचत इति व्युत्पत्त्या रुच-धातोः पचाद्यचि रोच इति तस्य
नामधेयं सम्पद्यते, तदेव पारोक्ष्येण रुक्म इति ब्रुवते ; परोक्ष-
प्रियत्वाद्देवाना मित्यर्थः । रुक्मस्य प्रकृतिद्रव्य माकृतिविशेष-
पञ्च दर्शयति— “स हिरण्यमय इति । ‘सः’ रुक्मः सुवर्णमयः
कार्यः । दाण्डिनायनादिशब्दे † निपातनाम्नयटि हिरण्यशब्द-
स्याख्यकारलोपः । ‘परिमण्डलः’ वर्तुलाकृतिः । ‘एकविंशति-
निर्वाधः’ एकविंशतिसङ्ख्याकैः पुलकैर्युक्तः कार्यः । “तस्योक्त
इति । ‘तस्य’ एकविंशतिसङ्ख्यायोगस्य “द्वादशमासाः पञ्चर्षव
इत्यादिना सुतिः प्रागान्त्रातेत्यर्थः ३ । उपधानसमये निर्वाधाना
मधोभागेऽवस्थानं यथा भवति तथा कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
“अधस्ताद्विर्वाध मिति ५ । तस्य कारणं माह— “रश्मयो-वा
एतस्येति । सूर्यमण्डलस्याधस्ताद् भागे हि रश्मयो निः-
सरन्ति, अतो रश्म्यात्मकानां निर्वाधानां अधस्ताद् भागे कारणं
युक्तं मिति ॥ १० ॥

* का० श्रौ० सू० १०. ४. ७ ।

† पा० सू० ६. ४. १०४ ।

‡ इत्था० १. १. ३ (इभा० ८६८) नटशम् ।

§ का० श्रौ० सू० १०. ४. ७ २५ ।

१० तस्य पुष्करपर्णमध्ये उपधानं विधत्ते—“तं पुष्करपर्णे इति ० ।

पुष्करपर्णस्य योनिरूपत्वं प्रागुक्तम् * ॥ ११ ॥

प्रकारास्तरेण पुष्करपर्णे रुक्मोपधानं स्तौति—“यद्देवेति ।
‘प्रतिष्ठा’ आस्यदम् । तद्रूपतां पुष्करपर्णस्योपपादयति—“इयं
वै पुष्करपर्ण मिति । ‘यो वा अस्या मित्यादि । ‘यः’ खलु
‘अस्यां’ पृथिव्याम् ‘अप्रतिष्ठितः’ प्रतिष्ठितो न भवति , ‘सः’ दूर-
देशे ‘सन्’ वर्त्तमानः ‘अपि’ ‘अप्रतिष्ठितः’ प्रतिष्ठारहितो निरा-
सम्बन्धः ‘एव’ भवति । यद्येव माकाशे वर्त्तमानस्य सूर्यस्य
पृथिव्या मनवस्यानादितेन पुष्करपर्णे उपधानेन ‘एवं’ रुक्मरूप
मादित्यम् ‘एतम्’ ‘अस्यां’ पृथिवीरूपाया मेव ‘प्रतिष्ठायां’
‘प्रतिष्ठापयति’ ॥ १२ ॥

एतदेव रुक्मोपधानस्य पुष्करपर्णाधिकरणत्व माख्यायिकया
पुष्करनामनिर्वचनेन प्रतिष्ठारूपतां भुवन् स्तौति—“यद्देव
पुष्करपर्ण इत्यादिना । ‘नास्तुपि’ न खल्वह मथापि इव
महिंसिप मिति विपर्यस्तमतिः सन्नित्यर्थः । सः ‘इन्द्रः’ अन-
न्तरम् ‘अपः प्राविशत्’ । ‘ताः अत्रवीत्’ अहं इवाद् ‘विभेमि’
विभ्यतो मम ‘पुरम्’ भयरहित भावासस्थानं हे ‘आपः ! यूयं
‘कुरुत’ । आपयैतद्वचः श्रुत्वा ‘यः’ स्वकीयो ‘रसः’ प्रातिस्त्रिकः
‘भासोत्’, ‘त मूर्ध्नि समुद्रीहन्’ उदक्षिपन् । त मेव रसं पुष्करपर्णा-
क्षना परिणतं निवासस्थान मकुर्वन् । यस्मादेवं पूः अक्रि-
यत , ‘तस्मात्’ तस्य ‘पूष्करम्’-इति नाम सम्पत्तम् । पूः क्रियते

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ३ ।

† इहैव सप्तमकाण्डीभाष्यं द्रष्टव्यम् (२४८-४९०) ।

“यद्वा इति । यस्मात् कारणात् ‘प्रजिजनिपमाणः’ प्रज-
नितुं प्रादुर्भवितुं मुदेतु मिच्छन्, ‘घवेनत्’ कान्तियुक्तोऽभ-
वत्, ‘तस्मात्’ वेनति दोष्यत इति ‘वेन.’ इति सूर्यस्य नाम सम्प-
न्नम् । अत एव यास्कोऽप्याह अ— “वेनी वेनतेः कान्ति-
कर्मणः”—इति * ।

इत्थं पदार्थानुक्ता वाक्यार्थं माह— “तानेव इति ।
‘तान्’ सुरुच्-शब्दाभिधेयान् पृथिव्यादिलोकान् ‘एषः’ सूर्यः
‘सोमतः’ मध्यतो ‘व्यावः’ व्याहृणोत्, उदयेन प्रकाशितवान् ।
हृणोतेर्लुङि “मन्त्रे घवेत्यादिना च्चेर्लुक् †”, “छन्दस्यपि दृश्यते”—
इत्याडागमः ‡ । एतस्य पदस्योक्तार्थपरतां व्याचष्टे— “विहृ-
ण्वमुदेतीति । तृतीयपाद मनुष्य व्याचष्टे— “स बुध्ना इति ।
तुभ्यो मूनम्, तन्न भवाः ‘बुभ्या.’ पादाः । ते च ‘अस्य’ सूर्यस्य
दिगात्मकाः; रश्मिप्रसरणहेतुत्वात् । ‘ताः’ बुभ्यशब्दाभिधेया दिशः
‘उप’ समीपे स्वगतिभेदेन निर्मितोत इति ‘उपमाः’ सूर्यः । तथा
‘ताः’ दिशोऽनुलक्ष्य ‘वितिष्ठते’ विविधं पूर्वपधिमादिदिग्भेदहेतु
त्वेनावतिष्ठत इति । ‘विष्ठा.’ तिष्ठतेः, “भातो मनिचिति §
विच् । एवभूत. सूर्यः ‘सतः’ लोकत्रयात्मकस्य भावरूपस्य,
‘असतः’ अभावात्मकस्य ‘च’ ‘योनिम्’ उत्पत्तिस्थानं ‘विषः’ विहृ-

* निघ० १० ४ १ ।

† पा० सू० २ ४ ८० ।

‡ पा० सू० ६ ४ ७३ ।

§ पा० सू० ३ २ ७४ ।

ष्योतिः । सदसच्छब्दयोर्भावाभावपरतां व्याचष्टे— “यच्च द्यक्षि
यच्च नेति * ।

छन्दोदारेण प्रशंसति— “त्रिष्टुभेति । “त्रैष्टुभो ह्येष
इति । “गायत्री वै पृथिवी, त्रैष्टुभ मन्तरिक्ष मित्यादि-
श्रुतेः । द्वितीयस्थानत्वाच्चान्तरिक्षस्य त्रिष्टुप्सम्बन्धः । तत्र
सञ्चरन् । त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रेण सहोत्पत्तेश्च † इन्द्रात्मक एष
सूर्योऽपि ‘त्रैष्टुभः’ । “सादयित्वेत्यादि व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

रक्षमध्ये हिरण्यमयपुरुषस्योपधानं विधत्ते— “अथ पुरुष
मिति ‡ । “स प्रजापतिरित्यादि । ‘सः’ उपधेयः पुरुषः
‘प्रजापतिः’ स्थूलप्रपञ्चाभिमानिविराडात्मकः, स एवाग्निः
सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानिहिरण्यगर्भात्मकः, यजमानस्य तद्रूपप्राप्तेः
यजमानात्मज्ञोऽपि § स इत्यर्थः । तस्य हिरण्यविकृतित्वं
विधाय स्तौति— “स हिरण्यमय इति । “ज्योतिर्वा इति ।
भास्वररूपोपेतत्वात् ज्योतिरात्मकं हिरण्यम् । तथा अत्य-
न्ताग्निसंयोगोऽपि समुच्छित्तिविरहात् ‘अमृतं’ अमरणस्वभावं
‘हिरण्यम्’ । चीयमानोऽग्निरपि एतदुभयात्मक इति (तस्य)
हिरण्यमयत्वं युक्तमित्यर्थः । पुरुषरूपता मनुद्य प्रतिपादयति—
“पुरुषो भवतीति । ‘हि’ यस्माच्चित्याग्निरूपेण संस्कर्त्तव्यः प्रजा-

* वा० भं० ११. ४ ।

† ते० भं० १. १. ४ दृष्टयम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १०. ४ १ ।

§ यजमानोऽग्निः—इति ज-पाठः ।

पतिः पुरुषविधः, तत्प्रतिरूपत्वाद्दिरण्यस्योपधेयस्य पुरुषाङ्कति-
र्युक्त्वर्थः ॥ १५ ॥

एतदेव पुरुषोपधानं मनूय मनःप्राणाद्यात्मकसूक्ष्मशरीर-
स्थापनरूपेण स्तौति— “यद्देवेति । “प्रजापतेर्विस्रस्तादित्यादि ।
प्रजापतिर्हि पुरा विस्रस्तशरीरोऽभूत्, तथाविधात् तस्मात्
‘रम्या’ रमणीया ज्ञानक्रियाशक्तिरूपा सूक्ष्मा ‘तनूः’ ‘मध्यतः’
शरीरमध्यात् ‘उदक्रामत्’ उड्ङ्गं निरगमत् । ‘तस्याम्’ ऊर्ध्वं
निष्क्रान्तायां सत्याम् ‘एनं’ प्रजापतिं चक्षुराद्यभिमानिनः ‘देवाः’
आदित्यादयः ‘भ्रजहुः’ भ्रत्यजन् । “ओ हाक् त्यागी”-इति *
धातुः । ‘तं’ तथाविधं प्रजापतिं ‘देवाः’ तत्पुत्राः ‘यत्र’ यस्मिन्
प्रदेशे ‘समस्कुर्वन्’ चित्वाग्निरूपेण संस्कृतवन्तः । “अडभ्यासव्यवा-
येऽपीति † कात् पूर्वः सुट् । ‘तत्’ तत्र ‘अस्मिन्’ प्रजापती ‘एतां’
निष्क्रान्तां रम्यां तनूं ‘मध्यतः’ ‘अदधुः’ स्थापयाञ्चक्रुः । ‘अस्य’
‘प्रजापतेः’ ‘तस्यां’ तन्वां पुरा निष्क्रान्ता इन्द्रियदेवताः ‘अरमन्त’
पुनः प्रविश्यातिष्ठन्नित्यर्थः ॥

उक्तार्थोपजीवनेन द्दिरण्यनामनिर्वचनं करोति— हितायां
स्थापितायां ज्ञानक्रियाशक्त्युपेतत्वेन रमणीयायां यस्माद् ‘देवा अर-
मन्त’, ‘तस्मात्’ हितेऽस्मिन् रमत इति व्युत्पत्त्या द्दिरण्य मिति
नाम सम्पन्नम्, तदेव पारोक्ष्येण द्दिरण्य मित्युच्यते । ष्टयोदरा-
दित्वात्तद्रूपसिद्धिः । अत एव “द्दिरण्यं कस्मादिति प्रकम्योक्तं
यास्तेन— “द्दितरमणं भवतीति वा”-इति ‡ ॥

* धा० जु० प० ८ ।

† मा० ६ १. १४० भू० वा० १ ।

‡ निर० ३. १. १ ।

एवं पुराकल्प मभिधाय प्रकृते योजयति— “तथैवास्मिन्नि-
त्यादिना । ‘अयं’ यजमानः । शिष्टं स्पष्टम् । का पुनरसी रम्या
तनू रिति ता माह— “प्राणो वा अस्येति । प्राणापानादिष्व-
हृत्थात्मकः क्रियाशक्तवात्मकः ‘प्राणः’, ‘अस्य’ प्रजापतेरेव ‘रम्या
तनूः’ अतस्तत्स्थापन मेव कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तस्य पुरुषोपधानस्याधारविशेषं विधाय स्तौति— “तं
रुक्म इति । यो रुक्मः पुष्करपर्णे उपहितः * , तस्य मध्ये ‘तं’
हिरण्यमयं पुरुष सुपदधात् । आदित्यमण्डलात्मको हि ‘एष
रुक्मः’ आदित्यमण्डलमध्ये यो हिरण्यमयः पुरुष आस्ते ।
अत एव श्रूयते— “य एष अस्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
दृश्यते , हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात् सर्व एव
सर्वर्णः”—इति † । एष एवोपधीयमानो हिरण्यमयः पुरुषः ;
रुक्मरूपे आदित्यमण्डले ‘त मेव’ पुरुष सुपहितवान् भव-
तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्रोपधाने पुरुषस्योपरिमुखत्वं विधत्ते— “उत्तान सुप-
दधातीति । एतदेवोपरिष्ठात् मुखत्वं मास्यायिकया प्रति-
पादयति— “एतद्दे देवा इत्यादिना । ‘यदि’ खलु ‘इमो’
रुक्मपुरुषो ‘अर्वाशो’ अधोमुखो ‘उपधास्यामः’, उभयोस्तेजसोः
संसृष्टत्वेन प्रवनतरी अधोमुखं ‘सर्वं निवेदं’ जगत् ‘प्रधत्तः’
प्रदग्धं करिष्यतः ।

* “रुक्मश्च यः कल्पे प्राग् धृतः”—इति कर्त्तव्यायः । का- मी-
मू० १६ ५. १ दृश्यम् । इत्यापि षष्ठ्यात् ५. १. २ (भा० ७०१८) ।
† शाब्दोक्तं वा० ३. ६ ६ ।

एतद्दीपपरिहारार्थं 'यदि' खल्वेती 'पराक्षी' पराक्षुखी
 उपधास्यामः, तथा सति 'पराश्चावेक' पराक्षुखावेव सन्ती
 'तस्यतः' सूर्यमण्डलात् ये उपरितना लोकाः, तत्रैव सूर्यप्रकाशः
 स्यात्, न त्वधस्तानेषु लोकेष्वित्यर्थः । 'प्रघट्यतः'-इति प्रपूर्वाद्
 दृष्टतेर्लटः सत्रादेशः † । 'तस्मात्'-इति "तप सन्तापे"-इत्य-
 चात् ‡ । यदि तर्हि 'सम्यक्षी' परस्वराभिमुखी ती रुक्मपुरुषी
 उपदध्यात्, तदा एती 'अन्तरैव' एतयोर्मध्ये एव तदीयं
 'ज्योतिर्भविष्यति', तथा च ध्यवधानादुपरितनानधस्तानां लो-
 कान् न प्रकाशयेताम् † । 'अथो' अपि च 'अन्योन्यं हिंसिष्यतः'
 रुक्मस्य ज्योतिषा पुरुषज्योतिः प्रतिहन्येत । तेन च रुक्म-
 ज्योतिरिति परस्परं हिंसेदित्यर्थः । कथं तर्हि तावुपधेया-
 विति, तत्राह— "तेऽर्वाञ्च मिति । 'ते' देवाः 'अन्य मेकं' सूर्य-
 मण्डलात्मकं रुक्मम् 'अर्वाञ्चम्' अधस्तादिर्वाधम् 'उपादधुः' ।
 'अन्यं' पुरुषं 'पराक्षम्' पराक्षुखं उत्तानम् 'उपादधुरित्यनुपदधुः ।
 यस्मादेवं तस्मात् 'एवः' मण्डलात्मकः सूर्यो 'रश्मिभिः' किरणैः
 अर्वाञ्च' अधोमुखः 'तपति' । स 'एवः' रुक्मात्मकः । 'एवः'
 प्राणात्मको मण्डनान्तर्गती 'पुरुषः' प्राणिनां 'प्राणैः' सह 'जहुः'
 वर्त्तते । अत एवान्यत्रात्रातम्— "योऽसौ तपद्बुदेति, स सर्वेषां
 भूतानां प्राणानादायोदेतीति ॥

तस्य प्राक्षुखत्वं विधाय स्तौति— "प्राश्च मिति । त

• "दृष्ट भस्मोकरणे"—इति अ० प० ६६१ घा० ।

† अ० प० ६८५ घा० ।

‡ प्रकाशयेत् इति ञ ।

सुत्तानं पुरुषं 'प्राञ्चं' प्राङ्मुखं सुपदध्यात् । 'हि' यस्मात् 'एयः' प्राङ्मुखः प्राक्शिरस्कः 'चीयते' तस्माद्धिरण्यपुरुषस्यापि तथात्वं युक्तम् । पुष्करपर्णोपधानं प्रस्तुत्य , एतत् सर्वं कात्यायनोऽप्यसूचयत्— "तस्मिन् रुक्म मधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञान मित्युत्तानं प्राञ्चं हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भं इति"—इति * । हिरण्यगर्भो द्रुपयस्कन्देति दाभ्या मृग्भ्यां हिरण्यपुरुषं सुपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥

प्रथमां पादशोऽनूद्य व्याचष्टे— "हिरण्यगर्भं इत्यादिवा † । हिरण्यगर्भो ह्येष इति । 'एयः' हिरण्यपुरुषः सूर्यमण्डनान्तर्वर्ती 'हिरण्यगर्भः' । अपञ्चीकृतभूततत्कार्याभिमानो परमेश्वरो हि हिरण्यगर्भः । स च हिरण्यमण्डमध्ये गर्भवदवस्थानाद्धिरण्यगर्भं इत्युच्यते ॥

अथ मयः— 'अपे' सृष्ट्यादौ हिरण्यगर्भाख्यः प्रजापतिः, प्रथमं 'प्रावर्त्तत' प्रथमगरीरी जात इत्यर्थः । अत एवान्यत्र त्र्युयते (?)— "स वै गरीरी प्रथमः , स वै पुरुष उच्यते इति ‡ । "एयं ह्यस्येत्यादि । 'एयः' खलु हिरण्यगर्भः 'अस्य सर्वस्य' भूतभौतिकात्मकस्य कृत्स्नस्य जगतः 'जातः' जातावस्य एव सन् 'एकः' असाधारणः 'पतिः' नियन्ता 'प्रासीत्' । "एयं वै दिवश्चेत्यादि । 'एयः' खल्व्यादित्यात्मको हिरण्यगर्भो 'दिवं' दुर्लोकं 'पृथिवीं' भूमिं 'च' प्रकाशनवर्षणादिव्यापारेण 'दाधार' धृतवान् । "कश्चै

* का० श्री० सू० १० ४ २, ३ ।

† वा० मं० १३ ४ ।

‡ मां० पृ० १४ १४ ।

देवायेति । किंशब्दादिह निरुक्तानिरुक्ततरस्यजगदात्मकत्वाद्
इदं रूप इति निर्वक्तुं मगम्य । प्रजापतिरेवोच्यत इत्याह—
“प्रजापतिर्वैक इति ॥ १८ ॥

द्वितीया मृच मनूय व्याचष्टे— “द्रुस्यस्कन्देति * । “असौ वा
इत्यादि । द्रवानुदविन्दून् किरणैः स्नाति भक्षयतीति ‘द्रुसोऽसावा-
दित्यः’ । ‘स दिवश्च पृथिवीं च’ ‘स्कन्दति’ गच्छति शोषयति वा ।
“स्कन्दिर् गतिशोषणयोः”—इति † धातुः । स्कन्दनप्रकारविशेष
मभिनयेन दर्शयति— “इत्यमू मितिमा मिति । ‘इति’ अनेन
उर्ध्वगमनप्रकारेण ‘अमु’ दिवं व्याप्नोति । ‘इति’ अनेन प्रका-
शेण अधोमुखैः किरणैः प्रकाशनेन ‘इमां’ पृथिवीं व्याप्नो-
तीत्यर्थः । द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे— “इमं च योनि
मिति । ‘इमश्च’ आहवनीयास्यं योनिम्, ‘यश्च पूर्वः’ चित्तो
गार्हपत्यास्यः, तदुभयं चावापृथिश्चात्मक ममावादित्यो व्याप्नोति
‘इति’ ‘एतत्’ अर्थपरतां व्याचष्टे । “लोकद्वयरूपता मुक्ता
चित्तिद्वयरूपता माह— “अथो इति । अपि च ‘एतर्हि’
एतस्मिन् समये ‘यदिदं चोयते’ आहवनीयास्यं ‡ स्थानम्,
‘यथादः’ विश्रक्तः § गार्हपत्यास्यं स्थानं ‘पूर्वं मचीयत’,
एतदुभयं हिरण्यपुरुरूपः सूर्यो व्याप्नोतीत्यर्थः । तृतीय
पाद मनूय व्याचष्टे— “समानं योनि मिति । “समानं

* वा० सं० १३ ५ ।

† भा० प० ६०६ धा० ।

‡ ‘आहवनीयास्य’—इति ज पाठः ।

§ नास्म्येतन्न पद ज-पुञ्जके ।

द्वेष इति । 'एषः' सूर्यः 'समानम्' एकविधम् 'एतं'
 'योनिं' स्थानम् 'चतु'-लक्ष्य 'सञ्चरति', प्राच्यां दिशि उद्यत्
 एकेनैव मार्गेण प्रतिदिवसं सञ्चरतीत्यर्थः । चतुर्थपाद मनूद्य
 व्याचष्टे— "द्रष्टुं" लुप्तोमीति । तं सञ्चरन्तं 'द्रष्टुं' प्राच्यां
 दिश्युद्यन्तम्, तद्वतिरिक्तासु सप्तसु दिक्षु 'लुप्तोमि' प्रतिष्ठाप-
 यामि । सञ्चरे चनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् * , "कर्मप्रवचनीययुक्ते"
 -इति † 'होवा'-शब्दात् द्वितीया ॥ २० ॥

मन्वदित्व मनूद्य स्तौति— "हाभ्यां मिति ‡ । व्याख्यातचर
 मेतत् ॥

मन्वगतच्छब्दोद्दारेण स्तौति— "त्रिष्टुभ्या मिति । चादि-
 त्यस्य वैष्टुभत्वं प्राक् प्रतिपादितम् । सादयित्वेत्यादिकं प्रागु-
 क्तार्थम् ॥ २१ ॥

पुरुषोपधानाद्भवेन सामगानं विधत्ते— "अथ साम-
 गायतीति § । 'अथ'-शब्दो हिरण्यपुरुषोपधानानस्त्यर्थे ।
 तस्य सामगानस्य पुरुषगतवीर्योपादानहेतुत्व माख्यायिकया
 प्रतिपादयति— "एतद्वा इत्यादिना । एतस्मिन् खलु संमये
 'देवाः' 'पुरुषं' हिरण्यमम् 'उपधाय' 'तम्' पुरुषम् 'एतादृशम्'
 एवंप्रपम् 'एव' 'अपश्यत्' । कौट्य मिति तदाह— "यथै-
 तदिति । 'यथा' खलु 'एतत्' 'शुक्लं' नीरसं 'फलकम्' काष्ठ-
 मयम्, तदन्विर्वीर्यं मेवापश्यन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥

* पा० छ० १. ४ २० ।

† पा० छ० १. २. ८ । ‡ वा० मं० १४. ४, ५ ।

§ का० यौ० छ० १०. ४. ४ ।

“तेऽब्रुवन्निति । ‘ते’ देवाः अन्योऽन्यम् ‘अब्रुवन्’—
‘यथास्मिन्’ पुरुषे ‘वीर्यं’ प्राणादिलक्षणं ‘दधाम’ स्थापयाम,
तत्रकारं हे देवाः । यूपम् ‘उपजानीत’ । एव मालोच्य ‘ते’
देवाः पुनः ‘अब्रुवन्’ उपज्ञाहेतुत्वेन ‘चेतयध्व मिति’ । एतद्
वाक्यं श्रुतिः स्वयं व्याचष्टे— “चिति मिच्छतेति । चितिः
अत्र ज्ञानविशेषः । किमर्थं चेतयध्व मिति प्रार्थ्यते ? इत्या-
शङ्क्य तस्य प्रयोजनं सुक्तम्— “तदिच्छतेति । यथा खलु
अस्मिन् शुक्लफलकवस्त्रोरसे पुरुषे वीर्यं स्थापयाम, तं सुपाय
मिच्छतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

“ते चेतयमाना इति । एवं परस्परं मालोच्य ‘चेतयमानाः’
मीमांसमानाः ‘ते’ देवाः वीर्याधानार्थम् ‘एतत् सामापयन्’,
दृष्ट्वा च ‘तत्’ साम ‘अगायन्’, तेन च ‘अस्मिन्’ हिरण्यपुरुषे
‘वीर्यम्’ अस्थापयन् ॥

इत्थं सामगानस्य वीर्याधानहेतुता माख्यायिकया प्रति-
पाद्य, तद्वष्टान्तेनेदानीं मपि पुरुषे सामगानस्य तद्हेतुतां
माह— “तथैवास्मिन्निति । यथा देवास्तथैव ‘अयं’ यजमानः ।
सिद्धं मन्यत् ॥

“पुरुषे गायतीति । ‘पुरुषे’ अन्वारब्धे सति तत् साम-
गातथ्यम् । ‘तत्’ तथा सति तस्मिन् हिरण्यपुरुषे सामलक्षणं
‘वीर्यं’ स्थापितवान् भवति । “चित्ते गायतीति । चित्रलिङ्गके
मन्त्रे “चित्त्वं देवानां मित्वादिक्के ॥ तदुक्तं कर्कभाष्ये— “पुरुषे

चित्रे साम गायतीति कात्यायनेन पुरुष इति सप्तमीनिर्देशा-
 टालब्धे पुरुषे चित्रे चित्रलिङ्गके * मन्त्रे साम गायति"—इति † ।
 "सर्वाणि होत्यादि । लोके यावन्ति हि 'चित्राणि' विचित्र-
 रूपाणि सन्ति, तत् सर्वसमुदायरूपः चित्यः 'अग्निः'; अत-
 यित्रे गानं युक्त मिति । "त उपधायेत्यादि । 'तं' हिरण्य-
 पुरुषम् 'उपधाय' 'न पुरस्तात् परीयात्' पूर्वस्यां दिशि नाति-
 क्रमेत् ‡ । परिगमने हि 'अयम्' अग्निः 'मा' मां 'नेत्' नैव
 'हिनसत्' हिंस्यात्, बाधेत । हिनस्तेलेंटि अडागमः § ॥ २४ ॥

अथ यजमानकर्तृकं पुरुषस्योपस्थानं विधत्ते— "अथ
 सर्पनामैरिति । "नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्याद्याः सर्पनामास्या
 मन्त्राः ॥ । सूत्रितं हि— "उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्वि-
 तोति ¶ । अथैतत् सर्पनामभिरुपस्थानं लोकत्रयस्थापनहेतुत्वेना-
 स्यादिकया प्रतिपादयति— "इमे वै लोका इत्यादिना ।
 'यदिदं' लोकत्रयवर्त्ति किं मपि प्राणिजात मस्ति, 'अनेन
 सर्वेण' सह पृथिव्यादयः 'ते लोकाः सर्पन्ति' । तस्मात् सर्पण-
 निमितात् सर्पशब्दाभिधेया लोका इत्यर्थः । तथा चित्याग्नि-

* 'चित्रलिङ्गके "कायानश्चिवः"—इत्यस्याम्"—इति च सप्त इति; ।

म च मन्त्रः वा० सं० २० ३६ ।

† का० श्रौ० सू० १० ४ ४ भाष्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १० ४ ५ ।

§ पा० सू० ३ ४ ०, १ १. ४४, ३ ४ १०, ३ ४ १४ ।

¶ वा० सं० १३ ६—८ ।

१ का० श्रौ० सू० १० ४ ६ ।

रिति 'यत्' अस्ति, 'एतः' एव खलु सर्वेषां 'देवानाम्' 'आत्मा';
 अतः 'ते देवाः' 'एत मात्मानं' हिरण्यपुरुष सुपधाय 'अवि-
 भयुः' भयं प्राप्ताः । "यद्देन इत्यादिना भयस्वरूपप्रतिपादनम् ।
 यदि खलु 'मः' अस्माकम् 'अनेनात्मना' सह 'इमे लोका न सपैयुः'
 (॥२५॥), तर्ह्यस्मदीयस्यात्मनो लोकसम्बन्धविरहादाश्रयो न स्यादि-
 त्येवं भोताः 'ते देवाः' 'एतानि' नमोऽस्वित्यादीनि 'सर्पनामानि'
 'अपश्यन्' । दृष्ट्वा च 'तैः' उपस्थानं कृतवन्तः । तेन चीपस्थानेन
 'अस्मै' हिरण्यपुरुषरूपायामने 'इमान्' पृथिवीत्यादि-'लोकान्'
 'अस्थापयन्', 'तैः' लोकैरेनम् 'अनमयन्' वशीकृतवन्तः । "यद-
 नमयन्निति, सर्पनामाख्यानिर्वचनम् । सर्पणां नमनहेतुत्वाच्च
 सर्पनामानीत्यर्थः । "तथैतदित्यादिना आख्यायिकया सिद्धान्त-
 र्थस्य दार्ष्टान्तिके योजनम्, तच्च व्याख्यातप्रायम् । "तथी
 ज्ञास्येति । सर्पनामभिरुपस्थाने सति 'अस्य' यजमानस्य 'एते'
 लोकाः 'एतेन' चित्वाग्निरूपेण आत्मना 'न सर्पन्ति', किन्त्वव-
 सिष्ठस्त इत्यर्थः ॥ २५, २६ ॥

सर्पनामभिरुपस्थानं मनूय प्रकारान्तरेण श्लोति— "यद्दे-
 वेति । यदिदं किञ्च स्यात्वरजद्रमात्मकं प्राणिजातमस्ति, 'तत्'
 सर्वम् 'एषेव लोकेषु' 'सर्पन्ति' अस्ति । सर्पणाधिकरणत्वात्
 सर्पा लोकाः । 'तत्' तथा सति सर्पनामाख्यैर्मन्त्रैः 'उपतिष्ठते'
 इति यदस्ति, 'तत्' तेन 'एषेव लोकेषु' वर्त्तमानं नाष्टादिकं
 शमयति । 'नाष्टा' नागकारिणी आसुरी प्रजा, 'व्यहरः' व्यधन-
 शीलो दम्बशूकादिः, 'ग्रिमिदा' विपहेतुर्नूताठयिकादिः ॥ २० ॥

तत्र प्रथमं सर्पनाममन्त्रं मनूय तात्पर्यं व्याचष्टे—

“नमोऽस्वित्यादिना * । “य एवैश्विति । ‘एषु एव त्रिषु लोकेषु’ ‘ये’ सर्पणशीला दन्द्शूकाद्याः प्राणिनः, ‘तेभ्य एतत् नमस्करोति’ इति मन्त्रस्य तात्पर्यार्थः । “पृथिवी मन्विति । मन्त्रे षनोः कर्मप्रवचनोयत्वम् । मन्त्रार्थो निगदसिद्धः ॥ २८ ॥

द्वितीयं मन्त्र मनूय व्याचष्टे— “या इषव इति । “यातुधान-प्रेयिता इति । यातुधानैः राघसैः प्रेयिताः खलु ‘णके’ सर्पाः ‘दशन्ति’ खादन्ति । “दंश दंशमे” †, “दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति ‡ ननोपः । अतस्ते ‘यातुधानानाम्’ ‘इषवः’ वाणाः, इंद्रग्विधाद्य ‘ये’ सर्पाः, ‘ये वा वनस्पतीरसु’ अशुलस्य वनस्पतिषु वर्त्तन्ते । ‘अवटेषु’ विलेषु गिरते ये सर्पाः, ‘तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः’-इत्यनेन मन्त्रेण नमस्कारः क्रियत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तृतीयं सर्पनाम मन्त्र मनूय मन्त्रत्रयतात्पर्यं व्याचष्टे— “ये यामोति । सर्वत्र ‘वा’-शब्दार्थः । ‘दिवः’ द्युलोकस्य सम्बन्धिनि ‘रोचने’ रोचमाने स्थाने, ‘ये’ यामी सर्पाः ‘सूर्यस्य रश्मिषु’ च वर्त्तन्ते, ‘येषां’ सर्पाणाम् ‘असु’ उदकमध्ये ‘सदः’ सदनं स्थानं ‘जतम्’ अस्ति, ‘तेभ्यः सर्वेभ्यो नम इति’ ।

“यत्र-यत्रेत्यादि, मन्त्रत्रयतात्पर्यकथनम् § । ‘यत्र यत्र’ द्वे ‘एते’ सर्पन्ति वर्त्तन्ते, ‘तत्’ तत्रैव ‘एभ्यः’ सर्वेभ्यो नम इति । त्रिष्वपि मन्त्रेषु पठितानां नमः-शब्दानां सङ्गहाया पुनरुक्तिः— ‘नमो

* वा० भं० १३. ६ ।

† ‘न-लोपे मञ्जिष्ठाहवर्णाद् भादेरेव यच्छणम्’-इत्यादिद्वीचिणः ।

‡ वा० छ० ६. ४. २५ ।

§ वा० भं० १४. ६-८ ।

नम इति'-इति । पुनःपुनर्नमःशब्दप्रयोगेण 'एतन्नमस्करोति' । नमस्कारं स्तौति— "यज्ञो वै नम इति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो 'यज्ञः' । स यथा देवानां प्रीतिकरः, तदन्नमस्कारोऽपीति तस्य यज्ञात्मकता । तथा च यज्ञात्मकेनैव नमस्कारेण 'एनान् सर्पान् 'नमस्यति' पूजयति । नमसः पूजाया प्रथं "नमो वरिव इति * कश्च । प्रासङ्गिकं किञ्चिदाह— "तस्मादिति । यस्मादेवं नमस्कारप्रतिपादको नमःशब्दोऽपि यज्ञात्मकः प्रयुष्यते, तस्मादेव कारणात् 'अयश्चियं' यज्ञानर्घं हे देवदत्त ! नमस्तुभ्य मित्येवं 'न ब्रूयात्' । तस्य वचनस्य यश्चियत्वं भाविष्करोति— "यथा हैन मिति । 'यथा' खलु 'एनम्' अतिथिं ब्रूयात् "यज्ञस्त्रे" कल्पितः 'इति', 'तादृक् तत्' सदृशमेव तत् नमस्त इति वचनम् ॥ ३० ॥

मन्त्रस्य त्रिसहस्रं सुपजीव्य † स्तौति— "विभिरुपतिष्ठत इति ‡ । 'त्रय इमे लोकाः' पृथिव्यादयः, अतस्तत्सहस्रया मन्त्रत्रिंश्व मित्यर्थः । "अथो त्रिष्टदग्निरित्यादिना मन्त्रत्रित्वस्य प्रयोजनान्तरप्रतिपादनम् । "त्रिष्टदग्निरित्यादि, प्राग् व्याख्यातम् । "तावतेवाध्मा इति । 'अध्मै' हिरण्ययपुरुषाय 'तावता' तस्याग्नेः परिमाणेनैव 'इमान् लोकान्' 'एतत्' एतेनोपस्थानेन 'स्थापयति' । 'अथो' अपि च 'तावता' तत्परिमाणेनैव 'इदं' 'सर्वं' जगत् तेनोपस्थानेन 'शमयति' ॥

* पा० सू० ३ १. १६ ।

† वा० मं० १३ ६-८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७ ४ ६ ।

तच्चोपस्थानं तिष्ठता कर्त्तव्य मिति स्थितिगुणं विधाय स्त्रीति—
 “तिष्ठन्नुपतिष्ठत इति । ऊर्द्धाकारिणावस्थानात् ‘तिष्ठन्तीषः’ खलु
 ‘इमे लोकाः’, ‘अथो’ अपि च उपविष्टात् पुरुषात् ‘तिष्ठन्’
 खलु पुरुषो ‘वोर्यवत्तरः’ अतिशयितवोर्यवान् । तस्मादुपस्थानस्य
 तिष्ठत्वानृतकता युक्त्यर्थः ॥ ३१ ॥

अभिहोमं विधत्ते— “अथैन मिति । उपस्थानानन्त-
 र्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः । ‘एनं’ द्विरण्मयपुरुषम् ‘अभिजुहोति’
 अभितः सर्वासु दिक्षु उपरि होमेन सस्क्रुर्यात् । तद्व्यं
 विधत्ते— “आज्येनेति । आहुतिपञ्चकार्यं पञ्चगृहोत मास्यं
 सुवि गृहीत्वा, तेनाभिजुहुयादित्यर्थः † । “तस्योक्त इति ।
 ‘तस्य’ पञ्चसहस्रायुक्तत्वस्य स्थायको वाक्यशेषः प्रागाज्जात
 इत्यर्थः ॥

“सर्वतः परिसर्प मिति । ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘परिसर्प’
 परिसृज्य तां तां दिशं परिक्रम्य । “आभीक्ष्ण्ये षामुल् च” ‡ । परि-
 सर्पणस्य प्रयोजनं माह— ‘सर्वाभ्य इति । ‘सर्वाभ्यो दिग्भ्यः’
 सकाशात् ‘एनं’ पुरुषम् । गतं मन्यत् ॥ ३२ ॥

मन्त्रविध्यर्थं मनुवदति— “यद्देवैन मिति । “क्षण्य
 पाज इत्याद्यान् † राक्षोघ्नान् पञ्च मन्त्रान् विधातु मास्थ्या-
 यिका माह— “एतद्दे देवा इति । “यद्दे न इम मिति । ‘नः’

* का० श्रौ० सू० १७ ४ ७ ।

† पा० सू० ३० ४ ३२ ।

‡ या० चं० १६ ६-१७ ।

अकारकम् 'इमम्' आत्मानम् 'इह' अग्निववसरे 'नाद्राः रक्षांसि'
 'यत्' येनोपायेन न हन्युः', स उपायः क इति विचारितवन्त
 'इत्यर्थः । "राक्षीघ्नान् प्रतिसरानिति । राक्षसान् प्रति अस्त्र-
 रूपेण सरन्ति गच्छन्ति इति 'प्रतिसराः' कणञ्च पाज इत्याद्या
 मन्त्राः * । अत एव रक्षीहननसम्बन्धात् 'राक्षीघ्नाः' ; 'वै'-शब्दः
 प्रसिद्धौ । सा च "अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैरित्यादिमन्त्रवर्णा-
 दवसेया * । "तथैवैतदित्यादिना । उक्तार्थदृष्टान्तमुखेनाभिहीम-
 मन्त्रविधिः । मन्त्रद्वारा रक्षीहननहेतुतां प्रतिपाद्य द्रव्यमुखे-
 भापि तत् प्रतिपादयति— "वक्षो वा इति । "घृतं खलु
 वै देवा वक्षं कृत्वा सोम मघ्नन्ति † ‡ तैत्तिरीयके प्रसिद्धं
 घृतस्य वक्षरूपत्व मत्र 'वै'-शब्दो द्योतयति । यदा आग्-
 ण्यग्निज्वालाहेतुत्वात् वक्षत्वम् । "पञ्चर्षवः संवत्सर इति ।
 हेमन्तशिशिरयोः समासाभिप्रायेण § । "तावतैवैतद्रक्षांसीति ।
 यत्परिमाणविशिष्टचित्योऽग्निः , तावत्परिमाणेन 'एतद्' एतेन
 कर्मणा 'नाद्रा रक्षांसि' नाशयति । मन्त्रदेवताद्वारेण प्रशंसति—
 "आग्नेयीभिरिति । अग्निदेवता यासां ता आग्नेय्यः , "अग्ने-
 र्दंक्" ॥ , "टिड्ढाणञ्"- इति ॥ डीप् ॥

* वा० सं० १३ २—१३ ।

† अ० सं० ४ ४. १ ।

‡ ति० सं० ६ २ २ ७ ।

§ ऐ० ब्रा० १. १. १ दृष्टव्यम् ।

॥ पा० छ० ४. २. ३३ ।

॥ पा० छ० ४ १. १५ ।

हृन्दोहारेण स्तौति— “त्रिष्टुब्भिरिति । “वच्चो वै त्रिष्टु-
विति । इष्ट्रेण सहोत्पन्नत्वाद् वीर्योप्रेतात्, प्रजापत्यवयवा-
दुत्पत्तेश्च त्रिष्टुभो वचत्वम् ॥

परिसर्पणप्रकारं विधित्तुर्विहितं परिसर्पणं मनूय स्तौति—
“सर्वतः सरिसर्पं मिति । उक्तार्यं मेतत् ॥ ३४ ॥

“पश्चादग्नेरित्यादिना परिसर्पणं प्रकारो निरूप्यते । ‘अग्नेः’
प्रथमं ‘पश्चात्’ प्रतोच्या दिशि प्राङ्मुख उपविष्टः सन्, प्रथमेन
मन्त्रेण पुरुषं अभिञ्जुहोति । अद्योत्तरभागे दक्षिणामुख उप-
विष्टः सन्, द्वितीयेन मन्त्रेणाभिञ्जुहोति । ‘अथ पुरस्तात्’
प्राच्यां दिशि प्रत्यङ्मुख उपविष्टः सन्, तृतीयेन मन्त्रेण ।
‘अथ’ यथेतं प्रतिनिहत्य ‘जघनेन परीत्य’, पुरुषस्य पश्चाद्-
भागेन परिक्रम्य, ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां दिशि सदङ्मुख
उपविष्टः, चतुर्थेन मन्त्रेणाभिञ्जुहोति । “तद्दक्षिणाहृदिति † ।
एवं क्रियमाणे सति होमस्य प्रादक्षिण्येन हस्तिरूपपद्मा
भवति । ‘तत्’ खलु प्रादक्षिण्यं ‘देवता’ देवसम्बन्धिनि
कर्मणि योग्यम्, ‘अथ’ अनन्तरम् ‘अनुपरीत्य’ दक्षिणदिक्प्रका-
शात् प्रतीचीं दिशं गत्वा, तत्र ‘प्राडासीन.’ पञ्चमेन मन्त्रे-
णाभिञ्जुहुयात् ‡ । तथैव सति हि ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एतत्’
अभिहोमाख्यं ‘कर्म’ प्रागपवर्गं ‘कृतं’ ‘भवति’ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

* इष्ट्रेण पुरस्तात् (३५०८० १३ पं०) दृश्यम् ।

† का० श्री० सू० १० ४ ८ ।

‡ का० श्री० सू० १० ४ ८. १० ।

सुचोत्पधानं विधत्ते— “अथ सुचाविति * । तत् प्रशंसति
— “वाङ् वा इति । “सुहृदक्षिणो हस्तः, उपभृत् सव्यः”
— इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः † सुचोर्बाहुरूपता । तथा सति
‘एतत्’ सुशुपधानेन ‘अस्मिन्’ हिरण्यपुरुषे ‘वाङ् एव’
‘प्रतिदधाति’ सन्दधाति । सुचोर्बाहुरूपताप्रसिद्धि मभिनयेन
दर्शयति— “इद मेवेति । ‘इद मेव’ हस्ताय प्रत्यतिरूपेण ‡
दृश्यमानं ‘कपुञ्जलम्’ § सुगयस्यानीयम् । ‘अयम्’ एव बाहुः
‘दण्डः’ सुक्दण्डः ; अतः सुयूपता अनयोः प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः ।
द्वित्व मनुष्य स्तौति— “हे भवत इति । दक्षिणोत्तरपार्श्वयो-
स्तदुपधानं विधत्ते— “पार्श्वत इति । तत्र हेतु माह—
“पार्श्वतो हीति ॥ ३६ ॥

तत्र दक्षिणपार्श्वे उपधेयायाः सुचो वृक्षविशेषं विधत्ते—
“कार्मर्यमयो मिति ॥ । कार्मर्यवृक्षेण निर्मिता सुक् कार्मर्य-
मयो । सुचक्षत्पङ्कतिता माख्यायिकया प्रतिपादयति— “एतद्वा
श्रुत्यादिना । “वनस्पति मपश्यन्निति । कार्मर्याख्यं वनस्पति
मिति सम्बन्धः । सिद्ध मन्यत् । सुच आज्येन पूरणं विधाप्य
स्तौति— “आज्येन पूर्णा भवतीति ॥ ३७ ॥

उत्तरपार्श्वे उदुम्बरवृक्षकृतायाः सुच उपधानं विधत्ते—

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ११ ।

† तै० ब्रा० ३. ३. १ ।

‡ ‘सुदिरूपेण’—इति ञ-पाठः ।

§ ‘कपुञ्जलं’—इति ञ पाठः ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ४. १२ ।

“अथौदुम्बरी मुत्तरत इति * । “जग्वा इत्यादि , प्रागुक्तार्थम् ।
उपधानसमये दधा तस्याः पूरणं विधाय स्तौति— “दधा पूर्णा
भवतीति । “रसो वै दधीति । पयस ओषधिसाररसात्मकत्वाद्
दध्नोऽपि रसात्मकत्वम् ॥ ३८ ॥

सुचोरुपधान मनूद्य तयोर्वाङ्मूरुपतां वक्तुं तावत् तदुपादा-
नयोर्दृश्ययोस्तपति माह— “यद्देवेत्यादिना । विश्विष्टावयवस्य
‘प्रजापतेस्तेजः’ ‘आदाय’ गृह्णित्वा ‘अग्निः’ दधिपतः ‘अक्षयत्’
अनेपोत् । ‘सः’ अग्निः अथ अग्निन् कार्ण्यं हचे ‘उदरमत्’ उक्त
मरमत् , सुख मवाप्सीदित्यर्थः । “यत् कृष्टेत्यादिना कार्ण्य-
नामनिरुक्तिः । कृषेर्धातोः रसेह कार्ण्यं गृह्णन्निष्पत्तिर्वर्ण-
विकारेण दृष्टव्या । ‘अथ’ अग्निगमनान्तरम् , ‘अथ’ विस्त-
स्तावयवस्य प्रजापतेः सम्बन्धि ‘ओजः’ धान्तरं वीर्यं ‘इन्द्रः’
‘आदाय’ स्तोत्राय ‘उदङ्’ उत्तरामुखः सन् उत्तरभागे ‘उद-
क्तामत्’ । उत्क्रम्य ‘सः’ ‘उदुम्बरः’ ह्यो जातः ॥ ३९ ॥

“ताम्रवीदिति । ततः ‘तौ’ अग्नीन्द्रो प्रजापतिः ‘अन्नधीत्’ । ‘मा
उपेत’ मा सुपगच्छतम् , ‘एतत्’ मदीय मङ्गं ‘प्रतिघ्नन्’ पुनःसम्भा-
नेन संस्क्रुतम् । ‘वेन’ कारणेन ‘ने’ मदीयशरोरात् ‘युव मुदक्रमि-
ष्टम्’ । ‘इति’-शब्दः प्रजापतिवाक्यपरिसमाप्तौ । “ताभ्या मित्यादि,
तयोरग्नीन्द्रयोर्वाक्यम् । “युष्मदक्षदोः पृथीचतुर्वीद्वितीयास्थयोः”
-इति † अतुर्थ्यन्तस्याथ ‘नो’-भावः । हे प्रजापते ! ‘ताभ्यां’ खलु

* का० श्रौ० सू० १७ B. १३ ।

† पा० सू० ८. १. २० ।

आवाभ्यां 'सर्वं मन्त्रं प्रयच्छ', तर्ह्यावा त्वा सुपगच्छावेति । पुनः प्रजापतिरब्रवीत्— हे अग्नीन्द्री । युवां 'बाहू भूत्वा' मां 'प्रय-
येथां' प्रयियतम् 'इति' । 'तौ' अपि 'तथा' अशु 'इति' ब्रूताम् ।
एवं तौ वशीकृत्य प्रतिज्ञातप्रकारेण 'सर्वं मन्त्रं 'ताभ्या' प्रजापतिः
'प्रायच्छत्' । 'तौ' अयग्नीन्द्रौ 'बाहू' इत्यौ 'भूत्वा', 'एनं'
प्रजापतिं 'प्रापयेतां' प्राप्तवन्तौ । 'हि' यस्मात् प्रजापतिरुत्क्रमेण
'सर्वं मन्त्रम् प्रायच्छत्', तस्मादेव कारणादयनिष्यादन मन्त्रादनञ्च
बाहुकरणकं लोके दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इत्थं कार्शर्यौदुम्बरयोस्तत्पत्तिम्, अग्नेरिन्द्रस्य च बाहु-
रूपताञ्च प्रतिपाद्य, तदुपजीवनेन आग्नेयमन्त्रेण कार्शर्य-
मय्या उपधानं विधत्ते— "स कार्शर्यमयी मिति । यत्
तेज आदाय अग्निर्निरगात्, ते अग्नेः सम्बन्धिना प्रजापति-
शरीरतेजसा त्वां सादयामीति मन्त्रार्थः * । "तदग्निमेतदिति ।
'तत्' तेन मन्त्रेण 'एतत्' तेजः 'अग्निम्' चित्वाग्निरूपे प्रजा-
पतौ 'प्रतिदधाति' सन्दधाति । अथ तदग्निमेव कार्शर्यमय्यु-
पधाने मन्त्रान्तरं मपि दर्शयति— "अग्निर्मूर्ध्वेति † । 'एष
उ सोऽग्निरिति । 'सः' प्रतिपाद्यो यः 'अग्निः', 'एषः' चित्त्वोऽग्नि-
रेवेत्यर्थः ॥

अस्य मन्त्रस्य छन्दोऽनूद्य स्तौति— "गायत्रेयति । उप-
दधादिति शेषः । "गायत्रोऽग्निरित्यादि गतम् । घृतेन पूरणं
मनूद्य स्तौति— "घृतेन पूर्येति । घृतस्याग्नेयत्वं प्रागुक्तम् ॥ ४१ ॥

* वा. सं. १३ १३ २ । ।

† वा. सं. १३ १४ ।

एवं दक्षिणभागे कार्श्रयंमय्युपधानं मुक्ता तथैवोत्तर-
 भागे श्रीदुस्वर्युपधानं मिन्द्रदेवत्येन यज्ञुपा कर्त्तव्यं मित्याह—
 “अथीदुस्वरी मिति † । निगदसिहोऽर्थः । ‘अस्मिन्’ श्रीदु-
 स्वर्युपधाने मन्त्रान्तरं विधत्ते— “मुवो यज्ञस्येति ‡ । “एष
 उ स इन्द्र इति । ‘एषः’ खलु चित्योऽग्निः ‘सः’ प्रसिद्धो
 मन्त्रपतिपाद्यः ‘इन्द्रः’ । “सा यदित्यादि । ‘सा’ मुवो यज्ञ-
 स्येति ऋक्, यस्मात् ‘आत्येयी’ अग्निदेवताका, तस्मादिदम्
 अग्निकर्मः सम्पन्नम् । कथं तर्हि तस्या ऐन्द्रे श्रीदुस्वरीमुगु-
 पधाने विनियोग इत्यत्राह— “अथ यत् त्रिष्टुभिति । यस्मात्
 सा ऋक् त्रिष्टुप्छन्दस्का, तस्मादैन्द्रे कर्मणि विनियोक्तु
 मर्हति । यस्मादिन्द्रस्त्रिष्टुप्छन्दसा सहोत्पन्नः †, अभिधया
 वृत्त्या छन्दोदारेण च मन्त्रस्योपाधिसिद्धं मिन्द्राग्निदेवता-
 कत्वं प्रशंसति— “ऐन्द्राग्नोऽग्निरिति । एतदेव विद्वेषोति—
 “इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्याधिपतित्वात् सर्व-
 देवतात्मत्वम्, अग्नेरपि सर्वान् देवान् प्रति हविषो वहनात्
 सर्वदेवतात्मकता । यद्वा, इन्द्रस्य प्राथम्यादग्नेरमभावित्वात्
 तदन्तवर्त्तिनः सर्वे देवा इति इन्द्राग्न्योः सर्वदेवतात्मकत्वम् ।
 “अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या
 देवताः”—इत्यनेन ‡ समानन्यायात् । चित्याग्निश्च सर्वदेवत्यः,
 सर्वदेवताप्रोतिकरः । “यावानग्निरित्यादि, गतम् ॥

• का० श्रौ० सू० १०. ४. १३ ।

† वा० सं० १३. १५ ।

‡ तै० सं० ७. १. १. ४ ।

दधा पूरणं मनुष्यं स्तौति— “दधा पूर्णेति † । “इन्द्रं वा इत्यादि । ‘इन्द्रम्’ इन्द्रदेवत्वं खलु ‘दधि’; दर्शयागे इन्द्रं प्रति दधौ इविद्येन दीयमानत्वात् । अत एव दर्शयाग-विधिः श्रूयते— “इन्द्रं दध्यमावास्याया मिति ‡ । “स्वेन रसे-नेति । इन्द्रस्य स्वकीयो रसः साम्नाय्यम् । इववधानन्तरं शरी-राग्निर्गतस्य, पृथिव्या मीषधिवीरुदात्मना परिणतस्य, पशुभि-र्भक्षणेनात्मन्याहृतस्य, इन्द्रसम्बन्धिनी वीर्यस्यैव पयोरूपेण परि-णामात्तद्विज्ञतिभूतं दध्यपि परम्परया इन्द्रस्य स्वकीयो रसः । एतत् श्रुत्यन्तरे— “इन्द्रस्य इवं जघ्नुप इन्द्रियं वीर्यं मित्यादिना प्रपञ्चितम् † । ‘प्रोषाति’ तर्पयति । ‘प्रोञ् तर्पणे”—इति ‡ धातुः ॥ ४२ ॥

“तावस्यैतावित्यादि । ‘सो’ तथाविधो ‘एतो’ ‘इन्द्राग्नी’ एव ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘वाह’ अभूताम् । भूत्वा च ‘तौ’ तेजसा अग्निसम्बन्धिना प्रकाशेन, इन्द्रसम्बन्धिना ‘वीर्येण’ ‘च’ ‘सह’ ‘प्रपद्येते’ प्राप्तः । सुचौरुपधाने च स्थानविशेषे माह— “स सम्प्रतोति ॥ । ‘सः’ अध्वर्युः उपहितस्य हिरण्यपुरुषस्य ‘उरः सम्प्रति’ उरःप्रदेशेन समानं सुचौ उपदध्यात् । तत् कथं मिति चेत् उच्यते— तं ‘पुरुषम्’ ‘आकाशम्’ अभिज्ञाय ‘यत्र’

* का० श्री० सू० १०. ४. १३ ख ।

†, ‡ तै० मं० १. ५. ३. ३, ५ ।

‡ का० उ० २ धा० ।

‡ का० श्री० सू० १०. ४. १० क ।

यस्मिन् स्थाने उपहितं सुगृह्यम् , तदुरःप्रदेशम् 'अभ्याप्नोति' ;
 'तत्' तत्र 'पालिष्य' चिह्नं कृत्वा , 'एने' सुची उपदधात् * ।
 'एवः' य उरोदेशः स खलु 'एतयोः' बाहुसंस्तृतयोः 'लोकः' स्थान
 मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तयोस्तिर्यगथतयोपधानं पूर्वपक्षयति— "ते द्वे इति ।
 'तिर्यगौ' तिर्यगणे , 'तिर्यगौ वा' इति † ; तत्रोपपत्ति कथनम् ।
 तदेतत् प्रतिषिध्य प्रागग्रत्वं सिद्धान्तयति— "न तथा कुर्या-
 दित्यादिना । तत्रोपपत्तिं कथयति— "प्राङ् छेप इति ।
 प्राक्शिरस्कः खलु 'एयोऽग्निधीयते' तदवयवयोर्बाहुसंस्तृतयोः सुचो-
 रपि प्रागग्रतैव युक्तेति भावः । 'अयो' अपि च 'एवं' प्रागग्रौ
 प्रसारितावैव खलु 'बाहू' 'वीर्यवत्तरौ' अतिशयेन वीर्यवन्तौ ‡ ।
 स्थापनसादनाधिवदनामां पृथक्तां विधाय स्तौति— "ते नानोप-
 दधातीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ४४ ॥

एतस्योपहितस्य हिरण्यपुरुषस्य सुगृह्यतिरिक्ताबाहुकरणं
 पूर्वपक्षयति— "तदाहुनेतस्येति । 'एतस्य' उपहितस्य हिर-
 ण्यपुरुषस्य । "एतौ वा अस्येति । 'ये एते सुची' उपहिते,
 ते च खलु 'अस्य बाहू' सुगृह्यतिरिक्ताबाहोरपि करणे अधि-
 काङ्क्षता स्यात् ; 'नेत् अतिरेचयाजि' नैयातिरिक्तं करवाणीति
 पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । "स वै कुर्यादेवेत्यादिः , सिद्धान्तः । 'सः'
 खलु अश्वर्युः सुगृह्यतिरिक्तावपि पुरुषस्य बाहू 'कुर्यादेव' । तत्र

* का० श्रौ० सू० १०. ४. १०. ४३ ।

† का० श्रौ० सू० १०. ४. १४ ।

‡ 'अतिशयेन वीर्यवन्तौ'—इति च-पाठः ।

हेतु माह— “एतौ वा अस्येति । ‘अस्य’ पुरुषस्य सम्बन्धिनौ
‘बाहू’ अनुलक्ष्य ‘एतौ’ * सुचौ उपधातस्ये ; अतो न तन्प्रति-
निधिरिति तयोरनिवृत्तिः ॥

वाङ्मोः सद्भावं प्रकारान्तरेणोपपादयति— “अथो एताविति ।
‘अथो’ अपि च ‘एतौ’ बाहू ‘पक्षौ’ पक्ष्यात्मनश्चित्याग्नेः
पक्षस्थानोयौ । संस्कारस्य संस्कार्यं मन्तरेणानुपपत्तेः संस्कार्यौ
बाहू अवश्यं कर्त्तव्यावित्याह— “अथो यान्येतस्मिन्नित्या-
दिना । ‘रूपाणि’ अग्निरूपाणि पशुशीर्षादीनि, ‘स्तोमाः’
त्रिहृत्पञ्चदशादयः †, हृद्द्वयन्तरादीनि षष्ठानि ‡, ‘छन्दाएषि’
गायत्रादीनि । एते च स्तोमादयः स्वस्वलिङ्गैर्मन्त्रैरिष्टका-
रूपेणोपधेयाः । यान्येतानि पशुशीर्षादीनि, तानि सर्वाण्यध्वर्युः
‘उपधास्यन् भवति’ । ‘एतयोरेव’ पक्षसंस्तुतयोः वाङ्मोः ‘सा’
‘संस्कृतिः’ गुणोत्कर्षहेतुः संस्कारः, ‘एतयोः’ ‘हृदिः’ अभिवृद्धि-
हेतुः । “तस्मादित्यादि, स्पष्टम् ॥ ४५ ॥ १ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* ‘अनुलक्ष्येते’—इति ज-पाठः ।

† ते च सा० सा० ब्रा० तृतीयप्रपाठकारम्मतो दृष्टव्याः ।

‡ तानि भामानि ऊद्यगाभारम्मतो दृष्टव्यानि ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

स्वयमात्मणा सुपदधाति । इयं वै स्वय-
मात्मणेमा मेवैतदुपदधाति ता मुनन्तर्हितां पुरुषा-
दुपदधात्यन्नं वै स्वयमात्मण्यं वै स्वयमात्मण्य
सु वा ऽन्न मस्याऽ हि सर्वं मुन्नं पच्यते ऽनन्त-
र्हित मेवास्मादेतदन्नं दधात्युत्तरा मुत्तर मेवास्मादे-
तदन्नं दधाति ॥ १ ॥

यद्देव स्वयमात्मणा सुपदधाति । प्राणो वै
स्वयमात्मणा प्राणो ह्येवैतत् स्वय मात्मन आत्मन्ते
प्राण मेवैतदुपदधाति ता मुनन्तर्हितां पुरुषादुप-
दधाति प्राणो वै स्वयमात्मण्यं वै स्वयमात्मण्य
सु वै प्राणो यदि किञ्च प्राणीयं तत् सर्वं
विभर्त्यनन्तर्हित मेवास्मादेतत् प्राणं दधात्युत्तर
मेवास्मादेतत् प्राणं दधाति ॥ २ ॥

यद्देव स्वयमात्मणा सुपदधाति । प्रजापतिं
विस्रमं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तासु व्युत्-
क्रामन्तीषु प्रतिष्ठा मभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥

स यः सु प्रजापतिर्व्यसुत्सत । अय मेव सु यो-
 ऽय मग्निश्चीयतेऽथ या सा प्रतिष्ठैषा सा प्रथमा स्वय-
 मात्मना तद्यदेता मत्रोपदधाति यदेवास्यैषात्मनः-
 सुदस्मिन्नेतत् प्रतिदधाति तस्मादेता मत्रोपदधाति
 ॥ ४ ॥

तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्ह्येवै-
 तत् स्वयमात्मनः प्रत्यधत्त ध्रुवासीति स्थिरासीत्ये-
 तद्यो प्रतिष्ठितासीति धरुणेति प्रतिष्ठा वै धरुण
 मास्तृता विश्वकर्माणेति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा
 तेनास्तृतासीत्यतन्मा त्वा समुद्र उदधीन् मा सुपर्ण
 इति रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णस्तौ त्वा
 मोदधिष्ठा मित्येतद्व्यथमाना पृथिवीं दृष्ट्वेति यथैव
 यजुस्तथा वन्धुः ॥ ५ ॥

प्रजापतिष्ठा सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां
 प्रथमां चिति मपश्यदपां पृष्ठे समुद्रस्येमन्नित्यपां
 हीयं पृष्ठं समुद्रस्य हीय मेम व्यचस्वतीं प्रथस्वती

मिति व्युचस्रती च होयं प्रथस्रती च प्रथस्र
 पृथिव्यसीति प्रथस्र पृथिवी चासीत्येतत् * ॥ ६ ॥

भूरसीति । भूर्हीयं भूमिरसीति भूमिर्हीय
 भृदितिरसीतीयं वा ऽत्रदितिरियुं हीदुं सर्व्वं
 ददते विश्वधाया इत्यस्यां हीदुं सर्व्वं हितं
 विश्वस्य भुवनस्य धर्वीति सर्व्वस्य भुवनस्य धर्वी-
 त्येतत् पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृह पृथिवीं मा
 हिंसीरित्यात्मानं यच्छात्मानं दृहात्मानं मा
 हिंसीरित्येतत् ॥ ७ ॥

विश्वस्मै प्राणायानाय । व्यानायोदानायेति
 प्राणो वै स्वयमाहणा सर्व्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै
 प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायेतीमे वै लोकाः स्वय-
 माहणा इम ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्र मग्निष्ठाभि-
 पात्वित्यग्निष्ठाभिगोपायत्वित्येतन् मद्या स्वस्येति
 महत्या स्वस्येत्येतच्छर्दिपा श्रन्तमेनेति यच्छर्दिः
 श्रन्तमं तेनेत्येतत् सादयित्वा सूददीहसाधिवदति

तस्योक्तो वृश्चुरथ साम गायति तस्योपरि वृशुः
॥ ८ ॥

तदाहुः । कथं नेष पुरुषः स्वयमात्स्नयानभि-
निहितो भवतीत्यन्नं वै स्वयमात्स्न्या प्राणः स्वय-
मात्स्नयानभिनिहितो वै पुरुषोऽग्नेन च प्राणेन
च ॥ ९ ॥

अथ दूर्ध्वेष्टका मुपदधाति । पशवो वै दूर्ध्वे-
ष्टका पशुनेवैतदुपदधाति तद्यैरुदोऽग्निरुनन्तर्हितैः
पशुभिरुपैत्तु ऽएते तानेवैतदुपदधाति ता मनुन्त-
र्हिताः स्वयमात्स्न्याया उपदधातीयं वै स्वय-
मात्स्नयानन्तर्हितास्तदस्यै पशुन्दधात्युत्तरा मुत्तरां-
स्तदस्यै पशुन् दधाति ॥ १० ॥

यदेव दूर्ध्वेष्टका मुपदधाति । प्रजापतेर्ब्रह्मस्तस्य
यानि लोमान्यशीयन्त ता इमा ओषधयोऽभव-
न्नुषाम्नात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्ते-
ऽपदात् ॥ ११ ॥

सोऽब्रवीत् । अयं व्याव माधूर्वीदिति यदु-
 ब्रवीद्दूर्वीन् मेति तस्माद् दूर्वा दूर्वा ह वै तां
 दूर्व्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तदे-
 तत् चत्रं प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्या ओषधय
 एता मुपदधत् सर्वा ओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतं प्राणं
 रसं मध्यतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति ता मनन्त-
 र्हितां स्वयमातृश्याया उपदधातीयं वै स्वयमातृ-
 खानन्तर्हितास्तदस्या ऽओषधीर्दधात्युत्तरा मुत्तरा-
 स्तदस्या ऽओषधीर्दधाति सा स्यात् समूला साया
 कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृश्याया मुपहिता भूमिं
 प्राप्नुयादेव मुपदध्यादस्यां ह्येवैता जायन्त ऽदमा
 मनु प्ररोहन्ति ॥ १३ ॥

काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती । पुरुषः पुरुष-
 स्पर्षीति काण्डात् काण्डाद्येया पर्वणः पर्वणः
 प्ररोहत्येवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चेति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १४ ॥

या शतेन प्रतनोपि । सहस्रेण विरोहसीति

शतेन ह्येषा प्रतनोति सहस्रेण विरोहति तस्यास्ते
 देवीष्टके विधेम हविषा व्यय मिति यथैव यजु-
 स्तथा बभ्रुर्वाभ्या मुपदधाति तस्योक्तो बभ्रुः
 सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बभ्रुः
 ॥ १५ ॥

अथ द्वियजुष मुपदधाति । इन्द्राग्नी ऽथका-
 मयेतां स्वर्गं लोकं मियावेति तावेता मिष्टका
 मपश्यतां द्वियजुष मिमा मेव ता मुपादधातां ता
 मुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकं मैतां तयैवैत-
 यजमानो यद् द्वियजुष मुपदधाति येन रूपेण यत्
 कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकं मैतां तेन रूपेण
 तत् कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकं मयानीति सा यद्
 द्वियजुर्नाम हे ह्येतां देवते ऽपश्यतां यद्देव द्वि-
 यजुष मुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥

तदाहुः । यद्सावेव यजमानो योऽसौ हिर-
 ग्मयः पुरुषोऽथ कतमदस्येद् रूपं मिति देवो
 या ऽथस्य स आत्मा मानुषोऽयं तदात् स हिर-
 ग्मयो भवत्यमृतं वा ऽथस्य तद्रूपं देवरूपं ममृतं

हिरण्यं मय यदियं सृष्टुः कृता भवति मानुषं
 सृष्टुः रूपं * ॥ १७ ॥

स यदमू मेवोपदध्यात् † । नेमा मपशिष्यात्
 क्षिप्रे हास्माक्षीकायजमानः प्रेयादय यदिमा मपशि-
 नष्टि यदेवास्येदं मानुषं रूपं तदस्यैतदपशिनष्टि
 तथो हानेनात्मना सर्वं मायुरेति ॥ १८ ॥

स यन्नानूपदध्यात् । न हैतं दैव मात्मान मनु-
 प्रजानीयादय यदनूपदधाति तथो हैतं दैव मा-
 त्मान मनुप्रजानाति ता मनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया उप-
 दधाति पशवो वै दूर्वेष्टका यजमानं तत् पशुषु
 प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्त-
 ताव्यवच्छिन्नौ भवत इति प्राणो वै स्वयमात्मा
 प्राणो दूर्वेष्टका यजमानो द्वियजुः स यदनन्तर्हिताए
 स्वयमात्मायै दूर्वेष्टका उपदधाति प्राणेनैव तत्

* 'रूपं'—इति ग, घ ।

† 'मेवोपदध्यात्'—इति ग, घ ।

प्राणः सन्तनोति सन्दधात्यथ यदन्तर्हितां दूर्व्वेष्ट-
कायै द्वियजुष मुपदधाति प्राणो वै दूर्व्वेष्टका
यजमानो द्वियजुषेव मु शस्यैतावात्मानौ प्राणेन
सन्ततावव्यवच्छिन्नी भवतः ॥ २० ॥

यान्ते ऽपाने सूर्ये रुचोः । या वो देवाः सूर्ये
रुच इति रुचः रुच मित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्व
मेवास्मिन्नेतदधाति हाभ्या मुपदधाति तस्योक्तौ
वभुरयो ह्यः श्वैतद्रूपं मृच्चापथ सादयित्वा
सूददोहसाधिवदति तस्योक्तौ वभुः ॥ २१ ॥

अथ रेतस्मिन्ना ऽउपदधाति । इमौ वै लोकौ
रेतस्मिन्नाविमौ श्वेव लोकौ रेतः सिञ्चत इतो
या ऽप्य मूर्ध्नि रेतः सिञ्चति धूमः सामुव वृष्टि-
र्भवति ता मसावमुतो वृष्टिं तदिमा अन्तरेण प्रजा-
यन्ते तस्मादिमौ लोकौ रेतस्मिन्चौ + ॥ २२ ॥

द्विराङ्ज्योतिरधारयदिति । अयं वै लोकौ
द्विराङ् स इमं मनिं ज्योतिर्धारयति स्वगाङ्-

० 'द्वयः'—इति क म ।

१ 'रेतस्मिन्चौ' इति म ।

ज्योतिरधारयदित्यसौ वै लोकः स्वराट् सो ऽमु-
मादित्यं ज्योतिर्धारयति विराड् वहिमौ † लोकौ
स्वराट् च नानोपदधाति नाना हीमौ लोकौ सकृत्
सादयति समानं तत् करोति तस्माद् हानयो-
र्लोकियोरुन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥

यद्देव रेतस्मिचा ऽउपदधाति । आण्डौ वै रेत-
स्मिचौ यस्य आण्डौ भवतः स एव रेतः सिञ्चति
विराड्ज्योतिरधारयत् स्वराड्ज्योतिरधारयदिति
विराड् वहिमा ‡ वाण्डौ स्वराट् च तावेतज्ज्योति-
र्धारयतो रेत एव प्रजापति मेव नानोपदधाति
नाना हीमावाण्डौ सकृत्सादयति समानं तत्
करोति तस्मात् समानसम्बन्धनौ तेऽन्नन्तर्हिते
द्वियजुष उपदधाति यजमानो वै द्वियजुरन्तर्हितौ
तद्यजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥

• 'स्वराड्भ्यो'—इति ख ।

† 'विराट् च हीमौ'—इति मा०—सम्मत इत्याह डा० शंकरः ।

'विराट् च हीमौ'—इति च पाठो इत्यनेनैव ।

‡ 'विराट् च हीमा'—इति मा०—सम्मत इत्याह डा० शंकरः ।

अथ विश्वज्योतिष मुपदधाति । अग्निर्वै
 प्रथमा विश्वज्योतिरग्निर्द्यैवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योति-
 रग्नि मेवैतदुपदधाति ता मनन्तर्हिताः रेत-
 स्मिग्भ्या मुपदधातीमौ वै लोकौ रेतस्मिन्चावनन्त-
 र्हितं तदाभ्यां लोकाभ्या मग्निं दधात्यन्तरेवोपद-
 धात्यन्तरेव हीमौ लोकावग्निः * ॥ २५ ॥

यद्देव विश्वज्योतिष मुपदधाति । प्रजा वै
 विश्वज्योतिः प्रजा ह्येष विश्वं ज्योतिः प्रजननं
 मेवैतदुपदधाति ता मनन्तर्हिताः रेतस्मिग्भ्या
 मुपदधात्याण्डौ वै रेतस्मिन्चावनन्तर्हितां तदाण्डा-
 भ्यां प्रजातिं दधात्यन्तरेवोपदधान्यन्तरेव ह्याण्डौ
 प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

प्रजापतिष्ठा सादयत्विति । प्रजापतिर्द्यैतां
 प्रथमां चिति मपश्यत् पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मती
 मिति पृष्ठे ह्ययं पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः † ॥ २७ ॥

* 'लोकावग्निः'—इति म, घ ।

† 'ज्योतिष्मानग्निः'—इति म, घ ।

व्विश्वस्मै प्राणायुपाणाय । व्यानायेति प्राणो
 वै व्विश्वज्योतिः सर्व्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणो
 व्विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्व्वं ज्योतिर्यच्छेतद्गनिष्टे-
 ऽधिपतिरित्यग्नि मेवास्या अधिपतिं करोति साद-
 यित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो वुभुः ॥ २८ ॥

अथऽर्त्तव्ये ऽउपदधाति । ऋतव एते यदृतव्ये
 ऽऋतुनेवेतदुपधाति मधुश्च माधवश्च व्वासन्तिका-
 हतू ऽऋति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्या मेवैने
 ऽएतदुपदधाति द्वे ऽऋष्टके भवतो द्वौ हि मासावतुः
 सकृत् सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ २९ ॥

तद्यदेते ऽश्चोपदधाति । संवत्सर एपो-
 ऽग्निरिम ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्याय मेव लोकाः
 प्रथमा चित्तिरय मस्य लोको यसन्ता ऋतुस्तद्यदेते
 ऽश्चोपदधाति यदेवास्यैते ऽश्चात्मनस्तदस्मिन्नेतत्
 प्रतिदधाति तस्मादेते ऽश्चोपदधाति ॥ ३० ॥

यद्देवैते ऽश्चोपदधाति । प्रजापतिरेपोऽग्निः
 संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चित्तिः
 प्रतिष्ठो ऽशस्य यसन्ता ऋतुस्तद्यदेते ऽश्चोपदधाति

यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधाति तस्मा-
 द्देते ऽअत्रोपदधाति ते ऽअनन्तर्हिते द्विऽश्रुज्योतिष
 उपदधाति प्रजा वै द्विऽश्रुज्योतिरनन्तर्हितास्तत्
 प्रजा ऋतुभ्यो दधाति तस्मात् प्रजा ऋतूनेवानु-
 प्रजायन्त ऽऋतुभिर्द्धेव गर्भे सन्तः सम्पश्यन्वृतुभि-
 र्जातम् * ॥ ३१ ॥

अधापाटा मुपदधाति । इयं वा ऽअपाटेमा
 मेवैतदुपदधाति तां पूर्वाद्धि ऽउपदधाति प्रथमा हीय
 मृज्यत ॥ ३२ ॥

सा यदुपाटा नाम । देवाद्यासुराद्योभ्ये प्राजा-
 पत्या अस्पृहन्त ते देवा एता मिष्टका मपश्यन्नपाटा
 मिमा मेव ता मुपादधत ता मुपधायासुरासपत्रान्
 भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त यदुसहन्त तस्माद-
 पाटा तथैवैतद्यजमान एता मुपधाय द्विपुन्त भ्रातृव्य
 मस्मात् सर्वस्मात् सहते ॥ ३३ ॥

यद्देवापाटा मुपदधाति । व्याग्वा ऽअपाटा वा-

* 'जातम्'—एति ग. घ ।

चैव तद्देवा अमुरान्सपुत्रान् भातव्यानस्मात् सुर्व-
स्मादसहन्त तथैवैतद्यजमानो व्याचैव द्विषन्तं भात-
व्य मस्मात्सर्व्वस्मात्सहते व्याच मेव तद्देवा उपादधत
तथैवैतद्यजमानो व्याच मेवोपधत्ते * ॥ ३४ ॥

सियं व्वामभृत् । प्राणा वै व्वामं यद्धि किञ्च
प्राणीयं तत् सर्व्वं विभर्त्ति तेनेयं व्वामभृद्वाग्ध त्वेव
व्वामभृत् प्राणा वै व्वामं व्याचि वै प्राणेभ्योऽन्नं
धीयते तस्माद्वाग्वामभृत् † ॥ ३५ ॥

तु ऽएते सुर्व्वे प्राणा यदुपाठा । तां पूर्व्वर्द्धि‡
ऽउपदधाति पुरस्तात्तु प्राणान्दधाति तस्मादि-
मे पुरस्तात् प्राणास्तान्नान्यया यजुपत्येष्टकया पुर-
स्तात् प्रत्युपदध्यादेतस्यां चित्ती नेव्वाणानपिदुधा-
नीति § ॥ ३६ ॥

यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादुपदधाति । अन्नं वा

* मेवोपधत्ते—इति ख, 'मेवोपधत्ते'—इति ग, घ ।

† 'मभृत्'—इति ग, घ ।

‡ 'पूर्व्वर्द्धि'—इति, ख ।

§ 'दधानीति'—इति क ।

ऽआपोऽनपिहिता वा ऽअन्नेन प्राणास्ता मन्तर्हिता
 मृतव्याभ्या मुपदधात्यृतुषु तद्वाचं प्रतिष्ठापयति सेयं
 व्यागृतुषु प्रतिष्ठिता व्वदति ॥ ३७ ॥

तदाहुः । यत् प्रजा विप्रवृज्योतिर्वांगपाट्या
 कस्मादन्तरेणऽर्त्तव्येऽउपदधातीति संवत्सरो वा ऽवृ-
 तव्ये संवत्सरेण तत् प्रजाभ्यो व्वाच मन्तर्दधाति
 तस्मात् संवत्सरवेलायां प्रजा व्वाचं प्रवदन्ति ॥
 ॥ ३८ ॥

अपाटासि सहमानेति । असहन्त ह्येतया
 देवा असुरानसहस्रारागतीः सहस्र पृतनायत इति
 यद्यैव यजुंस्तथा वृशुः सहस्रवीर्यासि सा मा
 जिन्वेति सर्व्वं वै सहस्रं सर्व्ववीर्यासि सा मा
 जिन्वेत्येतत् सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो
 वृशुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः । कस्मादभिस्त्रयमात्स्य मन्वा इएका
 उपधीयन्ते प्राच्य एता इति हे वै योनी ऽइति
 म्रूयाद्देययोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रज-
 नना वै देवाः प्रतीचीनप्रजनना मनुष्यान्तदा-

देताः प्राचीरुपदधाति देवयोनेरेवैतद्युजमानं प्रज-
नयति ॥ ४० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

गते ब्राह्मणे रुक्माद्युपधानं विहितम् * , अथास्मिन् ब्राह्मणे
स्वयमाट्टक्षादूर्वेष्टकाद्युपधानं विधास्यते । कात्यायनः ,— “स्वय-
माट्टक्षां पुरुषे शर्करां छिद्रा मिति † । पुरुषप्रयत्न मन्तरेण या
स्यत एव छिद्रयुक्ता, शर्करा सुद्रपापाणविशेषः , सा स्वयमाट्टक्षा,
तां हिरण्यग्रपुरुषे उपदध्यात् । तदेतद् विधत्ते— “स्वय-
माट्टक्षा सुपदधातीति । स्वयमाट्टक्षाख्या मिष्टका सुपदधा-
दिति विधिरुभेयः ; यथा “श्रीदुम्बरी यूषो भवतीति । तत्र
हि भवतीत्यस्य वर्त्तमानापदेशत्वात् प्रत्यक्षविधित्वासम्भवेऽपि
“कर्त्तव्यं”-इत्याद्यर्थवादगतस्तुत्या विधिरुन्नीयत इति निर्णीतम् ।

ननु “कर्त्तव्यं उदुम्बर इत्यादेः यूषोदुम्बरस्य फलविधाय-
कत्वात् कथं मर्यादात्वं मिति चेत्, न ; अविहितस्य
फलाभिधानायोगाद् विहितस्येति वक्तव्यम् ; विधिय तस्यार्थ-
वादत्वं मन्तरेण न सम्भवतीति । अतोऽत्रापि “इयं वै”—
इत्याद्यर्थवादस्य वर्त्तमानापदेशत्वादुच्चेतव्यो विधिः । एव मन्य-
त्रापि वर्त्तमानापदेशेषु अथ नैव न्यायो द्रष्टव्यः ।

* नामपेतद् वाक्यं अ पुस्तके ।

† का० धौ० छ० १०. ४. १५ ।

तस्याः स्वयमात्मनायाः पृथिवीविकारत्वात् तदुपधानेन पृथिव्युपधान मेव सम्पादितं भवतीत्याह— “इयं वा इति ।

यदुक्तं सूत्रे पुरुष इति, तद् विधत्ते— “ता मनस्तर्हिता मिति । ‘ताम्’ इष्टकां ‘पुरुषात्’ ‘अनन्तर्हिताम्’ अव्यवहित्तां, तत्सम्बन्धा मुपदध्यादित्यर्थः ।

पुरुषसम्बन्धत्वेनोपधानं प्रगंसति— “अन्नं वा इति । पृथिव्यां व्रीह्यादीनां सर्वेषां मन्त्रानां पच्यमानत्वादन्नरूपा पृथिवी, स्वयमात्मना च पृथिवीत्युक्तम् ; अतएव पुरुषसम्बन्धेनोपधानेन तस्मिन्नन्नमेव निहितत्वात् भवति ।

अनन्तर्हितमित्युक्तत्वात् क्वचित् तत्पार्ये संश्लेषेणाप्यव्यवधानमुपपद्यत इत्यत आह— “उत्तरा मिति । ‘उत्तरां’ पुरुषस्योपर्यवस्थिताम् । विधेयविशेषणमेतत् । अतएव सूत्रे ‘पुरुषे’ इति सप्तम्या उपधानाधिकरणत्वं मुक्तम् ।

“उत्तरमेवाह्मादिति । ‘अह्मात्’ पुरुषात् ‘उत्तरम्’ उपर्यवस्थितम् ‘अन्नं’ करोति, पुरुषस्य मुखे दधातीति ० भावः ॥ १ ॥

विहितं स्वयमात्मना मनूष्य प्राणात्मना स्तौति— “यद्देवेति । “स्वयमात्मना मुपदधातीति यदस्ति, तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । “प्राणो ह्येवैतत् स्वयमात्मना आह्वते”—इति स्वयमात्मनायाः प्राणस्योपपादनम् । प्राणो नाम शरीरास्तर्वर्त्तमानो वायुः । स हि आत्मनोऽर्थं स्वयम् ‘आह्वते’ आतदनं कुरुते, शरीरास्तर्गतनाडोषु अथकार्यं कृत्वा प्रवर्त्तते । अथ वा आत्मनः शरीरस्यान्तः आह्वते इति योजना । आह्वते इति “उत्तरदि”

हिंसानादरयोः *—इत्यस्माद्रीधादिकास्तृटि रूपम् ; अतः स्वय
मातर्दनसामान्यात् स्वयमाहखायाः प्राणात्मकत्व मित्यर्थः ।

विहितव्यवधानं मनुवदन् न केवलं स्वयमातर्दनसामान्यादेव
प्राणत्वम् , अपि तु पूर्वोक्तपृथिवीत्वसाम्याच्चापि † प्राणत्व मस्या
विद्यत इति दर्शयति— “ता मनन्तर्हिता मित्यादिना । यत्
किञ्चिन्मनुष्यपशुपक्षिसरोरुपादिकं प्राणिजात मस्ति , तत् सर्वं
पृथिवी विभक्तिं खलु । अनेन पृथिव्याः प्राणात्मकत्वं सुपपादि-
तम् । स्पष्ट मन्यत् ॥ २ ॥

अथ पुनरपि ता मेवेष्टका विस्त्रस्तगवयवस्य प्रजापतिः
प्रतिष्ठाकरूपेण प्रथसति— “यदेवेति । पूर्वं प्रजापतिः प्रजाः
सृष्ट्वा विस्त्रस्ताहोऽभूत् । तादृशं ‘त’ प्रजापतिम् अवयवशः
‘पादाय’ , देवताः ‘व्युदक्रामन्’ , ततः ‘तासु’ ‘व्युत्क्रामतीषु’ ‡ ,
स प्रजापतिः प्रतिष्ठाकरूप मङ्गं स्वयम् ‘अभिपद्य’ गृहीत्वा ‘उपावि-
शत्’ । तदेतत् प्राक् प्रपञ्चेनोक्तम्— “प्रजापतिः प्रजा असृजत ,
स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वं माजि मित्त्वाव्यसंसत , तस्माद्विस्त्रस्तात्
प्राणो मध्यत उदक्रामदित्यादिना § । प्रजापतेः , प्रजासर्जनेन
विस्त्रस्तावयवत्व तैत्तिरीयकेऽप्याभ्रातम्— “प्रजापतिः प्रजाः
सृष्ट्वा व्यसंसतेति ॥ ३ ॥

* २० उ० ६ धा० ।

† ‘पृथिवीत्व माद्यापि’—इति च , ‘पृथिवीत्वप्रणयापि’—इति छ ।

‡ ‘देवाः’ , ‘तासु’ , ‘व्युत्क्रामन्’—इति अथः पाठास्तत्त्वार्था वा
मायणीयाः ।

§ पुरस्तादिधेव १ १ २ (४६ पृ०) दृश्यम् ।

॥ तै० ब्रा० ० १ ६ १ ।

“स य इति । ‘सः’ प्रजानां स्वष्टा , ‘यः’ प्रजापतिः विस्रस्तो-
ऽभूत् , ‘सोऽय मेव’ ; य एष इष्टकासद्वातरूपः ‘अग्निधीयते’ ।
‘अथ’ ‘या च’ ‘सा’ प्रजापतिना प्राप्ता ‘प्रतिष्ठा’ , ‘सा एषा’ ;
इदानीं उपधीयमाना ‘प्रथमा स्वयमावृक्षा’ । प्रथममध्यमोत्तमासु
तिसृष्वपि चित्तु तिस्रः स्वयमावृक्षा उपधीयन्ते , अतोऽत्र प्रथ-
मेति विशेषणम् । “तद्यदिति । यतः ‘एताम्’ इष्टकाम् ‘अत्र’ पुरुषे
‘उपदधाति’ , ‘तत्’ तेन ‘अस्य’ पुरुषरूपस्य प्रजापतेः ‘आत्मनः’
स्वस्य ‘यदेतत्’ प्रतिठालक्षणं भङ्गम् । ‘एपेति लिङ्गव्यत्ययः * ।
‘तत्’ ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ ‘एतत्’ एतेन निहितवान् † भवति ।
तस्मादस्मिन् पुरुषे उपदध्यात् ॥ ४ ॥

विहिते उपधाने मन्त्रं विधत्ते— “तां वै प्रजापति-
नोपदधातीत्यादिना । अत्र “ध्रुवासि धरुणास्तृता”—“प्रजापतिष्ठा
सादयत्”—“भूरसिभूमिरसि”—इति तिस्रभिर्ऋग्भिः ‡ : “विश्वस्मै
प्राणाय”—इति § यजुषा च ।

यत एषा स्वयमावृक्षेष्टकोपधीयते , अतः प्रजापति-
शब्देन तद्विशिष्टं मन्त्रं लक्षयित्वा , तेन लक्षितलक्षण्या ते
सर्वे मन्त्रा लक्ष्यन्ते— “प्रजापतिर्ह्येतेत् स्वय मात्मनः प्रत्य-
धत्तेत्यनेन लक्षितलक्षणाविवक्षाकारणं मुच्यते ॥ । यतः प्रजा-

* ‘एष इति लिङ्गव्यत्ययः’—इति छ , अ ।

† प्रजापतौ च ते निहितवान्—इति छ-पाठः , डा० वेररिय च
इष्टः । ‘प्रजापतौ प्रति निहितवान्’—इति अ ।

‡ वा० सं० १९, १६, १७, १८ ।

§ वा० सं० १३ १८ ।

॥ ‘लक्षितलक्षणाकारणं मुच्यते’—इति अ ।

प्रतिः स्वयं मात्मन 'एतत्' प्रतिष्ठालक्षणं मङ्गं 'प्रत्यक्षत्', अतस्तत्प्रतिष्ठात्मकस्वयमाद्यस्योपधानमन्त्रेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीतिर्यथा स्यादिति प्रजापतिनोपदध्यादित्युक्तम् ।

प्रथमा मृचं व्याचष्टे— "ध्रुवासीति ३ । "स्थिरासीत्येतदिति ध्रुवासीत्यस्य व्याख्यानम्, "अथो प्रतिष्ठासीत्येतदपि ध्रुवासीत्यस्यैव विवरणम् । 'धरुणेति'-प्रतीकमादाय व्याचष्टे— "प्रतिष्ठा वै धरुणमिति । सर्वस्याधारभूतेत्यर्थः । "आस्तृता विश्वकर्मणेत्यस्य व्याख्यानम्— "प्रजापतिर्वै विश्वकर्मिति । विश्वस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्य कर्मसृष्टिलक्षणमस्यास्तीति विश्वकर्मशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । तेन 'आस्तृता' आच्छादिता, उपहितेत्येतदुक्तं भवति ।

"रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति । अत्र पुष्करपर्णे रुक्मं निधाय, तत्र च हिरण्यपुरुषमवस्थाय, तस्योपरि स्वयमाद्यस्योपधानं कर्त्तव्यम् । अतश्च "मा त्वा समुद्र उदधीन्मा सुपर्ण इति १, अनेन आधारभूतो रुक्मपुरुषो तव हिंसां मा कार्ताम्, किन्तु आनुकुस्येनाङ्गीकुरुतामित्येतदुच्यते ।

"यथैव यजुस्तथा वशुरिति । अनेन यथा मन्त्रस्तथैव व्याख्यानम्— "अव्ययमानां पृथिवीं दृष्ट्वेत्येष मन्त्रभागः ३ः सप्तार्थ इत्युच्यते ॥ ५ ॥

* 'ध्रुवामि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा'—इति वा० सं० १३. १६ अक्षः प्रथमो भागः ।

† एव वा० सं० १३. १६ द्वितीयो भागः ।

‡ एव हि वा० सं० १३. १६ तृतीयो भागः ।

अथ द्वितीया सृचं व्याचष्टे— “प्रजापतिद्वेति * । यतः
 ‘प्रजापतिः’ ‘एतां प्रथमां चिति मपश्यत्’, अतः “प्रजापतिद्वि
 सादयत्विति मन्त्र आह । अपा माच्छादकत्वात् ‘इयं पृथिवी अपा
 पृष्ठे । तथा ‘समुद्रस्य’ अपि ‘एमन्’ । एमन्निति “इण् गतौ †”—
 इत्यस्मात् “अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते”—इति ‡; मनिन् प्रत्ययः । “समुद्र-
 स्येति, क्तयोगे कर्मणि षष्ठी § । ‘समुद्रस्य एमा’ समुद्रं प्राप्तेत्यर्थः ।
 परितः समुद्रेण वलयितत्वात् । “एमन्निति सप्तम्येकवचनस्य
 “सुपां सुलुगित्यादिना ॥ लुकि सति रूपम् । ‘इयं’ पृथिवी ‘व्यच-
 स्वती’ व्यञ्जनवतो, अभिव्यक्तियुक्ता, ‘प्रथस्वती’ विस्तारयुक्ता चेत्ये-
 तत् प्रत्यक्षसिद्धम् ; स्वयमाह्वया च पृथिव्यात्मिका ; अतश्च व्यच-
 स्वतीं प्रथस्वती मिति मन्त्र आह, “प्रथस्व पृथिवी चासीत्ये-
 तदिति ¶ । यतस्त्वं पृथिव्यसि, अतः प्रथस्वेत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः ।
 पृथिवीशब्दस्य प्रथमप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तैत्तिरीयके श्रूयते—
 “तत् पुष्करपण्येऽप्रथयत्, यदप्रथयत्, तत् पृथिव्यै पृथिवीत्व-
 मिति ** ॥ ६ ॥

* “प्रजापतिद्वि सादयत्वपाम्पृष्ठे समुद्रस्येमन् । व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं
 प्रथस्व पृथिव्यसि”—इति वा० सं० १३. १७ ।

† अदा० ष० ३४ घा० ।

‡ पा० ख० ३. २. ७५ ।

§ पा० ख० २. ३. ६५ ।

¶ पा० ख० ७. १. ३६ ।

‡ मन्त्रद्वयमिषाय एष ब्राह्मणोक्तः, न तु मन्त्रपाठः ।

** तै० ब्रा० १. १. ३. ७. १ ।

अथ तृतीया सृचं व्याचष्टे— “भूरसीतीति * । ‘भूर्हीयं भूमिर्हीय मिति । ‘इयं पृथिवी, यत, सर्वेषां सुखानि भावयतीति भूः ; अस्याः सकाशादिदं सर्वं मविज्ञात मभूदिति भूमिष । अत एव श्रुतिः,—“अभूद्वा इद मिति तद् भूम्यै भूमित्व मिति† । तस्माद्भूरसि भूमिरसौत्वभिषत्ते । “इयं हीदं सर्वं ददते”—इत्यनेनादितित्वोपपादनम् । ‘इयं’ पृथिवी ‘इदं सर्वं’ भोग्यवस्तुजातं ‘ददते’, तस्माद् अदिति । “दद दाने ‡”—इत्यस्माददितिशब्दो निष्पन्नो द्रष्टव्यः । ‘विश्वं’ सर्वम् ‘अस्यां’ निहित मिति ‘विश्वधायाः’ । “विश्वस्य भुवनस्येति । भुवनशब्देनात्र भुवनवर्त्ति पदार्थजातं लक्ष्यते, ततश्च सर्वस्य भुवनवर्त्तिपदार्थजातस्य धारयिषीत्येतदुक्तं भवति । पृथिवीरूपत्वादात्मनः “पृथिवीं यच्छेत्यादिना आत्मन एव नियमनादिकं क्रियता मित्युच्यत इत्याह— “आत्मानं यच्छेत्यादिना ॥ ७ ॥

• अथ यजुर्मन्त्रं व्याचष्टे— “विश्वस्मै प्राणयेति § । एक एव प्राणवायुर्वृत्तिभेदात् प्राणापानव्यानोदानशब्दैरभिधीयते । “प्राणो ह्येवैतत् स्वय मात्मनश्चाटन्दत इति स्वयमाष्टधायाः प्राणत्व मुक्तम् ॥ । “सर्वस्मा उ वा एतस्मा इति । पञ्चम्यं चतुर्थी ¶ । सर्वस्य खल्वेतस्य प्राणिसहस्य प्राण एवाशास्यी

* वा० सं० १३. १८ ।

† तै० ब्रा० १. १. ३ ७ २ ।

‡ ग्वा० षा० १७ षा० ।

§ वा० सं० १३. १२ ।

¶ इहैव द्वितीयकण्डिकायां (२७८ पृ० ६ पं०) दृश्यम् ।

† पा० २ ३. १२ छ० १ वा० ।

भवति, अतः सर्वस्यापि प्राणादिस्वैर्याथं तयोपधान मिति यावत् ।

“इमे वै लोका इति । तिस्रः स्वयमादृषाः, पृथिव्यन्त रिक्तदुलोकात्मिकाः । ‘इमे’ खलु ‘लोकाः’ ‘प्रतिष्ठा’ सर्व-प्राणिना माधारः । “चरित्र मिति प्रत्येकविवक्षयैकवचनम्, नियतलिङ्गत्वात्पुंसकलिङ्गम् । ततश्च प्रथमायाः स्वयमादृ-षायाः पृथिव्यात्मकत्वात्, सर्वेषां माधारभूताय संसारसाधन-भूताय च अस्मै लोकाय तयोपधानम् । “गोपायत्वित्येतदिति । पृथिव्यभिमानिदेवतात्वात् “अग्निस्त्वा अभि-गोपायत्वित्येतदुक्तम् । “यच्छर्द्धिः शन्तमम्, तेनेत्येतदिति । ‘शन्तमम्’ अतिशयेन सुखकरं यच्छर्द्धिस्तेजोस्ति, तेनेति ॥

मन्वार्थसु,— हे स्वयमादृषे । स्थिरासि, सर्वेषां प्रतिष्ठासि, प्रजापतिनोपहितासि । तादृशीं त्वां रक्षो मोदधीत् । तथा हिर-ण्यप्ररुषथ त्वां मोदधीत् । तथा सति अथ्यथमाना त्वं पृथिवीं दृढीकुरु (१६) । किञ्च प्रजापतिः अपा माच्छादके समुद्रं प्राप्तवति भूपदेशे व्यवसृतीं विस्तारवतीं त्वां सादयतु । यतस्त्वं पृथिव्यभि, अतः ‘प्रयत्न’ विस्तारवती भव (१७) । किञ्च, त्वं सर्वेषां सुखानां भावयित्री असि, सर्वेषां चोत्पत्तिस्थान मसि, सर्वस्यापि भोग्य-वस्तुनो दात्री असि, कृत्स्नस्यापि भुवनवर्तिपदार्थजातस्य धारयित्री असि । तादृशो त्वं पृथिवीरूप मात्मानं ‘नियच्छ’ दृढीकुरु, मा च हिंसोः (१८) । प्रयोजन मन्तरेण त्वा ‘नोपदधे’ किन्तु सर्वस्यापि प्राणिनः स्वैर्याथं त्वा सुपदधामि, त्वा चाग्नि मन्वामहे । टिप्पणोपखान्दसः । ‘स्वस्था’ अविनाशिन

सुखातिशयसम्पादकेन तेजसा च गोयायतु । तथा 'देवतया'
'अङ्गिरस्वन्तु' अङ्गिरसा तुल्या, 'ध्रुवा' 'स्थिरा' 'सीद' उपविशेति
स्तत्प्रमन्दार्थः ॥

अथ "तथा देवतयेत्यनेन मन्त्रेण सादयित्वा "ता अस्येत्यने-
नाधिवदेदित्याह— "सादयित्वेति । अत्र सूत्रम्— "सादन-
सूददोहसो सर्वत्र तथा देवतया ता अस्येतीति * । साद-
नाधिवदनमन्त्रयोर्ब्याख्यानं प्रागुक्त मित्याह— "तस्योक्तो बन्धु-
रिति । 'तत्र' तस्मिन् काण्डे "प्राणो वै सूददोहा इत्यादिना
अधिवदनमन्त्रो व्याख्यातः † । 'पठकाण्डे "स उपदधाति
'तथा' देवतयेति, "वाग्वै सा देवतेत्यादिना व्याख्यातः सादन-
मन्त्रः ‡ ॥

अथ स्वयमावृक्षायां सामगानं विधाय, तत्रयोजनकथनलक्षणं
व्याख्यानं मुपरिष्ठाद् वक्ष्यत इति दर्शयति— "अथेत्यादिना ।
अस्यां प्रथमायां स्वयमावृक्षाया भूरिति व्याहृत्यां साम गायेत् ।
अत एव सूत्रम्— "भूरित्येतस्यां साम गायति"—इति § ।
तद्वाख्यानन्तु 'अथ स्वयमावृक्षासु सामानि गायतीत्यादिनो-
त्तरत्वे अष्टमकाण्डावसाने प्रपञ्चति ॥ ८ ॥

* "नित्ये सादनसूददोहना उपधानादुत्तरे तथा देवतया ता
अस्येति"—इति का० श्रौ० सू० १६. ७. १४ ।

† पुरस्ताद्विष्टेव ८० पृ० ८ प० द्रष्टव्यम् ।

‡ तत्र १. २ २८ (६ भा० २२ प०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ४ १६ ।

‡ उपरिष्ठान् ८ ७ ४ १ द्रष्टव्यम् ।

(प्राणात्मकत्वात् तदुपधानेन पुरुषः कथं मनमिनिहितो भवतीति प्रश्नपूर्वकं स्वयमाह्वयाः) * लोके हि पुरुषस्योपरि पापाणि निहिते अस्य † महानुपरोधो जायते, अतोऽत्र स्वयमाह्वयाः पापाणात्मकत्वात् ‡, तयोद्योपरोधहेतुत्वाभावात्, प्रत्यु-
तानुकूलत्वात्, तत्सविधानेऽपि पुरुषोऽनभिहित एव भव-
तीत्याह — “तदाहुरित्यादिना ॥ ८ ॥

स्वयमाह्वयेऽप्युपधानानन्तरं दूर्वेऽहकोपधानं विधत्ते—
“अथेति । इष्टकाशब्दो मृत्तयेऽहकासु मुख्यः, दूर्वायान्तूपधान-
सामान्यादौणः । पशुपुष्टिसाधनत्वेन दूर्वाणां मपि पशुत्वात्, तदु-
पधानेन § पशूनां मीयोपधानं कृतं भवतीत्याह—“पशवो वा इति ।
यदुक्तं “पशुनेवैतदुपदधातीति, तत् किं साधारणपशुविषयम् ?
नेत्याह—“तद्यौरद इति । ‘घटः’ पुरस्तात् ‘अग्निः’ ‘अनन्तर्हितैः’
‘अश्वघहितैः’ । स्वस्य तेष्वनुप्रवेगादनन्तर्हितत्वम् । तादृशैः ‘यैः’
‘पशुभिः’ पशुभिः अन्यत्रोपजगाम, ते’ पशवः ‘पते’ दूर्वेऽहकात्मकर
इत्यर्थः । अग्निः पशून् प्रविश्यान्वत्र जगामेत्येतत् “स एतान् पशु
पशून् प्राविशदित्यादिना षष्ठकाण्डे प्रपञ्चेनीकम् ॥ । “उपदधातीति

* अन्वयोचिह्नान्नःपाठो शक्ति इ-पुस्तकादभ्यस्य ।

† ‘निहितस्य’—इति छ ।

‡ ‘अतप्राणात्मकत्वात्’—इति छ । ‘लोके पुरुषस्योपरि पापाणि
निहिते तस्य महानुपरोधो जायते । स्वयमाह्वयाणां पापाणा-
त्मकत्वात्’—इति अ ।

§ ‘तदुपधाने’—इति छ, अ ।

॥ १ प्र० २ वा० २ क० (६ भा० ५३ प्र०) दृष्टम् ।

सामान्येन विधानात् स्यान्विशेषं विधाय प्रशंसति— “ता मनन्तर्हिता मित्वादिना । “ता मनन्तर्हितां पुरुषादुपदधातीति स्वयमाह्वेषेष्टकास्यापनविधिव्याख्यानेनैव कृतव्याख्यानमेतत् * ॥ १० ॥

विहितमुपधानमनूय ओषधीनां दूर्वायाद्योत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तदुपधानेनैव (सत्रमन्याः) † सर्वोषधीः प्राणं रसञ्चोपहितवान् भवतीति स्तीति— “यद्देवेत्यादिना । “अभ्योयन्तेति अपतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

“सोऽब्रवीदिति । ‘अयम्’ एव प्राणो माम् ‘अधूर्वादि’ अहिंसीदिति ‘सः’ प्रजापतिः ‘अब्रवीत्’ । ‘यदब्रवीन्मा अधूर्वात्’-इति, ‘तस्माद्’ एष प्राणो नाम्ना ‡ ‘धूर्वा’ अभूत् । ननु धूर्वा न दूर्वा भवितुमर्हति, तत् कथं दूर्वात्पुत्र इत्यत आह—“धूर्वा ह वै तामिति । धूर्वाशब्दः पचाद्यजन्तः § । लोकेऽपि यत् किञ्चिन्नामधेयविशिष्टं पुरुषं गौरवार्यं भ्राता पितृत्वेवं परोक्षेण व्यपदिशन्ति, तद्वद् देवा अपोत्वर्थः । “तदेतदिति । यतः ‘एषः’ दूर्वा प्राणात्मको ‘रसः’ । प्राणस्य रसात्मकत्वं श्रूयते—“प्राणो ह्यङ्गानां रस इति ॥ । ‘एष’-इति पुल्लिङ्गत्वं प्राणरसापेक्षम् । अतः ‘तदेतद्’ ‘दूर्वा’ ‘सत्रं’ प्रधानम् । अत्रशब्देनात्र प्राधान्यं लक्ष्यते । ‘तदेतत्’-

* पुराणादिहैव २०८ ए० १० पं० दृश्यम् ।

† नामधेयत्वं परद्वयं ह-पुस्तकादभ्यस्य ।

‡ नामधेयत्वं घञं *-पुस्तकं ।

§ पा० सू० ७ १. १२४ ।

| इा० भा० १. ३. १० दृश्यम् ।

इत्यपि नपुंसकलिङ्गं चतुशब्दापेक्षम् । तथा सति लोन्नां
प्राणानुविधायित्वात् प्राणरसात्मिका मेतां दूर्वेष्टको सुपदध्यात् ।
लोमात्मिकाः 'सर्वा अप्योषधीरुपदधाति' ॥ १२ ॥

किञ्च 'यत्र' यदा 'देवाः' 'तं' प्रजापतिं चयनसंस्कारेण संस्कृत-
पन्तः, तदा 'अस्मिन्' प्रजापतौ 'मध्ये' मध्ये । समम्यर्थे तसिः ॥
'प्राणं' रसम् अदधुः* † स्यापितवन्तः । तथैव 'अयम्' अध्वर्युः
'एतत्' एतेन दूर्वेष्टकोपधानेन 'प्राणं' रसं निहितवान् भवती-
त्यर्थः । "ता मनन्तर्हिता मित्यादि । तस्यार्थसु व्यक्त एव ।

उपधातव्यायाः दूर्वेष्टकाया लक्षणमाह— "सा स्यादिति ।
'कृत्स्नतायै' सम्पूर्णत्वाय ; अच्छिद्रमूलाद्यं हि सम्पूर्णं मन्थुमं
भवति । अतो मूलापवतो कार्या । उपधाने विशेषमाह—
"यथेति । अत्र कात्यायनः— "मूलापवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्
भूमिप्राप्ता मिति ॥ । दूर्वेष्टकायाः पुरस्ताद् भूमिधस्यर्गेणो-
पधाने इमां दूर्वां मनुलस्यैता अपोपधयो भूमौ प्ररोहीयुरित्याह—
"अस्यां ह्येता इति ॥ १३ ॥

"काण्डादिति, "या गतनेति च दाभ्या मपीय मिटका उप-
धीयते । तत्र प्रथममन्त्रे पूर्वार्धस्यार्थः प्रत्यक्षसिद्ध इति दर्श-
यति— "काण्डात्-काण्डादिति § । द्वितीयार्धन्तु निगदव्याख्यात
मित्याह— "एषा नो दूर्वे इत्यादिना । काण्डशब्दः स्तम्भवाची ,

* पा० सू० ५ २ ७, १४ ।

† 'निदधुः'—इति ॥ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७ ४ १८ क ।

§ का० श्रौ० सू० १७ ४ १८ ख ।

परुः शब्दः पर्ववचन. । यावन्तः काण्डाः स्तुभ्या विद्यन्ते, तत्रैकै-
कस्मात् स्तुभ्यात् प्रकपेणोत्पद्यमानाः । एकस्मिन्नपि स्तुभ्ये
यावन्ति 'परु'पि' पर्वणि विद्यन्ते, तेष्वेकैकस्मात् पर्वणः
'परितः' प्रकपेणोत्पद्यमानाः । अथ वा, काण्डशब्देन पर्वणो-
मंध्यवर्ती दण्ड उच्यते ; 'काण्डात् काण्डात्' सर्वस्मात् काण्डा-
दित्यर्थः । 'परुपः परुपः' सर्वस्मात् पर्वणः । हे दूर्वे । येषु
काण्डेषु यानि पर्वणि सर्वाणि विद्यन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि
परतः प्ररोहन्ती भवसीत्यर्थः । 'एवा' एवं यथा त्वं भवसि,
एवं 'नः' अस्मान् 'शतेन सहस्रेण च' शतसहस्रसङ्ख्याकैः पुत्रा-
दिभिः 'प्रतनु' विस्तारयेति प्रथमस्यार्थः ॥ १४ ॥

हे दूर्वे । 'या' त्वम् काण्डानां 'शतेन' आत्मानं विस्तारयसि,
अद्भुराणां 'सहस्रेण' विविधं प्रादुर्भवसि, हे 'देवि' द्योत-
माने इष्टके । तस्यास्ते' वयं 'हविषा' 'विधेम' परिचरमेति
द्वितीयस्यार्थः ॥ ॥

उपधानमन्वगता मर्धसिद्धां द्वित्वसङ्ख्या मनुवदति— "द्वाभ्या
मुपदधातीति । द्वित्वसङ्ख्याप्रगंसासक्षणं व्याख्यानम् "द्वाभ्या मभि-
क्षुहोति, द्विपाद्यजमान. , यजमानोऽग्निरित्यादिना प्रागुक्तं ॥
मित्याह— "तस्योक्तो वसुरिति । "सादयित्वेत्यादिवान्तु
व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

० वा० मं० १३ २० ।

१ वा० मं० १६ २१ ।

२ इक्ष्वेव पुरस्तात् २३५ ए० ३ पं० २८३३५ ।

३ इक्ष्वेव पुरस्तात् ३०० ए० ५ पं० २८३३५ ।

कात्यायनः— “यास्त इति द्वियजुष मिति ३ । “यास्ते षग्ने
 स्यै रुचः”—इति , “या वो देवाः”—इति , दाभ्यां † द्वियजुर्ना-
 भिटका सुपदध्यादिति सूत्रार्थः । तदेतद् विधत्ते— “अयेति ।
 विहिता भिटकां यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिमाधनत्वेन प्रयंसति—
 “इन्द्राग्नी इत्यादिना । स्पष्ट मेतत् ।

“इमा मेवेति । ‘ताम्’ आत्मना दृष्टाम् ‘इमाम्’ अस्माभि-
 रधिष्ठीयमाना भिटकाम् ‘एव’ ‘उपादधाताम्’ । ‘ता सुपधाय’,
 ‘अस्यै प्रतिठायै’ । पठार्ये चतुर्थी ‡ । अस्याः प्रतिठायः
 सकागात् सोपानवदिमा मारुह्य ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्नुता मित्यर्थः ।
 “तथैवेतदिति । “यजमानो द्वियजुष सुपदधातीति यत् एतात्,
 ‘तथैव’ इन्द्राग्निदेवतावदेव । तदेव दर्शयति— “येनेति । येन
 प्रकारेण ‘यत् कर्म कृत्वा’ इन्द्राग्नी ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्नुताम्,
 तेनैव प्रकारेण ‘तत् कर्म कृत्वा’ अह मपि ‘स्वर्गं’ प्राप्तवानिति
 ‘यजमानो द्वियजुष सुपदधाति’ । तस्मादेवा स्वर्गप्राप्तिमाधन
 मिति भावः ।

प्रकृताया एवेष्टकायाः द्वियजुरिति नामप्राप्तिं दर्शयति—
 “सा यदिति । यतः ‘एतां’ ‘दे देवते’ इन्द्राग्नी ‘अपमग्रताम्’,
 तस्माद् द्वियजुर्नामेय भिटकेत्यर्थः ॥

ननु देवतादयदर्शनात् कथं द्वियजुरिति नाम स्यादिति
 चेत् , उच्यते— यतो ‘दे देवते एता अपमग्रताम्’, अत एव दाभ्यां

• का० यौ० अ० १७ ॥ २० । परं तस्मात्त पाठभेदः ।

† वा० मं० १७ ३२, १७ ।

‡ मा० ७. १. ६७ अ० १ वा० ।

यज्ञुर्भ्यां सुपधीयते । तथा सति यज्ञुर्द्वयेनोपधानस्यापि देवता-
दयदर्शनोपाधिकत्वाद् द्वियज्ञुरिति नामधेयस्यापि देवतादयदर्शन
मेव निमित्तमित्यभिप्रायः ॥

ननु “यास्तो अग्ने”-“या वो देवाः”-इत्यनयोर्मन्त्रयोः ऋग्-
व्यवस्थया पठितत्वात् कथं यज्ञुःगण्डेन तदभिधानमिति ? एवं
तर्हि अत्र यज्ञुःगण्डेन मन्त्रमात्रं लक्ष्यते ।

“ऋक्स्मामयज्ञुषां सप्तमं जैमिनिना दर्शितम्—

“तेषां सृग् यज्ञार्थवर्गेन पादव्यवस्था, गीतिषु सामास्या,
शेषे यज्ञुः गण्डः”—इति ० ।

एतदेवाम्यत्र सङ्गृहीतमभियुक्तैः—

“नञ्ज्ञामयज्ञुषां सप्तमं साहचर्यादिति शङ्किते ।

पादेषु गीतिः प्रसिद्धपाठ इत्यस्यसङ्करः”— इति १ ।

अथवा मन्त्रे एव यज्ञुःगण्डव्यवहारो दृश्यते ; यथा—
“तस्यास्ते देवीटके विधेम इविषा वयमिति ३ः “यथैव यज्ञुस्तथा
वन्धुरित्येवमादौ § ॥

अथ तां शेषेष्टकां यजमानात्मनापि प्रशंसति— “यद्देवेति ।
द्वियज्ञुषो यजमानात्मकत्वात् तदुपधानेन यजमानमेवास्मिंस्तोके
अर्पितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्वियज्ञुषो यजमानत्वोक्त्या सम्बोद्धयां पाचिकानां जिज्ञासा
मदतारयति— “तदाहुरित्यादिना । “अथ कतमदिति । ‘अथ’

• मी० जै० सू० २ अ० १ पा० ३५, ३६, ३७ सू० ।

† जै० अ० २० १०, ११, १२ ।

‡, § पुरस्तादिहेतु पञ्चमकण्ठीशाख्यानं (३०४, २२६ ए०) द्रष्टव्यम् ।

‘अस्य’ यज्ञमानस्य ‘इदं’ द्वियक्षुर्नामिष्टका कृतमद् ‘रूपं’ स्वरूप
मिति । रूपापेक्षया नपुंसकत्वम् । उक्तस्योत्तरं दर्शयति— “देवो
या इति । ‘सः’ हिरण्यस्य पुरुषः ‘अस्य’ यज्ञमानस्य देवत्वप्रयुक्तः
‘आत्मा’ गरीरम् ; यद् ० द्वियक्षुरिष्टका मनुष्यत्वप्रयुक्त आत्मेत्यर्थः ।
हिरण्यस्यत्वात् पुरुषस्य देवगरीरत्वम्, मनुष्यत्वात् द्वियक्षुषो
मानुषगरीरात्मत्वम् प्रतिपादयति— “तद्यदित्यादिना । “देव-
रूप मिति । यतो देवरूपम्, अतः ‘अस्य’ यज्ञमानस्य तद्रूपम्
‘अमृतं’ रातु ; विनापनीष्यविनाग्रस्त्राहिरण्यस्यास्यत्वम् । “मा-
नुषं” ज्ञोति । ‘इदं’ द्वियक्षुर्मन्त्रस्य स्वरूपम् । यतो मानुषम् अतः
‘इयं मृदः कृता भवति’ पार्थिवो भवति, मानुषाणां पार्थि-
वत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

द्वियक्षुष उपधानव्याख्ययश्चतिरेकयोर्गुणदोषप्रदगंनेनावग-
मत्व माह— “स यदित्यादिना । ‘अम्’ हिरण्यस्यपुरुषस्यमन्त्रा
मिष्टकाम् एव ‘उपदध्यात्’ । “नेमा मिति । ‘इमां’ द्वियक्षु-
र्मन्त्रा मपि तदानीं भिन्नं चेदुपदध्यात्, ‘जापयिष्यात्’ जाह-
नीययेत्, तर्हि मानुषगरीररूपद्वियक्षुरिष्टकाया अपरिमेषयात्
सिद्धकासे एव ‘अप्राप्नोकात्’ यज्ञमानं प्रेष्यात्, तस्याप्यदाभो
मनुषधानेनावगोपने तु ‘अनेन’ द्वियक्षुर्मन्त्रेण मानुषगरीर-
पार्थिवीशे यज्ञमानः प्राप्तम् चायुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथाप्या इष्टकायाः हिरण्यस्यपुरुषस्यमन्त्रे मन्त्राणामनुषधाने
दोषमदगंनदूर्ध्वकम्, ततोपधाने मुच्यं दर्शयति— “स यदित्-

त्यादिना । समीपेऽनुपधाने सति असम्बन्धाद् यजमानः स्वकीय देवरूप मनुक्रमेण 'न प्रजानीयात्'; उपधानेन तु प्रजानीयात् ।

अथ ता मेवेष्टकां दूर्वेष्टकासंस्पर्शेनोपदध्यादित्याह— “ता मनन्तर्हिता मिति ॥ १८ ॥

यजमानस्य हिरण्मयपुरुषो देवं शरीरम्; द्वियजुषु मानुष मित्युक्तम् । तयोर्मध्ये स्वयमाहृणादूर्वेष्टकयोरुपधानेन व्यवधानात् शरीरहयस्यापि प्राणेन कथं मव्यवच्छेद इति याज्ञिकानां प्रश्नं भवतारयति— “तदाहुरिति । ‘सन्तती’—इत्यस्यैव विवरणम्— “अव्यवच्छिन्नाविति । उक्तस्योत्तरं दर्शयति— “प्राणो वा इत्यादिना । ‘प्राणो वै स्वयमाहृणा’ “प्राणो ह्येवैतत् स्वयं मात्मन आहृन्ते”—इति स्वयमाहृणायाः प्राणत्वमुक्तम् । “अथास्मात् प्राणो मध्यत उदक्कामदित्यादिना प्राणरस एव दूर्वाऽभूदित्यपि उक्तम् । सन्तनोतीत्येतदेव विवृणोति— “सन्ध्यातीति । स्पष्टं मन्यत् ॥ २० ॥

द्वियजुषु उपधाने मन्त्रौ विधत्ते— “यास्ते अग्ने इति * । “यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो”—“या यो देवाः सूर्ये रुचः”—इत्येताभ्यां † मन्त्राभ्यां द्वियजुषु सुपदध्यादित्यर्थः । मन्त्रयोः पुनःपुनः रुक्पदप्रयोगस्याभिप्रायमाह— “रुचं रुच मिति । “अस्मिन्निति, यजमाने इत्यर्थः ।

* का० श्रौ० सू० १७ ४ २० ।

† वा० सं० १३ २२, २३ ।

मन्त्रयोस्त्वय मर्यः †— “हे ‘अग्ने ।’ ‘ते’ तव ‘सूर्ये’
सूर्यमण्डले ‘याः’ ‘रुचः’ दीप्तयो ‘रश्मिभिः’ रश्मिरूपेण
‘दिवम्’ ‘धातन्वन्ति’ सर्वतो व्याप्नुवन्ति । रात्रौ या
अग्नेर्दीप्तयः, ता एव सूर्योदयकाले सूर्यरश्मयो भवन्ति ।
एतच्च तैत्तिरोयके अग्निहोत्रब्राह्मणे समाम्नातम्— “उद्यन्तं
वायादित्य मग्निरनुसमारोहतीति † । ‘ताभिः’ सर्वाभिर्दीप्तिभिः
‘नः’ अक्षत्सम्बन्धिने ‘जनाय’ यजमानलक्षणाय ‘रुचे’ ‘कधि’
प्रकारं कुरु । ‘रुचे’-इति विभक्त्यव्यत्ययः ‡, रुच मित्यर्थः ।
‘नस्त्वाधीति “अतः कृकमीत्यादिना § विसर्जनीयस्य सकारः ॥
हे देवाः ।’ ‘वः’ युष्माकं सम्बन्धिन्त्यः सूर्यमण्डले वर्त्तमानाः ‘याः’
‘रुच’ दीप्तयः सन्ति, तथा ‘गोषु अश्वेषु च ‘याः’ दीप्तयः सन्ति,
‘ताभिः’ सर्वाभिर्दीप्तिभि हे ‘इन्द्राम्नी ।’ ‘हे बृहस्पते ।’ त्रयोऽपि
यूय ‘नः’ अक्षत्सम्बन्धिने यजमानाय ‘रुचं धत्त’ प्रकारं
सम्पादयतु ॥

ननु चायं मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते, ततश्च “रुचन्वो
धत्तेति लिङ्गेन मन्त्र मुञ्चारयित्तरध्वर्युरिव तत् फलं युज्यते ;

* तयोः प्राठस्त्वेषम्,—

‘यास्ते व्यप्ते सूर्ये रुचो दिव मातन्वन्ति रश्मिभिः ।

ताभिर्नो अद्य मर्वाऽभि रुचे जनाय नस्कधि ॥ २२ ॥

या षो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राम्नी ताभिः मर्वाभी रुचे न धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

† ते० ब्रा० २ १ २ १० ।

‡ पा० ३ १ ८५ छ० मृष्टमम् ।

§ पा० छ० ८ ३ ४६ ।

अतो न इति पटं कि मित्युपवरित मिति चेत्, न ;
 यजेतेत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रती-
 यते ; न च परिक्रोतस्याश्वयोर्दक्षिणातिरिक्तफलसम्बन्धो न्यायः ।
 तस्मा श्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तस्मिन् यजमानपरत्वेनोपचरणीयम् ।
 तस्माद्यजमानेन पाठ्येषु “आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिषु *
 क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याज-
 मानम्, तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतं मपि फलं
 याजमान मेव । “हाभ्या मित्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । प्रका-
 रान्तरेणापि द्वित्वं प्रशंसति— “अयो इय मिति । द्विविधं
 रूपं मस्तीति तदुपधानमन्त्रयोरपि द्वित्वं सुपपद्यत इत्यर्थः ।
 व्याख्यातं सुत्तरं वाक्यम् ॥ २१ ॥

अथ रेतस्त्रिङ्नामधेययोरिष्टकयोरुपधानं विधत्ते— “अथ
 रेतस्त्रिचा इति । “लोपः शाकल्यस्य”—इति † वकारलोपः ।
 विहिते इष्टके ष्ठिवोद्युलोकात्मना प्रशंसति— “इमो वै लोका-
 वित्यादिना । तत्रानयोर्लोकयोः रेतस्त्रेकृत्वप्रतिपिपादयिषयो-
 क्तम्— “इमौ वै लोकाविति । तद्रेतस्त्रेचन मनयोः प्रत्यक्षसिद्ध
 मित्याह— “इमौ ह्येवेति । “इतो वा अय मित्यादिना । तदेव
 प्रत्यक्षत्वं दर्शयति— ‘अयं’ लोकः ‘इतः’ अस्मात् प्रदेशात्
 धूमलक्षणं ‘रेतः सिञ्चति’, ‘सः’ धूमः ‘अमुत्र’ द्युलोके हृष्टि-
 र्भवति । सेति स्त्रीलिङ्गं हृष्ट्यपेक्षम् । धूमस्य मेघकारणत्वात्
 तद्वारा हृष्टिकारणत्वाद् धूमो हृष्टिरिति कारणे कार्यत्वो-

* वा० मं० ३. १७. २ ।

† पा० श्रु० ८. ३. १६ ।

पचारः । 'तां' वृष्टिम् 'असौ' द्युलोकः 'असुतः' असुप्तात् प्रदेशात्
 ईष्यति । तस्मादनयोर्लोकयोर्मध्ये वृष्टिपरिणतात्रद्वारा प्रजाः
 'प्रजायन्ते' । श्रूयते हि— "अत्राहै प्रजाः प्रजायन्ते"—इति * ।
 अन्यत्राप्युक्तम्— "वृष्टेरत्र ततः प्रजाः"—इति † । "तस्मादिमौ
 लोकी रेतस्त्रिची ; रेतस्त्रिचौरनयोर्लोकयोः रूपेणानुसन्धानाद्विष्टके
 अपि रेतस्त्रिचावित्युच्येते ॥ २२ ॥

तत्र प्रथमाया उपधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "विराड्
 ज्योति रिति ‡ । 'अयं लोकः' पृथिवी 'विराट्'-शब्देनाभिधीयते ।
 'सः' च 'इमम्' अस्मदादीनां प्रत्यक्ष मग्निरूपं 'ज्योतिर्धारयति' ।
 प्रथमा रेतस्त्रिक् भूलोकात्मिकेत्युक्तम्, तस्मात् प्रथमरेतस्त्रि-
 गात्मको विराड्-शब्दाभिधेयो भूलोकोऽग्निरूपं ज्योतिर्धार-
 यति ॥ "स्वराड् ज्योतिरिति द्वितीयोपधानमन्त्रः § । सोऽप्येव
 मेव व्याख्येयः ।

अनयोर्लोकयोर्विराट्-स्वराट्-शब्दाभिधेयत्व मेवोपपादयति
 —"विराड् च होमाविति । विविधं राजत इति विराट् ।
 स्वय मेव राजत इति स्वराट् । तयोः पृथक्-पृथक्-मन्त्रेणो-
 पधान माह— "नानोपदधातीति । यतः 'इमौ लोकी' 'माना'
 पृथग्भूतौ, तस्मात्तदात्मिकयोरिष्टकयोरुपधानं पृथक्-पृथक्-
 मन्त्रेण कर्तव्य मित्यर्थः । उपधानमन्त्रवत्तदादनमन्त्रस्वापि

* तै० आ० उप० ७. २. २ ।

† म० म० १. ७ ।

‡ का० घौ० सू० १७. ४. १२ ।

§ वा० मं ११. २४ ।

पार्थिव्येन प्राप्तावाह— “सकृदिति । “तया देवतयाङ्गिरस्वद्
ध्रुवा सोढ”-इत्ययं सादनमन्त्रः * । त मेकवार मुच्चार्य सादयेत् ।
न तु प्रतीष्टक मित्यर्थः । तेन तदुपधानं समानं करोति ।
'तस्मादनयोर्लोकयोः 'अन्ताः' प्रान्ताः 'समायन्ति' परस्परं सम्बन्धा
भवन्ति । अन्तरिक्षभागा हि पृथिवीभागैः सम्यध्यन्त इत्येतत्
प्रत्यक्षसिद्धमेव ॥ २३ ॥

अथ तदेष्टकादय माण्डालकेनापि स्तौति— “यद्देवेति ।
अण्डशब्दात् स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । आण्डाविति पुरुष-
सम्बन्धिनी वीजे उच्येते । “यस्य आण्डौ भवत इत्यादिना
आण्डयोः रितस्मिन्नं प्रतिपादितम् । “विराड् च षीमाविति ।
आण्डयोः प्रजोत्पादनसामर्थ्याद्विराड् च प्रत्यक्षसिद्ध मित्यर्थः ।
प्रजापतिशब्देन † प्रजोत्पादन मभिधीयते । रितसः प्रजापतेश्च प्रजा
लक्ष्यन्त इति तत्प्रकाशकत्वाज्ज्योतिष मित्यवगन्तव्यम् । “समान-
सम्यन्धनाविति । एकरूपसम्यन्धनावित्यर्थः । प्रकृतयोरिष्टकयोः
स्थानविशेष माह—“ते अमन्तर्हिते”-इति ‡ । द्वियजुषोः समीपे
अव्यवधानेनोपधानं किमर्थं मित्यत आह— “यजमानो वा
इति ॥ २४ ॥

रितस्मिन्चोरुपधानानन्तरं विश्वज्योतिराख्याया इष्टकाया
उपधानं विधाय , ता मन्व्यात्मना स्तौति— “अथेति § । स्वय-

* वा० सं० २७. ४५ ।

† ‘प्रजापतिशब्देन’-इति, ‘प्रजापतेश्च’-इति च क-पुस्तकीयौ पाठौ ।

‡ का० श्रौ० १७. ४ २२ छ० वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

§ का० श्रौ० छ० १७. ४. २३ ।

माट्टस्या इव विश्वज्योतिषोऽपि तिस्रो विद्यन्ते, अतोऽत्र च प्रथमेति विशेषणम् । अस्मिन् लोके 'भुवि' यत् किञ्चन ज्योतिरस्ति, तत् सर्वं मन्निमय मेवेति । अग्निर्विश्वज्योतिरिति तदात्मकत्वेनानुसन्धानादिट्टकापि 'विश्वज्योतिः' ; अतस्तदुपधाने अग्नि मेवोपहितवान् भवति । विधत्ते— "ता मनस्तर्हिता मिति । 'तां' विश्वज्योतिषं 'रितस्मिग्भ्याम्' 'अनस्तर्हिताम्' अथ्यवहितां तत्संस्पर्शेनोपदध्यात् । तथा सति रितस्मिचोः पृथिवीद्युलोकतात्मकत्वात् ताभ्या मथ्यवहित मेव 'अग्निं दधाति' । क्वचित् पार्श्वेऽपि तत्संस्पर्शेनोपधाने अथ्यवधानमुपपद्यत इत्यत आह— "अन्तरवेति । "अन्तरि चैति । "अन्तरा इवेति पदविभागः । इवशब्द एवकारार्थः । "अन्तरान्तरेण युक्ते"—इत्यनेन च इमाविति द्वितीया । अनयोर्लोकयोर्मध्ये पृथिव्या उपरि अन्तरिक्षे खल्वग्निः प्रकाशते, तस्मात् मध्यत उपधानम् ॥ २५ ॥

अथैता मित्कां प्रजात्मना प्रगंसति— "यद्देवेति । 'प्रजा हि विश्वज्योतिः' यतः प्रजा ज्ञानशक्त्या सर्वान् पदार्थान् प्रकाशयति, तस्मात् प्रजा विश्वज्योतिरित्येतदपरोक्षम् ; अतः प्रजा विश्वज्योतिः । तथा सति एतदित्कोपधानेन प्रजननं प्रजोत्पादनं मेवोपहितवान् भवति । प्रजायाः प्रजोत्पादनस्य च कार्यकारणभावादभेदविषययैव मुक्तम् । रितस्मिचोराण्डत्वाद्, विश्वज्योतिषस्य प्रजात्वात्, ताभ्या मथ्यवहितत्वेन मध्यत

• 'अतोऽत्र'—इत्येतदस्ति ६-पुस्तके ।

† पा० सू० २. १. ४ ।

उपधाने प्रजोत्पादन मेवाण्डयोर्निहितं भवतीति दर्शयति— “ता
मनन्तर्हिता मिति । “अन्तरेव ष्वाण्डायिति । आण्डयोर्मध्यतः ॥
एव रेतोनिर्गमनहारत्वात् , तत एव ‘प्रजाः प्रजायन्ते’ ॥ २६ ॥

अथ तस्मिन्नुपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे— “प्रजापति-
हेत्यादिना † । यतः ‘प्रजापतिरेतां प्रथमां चिति मपश्यत्’,
अतः प्रथमां विश्वज्योतिषं “प्रजापतिद्वा सादयत्”—इति ‡; मन्त्रेण
उपदध्यादित्यर्थः । “पृष्ठे ह्यय मिति । ‘पृथिव्यै’—इति , पृथिव्यै
चतुर्थी § । यतश्च पृथिव्याः ‘पृष्ठे’ उपरि ‘अग्निर्व्योतिष्मान्’ विश्व-
ज्योतिषाग्निरित्युक्तम्— “अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योति रिति ॥ ;
अतः “पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम्”—इति ¶ मन्त्रवचनम् ॥ २६ ॥

“प्राणो वा इति । विद्यमाने एव प्राणे सर्वेषा मिन्द्रियाणां
स्व-स्व विषयप्रकाशकत्वात् प्राणस्य विश्वज्योतिष्मत् । “सर्वं ह्येता उ
वा एतस्मै”—इति । सर्वस्य खल्वेतस्य लोकस्य । पूर्ववच्चतुर्थी ॥
प्राणः आशास्यो †† भवतीति शेषः । अपानो व्यानयेति प्राण
एव हृत्तिभेदभिन्नः ; प्राणस्य विश्वज्योतिष्मत् । ‘विश्वस्मै’ सर्वस्य
लोकस्य प्राणादिस्यैर्यार्थं तदुपधान मिति मन्त्रभाग आह । “सर्वं
ज्योतिरिति विश्वशब्दार्थविवरणम् । “अग्निष्टेऽधिपतिरिति”—

* ‘आण्डयोर्मध्ये’—इति ह ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. २३ ।

‡, § वा० सं० १३. २४. २ ।

§, ** पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

¶ इहैव पुरस्तात् २५ कण्ठी (२५७ ए०) दृष्ट्या ।

†† ‘आशस्यो’—इति ज ।

एतन्मन्त्रभागकथनेन 'अग्नि मेव' 'अस्याः' विश्वज्योतिषः 'अधि-
पति करोति' ।

हे विश्वज्योतिः । श्रुतिश्रुत्याः पृष्ठे 'ज्योतिषती' ज्योतिषा
युक्तां त्वां 'प्रजापतिः' 'सादयतु' स्थापयतु । किमर्थं मिति
तत्राह— 'विश्वस्मै' विश्वस्य, सर्वस्य लोकस्य 'प्राणाय अपानाय
व्यानाय' प्राणादिश्रुत्यापारार्थम् । किञ्च 'विश्वं' समस्तं 'ज्योतिः'
तेजो 'यच्छ' नियच्छ, अस्मदायत्तं कुरु । 'ते' तव 'अग्निः अधि-
पतिः', अतः स त्वां 'परिभ्यो गोपायत्विति कृत्स्नमन्त्रार्थ' ॥ २८ ॥

अथ ऋतव्याख्ययोरिष्टकयोरुपधानं विधत्ते— "अथेति ॥
'ऋतव्ये'-इति "वाञ्चतुपितृपसो यत्"-इति १ देवताद्यै यत्
प्रत्ययः । "यच्चि भम्"-इति ३ भ सञ्ज्ञायाम् "ओर्गुणः"-इति ५
गुणः, "वान्तो यिप्रत्यये"-इति ॥ अवादेश्च । ऋतुदेवत्येष्टको
पधानेन ऋतूना मीवोपधानं भवतीत्याह— "ऋतव एत इति ।

ऋतव्ययोरुपधाने मन्त्रं विधाय ११ ध्यावष्टे— "मधुयेति ॥
मधुमाधवशब्दाभ्यां चैत्रवैशाखावुच्येते । "वासन्तिकाविति, "वस
स्ताञ्च"-इति १११ ठञ्-प्रत्ययः । ऋतुशब्दो मासद्वये मुख्यः, अथ

• का० श्रौ० सू० १०. ४ २४ ।

† पा० सू० ४ २ ३१ ।

‡ पा० सू० १. ४. १८ ।

§ पा० सू० ६. ४. १४६ ।

|| पा० सू० ६. १. ७६ ।

१ का० श्रौ० सू० १० ४ २५ ।

•• वा० सं १३ २५ ।

†† पा० सू० ४ ३ १० ।

तदवयवभूते मासे उपचाराद् वर्त्तते । मधुस्य माधवद्येत्येती वसन्त-
सम्बन्धिनी 'ऋतू' मासी ; अतश्च तद्देवत्वत्वेन तदात्मिके वा
मुपदधामि इत्यर्थः । "नामनी"—इत्यादिना मधुमाधवशब्दो-
पयोगं दर्शयति । ननु स्वयमाहृणादिवदेकैकस्या इष्टकाया
उपधानं विहाय , किं मिति द्वयोरुपधान मिति तत्राह— "द्वे
इष्टके इति । इष्टकयोर्द्वित्वेऽपि सकृत्सादनेनैक मेव ऋतुं
सम्पादयतीत्याह— "सकृदिति ॥ २८ ॥

प्रथमायां चितौ तदुपधानस्य कारणं माह— "तद्यदित्या-
दिना । 'एते' ऋतव्ये अथ' प्रथमायां चितौ 'उपदधाति'-इति
यत् , तत्र कारणं मुच्यते— 'एयः' चीयमानः 'अग्निः' 'संवत्सरः'
संवत्सरात्मकः । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वं संवत्सरं मुख्यायां सम्भृत्यो-
त्पादनीयत्वाद् । चीयमानस्याग्नेः प्रजापतिरूपत्वं प्रागुक्तम्—
"स यः प्रजापतिर्व्यस्रंसत , अय मेव स योऽय मग्निधीयत
इति * । 'सः' प्रजापतिः सर्वलोककारणत्वेन तदात्मकः । "संव-
त्सर एषोऽग्निरिति । तस्य संवत्सरात्मकत्वोक्तेश्च संवत्सरः 'इमे
लोकाः' खलु । "तस्येति । 'तस्य' संवत्सराग्निसर्वलोकामकस्य
प्रजापतेः । 'अय मेव लोकः' पृथिवी । प्रथमा चितिः , वसन्त
ऋतुश्च , प्रायम्यसाहृशाद् 'अस्य' संवत्सरात्मकस्य 'प्रजापतेः' अव-
यवभूतः 'अय' लोकः ; अतथात्र प्रथमायां चितौ 'एते' ऋतव्ये
वसन्तर्तुदेवत्वत्वेन तदात्मिके उपदधातीति यत् , तेन यदेव
'अस्य' प्रजापतेः 'आत्मनः' स्वस्य 'एतद्' इष्टकादयस्त्वर्णं

* इहैव पुरस्ताद् चतुर्थो कण्ठौ (२०६ पृ०) द्रष्टव्या ।

यदङ्गमस्ति, तद् 'अस्मिन्' अवयवे प्रथमचितिलक्षणे 'एतत्' एतेन पुनः 'प्रतिदधाति' †; तस्मादेते प्रथमायां चित्तावुप-
दध्यात् ‡ ३० ॥

अथ पुनस्ते एव ऋतस्ये प्रजापतेः प्रतिष्ठात्मनापि स्तौति—
“यद्देवैते इति । “प्रतिष्ठो अस्य वसन्त ऋतुरिति । ‘प्रतिष्ठा
उ’ इति पदविभागः । “आहुणः” †, उकारस्य “निपात एका-
जनाङ्”—इति ‡; प्रगृह्यसञ्ज्ञायाम् “भुतः प्रगृह्या अचि”—इति §
प्रकृतिभावात् “प्रतिष्ठो अस्येति । “एङः पदान्तादति”—इति ॥
पररूपत्वं न भवति । वसन्तर्त्तोः संवत्सरप्रथमावयवत्वात् प्रति-
ष्ठात्वम् । यत्रावयवे प्रतितिष्ठति, सा प्रतिष्ठा । यया पुरुषः
पदयोः प्रतितिष्ठति, तद्वत् संवत्सरोऽपि वसन्तर्त्तोः प्रतितिष्ठति ।
प्रथमायादितेषु उत्तरचितिलक्षणान् प्रजापतेरवयवान् प्रत्या-
धारत्वात् प्रतिष्ठात्वम्; अतएव प्रथमायां चित्ती प्रकृतयो-
रिटकयोरुपधाने प्रजापतेः स्वस्य वसन्तर्त्तुदेवत्यत्वेन तदामकौ-
तदितिकाहयनक्षरं यत् प्रतिष्ठारूपं मङ्गं मंस्ति, तदस्मिन्नेतेन
प्रतिनिहितवान् भवतीत्यर्थः †

अथानयोरितिकयोरुपधानस्य स्थानविशेषं विधाय प्रगं-
सति—“ते वसन्तर्हिते इति । “वसन्तर्हितास्तादिति । ‘तत्’

* 'प्रदधाति'—इति अ ।

† पा० सू० १. १. ८० ।

‡ पा० सू० १. १. १४ ।

§ पा० सू० १. १. १४ ।

॥ पा० सू० १. १. १०८ ।

तेन 'प्रजाः' 'ऋतुभ्यः' 'अनन्तर्हिताः' अव्यवहिताः 'दधाति',
 ऋतुषु प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति— "तस्मादिति ।
 यत एवं तस्मात् 'प्रजाः' 'ऋतून्व' अभिलक्ष्य 'प्रजायन्ते' 'गर्भे
 सन्तं' गर्भेऽपि विद्यमानं 'जन्तुम्' ऋतुभिर्ह्येव 'सम्पश्यन्ति' ।
 ऋतूनां कालात्मकत्वात्, कालस्य च सदातनत्वेन सर्वोत्पत्ति-
 मन्निमित्तत्वाद्, अजातावस्था, जायमानावस्था, जातावस्था
 च तत्रैव सम्बन्धन्त इति भावः ॥ ११ ॥

विधत्ते— "अथेति * । 'अथ' ऋतव्येष्टकोपधानानन्तरम्,
 अपाढाभिधा मिष्टका सुपदध्यात् । अपाढायाः मृशयेष्टकात्वात्
 तदुपधाने ष्टिय्युपधान मेव सम्पादितम् भवतीत्याह— "इयं
 वा इति । तस्या अपाढाया उपधानम् चयनस्थलस्य पूर्वभागे
 कर्त्तव्य मित्याह— "तां पूर्वाहं इति । ननु किमर्थं मस्याः
 पूर्वाहं उपधान मिति तत्राह— "प्रथमेति । 'इयम्' अपाढा,
 उखायाः 'प्रथमा' पूर्वा 'अष्टक्यत' खलु ॥ ३२ ॥

प्रकृताया इष्टकायाः अपाढेतिनामधेयप्राप्तिप्रदर्शनपूर्वक सुप-
 धानोपयोगं दर्शयति— "सा यदपाढा नामेत्यादिना । पुरा खलु
 'देवायासुराय' 'प्राजापत्याः' प्रजापतेरपत्यभूताः । पत्युत्तरपदत्वाद्
 "दित्यदित्येत्यादिना †' अपत्याये' ख-प्रत्ययः । 'ते' एते-उभये
 ऽपि स्र्वा मकुर्वन् । ततः 'ते देवाः' केनोपायेनासुरान् जयेनेति
 विचार्य, 'एताम्' अपाढाभिधाम् 'इष्टकां' तदुपायत्वेन 'अप-
 श्यन्' । इहा च 'ता मिमाम्' इष्टका सुपहितवन्तः । ततः 'ता

* का० श्रौ० सू० १७ ४. २५ ।

† या० सू० ४. १ ८५ ।

सुपधाय 'असुरान्' 'सपत्नान्' वैरिणः, 'भ्राष्टव्यान्'-इति सपत्र-
शब्दार्थविवरणम् । भ्राष्टशब्दाद् "व्यन् सपत्रे"-इति * सपत्रार्थे
व्यनो विधानात् । तानसुरान् 'अस्मात् सर्वस्मात्' स्थानाद् 'अस-
हन्त' निराकुर्वन्, यथैषु लोकेषु अवस्थानं न लभन्ते, तथा पर्यबी-
भवन्नित्यर्थः । यत एतया असुरानसहन्त, 'तस्मादपाटा'-इति
नामवेपम् । अत्रासुराणां सहनकथनेन स्वेपा मसहनं मर्यतः
प्राप्तम् ; अतथैतस्या इष्टकायाः स्वेपा मसहनं प्रत्यपि कारण-
त्वादसहनसाधनत्वेनापाटेलुच्यते । "साव्यै साढा साढेति निगमः"
-इति † 'साढा'-शब्दो निपातितः, ततो नञ्समासः, व्यत्ययेन
भूर्द्धन्यादेशः । "तथैवेति । यथैव देवा अपाटा सुपधाय
असुरान्निराकुर्वन्, 'तथैव' 'यजमान एता सुपधाय' 'द्विपन्तम्'
हेपं कुर्वन्तम्, 'भ्राष्टव्यम्' अस्मात् सर्वस्मात् 'प्रदेशान्निरा-
कुरुते' ॥ ३३ ॥

अथैता मेवेष्टकां वागात्मनापि प्रशंसति ‡—"यद्देवेति । "वा-
चैव तद्देवाः"-इत्यादिना अपाटाया वाचूपत्वं § प्रतिपाद्यते । यतो
देवा निर्भर्क्षनादिविशिष्टया 'वाचैव' 'असुरानसहन्त', तस्मान्निरा-
करणसाधनत्वसाधर्म्यादपाटा वाक् खल्वित्यर्थः । "तथैवेति ।
यतो देवाः वाचा असुरान् असहन्त, ततो देववदेव 'यज-
मानः' अपि 'वाचैव द्विपन्तं भ्राष्टव्य मस्मात् सर्वस्मात् सहते' ।

* पा० छ० ४ १. १४५ ।

† पा० मृ० ६. ३ २१३ ।

‡ 'शंसति'-इति ४ ।

§ 'वाचुपावाटयोक्तं'-इति ५ ।

यतः अपाढा उक्तन्यायेन वागात्मिका , अत एतेन अपाढो-
पधानेन 'वाच मेव उपादधत देवाः', 'तथैव' 'यजमानः'
'वाच मेवोपधत्ते' ॥ ३४ ॥

यदुक्तं मियं वा अपाढेत्यपाढायाः पृथिव्यात्मकत्वम् * ,
तदुपजीव्यास्या अपाढाया इष्टकायाः 'वामभृत्'-सञ्ज्ञाप्राप्तिं
दर्शयति— "मेय मिति । 'वामं' वननीयं वस्तु ; - 'प्राणाः'
सर्वैराशास्यमामत्वात् 'वामं' वस्तु । 'यत् किञ्च' 'प्राणीयं'
प्राणवत् अर्थजातं मस्ति , 'तत् सर्वम्' 'इयं' पृथिवी 'विभर्त्ति'
खलु । अतएव वामशब्देन प्राणानां मभिधानात् , प्राणानां तद्वतां
वामेदविषयता 'इयं' पृथिवी 'वामभृत्'-सञ्ज्ञेति तदात्मिका-
प्यपाढा वामभृत्-सञ्ज्ञेत्यर्थः । "वाग्वा अपाढेति यदुक्तं वागा-
त्मकम् † , तदप्युपजोष्यैतत्सञ्ज्ञालाभं माह— "वाग्घ-
त्वेवेति । "वाचि वा"-इत्यत्र वाक्शब्देन वागिन्द्रियस्थानं
मुखं लक्ष्यते , प्राणानुविधायित्वात् प्राणशब्देन च श्रोत्रादीनी-
न्द्रियाणि , प्राणैभ्योऽर्थे वाचि मुखे अत्र 'धीयते' निधीयते ।
"तस्माद् वाग्वामभृदिति । तदात्मिकापाढापि वामभृदित्य-
भिधीयते ॥ ३५ ॥

मेय मित्यादिनोक्तप्रकारेण निष्पन्नं मर्थं माह— "त एत-
इति । मेय मित्यादिना अपाढाया आधिभौतिकप्राणात्मकत्व-
मुक्तम् , वाग्घत्वेत्यादिना तु आध्यात्मिकप्राणात्मकत्वम् ।
ततश्च अपाढेति यदेवा , 'ते सर्वे प्राणाः' आध्यात्मिकत्वा-

* इहैव परस्तात् ३२ कण्ठी (२८६ पृ०) इदंशा ।

† पुरस्तात् ३४ कण्ठी (२८६ पृ०) इदंशम् ।

धिभौतिकत्वादिभेदेनोभयविधा अपि प्राणा इत्यर्थः । 'त एते'
-इति 'प्राणाः'-इत्येतदपेक्षया लिङ्गवचने । उक्त मषाढाया
उभयविधप्राणात्मकत्व सुपजोच्य, तस्याः पूर्वभागे उपधान
सुपपादयति— "ता पूर्वाहं इति । "तस्मादिति । 'पुरस्तात्'
पूर्वभागे इत्यर्थः । "इमे"-इति अभिनयेन निर्देशः । 'तस्मात्'
पूर्वाहं उपधानात् सुखे 'इमे प्राणा' श्रवतिष्ठन्त इति शेषः ।
अपाढायाः पूर्वभागे मन्त्रवत्या इष्टकाया उपधान निवारयति
— "ता नान्ययेति । 'पुरस्तात्' 'ताम्' मषाढा 'प्रति' 'अन्यया'
मन्त्रवत्या इष्टकयोपधान 'न' सम्पादयेत् । 'एतस्या चित्ता-
विति । तत्र हेतुरुच्यते— "नेदिति, निपात परिभये
वर्तते * । अपाढायाः प्राणात्मकत्वाद् एतस्याः प्रथमायां चित्तौ
तस्याः पुरस्तात् मन्त्रवदिष्टकोपधाने तदव्यवधानात् 'प्राणान्'
एव अपिहितवान् भवतीति परिभयेन नोपदधादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु यदि समन्त्रकाणां मिष्टकानां सुपधाने प्राणापिधानम्,
तर्हि अपस्यानां मन्त्रविशिष्टानां मिष्टकानां सुपधानेन तत्
कस्मात् भवतीत्यत आह— 'यदपस्या इति । अपस्यानां
मन्त्रात्मकत्व तद्विधायकब्राह्मणेषुभिधास्यते † । आपद्यात्वात्मिका,
तत्कारणत्वात् । अत्रेन तु प्राणानां अपिधानं न सम्भवति,
अत्रोपजीवित्वात् प्राणानाम् । अतथासत्त्वत्वाद्पस्यानां
समन्त्रकाणां मध्युपधानं न विरुध्यत इति भावः । अथ तस्याः
उपधानं सृत्तश्चयोः समीपे विधाय स्तौति— "ता मनन्तर्हिता

* "नेति एव इतिवृत्तेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति निरु० १ ३ ६ ।

† इहेवोपरिष्ठाद् पञ्चमे ब्राह्मणे १० कण्डिकायां दृश्यं भविष्यति ।

मिति । 'सिंघं यागृतुपु प्रतिष्ठिता वदतीति । ऋतुष्ववस्थितेषु प्राणिषु प्रतिष्ठिता वदतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

“प्रजा वै विश्वज्योतिरिति विश्वज्योतिषः प्रजात्वं सुक्तम्, “वाग्वा अपाटेति अपाटाया वाक्त्रं प्रतिपादितम्, ततश्च विश्वज्योतिषः समीपे अपाटाया उपधाने सति प्रजासु वागुपहिता भवति; तदकृत्वा तयोर्मध्ये किमर्थं ऋतव्ययोरुपधानं कृतमित्याशङ्क्य तत्कारणमाह— “तदाहु रिति । “संवत्सरो वा ऋतव्ये इति । “ऋतव एते यदृतव्ये इति ऋतव्ययोः ऋत्वात्मकत्वात्, सम्भूय सर्वेषां ऋतूनां संवत्सरात्मकत्वात्, ऋतव्ये संवत्सरः । ततश्च ऋतव्ययोरन्तरोपधाने संवत्सरेण प्रजाभ्यो वाचं व्यवहितां करोति । ‘तस्मात्’ इदानीं सुत्पत्तेरुपरि ‘संवत्सरवेलायां’ संवत्सरे गते सति पथात् ‘प्रजाः वाचं प्रवदन्ति’ ॥ ३८ ॥

प्रकृताया इष्टकाया उपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे— अपाटासीत्यादिना * । यतो ‘देवाः’ ‘एतया’ इष्टकया ‘असुरान्’ ‘असहन्त’ निराकुर्वन्; अतः सहनसाधनत्वाद् “अपाटासीति मन्त्र आह । “सहस्रवीर्यासीत्यत्र सहस्रशब्देनापरिमितसङ्ख्या विदचितेति दर्शयति— “सर्वे वै सहस्र मिति । हे इष्टके ! त्वं ‘सहमाना’ असुराणां निराकर्त्री; अतो नाम्ना अपाटासि । तस्मात् ‘अरातीः’ अदानशीलान् (शत्रून् †) ‘सहस्व’ परिभावय । किञ्च ये पूर्वं विरोधिनो न भवन्ति, इतः परम् ‘घृतना’ सहाम मिच्छन्ति, ते ‘घृतनायतः’ । घृतनाशब्दा-

* वा० सं० १३. २६ ।

† नास्त्येतत् पदं छ-पुस्तके ।

दाकारलोपाभावश्चान्दसः । तानपि परिभावय । किञ्च त्वं
 'सहस्रवीर्यासि' अपरिमितवीर्यविशिष्टा * भवसि । अनेन शत्रु-
 निराकरणसामर्थ्यं सुपपादितम् भवति । तादृशीः 'सा' मां 'जिन्व'
 प्रीणीहीति मन्वार्थः ॥ ३८ ॥

अथ दूर्वेष्टकादीनां स्वयमाढस्यायाः प्राग्भागे उपधाने
 कारणं माह— “तदाहुरिति । 'अभि स्वयमाढस्याम्' अभिलक्ष्य,
 स्वयमाढस्याया उपरि भागे इत्यर्थः । “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये”
 —इत्यथ्ययीभावसमास. † । 'अन्या इष्टकाः' उपरि वक्ष्यमाणाः
 'उपधीयन्ते' 'एताः' दूर्वेष्टकादयस्तु तस्याः 'प्राच्य उपधीयन्ते'—
 इति यदस्ति, तत्रोत्तरं माह—“हे वै योनो”—इति । 'देवयोनिः'
 'अन्यः', 'मनुष्ययोनिः अन्यः', इति यदुक्तं मन्यत्वम्, तदाह—
 “प्राचीनेति । 'प्राचीने भागे' पूर्वभागे 'प्रजननम्' उत्पत्तिः,
 तत्कारणं वा येषां ते तयोक्ताः ; 'मनुष्याः' तु 'प्रतीचीनप्रजननाः'
 ततश्च 'एताः' इष्टकाः स्वयमाढस्यायाः 'प्राची.' प्रागपवर्गाः
 'उपदधाति'—इति यत्, तेन 'देवयोनिरेव' 'एतत्' एनं 'यज-
 मानम्' 'प्रजनयति' उत्पादयति । दूर्वेष्टकादीनां सुत्तरीत्तर-
 पूर्वभावेन उपधानं कात्यायनेनोक्तम्— “पूर्वाम्-पूर्वां सुत्त-
 राम्”—इति ‡ ॥ ४० ॥ २ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनमतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे षतुर्थोऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* 'अपरिमितमष्टाकवीर्यविशिष्टा'—इति ड ।

† मा० ख० २. १. १४ ।

‡ का० श्रौ० ख० १०. ४ १६ ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्हं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं वानकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिद्धिण्यार्यो ,
व्ययाणोद्विष्वक्क्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं ध्रुवञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं क्षपावान् गुडकृत मजडो राजर्तं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्वृणः शर्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पावसात्सिद्धिण्यार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अथवाश्रीष्यन्व, पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते दृष्ट्याः ।

† अथ १ ब्रा० ४५ क० , २ ब्रा० ४० क० , मङ्गलपत्रपात्र
तृतीयप्रपाठकीयद्वयोर्नाक्षत्रयोः ५५ कण्डिकाः श्रुता इति ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

कूर्मं सुपदधाति । रसो वै कूर्मो रस मेवैतदु-
पदधाति यो वै स एषां लोकानां मसु प्रविद्धानां
पराङ्मसोऽत्यन्तरत्स एष कूर्मस्तु मेवैतदुपधाति या-
वानु वै रसस्तावानात्मा स एष इमऽएव लोकाः *
॥ १ ॥

तस्य यदुधरं कपालम् । अयं स लोकस्तत्
प्रतिष्ठितमिव भवति प्रतिष्ठित इव ह्ययं लोकोऽथ
यदुत्तरं सा द्यौस्तद्भवगृहीतान्त मिव भवति
व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौरथ यदन्तरा तदन्तरिचर

स एष इमऽएव लोका इमानेवैतल्लोकानुपदधाति
॥ २ ॥

तु मभ्यनक्ति । दधा मधुना घृतेन दधि हैवास्य
लोकस्य रूपं घृतं मन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वनैवैन-
मेतद्रूपेण समर्द्धयत्यथो दधि हैवास्य लोकस्य रसो
घृतं मन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वनैवैन मेतद्रूपेण समर्द्ध-
यति * ॥ ३ ॥

मधु व्वाता ऋतायत ऽद्भुति । यां वै देवता मृग-
भ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सऽक्सो देवता तद्य-
जुस्तद्वैतन्मध्वेवैष त्रिचो रसो वै मधु रस मेवा-
स्मिन्नैतदुदधाति गायत्रीभिस्त्रिभुभिस्तस्योक्तो वन्धुः
॥ ४ ॥

स यत् कूर्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्
तस्मात् कूर्मः काश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः
प्रजाः काश्यप्य इति ॥ ५ ॥

* 'समर्द्धयति'—इति ख ।

स यः स कूर्मोऽसौ स आदित्यः । अमु मेवै-
 तदादित्य मुपदधाति तं पुरस्तात् प्रत्यञ्च मुपदधा-
 ल्यमुं तदादित्यं पुरस्तात् प्रत्यञ्चं दधाति तस्माद्-
 सावादित्यः पुरस्तात् प्रत्यङ् धीयते दक्षिणतोऽपा-
 दायै वृषा वै कूर्मो योषापादा दक्षिणतो वै वृषा
 योषा मुपशेतेऽरनिमात्रेऽरनिमात्राद्धि वृषा योषा
 मुपशेते सैषा सूर्वासा मिष्टकानां मुहिषी यदुपाढै-
 तस्यै दक्षिणतः सन्त्सूर्वासा मिष्टकानां दक्षिणतो
 भवति ॥ ६ ॥

यद्देव कूर्मं मुपदधाति । प्राणो वै कूर्मः प्राणो
 हीमाः सूर्वाः प्रजाः करोति प्राण मेवैतदुपदधाति
 तं पुरस्तात् प्रत्यञ्च मुपदधाति पुरस्तात्तत् प्रत्यञ्चं
 प्राणं दधाति तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ् प्राणो धीयते
 पुरुष मभ्याहत्तं यजमाने तत् प्राणं दधाति दक्षि-
 णतोऽपादायै प्राणो वै कूर्मो व्वागपादा प्राणो वै
 व्वाचो वृषा प्राणो मिथुनम् ॥ ७ ॥

अपां गुम्भन्तीदेति । एतद्वापां गुम्भिष्ठं यत्रैष
 एतत्तपति मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन् माग्निर्वैश्वानर

इति मैत्र त्वा सूर्यो हिंसीन् मो ऽग्निर्वैश्वानर
 इत्येतदुच्छिन्नपत्वाः प्रजा अनुवीक्षस्वेतीमा वै सर्वाः
 प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्ता अनु-
 वीक्षस्वेत्येतदनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचता मिति
 यद्यैवेनं दिव्या वृष्टिरनुसचेतैव मेतदाह ॥ ८ ॥

अथैन मेजयति । चीन्समुद्रान्समसृपत्
 स्वर्गानिती मे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानेषु
 कूर्मो भूत्वानुसृप्तसर्पापां पतिव्वृषभ इष्टकाना
 मित्यपात् क्षेप पतिव्वृषभ इष्टकानां पुरीषं
 वसानः सुकृतस्य लोक ऽइति पशवो वै पुरीषं
 पशून् वसानः सुकृतस्य लोक इत्येतत् तत्र गच्छ
 यत्र पूर्वं परेता इति तत्र गच्छ यत्रैतेन पूर्वं
 कूर्मणोयुगित्येतत् ॥ ९ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इति । महती द्यौः
 पृथिवी च न इत्येतदिमं यज्ञं मिमिक्षता मित्तीमं
 यज्ञं सवता मित्येतत्पिपृतां नो भुरीमभिरिति
 विभृतां नो भुरीमभिरित्येतद् द्यावापृथिव्यद्योत्तमयो-
 पदधाति द्यावपृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥

त्रिभिरुपदधाति । वृथ इमे लोका अथो विष्ट-
 दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतदुप-
 दधाति त्रिभिरभ्यनक्ति तत् षट् तस्योक्तो वन्धु-
 रवका अधस्ताङ्गवन्धवका उपरिष्ठादापो वा ऽध्वका
 अपा मेवैन मेतन्मध्यतो दधाति सादयित्वा सूद-
 दोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्धुः ॥ ११ ॥

अथोलूखलमुसले ऽउपदधाति । विष्णुरका-
 मयतान्नादुः स्या मिति सु एते ऽद्भुष्टके ऽअपश्यदुलू-
 खलमुसले ते ऽउपाधत्त ते ऽउपधायान्नादो ऽभवत्तथै-
 वैतद्यजमानो यदुलूखलमुसले ऽउपदधाति येन
 रूपेण यत् कर्म कृत्वा विष्णुरान्नादोऽभवत्तेन रूपेण
 तत् कर्म कृत्वान्नादोऽसानीति तदेतत्सर्वं मन्त्रं यदु-
 लूखलमुसले ऽउलूखलमुसलाभ्यां ऽध्वानं क्रियत
 ऽउलूखलमुसलाभ्या मद्यते * ॥ १२ ॥

ते रेतस्मिचोर्बेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतः-
 सिचौ मध्यं सु पृष्टयो मध्यत् एवाम्भिन्नेतद्ब्रूँ दधा-

त्युत्तरे ऽउत्तर मेवास्मादेतद्द्रव्यं दधात्यरत्निमान्नेऽरत्नि-
माताद्धान्न मद्यते ॥ १३ ॥

प्रादेशमान्ने भवतः । प्रादेशमात्रो वै गर्भो
व्विशुरन्न मेतदात्मसम्मित मेवास्मिन्नेतद्द्रव्यं दधाति
यद्दु वा ऽआत्मसम्मित मद्रं तदवति तन्न हिनस्ति
यद्भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

श्रौदुम्बरे भवतः । ऊर्ध्वं रस उदुम्बर ऊर्ध्वं
मेवास्मिन्नेतद्द्रव्यं दधात्यथो सर्वं ऽएते व्वनस्पतयो
यदुदुम्बर एते ऽउपदधत् सर्वांन् व्वनस्पतीनुपद-
धाति रेतस्मिन्नेत्वेत्ये वै रेतस्मिन्चावनयोस्तद्वन-
स्पतीन् दधाति तस्मादनयोर्व्वनस्पतयश्चतुःस्रक्ति
भवति चतस्रो वै दिशः सर्वासु तद्विद्म व्वन-
स्पतीन् दधाति तस्मात् सर्वासु दिक्षु व्वनस्पतयो
मध्ये सुहृहीतं भवत्युलूखलरूपतायै ॥ १५ ॥

यद्देवोलूखलमुसले, ऽउपदधाति । प्रजापते-
र्व्विस्तसात् प्राणो मध्यत उदचित्कामिषत्त मन्नेना-
गृह्णात् तस्मात् प्राणो ऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवान्न
मृत्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥

प्राणे गृहीते ऽस्माद्भ्रमुद्चिक्र मिपत्तत् प्राणेना-
गृह्णात् तस्मात् प्राणेनान्नं गृहीतं यो ह्येव प्राणिति
सोऽन्न मत्ति ॥ १७ ॥

एतयोरुभयोर्युगृहीतयोः । अस्माद्गुद्चिक्रमि-
पत्ता मेताभ्या मुभाभ्या मगृह्णात् तस्मादेताभ्या
मुभाभ्यामूर्गृहीता यो ह्येवान्न मत्ति स प्राणिति त
मूर्जयति ॥ १८ ॥

जर्जि गृहीतायाम् । अस्मादेते ऽउभे ऽउद्चिक्र-
मिपतां ते ऽजर्जागृह्णात् तस्मादेते ऽउभे जर्जां
गृहीते यत् ह्येवोर्जयति स प्राणिति सोऽन्न मत्ति
॥ १९ ॥

तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्यो-
ऽन्येन गृहीत्वात्मन् प्रापादयत तदेतद्भ्रं प्रपद्य-
मानए सुर्वे देवा अनुप्रापद्यन्तान्नजीवनए हीदए
सुर्वम् ॥ २० ॥

तदेव श्लोकोऽभ्युक्तः । तदै सु प्राणो ऽभव-
दिति तद्वि सु प्राणो ऽभवन् महा भूत्वा ० प्रजापति-

रिति महान् हि स तद् भवद्यदेन मेते देवाः
 प्रापद्यन्त भुजो भुजिष्या व्वित्वेति प्राणा वै भुजो
 ऽन्नं भुजिष्या एतत् सर्वं व्वित्वेत्येतद्यत् प्राणान्
 प्राणयत् पुरीत्यात्मा वै पूर्यद्द्वै प्राणान् प्राणयत्
 तस्मात् प्राणा देवा अथ यत् प्रजापतिः प्राणयत्
 तस्माद् प्रजापतिः प्राणो यो वै सु प्राण एषा सा
 गायत्यथ यत् तद्दन्न मेघ स व्विष्णुर्देवताथ या सो
 ऽर्गेष सु उदुम्बरः * ॥ २१ ॥

सो ऽब्रवीत् । अयं व्वाव मा सर्वस्मात् पाप्मन
 उदभार्षीदिति यद्ब्रवीदुदभार्षीन्मेति तस्मादुदुम्बर
 उदुम्बरो ह वै तु मुदुम्बर इत्याचक्षते परोऽक्षम्परोऽक्ष-
 कामा हि देवा उरु मे करदिति तस्मादुरुकर
 मुरुकरः ह वै तदुलूखल मित्याचक्षते परोऽक्षम्परो-
 ऽक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां प्राणानां योनि-
 र्यदुलूखलः शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥

तत् प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रं मिव

* 'उदुम्बरः'—इति ख, 'उदुम्बरः'—इति ग, घ ।

हि शिरश्चतुःसक्ति भवति चतुःसक्तीव हि शिरो
मध्ये सङ्गृहीतं भवति मध्ये सङ्गृहीतं मिव हि
शिरः ॥ २३ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् तदस्मिन्नेतत् सर्वं
मध्यतो ऽदधुः प्राण मन्त्रं मूर्जं तथेवास्मिन्नय मेत-
दधाति रेतस्त्रिचोर्व्वेलया पृष्टयो वै रेतस्त्रिचौ
मध्यं सु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेतत् सर्वं दधाति
॥ २४ ॥

व्विष्णोः कुर्माणि पश्यतेति । व्वीर्यं वै कर्म्म
व्विष्णोर्व्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो व्रतानि पस्पश
ऽद्रत्यन्नं वै व्रतं यतो ऽन्नं स्पाशयाञ्चक्र ऽद्रत्येत-
दिन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रस्य छेप युज्यः सुखा
द्विदेवत्ययोपदधाति * द्वे ह्यलूखलमुसले सक्तत्
सादयति समानं तत् करोति समानं छेतदन्न
मेव सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो वन्धुः
॥ २५ ॥

अथोखा मुपदधाति । योनिर्वा ऽउखा योनि
 मेवैतदुपदधाति ता मुलूखल ऽउपदधात्यन्तरिचं
 वा ऽउलूखलं यद्वै किञ्चास्या ऊर्द्धं मन्तरिच मेव
 तन्मध्यं वा ऽअन्तरिचं मध्यतस्तद्योनिं दधाति
 तस्मात् सर्वेषां भूतानां मध्यतो योनिरपि व्वन-
 स्पतीनाम् ॥ २६ ॥

यद्वेवोखा मुपदधाति । यो वै सु प्रजापति-
 र्व्यस्रत्सतैषा * सोखे मे वै लोका उखे मे लोकाः
 प्रजापतिस्ता मुलूखल ऽउपदधाति तदेन मेतस्मि-
 न्सुर्व्वास्मिन् प्रतिष्ठापयति प्राणे ऽन्न ऽऊर्ज्यथो ऽए-
 तस्मादेवैन मेतत् सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति ॥
 ॥ २७ ॥

अथोपशयां पिष्ट्वा । लोकभाज मुखां कृत्वा
 पुरस्तादुखाया उपनिवपत्येष हैतस्यै लोकस्तथो
 हास्यैषानन्तरिता भवति ॥ २८ ॥

तुदाहुः । कथु मस्यैषा पक्त्वा शृतोपहिता भव-

* 'युस्रत्समस्यैषा'—इति ग, घ ।

तीति यदेव यजुष्कृता तेनाथो यद्वै किञ्चित् मन्त्रि
 वैश्वानरमुपनिगच्छति तत एव तत् पक्वणु शृत
 मुपहितं भवति ॥ २६ ॥

ध्रुवासि धरुणेति । तस्योक्तो वन्धुरितो जज्ञे
 प्रथमं मेभ्यो योनिभ्यो ऽअधि जातवेदा इत्येतेभ्यो
 हि योनिभ्यः प्रथमं जातवेदा अजायत स गायत्र्या
 विष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं ब्रह्म प्रजानन्नि-
 त्येतैर्वा ऽएष कुन्दोभिर्देवेभ्यो हव्यं ब्रह्म प्रजा-
 नन् ॥ ३० ॥

इषे राये रमस्व । सहसे द्युम्न ऽऊर्जे ऽअप-
 त्यायेत्येतस्मै सुर्व्वस्मै रमस्वित्येतत् सम्राडसि स्वरा-
 डसीति सम्राट् च ह्येष स्वराट् च सारस्वती
 त्वोत्सौ प्रावता मिति मनो वै सरस्वान् वाक्सर-
 स्वत्येतौ सारस्वता ऽउत्सौ तौ त्वा प्रावता मित्ये-
 तद् हाभ्या मुपदधाति तस्योक्तो वन्धुरयो ह्यणु
 ह्येवैतद्रूपं मृच्चापद्य सादयित्वा सूददोहसाधिवदति
 तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३१ ॥

अथैना मभिजुहोति । एतहा ऽअस्या मेतत्

पूर्वः रेतः सिक्तं भवति सिक्तास्तदेतदभिकरोति
 तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं मभिक्रियत ऽत्राज्येन जु-
 हीति सुवेण स्वाहाकारेण हाभ्या माग्नेयीभ्यां गाय-
 त्रीभ्यां तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३२ ॥

अग्ने युच्वा हि ये तुव । युच्वा हि देवहृत-
 मानिति युक्तावतीभ्या मिद मेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति
 तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥

स यदि संवत्सरभृतः स्यात्* । अथाभिजुहु-
 यात् सर्व्वं वै तद्यत् संवत्सरभृतः सर्व्वं तद्यदभि-
 जुहोत्यथ यद्यसंवत्सरभृतः स्यादुपैव तिष्ठेता सर्व्वं
 वै तद्यदसंवत्सरभृतो ऽसर्व्वं तद्यदुपतिष्ठते ऽभि-
 त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥

पशुरेष यदग्निः † । सो ऽत्रैव सर्व्वः कृत्स्नः
 संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमात्स्ना श्रोणी द्वियजुः
 पृष्ठयो रेतस्मिचौ कौकसा विष्वज्योतिः ककुद

* 'स्यात्'—इति ग, घ ।

† 'यदग्नि'—इति ग, घ ।

मृतव्ये ग्रीवा अपाटा शिरः कूर्मो ये कूर्मो प्राणा
ये शीर्षन् प्राणास्ते * ते ॥ ३५ ॥

तं वा ऽएतम् । इत जर्हं प्राञ्चं चिनोत्यसौ
वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरसुं तदादित्य मित जर्हं
प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत जर्हः प्राङ्
धीयते † ॥ ३६ ॥

अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । असुं तदादित्यं प्रस-
लव्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्य इमांलोकान् प्रस-
लव्यनुपर्येति ॥ ३७ ॥

उदरमुखा ‡ । योनिरुलूखल मुत्तरोखा भुवत्यु-
धर मूलूखल मुत्तरुध् छुदुर मुधरा योनिः शिश्रं
मुसलं तद् वृत्तं मिव भवति वृत्तं मिव हि शिश्रं तद्
दक्षिणत उपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योषा
मुपशेते यदु पशोः संस्कृतस्यान्नं तद् दूर्व्वेष्टका
तस्य वा ऽएतस्योत्तरोऽर्हं उदाहिततरो भवति पशु-

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'धीयते'—इति क ।

‡ 'उदरमुखा'—इति ग, घ ।

रेप यद्गुणस्तस्मात् पयोः सुहितस्योत्तरः कुचिरुन्नत
तरो भवति * ॥ ३८ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५, १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्वमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वध्विन् ब्राह्मणे स्वयमावृक्षादीना सुपधान मभिहितम् ;
अथाध्विन् ब्राह्मणे कूर्मादीना सुपधान मभिधास्यते । तत्रादी
तावत् कूर्मोपधानं विधाय तं रसात्मना स्तौति— “कूर्म
सुपदधातीति । उक्तं मेव कूर्मस्य रसत्वं प्रतिपादयति— “यो
यै स इति । ‘एपां’ पृथिव्यादीनां ‘लोकानाम्’ ‘अप्सु’ ‘प्रविहानां’
मन्वानां ‘सः’ प्रसिद्धो यः ‘रसः’ ‘पराङ्’ अनावृत्तः ‘अत्यक्षरत्’
अस्त्ववत् । ‘सः’ रसः ‘एपः’ इदानीं मध्याभिरुच्यमानः ‘कूर्मः’ ।
अतः ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन कूर्मोपधानेनोपहितवान् भवति ।
लोकस्त्वप्रनाद्या कूर्मस्य लोकात्मकत्व मेवाह— “यावानु
वा इति । ‘रसः’ ‘यावान्’ यत्परिमाणः, ‘आत्मा’ देहोऽपि
‘तावान्’ तत्परिमाणः ; रस एव देहस्यान्तर्भावात् । यथा
विन्मीने लोहपिण्डे तत्स्वरूपं तद्रूपे सूक्ष्माकारेण अवतिष्ठते,
तदल्लोकरसात्मके कूर्मे ‘लोकाः’ अपि सूक्ष्मरूपेण अवतिष्ठन्त
इति ‘स एपः’ कूर्मः एतत् सर्वल्लोकात्मक इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदुक्तं कूर्मस्य पृथिव्यादिनोकात्मकत्वम्, तदेव तच्छ्र-

* ‘भवति’—इति क ।

रोरे विविच्य दर्शयति— “तस्येति । ‘तस्य’ कूर्मस्य यदधस्तनं
 ‘कपालं’ कठिनत्वक्, ‘सः’ ‘अयं लोकः’ पृथिवी । अधरकपाल-
 पृथिव्योः कस्यचित् साधर्म्यस्य प्रदर्शनात् तादात्म्य सुपपाद-
 यति— “तत् प्रतिष्ठित मिवेति । ‘प्रतिष्ठितम्’ अधः सर्वत्र
 पृष्ठतलम् । अधरकपाल-पृथिव्योस्तथाविधत्वात् तस्य पृथिव्या-
 षकत्वम् । “अथेति । ‘अय’ ‘यत्’ ‘उत्तरं’ कपालम्, ‘तद्’ ‘द्वीः’
 दुलोकः । पूर्ववत् तदेवोपपादयति— “तद् व्यवगृह्यैतान्त मिति ।
 विविध मवगृह्यैतः अधनतः प्रान्तो यस्य, तत् तथोक्तम् ।
 कूर्मस्योपरिकपालम् सर्वतो मण्डलाकारेणाधनतप्रान्तम् ‘इव’
 ‘भवति’, ‘द्वीः’ अपि तथाविधा ; अतस्तस्य तदात्मकत्वम् ।
 अथ ‘यत्’ अधरोत्तरयोर्द्वयोः कपालयोः ‘अन्तरा’ मध्य मस्ति,
 ‘तदन्तरिक्षम्’ । अतः ‘स एषः’ कूर्मः, ‘इमे’ पृथिव्यादयः ‘एव’
 लोकाः । तस्मादेतेनोपधानेन ‘इमानेव लोकानुपदधाति’ ॥ २ ॥

विहितस्य कूर्मस्य दधिमधुघृतैरभ्यञ्जनं विधत्ते— “त मभ्य-
 नक्षीति * । दधिमधुघृतानां पृथिव्यादिलोकरूपत्वम् । घृतस्य,
 दध उपरिभावित्वात् पृथिव्युपरितनान्तरिक्षलोकरूपत्वम् ।
 मधुनक्षु वृक्षावलग्निसुरादिपूपरि भागेष्ववस्थितत्वात् दुलोका-
 षकत्वम् । अथवा मधुनो मधुररसत्वेन सोमात्मकत्वात्,
 सोमस्य च दुलोकेऽवस्थानात्, ‘मधु’ दुलोकरूपम् । प्रकारान्तरे-
 णापि दध्यादिभिरभ्यञ्जनं प्रगंसति— “अथो इति ॥ ३ ॥

अभ्यञ्जने मन्त्रं विधत्ते— “मधु वाता ऋतायत इति † ।

* का. श्री. सू. १०. ३. २७ ।

† य. भा. १६. २७, २८, २९ ।

विहित मभ्यञ्जनमन्त्रं रसात्मना प्रशंसति—“यां वै देवता मिति ।
 ‘यां देवताम्’ ‘अभि-लक्ष्य’, या ‘ऋक्’ ‘अनूक्ता’ उच्चारिता,
 तद्देवताप्रतिपादकत्वेनोच्यते, सा ऋक् तत्प्रतिपादकत्वात् सैव
 प्रतिपाद्या देवता । तथा यजुरपि । एवं च सत्यत्र तद्देवतास्वरू-
 प मितत् मधु ; “मधुवाता ऋतायते”—इत्यनया ऋचा प्रति-
 पाद्यत्वात् । ततश्च ‘एष षचः’ प्रतिपाद्यत्वेन देवताभूत-
 मध्वात्मकः । तिस्र ऋचो यस्मिन् समुदाये, स षचः ।
 “ऋचि त्रेरुत्तरपदादिनीपच्छन्दसि”—इति ऋ द्विशब्दस्य सम्प्र-
 सारणम्, ऋवर्णस्य च लोपः, “ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः † ।
 मधु च सोमरसस्वरूपम् ; अतथैतेन षचोपधाने सति रसा-
 त्मनो ‘अस्मिन्’ कूर्मे ‘रम मेव’ विहितवान् भवति ।

अभ्यञ्जनमन्त्राणां छन्दःसङ्घे विधत्ते—“गायत्रीभिस्त्रिभि-
 रिति । तद्व्याख्यानम् प्रागुक्तं मित्याह—“तस्योक्तो बन्धुरिति ।
 तच्च “गायत्रीभिः प्राणो गायत्री प्राण मेवास्मिन्नेतद्दधाति तिस्र-
 भिः, त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो प्यानः, तानेवास्मिन्ने-
 तद् दधाति”—इति षष्ठकाण्डेऽभिहितम् ‡ ।

मन्त्राणां मय मर्थः §,— ‘ऋतायते’ ऋतं यज्ञं माम्नन

* पा० ६० १. ३७ सू० १ वा० । † पा० म० ५० ४. ७४ ।

‡ ६का० ३२० ६३० ५क० (६भा० २११ ए०) ।

§ तत्पाठास्त्वेवम्,—

“मधु वाता अतायते मधु अरन्ति मित्थवः ।

माधीनः मन्त्रोषधीः । १ । मधु नक्त सुतोषमो मधुमत्

पापिं रणः । मधु द्यौरन्तु नः पिता । २ । मधुमान् नो

दवश्नतिमधुमा अस्तु अर्थः । माधीर्गावो भवन्तु नः । ३ ।

इच्छतीति ऋतायन् यजमानः । व्यत्ययेनाकारः । तस्मै 'याताः'
 वायवो 'मधु' मधुररसं 'चरन्ति' स्रावयन्ति । 'सिन्धवः' समु-
 द्राय नद्यश्च 'मधु चरन्ति' । 'श्रोपधीः' श्रोपधयोऽपि । "वा-
 च्छन्दसि"—इति * पूर्वसवर्णदीर्घः । 'नः' अस्मत्सम्बन्धि यजमानार्थं
 'माध्वीः' मधुररसोपेताः 'सन्तु' । "ऋचवास्तुव्यवास्तुत्यादिना ँ
 माध्वी-शब्दो निपातितः । किञ्च 'नक्तम्' रात्रिरपि 'मधु' मधुर-
 रसोपेता भवतु । अपि च 'उपसः' मधुररसोपेता भवन्तु । तथा
 यत् 'पार्थिवं रजः', तत् सर्वं 'मधुमत्' असु । 'नः' अस्माकं यज-
 मानस्य 'पिता' पितृस्थानीया 'वीः' 'मध्वसु' मधुररसोपेता भवतु ।
 'वनस्पतिः' अग्नेत्यादिर्यज्ञसाधनभूतः 'नः' अस्मद्यजमानार्थं
 'मधुमान् असु' । 'सूर्यः' अपि 'मधुमान् सन्तापराहित्यलक्षण-
 माधुर्यरसोपेतः 'असु' । तथा 'गावः' 'नः' अस्मद्यजमानार्थं
 'माध्वीः' मधुरसोपेताः 'भवन्तु' ॥ ४ ॥

अथ कूर्म इति नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— "स
 यत् कूर्म इति । 'पतत्' कूर्मसम्बन्धि 'रूपम्' आत्मनः
 'कृत्वा' 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' । असृजतेत्यस्य व्याख्यानम्—
 "यदसृजताकरोदिति । असृजतेति यत्, तदकरोदित्यर्थः ।
 'तत्' तेन कूर्मरूपेण 'अकरोत्'—इति 'यत्', तस्माद् अकरोदिति
 'कूर्मः'—इति, कूर्मशब्दो नामधेय मित्यर्थः । करोतेरीणादिके मक्-
 प्रत्यये "बहुलं छन्दसि"—इत्युत्वे †, 'इति च'—इति ‡ दीर्घे च

* पा० ख० ६. १. १०६ ।

† पा० ख० ६. ४. १०५ ।

‡ पा० ख० ७. १. १०३ ।

§ पा० ख० ८. १. ७३ ।

कृते, कूर्म इति रूपम् भवति । “कश्यपो वा”-इत्यादिक-
स्याय मर्थः, — कूर्मशब्दस्य करणे प्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्, कश्य-
पस्य च प्रजापतित्वेन प्रजाकारकत्वात्, ‘कश्यपः कूर्मः खलु’ ;
अत एव ‘सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः’ इति ‘आहुः’ जनाः । अतएव
कूर्मस्य कश्यपात्मकत्वात् तदुपधानम् प्रशस्त मिति ॥ ५ ॥

अथ त मेव कूर्मं मादित्यात्मनापि स्तौति— “स य इति ।
‘सः’ प्रकृतो ‘यः’ ‘कूर्मः’ अस्ति, ‘सः’ ‘असौ’ विप्रकृष्टः ‘आदित्यः’ ।
आदित्यात्मकत्वम् मण्डलाकारमास्यात्, यथा ‘आदित्यो यूयः’-
इति । एतस्योपधाने आदित्यस्यैवोपधानं कृतम् भवति । अत्र
मादित्यात्मकत्वं सुपजीव्य, तस्य चयनप्रदेशे एव पूर्वभागे प्रत्यङ्-
मुखस्योपधानं माह— “तं पुरस्तादिति ।

अतु कूर्मस्यादित्यात्मकत्वेन पुरस्तात् * प्रत्यगुपधानेनादि-
त्यस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्निधानं मित्यन्योन्याश्रयता-दोष इति
चेत्, मैवम् † ; कारकप्रापकयोर्हेतुहेतुमद्भाववैपरीत्यं भूषण
मेव, न तु दूषणम् । यथा अग्निर्धूमस्य कारको हेतुः,
धूमधानेर्प्रापक इति ; तथात्रापि कूर्मस्य पुरस्तात् प्रत्य-
गुपधानं मादित्यस्य पुरस्तात् प्राङ्निधाने कारकम्,
आदित्यस्य पुरस्तात् प्रत्यगवस्थानं कूर्मस्यैवोपधाने प्राप-
कम् । पुरस्तात् प्रत्यगुपधानम्, अपाटायाः पुरस्तादुत्तरतो
वापि स्यादित्यत आह— “दक्षिणत इति । ‘अपाटायै’-

* “प्रत्यगुपधानम्, एतस्य च पुरस्तात्”-इत्यधिकः पाठो, न च-पुस्तके ।

† ‘मैवम्’-इत्यस्य स्थाने “मेव दीर्घः”-इति च-पाठः ।

इति, पठ्ये चतुर्थी * । उक्तेऽर्थे उपपत्ति माह— “वृषा
 वा इति । वृषशब्देन सेचनसमर्थत्वात् पुमानुच्यते ; अषाढा-
 शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद् अषाढा योषा खलु । “उत्तरतो हि
 स्त्री पुमांस सुपशेते”—इति श्रुतेः † पुमान् दक्षिणभागे योषा
 सुपशेते । उपशयनेन ईषिततमत्वात् योषा मिति द्वितीया ‡ ;
 अतथास्य कूर्मस्य अषाढायाः दक्षिणभागे उपधानं सुपपन्न
 मित्यर्थः । दक्षिणभागे विप्रकृष्टेऽप्युपधानं स्यादित्यत आह—
 “अरद्विमात्रे इति । उखाया अपि पुरस्ताद् अषाढायाः
 शिष्टत्वेन सर्वेष्टकानां मपि प्रशस्तत्वात् तद्दक्षिणभागे उपधानेन
 सर्वेष्टकानां मपि दक्षिणभागे उपशयनं सिद्धम् भवतीति
 दर्शयति— “सैवेति ॥ ६ ॥

अथ त मेव कूर्मं प्राणात्मनापि स्तौति— “यद्देवेति ।
 “प्राणो होम इति । ‘प्राणः’ खलु ‘इमाः सर्वाः प्रजाः करोति’ ;
 प्राणिभिरेव प्रजानां भुत्वादनात् । अतएव कर्त्तव्यत्वसामा-
 न्यात् ‘प्राणः कूर्मः’ इति । तदुपधाने प्राणस्यैवोपधानं भवति ।
 “तं पुरस्तादिनोक्तम् प्राणात्मकञ्च सुपजीव्यं ‘पुरस्तात्’
 प्रत्यङ्मुखत्वेनोपधानं सुपपाद्यते । “तस्मादिति । यत एवम्,
 तस्मात् कारणात् ‘पुरस्तात्’ मुखे प्राणवायुः प्रत्यङ्मुख-
 त्वेन ‘धोयते’ ध्रियते ।

कूर्मस्य प्राणात्मकत्वादिरप्ययपुरुषाभिमुख्येन तस्योपधाने

* पा० २ २. (२ मु० १ वा० ।
 † पुरस्तात् १का० १प्र० १मा० २०क० (१भा० २ए०) इत्ययम् ।
 ‡ पा० छ० १ ४. ४६ ।

पुरुषस्य यजमानरूपत्वाद् यजमाने प्राणनिधानं भवत्याह—
 “पुरुष मभ्याहृत् मिति । कूर्मस्य प्राणत्वादपाढायाः वाङ्मात्
 तस्य दक्षिणत उपधानं युज्यत इति दर्शयति— “दक्षिणत इति ।
 स्त्रीत्वसामान्यादपाढायाः वागात्मकत्वम् । ‘प्राणः’ ‘वाचः’ ‘हृषा’
 पतिः खलु ; प्राणोपजीयनेन वाचः प्रवृत्तेः । अतः प्राणो
 वागित्युभय मपि ‘मियुनम्’ । एवञ्च वागात्मिकाया अपाढाया
 दक्षिणभागे प्राणात्मकस्य कूर्मस्योपधानं सुपपद्य मित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ तदुपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे— “अपां गन्ध-
 द्वित्यादिना ॐ । “यत्नेति । ‘यत्न’ स्थाने ‘एषः’ सूर्यः ‘एतत्’ तपनं
 करोति, ‘एतत्’ खलु ‘अपां’ ‘गन्धिष्ठं’ गन्धीरतमम्, इदं इत्यर्थः ।
 सूर्यस्य वृष्टिहेतुत्वात् तस्यावस्थानप्रदेशस्य इदञ्च सृज्यते ।
 ततश्च कूर्मस्यापा मन्त्ररेण्वावस्थानाद् ‘अपां गन्धन्’ सूर्यावस्थान-
 समीपदेशमन्त्रेषु अपां इदं ‘सीद’ उपविशति मन्त्र आह ।
 “गन्धमिति । गन्धीरशब्दस्य छान्दसी गन्धवादेगः १०, तत
 उत्तरस्थाः सप्तम्याः “अपां सुलुक्”—इत्यादिना ॐ लुकि रूपम् ।
 “गन्धिष्ठ मिति । गन्धन्-शब्दादतिशायने इष्ठनि कृते १५, “टेः”—
 इति ॥ टिनोपे कृते, रूपम् । “मा त्वा सूर्योऽभितापीन्
 माम्निर्गन्धानरः”—इत्यभितापीदित्येतत्पदार्थं आह— “मैव

० का० यौ० अ० १०. ४. १८ ।

† “मयुद इव यामि गच्छता”—इति ते० ब्रा० ०. ०. १ ।

‡ पा० मु० ०. १. ११ ।

§ पा० अ० ५. १. १५ ।

|| पा० अ० ६. ४. १४१ ।

त्वेति । 'अच्छिन्नपत्राः'-इति । पत्रशब्देनात्रावयवो लक्ष्यते ;
तेनात्राच्छिन्नावयवा इत्ययं मर्थः स्यात् । 'या इमाः'
उपहिताः 'इष्टकाः', 'ताः' इमा एव 'सर्वाः प्रजाः' खलु ।
इष्टकानां प्रजापत्यात्मकत्वेन, प्रजापतेय सर्वप्रजाकारणत्वेन,
तदात्मकत्वादित्यर्थः । रिष्ट-शब्देनानिष्टं व्याधिप्रभृतिकं मुच्यते,
तद्रहिता अरिष्टाः ; तस्यैव विवरणम्— 'अनार्ताः'-इति ।
तथा सति अच्छिन्नपत्राः प्रजाः 'अनुवीचस्व'-इत्यनेन एत-
दुपहितेष्टकारूपाः प्रजाः, यथा 'अरिष्टा अनार्ताः' भवन्ति,
तथा ताः 'अनुवीचस्व' अनुपालयेत्येतदुक्तम् भवतीत्यर्थः ।
"यथैवैन मिति । 'एनं' कूर्मं मनुलक्ष्य, 'यथैव' 'दिश्या हृष्टिः'
सम्बन्धीयात्, 'एवम्' अनेनाभिप्रायेण 'एतत्' अनुत्वेत्यादिकम्
आह ॥

"अपाङ्गमन्", 'त्रीन्समुद्रान्', "मही यीः"-इति * त्रिभिः
मन्त्रैः अयं कूर्मं उपधीयते । तत्र मध्यमेन तं चालयन्नुपदध्यात् ।
अत एव कात्यायनः— "अपाङ्गमन्विति तिरुभिर्घट्टयति मध्य-
मया"-इति † ॥ ८ ॥

तदेतद्दुर्मयत्रावष्टे— "अयेति । 'एजयति' कम्पयति ।
"एजृ कम्पने"-इति ‡ धातुः । "इमे इति । ये 'इमे त्रयः'
'समुद्राः' समुद्रवन्ति समुद्रच्छस्तीति समुद्रा लोकाः § ।

* वा० सं० १९. १०, ११, १२ ।

† का० यी० छ० १०. ५. १, २ ।

‡ भा० प० २१४ वा० ।

§ निर० २. १. १ दृश्यम् ।

‘स्वर्गाः’ सुखहेतुभूताः । ‘तान्’ ‘एषः’ प्रजापतिः ‘कूर्मो’ भूत्वा अनुसंससर्षे^१ ; प्रजापतेर्नीकत्रयात्मकत्वात् * । “स एष इमे एव लोका इत्यादिना † कूर्मस्य लोकत्रयात्मकत्वाभिधानात्, प्रजापतिः कूर्मरूपेण लोकाननुसंससर्षेति ।

अथ मन्त्राभिसन्धिः, — अपाम्पतित्वं कूर्मस्य ; तत्रैव सर्वदा-वस्थानात् । वृषभशब्देन श्रेष्ठं लक्ष्यते, तच्च लोकत्रयात्मकत्वादिना द्रष्टव्यम् । अथ वा इष्टवात्मनां स्त्रीणां वृषभः पुमान् । पुरीष-शब्देन पशवोऽभिधीयन्ते, तान् ‘वसानः’ आच्छादयन्, यज-मानस्य सम्पादयन्नित्यर्थः । अथ वा इष्टकारूपान् पशून् आच्छादयन्निति । पूर्वं सुपदिताः कूर्माः ‘एतेन’ उपधानलक्ष-णेन कर्मणा ‘यत्र’ ‘परेताः’ मृताः प्राप्नुवन्, तत्र गच्छेत्ये-तदुक्तं भवति ॥ ८ ॥

“मही दीरिति ‡, अत्र महीपदस्य विवक्षितं मर्थं माह— “महतीति । द्वितीयपादे ‘मिमिचताम्’-इत्यस्यावन्न मर्थं इति दर्शयति— “इमं यज्ञं मवता मित्येतदिति । अनेकार्यत्वाद्वा-गूनां मिमिचतिरवावने वर्त्तते । तृतीयपादे, ‘पिष्टताम्’-इत्य-स्यार्थं माह— “विभृता मिति ॥

मन्त्रार्थेषु, — हे कूर्म ! त्वं मया गम्भीरतरं देहि उप-विगं, तत्र मोदन्तं त्वां सूर्यो मा अभितपतु, ‘यैश्वानरः’ मर्येपा सुदरस्यः सर्वाया च मर्येभ्यः अग्निरपि मा अभितपतु ।

* या० मं० ११. ३१ ।

† पुरस्तादिष्टैव द्वितीया कण्ठी द्रष्टव्या ।

‡ या० मं० ११. ३१ ।

तथाविधस्व मनवखण्डितावयवा इष्टकारुपाः प्रजाः पतु-
षीचस्र । 'त्वा' त्वां 'दिव्या वृष्टिः' चानुसम्बन्धीयता मिति
प्रथमस्यार्थः † ॥

हे कूर्म ! त्वं 'वीन्' सुखहेतुभूतान् लोकान् 'समसृपत्'
संसृप्तोऽसि । व्यत्ययेन तिवादेशः, लृदित्वात् घुरडादेशः † ।
यतः स त्वम् 'अपाम्भतिः', 'इष्टकानां' च 'सृपभः', अतस्त्वां
ब्रवीमि— 'पुरीषम्' इष्टकारूपान् पशून् 'वसानः' आच्छादयन्,
'सुलतस्य' सुष्ठु सम्पादितस्थानेः 'लोके' स्थाने स्थित्वा, 'तत्र'
गच्छ', एतेन कर्मणा 'पूर्वे' कूर्मा. 'यत्र' 'परीताः' परागताः,
सहतिं प्राप्नुवन्निति द्वितीयस्यार्थः ‡ ॥

"मही द्यौरिति मन्त्रसु प्रागेव व्याख्यातः § । अन्तिम-
मन्त्रस्य द्यावापृथिव्यत्व प्रशंसति— "द्यावापृथिव्य इति ।
"तस्य यदधरं कपाल मयं स लोकः"—इत्यादिना ॥ कूर्मस्या-
धस्तनोपरितनयोः कपालयोर्द्यावापृथिवीरूपत्वस्योक्तत्वात् 'कूर्मो

• अथ पाठस्वीकृतम्—

"अपाङ्गमभौद मा त्वा सूर्योऽमिताभीष्मापिर्विन्नागरः । अन्धि-
पद्माः प्रजा अशुवीचस्रातु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम्"—इति ।

† पा० म० ३. १. ५५ ।

‡ अथ पाठस्वीकृतम्—

"वीन्मसुद्राण्डमसृपत् स्वर्गानपाम्भतिर्दृषम इष्टकानाम् । पुरीषं
वसानः सुलतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परीताः"—इति ।

§ ३३६ ए० १३ पृक्तितो दृष्टयम् ।

‡ पुरस्तादिहैव ३३५ ए० २१ पं० दृष्टयम् ।

द्यावापृथिव्यः' ; अतस्तदुपधाने उत्तमायां ऋचौ द्यावापृथिव्यत्वं प्रशस्त मिति यावत् । द्यावापृथिव्यशब्दस्तु "द्यावापृथिवीशना-
सीरेत्यादिसूत्रेण = देवतार्थे यत्प्रत्ययान्तः ॥ १० ॥

उपधानमन्वाणां त्रित्वसङ्ख्या मनुष्य प्रशंसति— "त्रिभि-
रिति । 'इमे' पृथिव्यादयो 'लोकाः त्रयः' ; कूर्मश्च लोकत्रया-
त्मकः ; ततश्च तदुपधानं त्रिभिर्मन्त्रैः सम्पाद्यते । अपि च
अग्निस्त्रिहत्प्रतोमात्मकः ; अग्नेस्त्रिहत्त्वमेकस्मादेव सहोत्पत्तेः ।
तथा च श्रूयते— "स सुखतस्त्रिहत्तं निरमिमीत, त मग्नि-
देयतान्वसृज्यतेति † । आहवनीयादिभेदेन वा अग्नेस्त्रिहत्त्वम् ।
अथवा षष्ठकाण्डे रुद्रादिनवनामधेयाभिधेयत्वादाग्नेस्त्रिहत्त्वमु-
क्तम् ‡ । तथा सति अत्रोपधानमन्वाणां त्रित्वात् 'अग्निः' 'यावान्'
यत्परिमाणविशिष्टः, 'अस्य' च 'माता' अवयवः 'यावती'
यत्परिमाणविशिष्टा, 'तावता' तत्परिमाणविशिष्टेन रूपेण
'एतदुपधानं' सम्पादितम् भवति ।

अभ्यञ्जनमन्वाणां सुपधानमन्वाणां च सङ्ख्याः सम्भूय
प्रशंसति— "त्रिभिरभ्यनङ्गीति । 'तत्' तथा सति 'पद्' सङ्ख्या
सम्पाद्यते । तत्सङ्ख्यासम्पादनस्य तु प्रशंसारूपं व्याख्यानम् "पद्
वा ऋतवः"—इत्यादिना § प्रागुक्तमित्यर्थः ।

कूर्मस्याधस्तादुपरिष्ठाद्यावकाः स्यापयेदित्याह— "अवका

* पा० ध० ४. २. ३२ ।

† ते० सं० ०. १. १. ४ ।

‡ पूर्वमिन्द्रकाण्डे १. २. १०—१८ (४भा० १०—२० पृ०) दृश्यम् ।

§ पुरस्तादिहैव २. ४. ३५ दृश्यम् ।

इति ३ । 'अवका' शैथिलम् । अवकास्थापनं किमर्थं मित्यत
 प्राह— "आपो वा इति । 'अवकाः' अप्सु जायन्त इति कार्य-
 कारणभेदाविवक्षया आपोऽप्यवकाः । अतयैतेनावकास्थापनेन
 'अपा मेव मध्यतः' 'एनं कूर्मं निहितवान् भवति । "साद-
 यिलेत्यादिकन्तु प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

कूर्मोपधानानन्तरम् उलूखलमुसलयोरुपधानं विधत्ते—
 "अथेति । विहितं मुलूखलमुसलयोरुपधानं मन्नादनसाधनतया
 प्रशंसति— "विष्णुरित्यादिना । 'येन' 'रूपेण' प्रकारेण 'यत्
 कर्म कृत्वा विष्णुरादोऽभवत्', 'तेन' प्रकारेण 'तत् कर्म कृत्वा'
 अहं मपि 'अन्नादोऽसानोति' अभिप्रायेण 'यजमान उलूखलमुसले
 उपदधाति' यतः, अतो ययैव विष्णुरभूत्, 'तथैव' 'एतत्' एतेन
 यजमानोऽप्यन्नादो भवतीत्यर्थः ।

अन्नादनसाधनता कथं मनयोरिति तदुपपादयति— "तदे-
 तदिति । यतः 'उलूखलमुसलाभ्या मन्नं क्रियते'; ताभ्यां
 प्रोद्धादीनां वितुषीकरणात्, वितुषीकृतानां मेवावत्वात्,
 'अत्र मप्युलूखलमुसलाभ्यां क्रियते' । अतएव 'उलूखलमुसले'-
 इति यदेतत् कृत्स्नं मन्मन्; तथा सति अन्नादनसाधनतानयो-
 रूपपद्यत इति भावः ॥ १२ ॥

अनयोः स्यादविशेषं विधाय स्तीति— "ते इति । रेतस्त्रिधा-
 विति, इष्टकाविशेषो प्राग्विहितो १* । तयोः 'दिलया' प्राग्नेन ।
 सप्तम्यर्थे दृश्याया । अत एव कात्यायनः,— "रेतस्त्रिषोर्वेत्ताया

* का० घी० छ० १०. ४. १० ।

† पुरस्तात् १. १. ११ इत्यम् ।

मरद्विमात्रश्रुतेरिति * । तत्रैते उपदध्यात् । यतो 'रित-
स्त्रिचो' 'पृष्टयः' । पृष्टिशब्देन कटिपार्श्वस्यास्थिविशेषावुच्येते ।
अवयवापेक्षया च बहुत्वम् । रितस्त्रेचनसाधनत्वसामान्यात्
रितस्त्रिचोः पृष्टिरूपता । शरीरमध्येऽवस्थानात् पृष्टयो मध्यं
हि ; अतएव तत्रान्ते अनयोरुपधानात् मध्यभागे एवास्मिन्
प्रजापतौ घोषमानाम्निरूपे 'एतत् अन्नं' निहितवान् भवति ।

दिगन्तरेऽपि रितस्त्रिवोरुपधानं सम्भवेदित्यत आह—
“उत्तर इति । स्वयमादृशाया उत्तरप्रदेशेऽपि । प्रमाणविशेष
माह— “अरद्विमात्रे इति । श्लोके हि अरद्विमात्रप्रदेशादन्न
मादायाभ्यवह्रियते ; अतएवान्नरूपयोरनयोरुपधानं तावति प्रदेशे
कर्त्तव्यम् । “उलूखलमुसले स्वयमादृशा मुत्तरेणारद्विमात्रे”—
इति हि सूत्रम् † ॥ १३ ॥

प्रकृते उलूखलमुसले प्रादेशमात्रे कर्त्तव्ये इत्याह—
“प्रादेशमात्रे भवत इति ‡ । परिमाणविशेषोपादाने कारण
माह— “प्रादेशमात्रो वा इति । 'विष्णुः' यज्ञः , घोषमानाम्नि-
रूपः । इदानीं मनिय्यत्वेन गर्भः खलु ; अतोऽयं प्रादेशमात्रः ;
श्लोके गर्भाणां तावत्-प्रमाणत्वात् । उलूखलमुसलं चान्नम् ;
तदेतत् सर्वं मद्यमित्युक्तत्वात् । ततएव 'अस्मिन्' गर्भद्वये
विद्यौ एतेनात्मसदृशप्रमाणमेव 'अन्नं दधाति' ।

* 'उलूखलस्य रितस्त्रिग्वेलाया मरद्विमात्रश्रुतेः'—इति सुदित-
पाठः का० धौ० सू० १०. ४. ११ ।

† का० धौ० सू० १०. ५. ३३ ।

‡ का० धौ० सू० १०. ५. ३४ ।

अत्रस्यात्मानुरूपप्रमाणपरिग्रहे को लाभः ? तदतिक्रमे वा कः ? इत्यत आह— “यदु वा इत्यादि । ‘आत्मसन्मित मन्त्रम्’ आत्मानं रक्षति , न तु हन्ति । यत्तु ततोऽधिकं न्यूनं वा ‘तत्’ तथा न करोति । अल्पस्य बलाद्बलवोधानाधायकत्वाद् , अधिकस्य च दुर्ज-रत्वेन षोडाशरत्वादित्यर्थः । “हिनस्तीति , ‘हिसि हिंसायाम्’ -इत्यस्य * रौधादिकस्य त्रिपि अस्मि “आत्रलोपः”—इति † नकार-लोपे रूपम् । अल्पशब्दादीयसुनि “युवाल्पयोः”—इत्यादिना कन्ना-देशे ‡ कनीय इति भवति ॥ १४ ॥

अनयोर्द्वैतविशेषं विधाय स्तौति— “श्रीदुम्बरे भवत इति । ‘श्रीदुम्बरे’ उदुम्बरविकारे , ततो निष्पन्ने भवतः । “बिल्वा-दित्वाहिकारे § अण् प्रत्ययः । ‘उदुम्बर ऊर्कः’, ‘बलकरो रसः’ खलु । उदुम्बरस्य ऊर्णपत्वं तैत्तिरीयके श्रूयते— “देवा वा ऊर्जं श्यमजस्त तत उदुम्बर उदतिष्ठदिति ॥ । तथा चैतेन ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ ‘ऊर्जं मेव रसं निदधाति । सर्ववनस्पतीना सुपधान-सिद्ध्यर्थं सुदुम्बरस्य सर्ववनस्पतिरूपता माह— “अथो सर्व एत इति । ‘एते’ उलूखनमुसले ‘उपदधद्’ उपदधानः ‘सर्वान् वनस्पतीन् उपहितवान् भवति ॥

रैतस्मिन्वेलाया सुपधानेन यावापृथिव्योर्यनसत्युपधानं प्रति-

* रु० प० १८०० ।

† मा० मु० ६० ४० २३ ।

‡ पा० ख० ५० २० ६४ ।

§ पा० मु० ४० २० १२६ ।

॥ तै० भा० १० १० २० १० ।

पादयति— “रैतस्त्रिचोर्वैलयेति । ‘इमे’ द्यावापृथिव्यौ खलु
‘रैतस्त्रिचो’ इटके । ‘तत्’ तेन ‘अनयोः’ द्यावापृथिव्योः ‘वनस्पतीन्’
उपहितवान् भवति । ‘तस्माद्’ हेतोर्द्यावापृथिव्योः ‘वनस्पतयः’
सन्तीति शेषः ॥

उन्मुखनस्य चतुष्कोणत्वाभिधानेन सर्वदिक्षु वनस्पत्यु-
पधान माह— “चतुःस्रत्तीति । चतस्रः स्रक्तयः कोणा यस्य ,
तदिदं चतुःस्रत्ति । यथा ‘मध्ये सद्गृहीतम्’ मध्यप्रदेशे सद्गु-
हितम् । किमर्थम् ? ‘उन्मुखरूपतायै’ एवं रूपं हि लोके
प्रसिद्धं मुनूखलम् । एतस्मादेव च वाक्यगोपादुन्मुखल मेव चतुः-
स्रत्ति मध्यसद्गृहीतश्च भवति , न सुषमम् । तथा च वक्ष्यते—
“तद् वृत्तं मिव भवतीति * ॥ १५ ॥

अथ विद्भिटावयवस्य प्रजापतेः प्राण मव मूर्जं मध्विचग्नी
प्रतिनिधातु मितिहास माह— “यदेवेति । ‘मध्यतः’ मध्यप्रदेशात्
‘प्राणः’ अग्रेपञ्चसिर्वायुः ‘उदचिक्रमिपत्’ उरुक्रमितु मैच्छत् । ‘तं’
प्राणं सुत्क्रमितु मिच्छन्तम् ‘अप्तेन’ अपदनीयेन ‘अष्टज्ञात्’ गृहीत-
वान् , प्रजापतिरिति शेषः । ‘तस्मात्’ कारणात् ‘प्राणोऽप्तेन’
गृहीतः । उक्तं मीमांस्ये प्रसिद्धा इटयति— “यो ह्येवेति ।
‘यो हि’ अन्ता ‘अवम्’ अपदनीयम् ‘अप्ति’ भक्षयति , ‘मः’
‘प्राप्ति’ चेटते ॥ १६ ॥

मिहे प्राणशब्दे अक्षयोरक्रमवेष्टा माह— “प्राप्ते गृहीत
इति । ‘अस्मात्’ प्रजापतेः ‘अवम्’ कर्तुं उरुक्रमितु मैच्छत् ।

‘तत्’ अत्र ‘प्राणेन’ साधनेन ‘अगृह्णात्’ प्रजापतिः । तस्मादि-
त्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

“एतयोरिति । ‘एतयोरुभयोः’ प्राणाद्ययोर्वशीकृतयोः ‘जर्क-
बलम्’ उदचिक्रमिषत् । “जर्कं बलप्राणनयोरिति * धातुः ।
जर्जयति वनयतीत्यूर्कं बलम् ; यद्वा बलहेतुरवरसोऽपि जर्गि-
त्यभिधीयते । ‘ताम्’ जर्जम् ‘एताभ्या सुभाभ्यां’ प्राणासाभ्याम्
‘अगृह्णात्’ प्रजापतिः । ‘तस्मात्’ अत्रप्राणाभ्यां सा ‘जर्क-
गृह्णीता’ वशीकृता । “यो ह्येवेत्यादि, पूर्ववद् व्याख्येयम् । “त
मूर्जयतीति । ‘तम्’ अक्षरम् पुरुषम् ‘जर्जयति’ बलयति, भुक्त
मन्नं कर्तुं इति शेषः ॥ १८ ॥

“जर्जीति । जर्कं ग्रहणानन्तरं सुचिक्रमिषत्तावन्नप्राणौ ‘जर्जा
अगृह्णात्’ । “यं हीति । जर्कं बलं य मिव ‘जर्जयति’ बलयति
‘सः’ ‘प्राणिति’ चेतते, ‘सोऽन्न मन्ति’ च ॥ १९ ॥

“तान्येतानोति । यतस्तावत् ‘तानि’ सर्वाणि अन्वोऽन्येन ‘गृह्णी-
तानि’, ततः ‘तान्यन्वोऽन्येन’ ‘गृह्णीत्वा’ प्रजापतिः आत्मनि ‘प्रापा-
दयत्’ प्रापयत् । ‘आत्मन्’-इति, “सुपां सुलुगित्यादिना † सप्तम्या
लुक् । यत् ‘इदं सर्वम्’ इन्द्रियजातम् ‘अन्नजीवमम्’ । अन्न मिव
जीवनं यस्य तदन्नजीवनम् ; तदभाये सर्वेषां स्वल्पव्यापारा-
समर्पत्वात् । अतोऽस्मिन् प्रजापतौ प्रपद्यमानं मन्नं ‘सर्वे देवाः’
इन्द्रियाणि प्रपन्नान्यभूवन् ॥ २० ॥

* पु० प० १६ पा० ।

† पा० न० २. १. ३१ ।

उक्तेऽयं कश्चिन् मन्त्रं संवादयति — “तदेव इति । ‘तत्’
तत्रार्थे ‘एवः’ वक्ष्यमाणः ‘श्लोकः’ मन्त्रोऽभ्युक्तः । मन्त्रः— ”

“तद्वै स प्राणोऽभवन्नहा भूत्वा प्रजापतिः ।

‘भुजो भुजिष्या विच्चा यत् प्राणान् प्राणयत् पुरि’—इति ॥

त मेतं मन्त्रं पादगो विभज्य व्याचष्टे— “तद् वा इति । ‘तत्’
तत्र तदा अत्रलाभाय * ‘सः’ वै खलु ‘प्राणोऽभवत्’ । प्राणशब्देन
इन्द्रियाण्युच्यन्ते, ततश्च सेन्द्रियोऽभूदित्यर्थः । “महान् भूत्वेति ।
यदा ‘एनं’ प्रजापतिम् ‘एते देवाः’ इन्द्रियाणि ‘प्रापद्यन्त’, तदा
‘स महान् अभूत्’ खलु । “भुजो भुजिष्या विच्चेति । भोगसाधन-
त्वेन ‘भुजः’ प्राणा उच्यन्ते । ‘भुजिष्या’-शब्देन भोग्यत्वादन्नम् ।
तदेतत् सर्वं ‘विच्चा’ लब्धे त्वेतदुक्तं भवति । “यत् प्राणानिति ।
‘पुरि’ चात्मनि शरीरे ‘प्राणान्’ ‘प्राणयत्’ ‘स्वस्वव्यापार-
समर्थानकरोत् । यत एव प्राणयत्, ‘तस्मात्’ ‘देवाः’ इन्द्रियाणि
प्राप्यन्त इति च (प्राणा इति) व्युत्पत्त्या प्राणाः अभूवन् ।
अथ ‘प्रजापतिः’ तान् प्राणयदिति यत्, तस्मात् प्रजापति-
रपि प्राणोऽभूत् । अत्र प्राणप्रयोजकत्वात् प्रजापतेः प्राणत्व
सुक्तम् । एतावता तदेतद्वचं प्रपद्यमानं सर्वे देवा अनुप्राप-
द्यन्त, अत्रजीवनं हीदं सर्वं मित्यय मर्थः संवादप्रदर्शनेनोप-
पादितो भवति ॥

प्रजापतेर्विस्त्रस्तादित्याद्युपक्रमेण प्रकृते किं सायात मित्यत
आह— “यो वा इत्यादि । ‘सः’ पूर्वोक्तः प्रजापतिसम्बन्धी

* ‘अत्रलाभावशरेण’—इति अ-पाठः ।

† नैतन् पदस्य मस्ति अ-पुस्तकादव्यञ्जः ।

यः प्राणोऽस्ति, 'सिवा गायत्री' विष्णोः कर्माणीत्यत्र * यद्
गायत्र्यात्मकं छन्दः, स प्राण एतदित्यर्थः । प्रकृतोपधानमन्त्र-
सन्निहितत्वादेवेति परामृश्यते—“सैवेति । लिङ्गं विधेयापेक्षम् ।
उत्तरवाक्येवं द्रष्टव्यम् । प्राणो वृत्तिभेदेन त्रिधा भिद्यते, गाय-
त्र्यापि पादभेदेन ; अतः सादृश्यात् † 'प्राणो गायत्री'-इत्युक्तम् ।
'अथ' 'यत्' प्रजापतिसम्बन्धि 'अन्नम्' अस्ति, 'स एष विष्णु-
देवता' विष्णुरिति यज्ञोऽभिधीयते ; भोगसाधनत्वसामान्या-
दन्नस्य विष्णुरूपत्वम् । 'अथ' 'या सा जर्क', 'स एष उदु-
म्बरः' । उदुम्बरस्य बलकररसत्वादूर्गात्मकत्वम् ॥ २१ ॥

उदुम्बरोन्मुखस्यद्द्वौ निर्वृत्ति— “सोऽन्नवीदिति । 'सर्वस्मात्'
'पाप्मनः' लृष्णात् 'मा' भाम् 'अथ' हि 'उदभार्षीत्' उद्धृतवान्
'इति' 'सः' प्रजापतिः 'अन्नवीत्' । लृष्णादुद्धरणस्याऽस्यप्राणयो-
रवरोधकत्वात् ; अतथोदभार्षीत्या मिति यदन्नवीत्, 'तस्मात्'
जर्क, 'उदुम्बरः' अभूत् । अत एव मुक्तात्वादय सुदुम्बरः । त
मेव देवाः 'उदुम्बर इति परोक्ष मावक्षते' । पारोक्षेणाभिधानं
गौरवाय कस्यात् इति देवानां परोक्षकामत्वम् ।

तथा 'मे' 'उरु' अधिकम् 'अकरत्' अक्षार्षीदिति यद-
न्नवीत्, 'तस्मात्' उरुकरम्, त मेव देवाः 'उन्मुख मिति
परोक्ष मावक्षते' । उदुम्बरस्योर्गात्मकत्वात्, उन्मुखस्य च
थोदुम्बरत्वात् उरुकरणं पाप्मन उदभार्षीदित्युक्तं च सम्पद्यते ।

* 'कर्माणीत्यत्र'—इति च-पाठः ।

† 'एतस्माद्व्याप्तु'—इति च-पाठः ।

उदुम्बरोलूखलशब्दौ पृषोदरादित्वाद् * भवतेः करोतेष व्युत्पादनीयौ । 'अकरत्'-इति, "कृत्स्नरुहिभ्यश्चन्दसीति चूर्णडादेशः", "ऋट्शोऽडि गुणः" ‡ । प्रकृतं मुलूखलं शिरोरूपेण प्रशंसति — "सैपेत्यादिना । शिरः 'सर्वेषां' 'प्राणानाम्' इन्द्रियाणां 'योनिः' खलु ; मुखस्यापि शिरःप्रदेशत्वात् तत्रैव सर्वेन्द्रियाणां मुत्पत्तिः, तथा सति उलूखल मिति यत्, सैपापि सर्वेषां 'प्राणानां योनिः' भवति ॥ २२ ॥

उलूखलस्य शिरस्माधर्म्यसम्पादनादेतदुपपद्यत § इत्येतत् प्रदर्शयते — "तदिति । 'तत्' उलूखलं 'प्रादेशमात्रम्' 'चतु-स्त्रक्ति' 'मध्ये' च 'सङ्गृहीतं' तनूकृतं 'भवति', शिरोऽपि तथैवेति सर्वप्राणियोनित्वं मुलूखलस्योपपद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहरति — "तं यत्र देवा इति । 'यत्र' यदा 'देवाः' 'तं' प्रजापतिं संस्कृतवन्तः, तदैतस्मिन् 'प्राण मत्र मूर्जम्'—इत्येतत् सर्वं मध्यप्रदेशे निहितवन्तः ; तस्मात् 'तथैव' 'अयं' यजमानोऽपि अनेनोपधानेनैतत् सर्वं सम्पादयति । रेतस्मिन्चोः पृष्टिरूपेण मध्यत्वात् तत्समोपदेशे उपधाने देवा यथा मध्यतोऽदधुः, तथैव 'अस्मिन् मध्यत एव' 'सर्वं' निदधाति ॥ २४ ॥

विहितं उलूखलमुत्सलयोरुपधाने मन्त्रं विदधानो ध्याचष्टे— "विश्वोः कर्माणोति ॥ । कर्मशब्देन वीर्यं विवक्ष्यते । अतश्च हे

* पा० सू० ६. ३. १०६ ।

† पा० सू० ३. १. ४६ ।

‡ पा० सू० ७. ४. १६ ।

§ 'सम्पादनं तु उपपाद्यत'—इति ज पाठः ।

॥ वा० धं० १३. १३ ।

जनाः । 'विश्वोः' यज्ञस्य 'कर्माणि' वीर्याणि 'पश्यत' इत्येतत्
उक्तं भवति । "यत इति । 'यतः' वीर्यतः 'व्रत'-शब्देनात्र
सुच्यते । 'व्रतानि' अस्मानि 'पश्यते' स्थाशयाशुक्ते, स्वर्ययमानस्य
स्वजनैर्लभयामासेत्यर्थः । "स्यश वाधनस्पर्शनयोः"-इति * धातुः ।
"इन्द्रस्येति । 'एतः' यज्ञः 'इन्द्रस्य' 'युज्यः' योग्यः 'सखा हि'
तस्य त्वतिहेतुत्वात् । अत इन्द्रस्य युज्यः सखेत्युक्तं नित्यर्थः ॥

उलूखलमुसलयोर्द्वित्वात् तदुपधानमन्त्रस्य द्विदेवत्वत्वमुप-
पन्नमिति दर्शयति — "द्विदेवत्वयेति । उलूखलमुसलयोः
सादनं पृथगेव कर्त्तव्यमिति च साह— "सकृदिति ।
यतः 'एतत्' उलूखलं मुसलञ्च अत्ररूपेण 'समानमेव', अतः
सादनमपि सकृदेव कर्त्तव्यमिति । अनेनैव लिङ्गेनोपधान-
मन्त्रस्याहतिर्भाव्यते ; यदि युगपदुपधानं स्यात्, सकृत् सादन-
शोच्येतेति । उत्तरवाक्यं व्याख्यातम् । अत्र कात्यायनः—
"उलूखलमुसले स्वयमाहृत्सा मुत्तरेणारक्षिमात्रधीदुस्वरे प्रादेश-
मात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसङ्गृहीतमूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिण
मुलूखलाद्विद्योः कर्मापीति * ॥ २५ ॥

'उलूखलमुसलोपधानानन्तरमुखाया उपधानं विधत्ते—
"पथेति * । इष्टकाचित्तियु विधास्यमानस्त्रान्नेरुखायां भृत्योत्या-
दनात् उखायाः योनित्वेन § तदुपधाने योनिरेवोपधानं भवती-

* अथा० उ० ६८७ पा० ।

† का० अ० सू० १७ ५. १ ।

‡ का० अ० सू० १७. ५. ४ ।

§ 'उखायोनित्वेन'—इति च पाठः ।

त्याह— “योनिर्वा इति । विहित मुपधान मुलूखले कर्त्तव्य
 मित्याह— “ता मिति । तत्रोपधानं प्रशंसति— “अन्त-
 रिच वा इति । ‘यत् किं मपि वलु , ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘जडम्’
 उपरि अत्रस्थितम् , तत् सर्वम् ‘अन्तरिच मेव’ ; ‘अन्तरिचं’ च
 व्यावापृथिव्योः अन्तराले अवस्थानात् ‘मध्यं हि’ ; ततद्योलू-
 खनस्यापि पृथिव्या उपर्यवस्थानेन मध्यभूतान्तरिक्षात्मक-
 त्वात् तत्रोपधाने मध्यभागे एव योनिरुपधानं भवति ।
 ‘मध्यतः’—इति , सार्वविभक्तिकस्तस्योति * सप्तम्यर्थे तसिः ।
 दृष्टानुसारेणोक्तं मयं प्रमाणयति— “तस्मादिति । ‘वनस्पतेना
 मपि’ बीजानां मध्यभागं भित्त्वोपन्नत्वात् † ‘मध्यतो योनिः’
 इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथोखायाः प्रजापत्यात्मकत्वेनोलूखले उपधानं प्रशं-
 सति— “यद्देवोखा मिति । “स इति । प्रजासर्जनेनावयव
 विज्ञेयपदशापन्नः परामृश्यते—‘सः यः’ । ‘सः’ प्रजापतिः ‘व्यस्रंसत’
 विस्रस्तावयवोऽभूत् । ‘सा उखा’ । चेति स्त्रीलिङ्गं सुखापेक्षया ।
 अतः प्रजापतेरेतन्नोक्तवयात्मकत्वात् ‘एषा’ ‘उखा’ अपि , ‘इमे’
 पृथिव्यादयो ‘लोकाः’ । तथा सति प्रजापत्यात्मिकाया उखाया
 उलूखले उपधानेन विस्रस्ताङ्गं प्रजापतिम् ‘एतस्मिन् सर्व-
 स्मिन् प्रतिष्ठापयति’ । तदेव प्रदर्शयते— “प्राणेऽन्नं जर्जीति ।
 उलूखनस्य श्रीदुस्वरत्वेन तस्य चान्नरसात्मकत्वाद्ब्रह्मसेन च

* “इतराभ्योऽपि इत्यन्ते”—इति पा० मू० ५ ३ १४ ।

† ‘मध्यभागत उत्पत्तेः’—इति ज पाठः ।

प्राणानां धारणात् प्राणात्मकत्वं मनुसन्धेयम् । प्राणान्नोर्जां
परस्परं यद्गुणं सुक्तम्, न केवलम् प्रतिष्ठापनमात्रम् ;
अपि तु अश्वधानेन तत्सम्बद्धं मेव कुर्यादित्याह— “अथो
इति ॥ २७ ॥

उपशयानामोखामेदे सति तत्प्रतिसम्भानार्थं प्रागवशेषिता
मन्त्रसंस्कृता मृतम् । तां पृथ्वीकृत्योखायाः पुरोभागे निदध्या-
दित्याह— “अथेति । ‘उखां लोक भाजं’ स्थानभाज उलू-
खलभाजिनीं कृत्वेत्यर्थः । उखामेदप्रतिसम्भानार्थत्वादुपशया-
यास्तपुरोभागे अवकाशः, अतस्तन्नोपनिवापेन स्वावकाशस्या-
श्वसहिता भवतीत्याह— “एष हेतुस्त्वा इति ॥ २८ ॥

इष्टकोपधानप्रदेशे पक्वानां निवोपधानात्, उपशयाया-
द्यापकत्वात् कथं सवोपधानं युज्यत इति याज्ञिकानां जिज्ञा-
सा मवतारयति— “तदाहुरिति । ‘अस्येति । उपधान-
प्रदेशावकाशस्येत्यर्थः । मृतं मिति पाकविशेषाभिधानात्
‘पक्वा मृता’-इति न पुनरुक्तिः । अथवा पाकेन मृता सती-
त्यर्थः । एतस्योत्तरं द्वेषा दर्शयति— “यदेवेत्यादिना । ‘एषा’
उपशया नाम ‘यजुश्कृतेति यत्’, तेन असौ पक्वा मृता
च भवति । मन्त्रेणाह्वतैव मृदुपशया क्रियते, अतथास्याः
मन्त्रेण निष्पादनादेव पाकसम्पत्तिरित्यर्थः । किञ्च ‘यत्’
किञ्चिदपि वस्तु ‘एनं वैश्वानरं मग्निम्’ इष्टकोपधानस्यला-
भकं प्राप्नोति, ‘तत्’ सर्वं ‘तत एव’ तत्प्राप्तेरेव ‘पक्वं मृतं’
सदेव ‘उपहितं भवति’ ॥ २९ ॥

उखोपधानं ध्रुवासीति, इषे राय इति च, द्वौ मन्त्रौ विद्-

धानो व्याचष्टे— “ध्रुवासीत्यादिना * । “ध्रुवासि धरुणेत्यस्य †
 व्याख्यानम्— “ध्रुवासोति स्थिरासि”-इत्यादिना प्रागुक्तम् ‡ ।
 “एभ्य इति । प्रथमतो यदुखायाः जनित्वा, पश्चात् ‘एतेभ्यो
 योनिभ्यः’ लोकेभ्यः ‘जातवेदा अजायत’, अतद्यासु मर्षम् “इत
 इत्यादिमन्त्रभागो ब्रूते इत्यर्थः । ‘एतैः’ गायत्र्यादिभिः ‘छन्दो-
 भिः’ स ह्येषोऽग्निः स्वाधिकारं जानन्, ‘हव्यं वहति’ खलु ।
 छन्दसां हविर्वहनं तैत्तिरीयके श्रूयते— “छन्दांसि देवेभ्योऽपा-
 क्रामन् वो भागानि हव्यम् वक्ष्याम इति § ॥ ३० ॥

“इषे राय इत्यादिना ॥ इट्प्रभृतिभ्यः सर्वेभ्यो रमस्वत्ये-
 सदुक्तं भवतीति व्याचष्टे— “एतस्मा इति । यत इय मुखा
 सम्यथाजते, स्वय मेव राजते, अतः “सम्नाडसि खराडसीति
 मन्त्रमागो ब्रूते-इति व्याचष्टे— “सम्नाडसीति । “सारस्वताविति ।
 ‘सरस्वान् मनः’ उच्यते, ‘सरस्वतो च वाक्’, ‘एतौ’ ‘सार-
 स्वतौ’-इति स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । ‘उत्सौ’ वारिववाहौ, वास-
 नसात्मकौ । मनसस्तावत् सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानरसाधारत्वात्,
 वाचश्च तत्प्रतिपादनरसाधारत्वात्, उत्सत्त्व मनयोः । ‘तौ’
 ‘त्वा’ ‘प्रावता’ पालयतां अभिज्ञानवदनव्यापाराभ्या मित्यर्थः ॥

हे उखे ! त्वं ‘ध्रुवा’ स्थिरा ‘सि’ , ‘धरुणा’ धारिणी

* का० श्री० सू० १०. ५. ४ ।

† वा० खं० १३. ३४ ।

‡ पुरस्तादिहैव ३०६ पृ० ७ पं० प्रथमम् ।

§ ते० सं० ५. १. १. ४ (५भा० १८०) ।

॥ वा० खं० १३. ३५ ।

व 'असि' । 'जातवेदाः' 'इत' ल्वत्तः संकोशात् 'प्रथमम्'
 'अधिजज्ञे', पश्चात् 'ऐभ्यः' लोकेभ्यः अधिजातः । 'सः' तथा-
 विधो जातवेदाः गायत्र्यादिभिश्चन्दोभिः सह स्वाधिकारं
 'प्रजानन्' 'देवेभ्यः' हविः 'बहत्' धारयतु ॥ (१) किञ्च च्वग्
 'इपे' अत्राय, 'राये' धनाय, 'सहसे' बलाय, 'दुम्ने' दुम्ने
 यगः तस्मै, 'जज्जे' यथोदध्याद्युपसेचनाय, 'अपत्याय' पुत्रार्थञ्च
 'रमस्व', तत् सर्वं सम्पादयितु मभिरिति कुह । ल्वं सम्यग्
 राजमानाऽसि, स्त्रेनैव राजमानासि त्वाञ्च वाङ्मनसरूपी 'उत्तौ'
 प्रकर्षेण पालयताम् ॥ (२) इति मन्त्रद्वयस्वार्थः * ।

अत्र कात्यायनः— "उलूखले उखां कृत्वोपशयां पिष्टो
 न्युप्य पुरस्तात् ध्रुवासीत्युखा मिति † । अथ "अथोपशयां
 पिष्टेत्यादिश्रुतिक्रमेणानुष्ठानम् ‡ । उपशयोपनिवापोत्तरकासञ्च
 मन्त्रवचनम् । उपधानमन्त्रयोर्द्वित्वसङ्घायां ध्याख्यानं प्रागुक्तं
 मित्याह— "द्वाभ्यां मिति । किञ्च अङ्गिरेव सिक्रया मृदां
 कृतत्वादुखायां मृच्छापयेति द्विविधं रूपं मस्ति, अतश्च
 तदुपधानमन्त्रयोर्द्वित्वं सुपपद्यत इत्याह— "अथो इति । उत्तर-
 चाक्यं तु व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

उपधानानन्तरं सुखाया उपरि हीमं विधत्ते— "अथेति § ।
 अभिहीमस्योपयोगं माह— "एतद्वा इति । भिन्नं चाक्यं

* वा० सं० १२. २४, २५ ।

† का० श्रौ० सू० १७ ५ ४ ।

‡ पुरस्तादिहेशाष्टाविंशती कण्ठी (११४ ४०) दृष्टपर ।

§ का० श्रौ० सू० १७ ५ ५ ।

मेतत् । 'एतत्' खलु समभूत् । तदेवाह— “अस्या मेतत् पूर्वं
 रेतस्त्रिंशत् भवति सिकता इति । पूर्वं मस्या सुखाया मेतद्रेतः
 सिकता भवति । सिकता इत्येतदिति निर्दिष्टप्रदर्शनम् । अम्युहाप-
 समनन्तर मेव सुखायाः सिकताभिः पूरितस्वात् तद्रेत एते-
 नाभिहीमेन 'अभिकरोति' अभिवर्धयति । यत एवं 'तस्मात्'
 इदानीं 'योनी सिकता' रेतः' 'अभिक्रियते' अवयविरूपेण क्रियते
 इत्यर्थः । विहितोऽभिहीमः 'आज्येन', 'सुषेण', 'स्वाहा कारिण'
 'हाभ्या मान्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां' कर्त्तव्य इत्याह— “आज्ये-
 नेत्यादिना । आज्यसुवाद्यर्थवादसु प्रागुक्त इत्याह— “तस्योक्तो
 बभुरिति । “हाभ्या मित्यादिना ॥ ३२ ॥

उक्ते ऋषी प्रदर्शयन् तयोर्युजिधातुसम्बन्धं प्रशंसति—
 “अग्ने युष्वाहीति * । 'युक्तवतीभ्यां' युजिधातुमतीभ्या मित्यर्थः ।
 'एतत्' एतेनोपधानमन्त्रयोर्युजिधातुसम्बन्धेन 'योनी' सिकता
 'रेतः' 'युनक्ति' नियच्छति । 'तस्मात्' इदानीं 'योनी'
 सिकता 'रेतः' अपत्योत्पादनाहं 'युक्तां' सत् 'न निष्पद्यते' न निष्प-
 तति, तत्रैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

मन्त्रयोरर्थसु— हे 'अग्ने !' 'देव' दानादिगुणविशिष्ट !
 'तव' 'ये' 'अग्नासः' अग्नाः 'साधवः' जातिगुणसमन्विताः
 सन्ति । 'अग्नासः'—इति “आज्यधेरसुक्” † । तान् 'युष्वा-
 हि' युङ्क्ष्व । “बहुलं छन्दसि”—इति ‡ विकरणस्य लुक्,

* वा० सं० १६. ३६, ३७ ।

† पा० छ० ७. १. ५० ।

‡ पा० छ० १. ३. ७६ ।

“इत्थोऽतस्तिष्ठः”—इति * दीर्घः । एवं च सति ‘ति’ अघ्राः
‘मन्थवे’ यज्ञार्थम् ‘अरम्’ अलं ‘वहन्ति’ वक्ष्यन्ति । वर्त्तमान-
शामीये भविष्यदर्थे लट् ॥ (१)

हे ‘अग्ने !’ ‘देवहृतमान्’ देवानाह्वयस्तीति देवहुवः । क्लिब-
न्तस्य सम्प्रसारणे कृते रूपम् । अतिशयेन देवहुवः देवहृत-
मास्तानखान् ‘नियुङ्क्ष्व’ । क इव ? ‘रथीरिव’ रथिक
इव । ईकारो मत्वर्थीयः । ‘हि’ यस्मादेवम्, अतः ‘सदः’
सदसि । विभक्तिव्यत्ययः । ‘पूर्व्यः’ अग्निः, धी होता सन्निषी-
देदिति शेषः (२) ॥ ३३ ॥

उखाया मग्नेः संवत्सरभरणम्, असंवत्सरभरणं वेति पक्ष-
द्वय मस्ति, तत्र प्रथमेऽभिहीम इत्याह— “स यदीति । ‘सः’
अग्निः ‘यदि’ उखायां व ‘संवत्सरभृतः स्यात्’, ‘अथ’ एतस्याम्
‘अभिजुहुयात्’ । संवत्सरस्य सर्वावच्छेदकत्वात् संवत्सरभृतोऽपि
सर्वात्मकः, अभिहीमस्य सर्वः ; तेन कृत्स्नतायाः सम्पादनात् ।
अतः संवत्सरभरणपक्षेऽभिहीमो युज्यत इति दर्शयति । असं-
वत्सरभरणपक्षे किं कर्त्तव्य मिति तत्राह— “अथ यदीति ॥
असंवत्सरभृतस्य पूर्वीत्तविपर्ययेणासर्वात्मकत्वादुपस्थानस्य चाही-
मात्मकत्वेनानुकल्पत्व मिति । असर्वात्मकत्वात् तस्मिन् पक्षे
तदेतदेव युक्त मित्याह— “असर्वं वा इति । तस्मिन् पक्षे-
ऽभिहीमं विकल्पेनाह— “अभि त्वेव जुहुयादिति । एवकारो-

* पा० ख० ६० १ १६५ ।

‡ पा० ख० १ १ १६९ ।

‡ का० श्री० १७ ५० ६ ।

मेतत् । 'एतत्' खलु समभूत् । तदेवाह— "अस्या मेतत् पूर्वं
 रेतस्सिक्तं भवति सिकता इति । पूर्वं मस्या मुखाया मेतद्रेतः
 सिक्तं भवति । सिकता इत्येतदिति निर्दिष्टप्रदर्शनम् । अग्न्युद्गाप-
 समनन्तर मेव ह्युखायाः सिकताभिः पूरितत्वात् तद्रेत एते-
 नाभिहोमेन 'अभिकरोति' अभिवर्षयति । यत एवं 'तस्मात्'
 इदानीं 'योनी सिक्तं' रेतः' 'अभिक्रियते' अवयविरूपेण क्रियते
 इत्यर्थः । विहितोऽभिहोमः 'आज्येन', 'स्रुवेण', 'स्वाहा कारेण'
 'हाभ्या भान्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां' कर्त्तव्य इत्याह— "आज्ये-
 नेत्यादिना । आज्यस्रुवाद्यर्थवादसु प्रागुक्त इत्याह— "तस्योक्तो
 वभुरिति । "हाभ्या मित्यादिना ॥ ३२ ॥

उक्ते ऋचौ प्रदर्शयन् तयोर्युजिधातुसम्बन्धं प्रशंसति—
 "अग्ने युक्ताहीति ॥ 'युक्तवतीभ्यां' युजिधातुमतीभ्या मित्यर्थः ।
 'एतत्' एतेनोपधानमन्त्रयोर्युजिधातुसम्बन्धेन 'योनी' सिक्तं
 'रेतः' 'युनक्ति' नियच्छति । 'तस्मात्' इदानीं 'योनी'
 सिक्तं 'रेतः' अपत्योत्पादनाहं 'युक्तं' सत् 'न निष्पद्यते' न निष्प-
 तति, तत्रैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

मन्त्रयोर्यसु— हे 'अग्ने !' 'देव' दानादिगुणविशिष्ट !
 'तव' 'ये' 'अग्नासः' अग्नाः 'साधवः' जातिगुणसमन्विताः
 सन्ति । 'अग्नासः'—इति "आज्येणरसुक्" † । तान् 'युक्ता-
 हि' युङ्क्षतः "वहुलं ऊन्दसि"—इति ‡ विकरणस्य लुक्,

* वा० सं० १६. ३६, ३७ ।

† पा० छ० ७. १. ५० ।

‡ पा० छ० २. ३. ७६ ।

“शचीऽतस्त्रिडः”-इति * दीर्घः । एवं च सति ‘ति’ अत्राः
‘मन्थवे यज्ञार्थम् ‘अरम्’ अलं ‘वहन्ति’ वध्यन्ति । वर्त्तमान-
घामीये भविष्यदर्थे सट् ‘त्’ ॥ (१)

हे ‘अग्ने ।’ ‘देवङ्गतमान्’ देवानाह्वयस्त्वोति देवहुवः । क्तिब-
न्तस्य सम्प्रसारणे कृते रूपम् । अतिशयेन देवहुवः देवङ्गत-
मास्तानमान् ‘नियुङ्क्ष्व’ । क इव ? ‘रथीरिव’ रथिक
इव । ईकारो मत्वर्थीयः । ‘हि’ यस्मादेवम्, अतः ‘सदः’
सदसि । विभक्तिव्यत्ययः । ‘पूर्व्यः’ अग्निः, यो होता सन्निपी-
देदिति शेषः (२) ॥ ३३ ॥

उखाया मग्नेः संवत्सरभरणम्, असंवत्सरभरणं वेति पक्ष-
द्वय मस्ति, तत्र प्रथमेऽभिहोम इत्याह— “स यदीति । ‘सः’
अग्निः ‘यदि’ उखायां व ‘संवत्सरभृतः स्यात्’, ‘अथ’ एतस्याम्
‘अभिलुहुयात्’ । संवत्सरस्य सर्वावच्छेदकत्वात् संवत्सरभृतोऽपि
सर्वात्मकः, अभिहोमश्च सर्वः ; तेन कृत्स्नतायाः सम्पादनात् ।
अतः संवत्सरभरणपक्षेऽभिहोमो युज्यत इति दर्शयति । असं-
वत्सरभरणपक्षे किं कर्त्तव्य मिति तत्राह— “अथ यदीति ॥ ।
असंवत्सरभृतस्य पूर्वोक्तविपर्ययेणासर्वात्मकत्वादुपस्थानस्य चाहो-
मात्मकत्वेनानुकल्पत्व मिति । असर्वात्मकत्वात् तस्मिन् पक्षे
तदेतदेव युक्त मित्याह— “असर्वं वा इति । अस्मिन् पक्षे-
ऽभिहोमं विकल्पेनाह— “अभि त्वेव लुहुयादिति । एवकारो-

* पा० ख० ५. ३ ११५ ।

‡ पा० ख० ५. ४ १११ ।

‡ आ० श्रौ० १० ५ ५ ।

इत्त विकल्पद्योतकः । “उपस्थानं वाऽसंवत्सरभृतिः”-इति *
हि सूत्रम् । संवत्सरभृतिनो होमवन्नियमेन तूपस्थानम् ; इतरस्य
तु विकल्पः । उपस्थानं होमो वेति सिद्धोऽर्थः ॥ ३४ ॥

अथ विल्याग्नेः स्वयमाढ्यादिषु त्रयोदशस्त्रिष्टकासु कृत्स्न-
पञ्चाकारस्त्वं सम्पादयितुम् (आह— “पशुरेप यदग्निरिति ।
“स) † एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्, स एते पञ्च पशवो-
ऽभवत्”-इत्युक्त मग्नेः पञ्चामकत्वम् । ‘सः’ पञ्चाकारोऽग्निः
‘अत्रैव’ उखान्ते स्वयमाढ्यादाविष्टकाकलापे ‘सर्वः कृत्स्नः संस्कृ-
तः’ । कथमित्यपेक्षायां त मिष्टकाकलाप महत्त्वेन सम्पादयति,
—‘तस्यावाङ् प्राणः’-इत्यादिना । ‘स्वयमाढ्या’ इष्टका, तस्य
पञ्चाकारस्याग्नेः ‘अवाङ् प्राणः’ अपानाख्य ; पश्चाद्भागस्थिति-
सामान्यात् । ‘द्वियजुः’ इष्टका, ‘त्र्योणो’ कटी ; तदानन्तर्यात् ।
‘रितस्त्रिचो’ इष्टके, ‘पृष्टयः’ महान्ति पार्श्वस्थीनि । ‘विश्वज्योतिः’
इष्टका, ‘कोकसाः’ ऋक्षपार्श्वस्थीनि । ‘ऋतथ्ये’, ‘ककुदं’, गल-
प्रदेशतः पश्चात् पृष्ठदेशे अवस्थित उन्नतावयवः । ‘अघाटा’,
‘घीवाः’ कन्धराः । ‘कूर्म’, शिरः । ‘कूर्मं’ ये प्राणाः, ‘ते’
‘शीर्षान्’ शीर्षियाः ‘प्राणाः’, ‘ते’ चक्षुरादय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एव मग्ने कृत्स्नरूपत्व प्रतिपाद्य, आदित्यरूपत्व मूर्ध्वचयनेन
प्रतिपादयति—“तं वा एत मिति । ‘त मेतं’ चित्त्य मग्निम्
‘इतः’ अवाचः प्राणादारभ्य आ शिरसः ‘जङ्घं प्राणपवर्गं चिनो-

* का० श्रौ० सू० १७ ५. ६ ।

† एतावान् पाठः सर्वेष्वेव मद्दृष्टेषु पुस्तकेषु डा०-वेवरदृष्ट-
पुस्तकेषु च विनष्ट इव प्रतीयते ।

ति' । किं मत इत्येकेनाशिनादित्यता माह— “असी वा आदित्य
 एषोऽग्निरिति । “असुं तदिति । इतो लोकाः भूराद्याः
 ‘असु मादित्यम्’ ‘जङ्घं’ ‘प्राञ्चं’ प्रागञ्चनं ‘दधाति’ स्थापयति ।
 ‘तस्माद्’ एव यज्ञानुकरणाद् ‘असावादित्यः’ ‘इतः’ पृथिवीलोकात्
 ‘जङ्घं प्राङ्’ ‘धीयते’ धार्यते, लोकैरिति शेषः ॥ ३६ ॥

अथ प्रदक्षिणावर्त्तनं विधत्ते— “अथैन मिति । ‘अथ’ अन-
 न्तरम्’ ‘एनम्’ आदित्यभूतं स्वयमाढ्याद्यात्मक मग्निं ‘प्रसलवि’
 प्रदक्षिणं ‘आवर्त्तयति’ आवर्त्तते । अषाढां पूर्वाह्णं उपधाय
 तस्याः दक्षिणतः कूर्मं सुपदधाति, ततः स्वयमाढ्याद्या उत्त-
 रतः उलूखलमुसले, तत्रैवोखा सुपदधातीत्येव आवर्त्तयति ।
 ‘तत्’ तेन प्रदक्षिणावर्त्तनेन ‘असुम्’ आदित्यं प्रदक्षिणं आवर्त्त-
 यति । ‘तस्मात्’ यज्ञानुकरणात् ‘असावादित्यः’ ‘इमान्’
 लोकान्’ तथैव सञ्चरति ॥ ३७ ॥

प्रकारान्तरेण उलूखलमुसलयोरीत्तराधर्यं प्रशंसति— “उदर
 मुखेति । उखायाः सकाशात् * अग्नेरुत्पत्तेः ‘उखां’ ‘उद-
 रम्’, ‘उलूखल’ तु हविर्निष्पादनात् ‘योनिः’ । तथा च लोके,
 —उदरयोर्न्योरीत्तराधर्यादनयोरपि तदात्मकयोरीत्तराधर्यं सुप-
 पन्नं मित्यर्थः । मुसलस्य उदुलूखलदक्षिणभागे उपधानं सोप-
 पत्तिकं माह— “शिश्र मिति । शिश्रस्य वृत्ताकारतया
 तदाकारत्वेन † मुसल मपि ‘शिश्रम्’ । तथाविधम् उलूखलस्य

* ‘शक्तान्’—इति ज-पाठः ।

† ‘तदाकारवत्त्विम्’—इति ज पाठः ।

दक्षिणभागे उपदध्यात् । लोके दक्षिणभागे 'वृषा' वर्षण-
समर्थं पुरुषः 'योषा सुपशेते', अतयास्यापि * वर्षणसमर्थत्वेन
वृषत्वात्, उलूखनस्य योनिस्त्वेन स्त्रीत्वात्, दक्षिणभागेऽस्य
उपधानं सुपपन्नम् १ ।

उक्तं मेवाग्नेः पशुरूपत्वं प्रकारान्तरेण द्रष्टव्यम् । “यदु-
पगौरिति । “अग्निरिति । ‘यत्’ यतः, एष पशुः खलु, तयैव
प्रागुक्तत्वात्; अतश्च पशोः अग्निरूपस्य संस्कृतस्य पञ्चवयव-
संस्मादनाय ‡ निष्पादितस्य ‘यदन्नम्’, ‘तद् दूर्वेष्टका’ । तस्मात्
‘तस्य’ दूर्वेष्टकारूपेणाग्नेन सुहितस्यैतस्याग्निरूपस्य पशोरुत्तरभाग
‘उदाहिततरः’ उदत्तरतो भवति; उत्तरभागे एव उलूखल-
मुसलाद्युपधानात् । उक्तं मयि प्रमाणयति — “तस्मादिति ।
यतोऽग्निरूपस्य पशोः दूर्वेष्टकात्त्वेन सुहिततरस्योत्तरभाग
उदत्तरतोऽभूत्, तस्मादिदानीं मपि लोके तृणाद्यभ्यवहारेण तत्तस्य
‘पशोरुत्तरः कुचिरुदत्तरतो भवति’ ॥ ३८ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* ‘अस्य’—इत्येकं मेव पदं मिथं ज-पुस्तके ।

† स्त्रीत्वात्तदुपपन्नम्—इत्येवैव ज पाठः ।

‡ ‘संस्मादनाय’—इत्येव पाठो ज-पुस्तके ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि
 पशुनेवैतदुपदधाति तान्युखाया सुपदधातीमे वै
 लोका उखा पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लोकेषु पशून्
 दधाति तस्मादिमं ऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥

यद्देवोखायाम् * । योनिर्वा ऽउखा पशवः पशु-
 शीर्षाणि योनौ तत् पशून् प्रतिष्ठापयति तस्मा-
 दद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनौ
 ह्येनान् प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

यद्देव पशुशीर्षाण्युपदधाति । या वै ताः श्रिय
 एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ † यानि तानि कुसि-
 भ्वान्येतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यास्ताः पञ्च चितय इमे
 ते लोकास्तद्ये त ऽइमे लोका एषा सोखा तद्य-
 दुखायां पशुशीर्षाण्युपदधात्वेतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि
 कुसिभ्वानि सन्दधाति ॥ ३ ॥

* 'यद्देवोखायाम्'—इति क ।

† 'पशुशीर्षाण्यथ'—इति ख ।

तान् पुरस्तात् प्रतीच उपदधाति । एतद्वै
 यत्रैतान् प्रजापतिः पशुनालिप्तत त्वाऽत्रालिप्त्यु-
 माना उदच्चिक्रमिषंस्तान् प्राणेषु समग्रल्लात्तान्
 प्राणेषु सङ्गृह्य पुरस्तात् प्रतीच आत्मन्नधत् ॥ ४ ॥

तदा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा अकुर्वन्निदं
 न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति यच्चैतत् करोति
 यद्देवा अकुर्वन्स्तत् करवाणीत्यथो * प्राणेष्वेवैनानेतत्
 सङ्गृह्य पुरस्तात् प्रतीच आत्मन् धत्ते ॥ ५ ॥

यद्देव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वा
 ऽद्भुद मय ऽआसीदेक एव सोऽकामयतान् सृजेय
 प्रजायेयेति स प्राणेषु एवाधि पशुन्निरमिमीत
 मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्वं प्राणाद्वा श्रोत्राद्विं
 व्याधोऽर्जं तद्यदेनान् प्राणेषुऽधि निरमिमीत
 तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै प्राणानां
 प्रथमं तद्यन् मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः
 पुरुषः प्रथमः पशुनां ध्वीर्यवत्तम इति मनो वै

* 'करवाणीत्यथो'—इति ख ।

सुर्वे प्राणा मनसि हि सुर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिता-
स्तद्यन् मनसः पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः
सुर्वे पशु इति पुरुषस्य ह्येवैते सुर्वे भवन्ति ॥
॥ ६ ॥

तदेतदन्नं सृष्ट्वा । पुरस्तात् प्रत्यगात्मन्नधत्त
तस्माद्यः कथान्नं सृजते पुरस्तादेवैनत् प्रत्यगात्मन्
धत्ते तद्वा ऽउखाया सुदं वा ऽउखीदरे तदन्नं
दधाति ॥ ७ ॥

पृथैषु हिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति । प्राणो वै
हिरण्य मय वा ऽएतेभ्यः पशुभ्यः सञ्जप्यमानेभ्य एष
प्राणा उत्क्रामन्ति तद्यहिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति
प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥

सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षन् प्राणास्तान-
स्मिन्नेतद्दधात्युघ यदि पञ्च पशुवः स्युः पञ्चैव कृत्वः
सप्त-सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वा ऽएतान् पशूनुपदधाति सप्त-
सप्त वा ऽएकैकस्मिन् पशौ प्राणास्तदेषु सुर्वेषु
प्राणान् दधाति ॥ ९ ॥

तद्वैकेऽपि । यद्येकः पशुर्भवंति पञ्चैव कृत्वः
 सप्त-सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वा ऽएतान् पशूनुपदधाति
 सप्त-सप्त वा ऽएकैकस्मिन् पशौ प्राणास्तुदेषु सर्वेषु
 प्राणान् दध्म इति न तथा कुर्यादेतस्मिन् वै पशौ
 सर्वेषां पशूनाणु रूपं तद्यदेतस्मिन् प्रत्यस्यति
 तदेवैषु सर्वेषु प्राणान् दधाति * ॥ १० ॥

मुखे प्रथमं प्रत्यस्यति । सम्यक् स्रवन्ति सरितो
 न धेना इत्यन्नं वै धेनास्तदिदुः सम्यद्मुख मभि-
 सृष्टवत्यन्तर्हृदा मनसा पूयमाना इत्यन्तर्वे
 हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋजुस्तस्य घृतस्य
 धारा अभिचाकशीमीति या एवैतस्मिन्नग्नावाहुती-
 हीष्यन् भवति ता एतदाह हिरण्ययो व्वेतसो
 मध्ये ऽअग्नेरिति य एवैष हिरण्यमथः पुरुषस्त मेत-
 दाह ॥ ११ ॥

ऋचे त्वेतीह । प्राणो वा ऽऋक् प्राणेन ह्यर्चति
 रुचे त्वेतीह प्राणो वै रुक् प्राणेन हि रोचतेऽयो

प्राणायु हीदुः सर्वुः रोचते भासे त्वेतीह ज्यो-
 तिषे त्वेतीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी
 ऽभ्रभूदिदं विष्वस्य भुवनस्य व्वाजिन मग्नेर्व्वैश्वान-
 नरस्य चेत्रीहाग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो
 व्वर्चसा व्वर्चस्वानितीह विष्वावतीभ्यां विष्वः हि
 शोचम् ॥ १२ ॥

अथ पुरुषशीर्षं सुदृष्टञ्जाति । मह्यत्येवैनदेतत्
 सहस्रदा असि सहस्राय त्वेति सर्व्वं वै सहस्रः
 सर्व्वस्य दातासि सर्व्वस्मै त्वेत्येतत् ० ॥ १३ ॥

अधैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं पुरुषं तद्
 शीर्षेणाध्ना दधाति † मध्ये पुरुष मभित इतरान् पशून्
 पुरुषं तत् पशूनां मध्यतो ऽत्तारं दधाति तस्मात्
 पुरुष एव पशूनां मध्यतोऽत्ता ‡ ॥ १४ ॥

अश्वं चाविं चीत्तरत् § । एतस्यां तुद्दिश्येती

* 'त्वेत्येतत्'—इति ग, घ ।

† शीर्षेणाध्ना दधाति—इति उ-पुस्तके, इह अथ डा० विवरमशोदयेनापि ।

‡ 'मध्यतोऽत्ता'—इति ग, घ ।

§ 'चीत्तरत्'—इति क, ख ।

पशु दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशु भूयिष्ठौ
॥ १५ ॥

गां चाजं च दक्षिणतु * । एतस्यां तद्विश्येतौ
पशु दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशु भूयिष्ठौ
॥ १६ ॥

पयसि पुरुष मुपदधाति । पशुवो वै पयो
यजमानं तत् पशुषु प्रतिष्ठापयत्वादित्यं गर्भं पयसा
समङ्गधीत्यादित्यो वा ऽएष गर्भो यत् पुरुषस्तं
पयसा समङ्गधीत्येतत् सहस्रस्य प्रतिमां विश्व-
रूप मिति पुरुषो वै सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य ह्येव
सहस्रं भवति परिवृद्धिं हुरसा माभिमुस्या इति
पर्येनं बृहद्ध्यर्चिषा मैनां हिंसीरित्येतच्छतायुषं
कृणुहि चीयमान इति पुरुषं तत् पशुनां शतायुं
करोति तस्मात् पुरुष एव पशुनां शतायुः ॥
॥ १७ ॥

अधोत्तरतोऽश्वम् । व्वातस्य जूत मिति व्वा-

* 'दक्षिणतुः'—इति क, ख ।

तस्य वा ऽएषु जूतिर्यदृश्वो व्वरुणस्य नाभि मिति
 व्वारुणो ह्यश्वोऽश्वं जज्ञानुः सरिरस्य मध्य
 ऽद्रत्यापो वै सरिर मप्सुजा उ वा ऽश्वश्वः शिशुं
 नदीनां हरि मद्रिवुध मिति गिरिर्वा ऽश्वद्रिर्गिरि-
 बुधा उ वा ऽआपोऽग्ने मा हिंसीः परमे व्योम-
 त्रितीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा
 हिंसीरित्येतत् * ॥ १८ ॥

अथ दक्षिणतो गाम् † । अजस्र मिन्दु मरुष
 मिति सोमो वा ऽइन्दुः सु हैष सोमो ऽजस्रो
 यद्गौर्भुरथु मिति भर्तार मित्येतदग्निमीडे पूर्व-
 चित्तिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौः पूर्वचित्ति मिति
 प्राञ्चुः ह्यग्नि मुदुरन्ति प्राञ्च मुपचरन्ति स पर्वभि-
 र्कृतुशः कल्पमान इति यद्वा ऽएषु चीयते तदेष
 पर्वभिरर्कृतुशः कल्पते गां मा हिंसीरदिति वि-
 राज मिति विराड् वै गौरन्नं वै विराडन्न स
 गौः ‡ ॥ १९ ॥

* 'रित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'गाम्'—इति ग, घ ।

‡ 'गौः'—इति ग, घ ।

अथोत्तरतोऽविम् । व्वरुर्वी त्वष्टुर्व्वरुणस्य
नाभि मिति व्वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविरविं
जज्ञानाए रजसः परस्मादिति श्रोत्रं वै परए रजो
दिशो वै श्रोत्रं दिशः परए रजो महतीए साहस्ती
मसुरस्य माया मिति महतीए साहस्ती मसुरस्य
माया मित्येतदग्ने मा हिप्सीः परमे व्योमन्नितीः
मे वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिप्सी-
रित्येतत् * ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतोऽजम् † । यो ऽअग्निरग्नेरध्य-
जायतेत्यग्निर्वा ऽएषो ऽग्नेरध्यजायत शोकात्
पृथिव्या उत वा दिवस्परीति यद्वै प्रजापतेः शोका-
दजायत तद्विवश्च पृथिव्यै च शोकादजायत येन
प्रजा अिष्वकम्मां जजानेति व्वाग्वा ऽअजो व्वाचो
वै प्रजा अिष्वकम्मां जजान त् सग्ने हेडः पुरि से
व्वृणक्तिति यथैव यजुस्तथा वम्बुः ॥ २१ ॥

* 'रिव्येतम्'—इति ग, घ ।

† 'अजम्'—इति ग, घ ।

तु ऽएते पशवः । तान्नानोपदधाति नाना
सादयति नाना सूददीहसाधिवदति नाना छेते
पशवः * ॥ २२ ॥

अथ पुरुषशीर्षं मभिजुहोति । आहुतिर्वै यज्ञः
पुरुषं तत् पशूनां यज्ञियं करोति तस्मात् पुरुष
एव पशूनां यजते ॥ २३ ॥

यद्वै नदभिजुहोति । शीर्षंस्तु द्वीर्यं दधात्या-
ज्येन जुहोति वृजो वा ऽञ्जाज्यं व्वीर्यं वै
वृजो व्वीर्यं मेवास्मिन्नेतदधाति स्वाहाकारेण व्वृषा
वै स्वाहाकारो व्वीर्यं वै व्वृषा व्वीर्यं मेवास्मिन्नेतद्
दधाति त्रिष्टुभा व्वृजो वै त्रिष्टुव् व्वीर्यं वै व्वृजो
व्वीर्यं त्रिष्टुव् व्वीर्यं गैवास्मिन्नेतद् व्वीर्यं दधाति ॥
॥ २४ ॥

स वा ऽअर्धर्चं मनुदुत्य स्वाहाकरोति । अस्थि
वा ऽक्तुगिदं तुच्छीर्षकपालं विहाप्य यदिद् मन्तरतः
शीर्षां व्वीर्यं तदस्मिन् दधाति ॥ २५ ॥

अथोत्तर मर्हच्च मनुद्गत्य स्वाहाकरोति । इदं
तच्छीर्षकपालं सन्धाय यदिद् मुपरिष्ठाच्छीर्षा
व्वीर्यं तदग्निन् दधाति ॥ २६ ॥

चित्रं देवाना मुदगादनीक मिति । असौ वा
ऽआदित्य एष पुरुषस्तदेतच्चित्रं देवाना मुदेत्यनीकं
चक्षुर्मित्तस्य व्वरुणस्याग्नेरित्युभयेपां हेतद्देवमनु-
प्याणां चक्षुराग्रा द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्ष मित्युद्यन्
वा ऽएष इमाँल्लोकानापूरयति सूर्य आत्मा जग-
तस्तस्युपश्चेत्येप ह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च
तिष्ठति ॥ २७ ॥

अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते * । ऽएतद्दे यतैतान् प्रजापतिः
पशुनालिप्तत त्वालिप्स्यमाना अशोचन्स्तेषा
मेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मान मपाहंस्तथैवैषा मय मेतदेतै
रुत्सर्गैः शुचं पाप्मान मपहन्ति ॥ २८ ॥

तद्वैके । यं य मेव पशु मुपदधति तस्य
तस्य शुच मुत्सृजन्ति नैष्कुचं पाप्मान मभ्युपदधा-

महा ऽद्रुति ते ह ते शुचं पाप्मानं मभ्युपदधति
 याऽ हि पूर्वस्य शुच मुत्सृजन्ति ता मुत्तरेण सहो-
 पदधति ॥ २६ ॥

व्विपरिक्रामसु द्वैक ऽउपतिष्ठन्ते । जर्द्वाऽ
 शुच मुत्सृजाम द्रुति ते ह ते शुचं पाप्मानं मनूद्य-
 न्यूर्ही ह्येतेन कर्मणैत्यूर्हा सु शुच मुत्सृजन्ति ॥
 ॥ ३० ॥

वाञ्छेनैवाग्निं मुत्सृजेत् । इमे वै लोका एषो
 ऽग्निरेभ्यस्तुल्लोकिभ्यो वहिर्द्वा शुचं दधाति वहि-
 र्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद् वहिर्द्वा शुचं दधात्युदङ्
 तिष्ठन्नेतस्याऽ ह दिश्येते पशवस्तद्यत्तेते पशव-
 स्तदेवैध्वेतच्छुचं दधाति * ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य प्रथमं मुत्सृजति । तऽ हि प्रथमं
 मुपदधातीमं मा हिऽसीर्दिपादं पशु मिति द्विपादा
 ऽएष पशुर्यत् पुरुषस्तं मा हिऽसीरित्येतत् सह
 साक्षी मेधाय चीयमानं द्रुति हिरण्यशकलेर्वी

* 'दधाति'—इति क ।

ऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्युन्नायेत्येतन् मयुं पशुं मेध-
मग्ने जुषस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुष-
मग्ने जुषस्वेत्येतत्तेन चिन्वानस्तन्वोः निषीदित्यात्मा
वै तनूस्तेन चिन्वान् आत्मान् संस्करुष्वेत्येतन्
मयुं ते शुगच्छतु यं द्विष्मस्तु ते शुगच्छत्विति तन्
मयौ च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३२ ॥

अथाश्वस्य । इम मा हिंसोरेकशफं पशु-
मित्येकशफो वा ऽएष पशुर्यदश्वस्तं मा हिंसी-
रित्येतत् कनिक्रदं व्वाजिनं व्वाजिनेष्विति कनि-
क्रदो वा ऽएष व्वाज्यु व्वाजिनेषु गौर मारण्य
मनु ते दिशामीति तदस्मै गौर मारण्य मनुदिशति
तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदिति तेन चिन्वान् आ-
त्मान् संस्करुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगच्छतु यं द्विष्मस्तु
ते शुगच्छत्विति तद्गौरै च शुचं दधाति यं च
द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३३ ॥

अथ गोः । इमं साहस्रं शतधार मुत्स-
मिति साहस्रो वा ऽएष शतधार उत्सो यद् गौ-
र्व्यच्यमानं सरिरस्य मध्य ऽद्भृतीमे वै लोकाः

सरि॒रु॒मुपजीव्य॒मान॒ मेघु॒ लोकेष्वि॒त्येतद् घृतं दुहा-
 ना॒ म॒दितिं॒ ज॒नायेति॒ घृतं वा ऽएषा॒दितिर्ज॒नाय
 दुहे॒ऽग्ने मा॒ हि॒ऽसीः॒ परमे॒ व्योम॒न्निती॒ मे वै लोकाः
 पर॒मं व्योमै॒षु लोकेष्वे॒न मा॒ हि॒ऽसीरि॒त्येतद्भव॒म्
 मार॒ण्य म॒नु ते दि॒शामीति॒ तदस्मै॒ गवय॒ मार॒ण्य
 म॒नुदि॒शति॒ तेन॒ चिन्वान॒स्तन्वो॒ निपी॒दिति॒ तेन
 चिन्वान॒ आत्मान॑ सं॒स्क्रुष्वे॒त्येतद्भव॒यं ते शु॒गृ-
 ष्चतु॒ यं द्वि॒प॒स्तं ते शु॒गृ॒ष्वस्त्विति॒ तद् गवये॒ च शु॒चं
 द॒धाति॒ यं च हे॒ष्टि॒ तस्मिंश्च ॥ ३४ ॥

अथावेः । इम॒ मूर्णायु॑ * मित्यूर्णा॒वल॒ मित्येतद्
 व्वरुणस्य॒ नाभि॒ मिति॒ व्वारुणो॒ ह्यवि॒स्त्वचं॒ पशूनां
 द्वि॒प॒दां चतु॒ष्पदा॒ मित्यु॒भये॒षां॑ ह्यै॒ष पशूनां॒ त्वग्
 द्वि॒प॒दां च चतु॒ष्पदां॒ च त्वष्टुः॒ प्रजानां॒ प्रथ॒मं ज॒नित्र
 मित्येतद् त्वष्टा॒ प्रथ॒मं॑ रूपं॒ व्विच॒कारा॒ग्ने मा॒
 हि॒ऽसीः॒ परमे॒ व्योम॒न्निती॒ मे वै लोकाः॒ पर॒मं
 व्योमै॒षु लोकेष्वे॒न मा॒ हि॒ऽसीरि॒त्येतद्भव॒ मार॒ण्य

मनु ते दिशामीति तदस्मा ऽउष्ट्र मारुख्य मनुदिशति
 तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदिति तेन चिन्वान् आ-
 त्मानं संस्करुष्वेत्येतदुष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विषस्तं
 ते शुगृच्छत्विति तदुष्ट्रे च शुचं दधाति यं च हेष्टि
 तस्मिंश्च ॥ ३५ ॥

अथाजस्य । अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकादिति
 यद्दे प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकाद-
 जायत सो ऽभपश्यज्जमितार मय ऽद्भुति प्रजा-
 पतिर्व्वे जनिता सो ऽपश्यत् प्रजापति मय ऽद्भुत्वि-
 तत् तेन देवा देवता मय ऽभायन्निति * व्याग्वा ऽभ-
 जो व्याचो वै देवा देवता मय मायंस्तेन रोह
 मायन्नप मेध्यास इति स्वर्गो वै लोको रोहस्तेन
 स्वर्गं लोकं मायन्नप मेध्यास इत्येतच्छरभं मारुख्य
 मनु ते दिशामीति तदस्मै शरभं मारुख्य मनु-
 दिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदिति तेन चिन्वान्
 आत्मानं संस्करुष्वेत्येतच्छरभं ते शुगृच्छतु यं

* 'मायन्निति'—इति क, ख ।

द्विष्णुस्तं ते शुगृच्छत्विति तच्छरभे च शुचं दधाति
यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥

तदाहुः । यां वै तत् प्रजापतिरेतेषां पशूनां
शुचं पाप्मानं मपाहंस्तु ऽएते पञ्च पशवो ऽभवंस्तु
ऽएत ऽउत्क्रान्तमेधा अमेध्या अयज्ञियास्तेषां ब्राह्म-
णो नाग्नीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादे-
तस्यां दिशि पर्जन्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति *
॥ ३७ ॥

प्रस्थेत्याग्निं सुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतद्यथा-
यथं करोति यद्ग्नौ सामिचिते बहिर्व्वेद्येति तस्मा
ऽएवैतन्निष्कृते ऽहिंसाया ऽआग्नेय्याग्नयु ऽएवै-
तन्निष्कृते गायत्या गायत्योऽग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मावा तावतैवास्मा ऽएतन्निष्कृतेऽनिरु-
क्तया सुर्व्वं वा ऽअनिरुक्ताः सुर्व्वैवास्मा ऽएत-
न्निष्कृते यविष्ठवत्यैतद्वास्य † प्रियं धाम यद्यविष्ठ

* 'भवन्ति'—इति क ।

† 'यविष्ठवत्यैतद्वास्य'—इति क, ग ।

इति यद्दे जातु इदं सर्वं मयुवत तस्माद्यविष्ठः ॥
॥ ३८ ॥

स्वं यविष्ठ दाशुप इति । यजमानो वै दा-
श्वान् नृः पाहीति * मनुष्या वै नरः शृगुधी गिर
इति शृगु न इमां स्तुति मित्येतद्रक्षा लोक
मुतत्मनेति प्रजा वै लोकं रक्ष प्रजां चात्मानं
चेत्येतत् † ॥ ३९ ॥

आरुद्धानि जघनेन स्वयमात्सां परीत्यापस्या
उपदधाति । आप एता यदपस्या अथ वा ऽए-
तेभ्यः पशुभ्यः आप उत्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्या
उपदधात्येष्वेवैतत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य
उपदधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्च-पञ्चो-
पदधाति पञ्च - छीते पशवः सर्वत उपदधाति
सर्वत एष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥

तद्याः पञ्चदश पूर्वाः । ता अपस्या - व्वञ्चो

* 'दाश्वान् पाहीति'—इति क, ख, डटं च वेबरमहोदयेनापि ।

† 'चेत्येतत्'—इति क, ख ।

वा ऽच्चापो वृच्चः पञ्चदशस्तुम्भाद्येनापो यन्त्यपैव
 तत्र पाप्मानं घ्नन्ति वृच्चो ह्यैव तस्यार्द्धस्य पाप्मान
 मपहन्ति तुम्भाहर्षत्यप्रावृत्तो वृजिदयं मे वृच्चः
 पाप्मान मपहनदिति * ॥ ४१ ॥

अथ याः पञ्चोत्तराः । ताश्छन्दस्याः पशवो
 वै छन्दाःस्यन्नं पशवोऽन्नं सु पशोर्मांसं मधु वा
 ऽएतेभ्यः पशुभ्यो मांसान्युत्क्रान्तानि भवन्ति तद्य-
 छन्दस्या उपदधात्येष्ट्रैवेतत् पशुषु मांसानि दधा-
 त्यनन्तर्हिताः पशुभ्यः उपदधत्यनन्तर्हितानि तत्
 पशुभ्यो मांसानि दधत्यन्तरा अपस्या भवन्ति
 घाद्याश्छन्दस्या अन्तरा घ्रापो वाद्यानि मांसानि
 ॥ ४२ ॥

तदाहुः । यदिमा आप एतानि मांसान्यु-
 क्त त्वक् क्त लोमित्यन्नं व्वाव पशोस्त्वगन्नं लोम तद्य-
 छन्दस्या उपदधाति सैव पशोस्त्वक्तलोमाद्यो यान्य-
 मून्युखाया मज्जलोमानि तानि लोमानि घाद्योखा

भवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि वाद्यानि हि लोमान्य-
न्तर आत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति इ स्माह
शाण्डिल्यः सर्वानिव व्यं कृत्स्नान् पशूनसंस्कुर्भ
इति ॥ ४३ ॥

यद्देवापस्या उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्ता-
दाप आयंस्तास्वितास्वविशद्यद्विशत्तस्माद्विश्रतिस्ता
अस्याहुलिभ्यो ऽध्यस्त्रवन्नन्तो वा ऽअहुलयो ऽन्तत
एवास्मात्ता आप आयन् ॥ ४४ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रसत । अय मेव-स
योऽय मग्निश्चैयतेऽय या अस्मात्ता आप आयन्ने-
तास्ता अपस्यास्तद्यदेता उपदधाति या एवास्मात्ता
आप आयंस्ता अस्मिन्नेतव्यतिदधाति तस्मादेता
अत्रोपदधाति * ॥ ४५ ॥

अपां † त्वेमन्सादयामीति । वायुर्वा ऽअपा
मेभ यदा ह्येवेष इतश्चेतश्च व्यात्ययापो यन्ति वायौ
तां सादयति ॥ ४६ ॥

* 'अत्रोपदधाति'—इति क, ख ।

† 'अपां'—इति ख ।

अपां त्वोद्गन्त्सादयामीति * । औषधयो वा
 ऽअपा मोद्ग यत्र ह्याप उन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो
 जायन्त ऽऔषधिषु तां सादयति ॥ ४७ ॥

अपां त्वा भस्मन्त्सादयामीति † । अभं ‡ वा
 ऽअपां भस्माधे तां सादयति ॥ ४८ ॥

अपां त्वा ज्योतिषि सादयामीति । विद्युद्वा
 ऽअपां ज्योतिर्विद्युति तां सादयति ॥ ४९ ॥

अपां त्वायने सादयामीति । इयं वा ऽअपा-
 मयन मस्यां ह्यापी यन्त्यस्यां तां सादयति
 तद्या अस्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्ने-
 तत् प्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति
 ॥ ५० ॥

अर्षावे त्वा सुदने सादयामीति । प्राणो वा
 ऽअर्षावः प्राणे तां सादयति ॥ ५१ ॥

समुद्रे त्वा सुदने सादयामीति । मनो वै

* , † 'यामीति'—इति ग , घ ।

‡ 'अभं'—इति , 'यामीत्स्रभं'—इति च इट् पेशरमहोदयेन ।

समुद्रो म॒नसो वै समुद्राद्वाचाभ्या देवास्त्रयीं
 विद्यां निरखनंस्तुदेष श्लोको ऽभ्युक्तो ये समुद्रान्नि-
 रखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरभिभिः सुदेवो ऽअद्य तद्विद्या-
 द्यत्र निर्व्वपणं दधुरिति म॒नः समुद्रो व्वाक् तीक्ष्णा-
 भिस्त्रयी विद्या निर्व्वपण मेतुदेष श्लोकोऽभ्युक्तो
 म॒नसि तां सादयति ॥ ५२ ॥

सरिरे त्वा सुदने सादयामीति । व्याग्वै सरिरं
 व्याचि तां सादयति ॥ ५३ ॥

अपां त्वा क्षये सादयामीति । चक्षुर्व्वा ऽअपां
 क्षयस्तत्र हि सर्व्वदैवापः क्षियन्ति चक्षुषि तां
 सादयति ॥ ५४ ॥

अपां त्वा सुधिवि सादयामीति । श्रोत्रं वा
 ऽअपां सुधिः श्रोत्रे तां सादयति तद्या अस्त्रै-
 तेभ्यो रूपेभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत् प्रति-
 दधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ५५ ॥

अपां त्वा सुदने सादयामीति । द्यौर्व्वा ऽअ-
 पां सुदनं दिवि द्यापः सन्ना दिवि तां साद-
 यति ॥ ५६ ॥

अपां त्वा सधस्थे सादयामीति । अन्तरिक्षं
वा अपां सधस्थे मन्तरिक्षे तां सादयति ॥ ५७ ॥

अपां त्वा योनि सादयामीति । समुद्रो वा
ऽअपां योनिः समुद्रे तां सादयति ॥ ५८ ॥

अपां त्वा पुरीषे सादयामीति । सिकता
वा ऽअपां पुरीषे सिकतासु तां सादयति ॥
॥ ५९ ॥

अपां त्वा पायसि सादयामीति * । अन्नं वा
ऽअपां पायोऽन्ने तां सादयति तद्या अस्यैतेभ्यो
रूपेभ्य आप आयंस्तु अस्मिन्नेतत् प्रतिदधाल्यथो
ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि । चैष्टुभेन
त्वा छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा छन्दसा
सादयाम्यानुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि पाङ्क्तेन
त्वा छन्दसा सादयामीति तद्या अस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्य
आप आयंस्तु अस्मिन्नेतत् प्रतिदधाल्यथो ऽएतान्ये-
वास्मिन्नेतच्छन्दांसि दधाति ॥ ६१ ॥

ता एता अङ्गुलयः । ताः सर्व्वत उपदधाति
 सर्व्वतो हीमा अङ्गुलयो ऽन्तेषूपदधात्यन्तेषु हीमा
 अङ्गुलयश्चतुर्द्वापदधाति चतुर्द्वा हीमा अङ्गुलयः पञ्च-
 पञ्चोपदधाति पञ्च-पञ्च हीमा अङ्गुलयो नानोपद-
 धाति नाना हीमा अङ्गुलयः सहस्रसहस्रादयति
 समानं तत् करोति तस्मात् समानसम्बन्धनाः ॥
 ॥ ६२ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

अथ पशुशीर्षाणां सुपधानं विधाय प्रशंसति— “पशु-
 शीर्षाणीति * । पशुशीर्षाणां पञ्चवयवत्वेन पशुत्वम् ; अतश्च
 तदुपधाने पशूनां मेवोपधानं भवतीत्यर्थः । तेषां सुपधानस्य
 स्थानविशेषं विधत्ते— “तानीति । “यो वै स प्रजापतिर्ब्रह्मण-
 सतेषां सोखेमे वै लोका उखेमे लोकाः प्रजापतिः”—इत्युखाया
 लोकत्रयरूपत्वस्योक्तत्वात् † तस्या सुपधाने ‘लोकेषु’ ‘पशून्’
 निहितवान् भवति । ‘तस्मात्’ इमे ‘पशवः’, ‘एषु लोकेषु’
 अवतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेणाम्युखाया सुपधानं प्रशंसति— “यद्देवीखाया
 मिति । उखायाः सकाशादभ्युत्पत्तेः ‘योनिः उखा’, अतश्च लो-

* का० श्री० सू० १७. ५. १३ ।

† पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १७ क० (३२४ ए०) ६१ म् ।

पधाने योनाविव 'पशून्' निदधाति । 'तस्मात्' पद्यमाना' उपभुज्यमाना , 'पद्यमाना' जीर्यमाणा अपि 'पशव' 'न चीयन्ते' । उपभोगात्परिपाकाच्च विनाशे सत्यपि योनी' प्रतिष्ठितत्वात् नोच्छिद्यन्ते , किन्तु पुनरुत्पद्यन्त इत्यर्थः । 'पद्यमाना -इति कश्चिदर्थरि यक् प्रत्ययः ॥ २ ॥

अथ तानि पशुशीर्षाणि श्रीरूपत्वेन प्रशंसति— "यद्देवेति । 'या' खलु प्रागुक्ता 'श्रिय', 'ता' एव 'एतानि पशुशीर्षाणि , अत एतेषां सुपधाने श्रिया निबोधधानं भवति । उखाया परम्परया कवश्चात्मकत्वम् । तत्रोपधाने कवश्चागिरसां सन्धानं भवतीति दर्शयति— "अथ यानीति । 'तानीति' अश्व सन्धरणावसरपरामर्गः । यानि तानि' 'कुसिन्धानि' कवश्चानि तानि 'एता' अत्र सम्पाद्यमाना पञ्च चितयः । वित्यात्मकत्वं कवश्चानां पञ्चत्वसङ्ख्यासामान्यात् । ततस्तथा विधा 'या पञ्च चितय', 'ता' 'इमे' पृथिव्यादयो लोकाः । चित्तीनां प्रजापत्यवयवात्मकत्वात्, लोकानां मपि तथाभावाद्दिति । तथा च ये ते एते 'इमे लोका', ते 'एषा उखा', तस्या लोकावयवात्मकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । अतएव 'उखायां पशुशीर्षाणां सुपधानेन ॥ एतैः कवश्चानि संयोजयति ॥ 'शीर्षभि' -इति "शीर्षेण्डसि' इति । शीर्षवादेः ॥ १ ॥

• पा० सू० ३ १ ८१ ।

† इका० १५० १३० ०३० (भा० ५४ ए०) दृष्टया

‡ 'सुपधाने'—इति च पाठः ।

§ सञ्ज्ञयति—इति च पाठः ।] पा० सू० ६ १ ६० ।

उवाया सुपधानं पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गं कर्त्तव्यं मित्याह—
 “तानिति । पशुशीर्षाणां मपि पशुत्वात् ‘तान्’-इति पुल्लिङ्गवच-
 नम् । विहितप्रकारे उपधाने कारणं वक्तुं प्रतिजानीते— “एतद्वा
 इति । तत्रैतत् कारणं खल्वित्यर्थः । तदेव दर्शयति— “यत्रै-
 तानिति । ‘यत्र’ यस्मिन् प्रस्तावे ‘प्रजापतिः’ ‘एतान्’ पशून्
 ‘आलिप्तत’ आलिप्त्यु मैच्छत् । ततः ‘आलिप्त्यमानाः’ ते पशव
 उत्क्रमितु मैच्छन् । उत्क्रमिष्युंश्च ‘तान्’ ‘प्राणेषु’ शीर्षगतेषु *
 ‘सर्वप्राणाधारत्वाच्चिरसां प्राणत्वम् । प्राणा इति इन्द्रियाण्यु-
 च्यन्ते, ‘तान् प्राणेषु’ सद्भृद्य, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्माद्देश्यात् ‘प्रतीवः’
 प्रत्यङ्मुखानाङ्गथ, ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘अधत्त’ स्वाधीनीकृतवान् ।
 पनायनेच्छूनां † पशूनां गिरांसि गृहीत्वा स्वाभिमुख आङ्गथ
 वशीकृतवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

“तदेति । तथा सति ‘देवा यदकुर्वन्’, ‘तत्’ एवैतस्मिन्नपि
 काले ‘क्रियते’ खलु । अतएव यजमानो ‘देवा यदकुर्वन्’, ‘तत्’
 ‘करवाणि’-इति अभिप्रायेण ‘एतत्’ उक्तप्रकार सुपधानं ‘करोति’
 -इति ‘यत्’, ‘इदमु’ ‘अस्मात्’ एव निमित्तात् ‘ते पशवः’ ‘अस्माद्’
 यजमानात् ‘नोच्चिक्रमिषन्ति’ । न केवलं तथा सुत्क्रमणेच्छा-
 भावः, अपि तु ‘एतान्’ पशून् ‘प्राणेषु’ ‘सद्भृद्य’, ‘पुरस्तात्’
 ‘प्रतीवः’ आङ्गथ, स्वस्मिन्निति तवान् भवति ॥ ५ ॥

उवायां पशुशीर्षाणां सुपधाने प्रजापत्युदरे अन्नं दधातीति
 दर्शयितु माख्यायिका भवतारयति— “यदेवेति । ‘पशुशीर्षा-

* ‘शीर्षं गतेषु’-इति च पाठः ।

† पनायने’-इति च पाठः ।

एतदधाति'-इति 'यत्', तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । 'अग्ने' सृष्टेः पूर्वं 'प्रजापतिः एक एवासीत्' खलु, 'सः' प्रजापतिः 'अन्नं सृजेय', प्रजारूपेण जायेयेति 'अकामयत' । 'प्रजायेय' इति अन्न-सृष्ट्युपायप्रदर्शनम् । 'सः' एवं जातेच्छुः प्रजापतिः 'प्राणेभ्य एव पशून्धिरभिमीत' । तदेव विवृणोति— "मनसः पुरुषमिति । "प्राणादिति । प्राणसञ्चारणस्थानत्वाद् प्राणेन्द्रियमुच्यते । यतः 'एनान्' पशून् 'प्राणेभ्यो निर्मितवान्', 'तस्मात्' लोके 'प्राणा. पशव इत्याहुः' जनाः । किञ्च । सर्वेषां मिन्द्रियाणां 'मनः' खलु 'प्रथमं श्रेष्ठम् ; तदुपधानादेव सर्वेषां स्वस्वव्यापारक्षमत्वात् । अतश्च मनसः पुरुषस्य निर्माणात् लोके 'पुरुषः पशूनां' मध्ये श्रेष्ठः 'वीर्यवत्तमः'-इति आहुः । अपि च 'मनस्येव सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिताः'-इति, तदेव खलु 'सर्वे प्राणाः' ; अतश्च सर्वप्राणात्मकात् 'मनसः पुरुषं निरमिमोत'-इति 'यत्', 'तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशवः'-इति । यतः 'पुरुषस्य' ह्येवैति 'सर्वे पशवः' भवन्ति ; सर्वपशुसम्पादनक्षमत्वात् पुरुषस्य ; अतः 'पुरुषः सर्वे पशवः'-इति 'आहुः' । सर्वेन्द्रियप्रतिष्ठारूपात् मनसः सकाशात् पुरुषस्य निर्माणेन तस्य पशुसम्पादनक्षमत्वात् पुरुषः सर्वे पशवः इत्याहुः इत्यर्थः ॥ ६ ॥

"तदेतदिति । 'एतत्' पुरुषादिपशुलक्षणम् 'अन्नं सृष्ट्वा', स प्रजापतिः 'पुरस्तात्' प्रतीचीनमात्मनि 'अधत्त' । 'तस्मात्' लोकेऽपि कथनापि अन्नं सम्पादयति, एतत् सम्पादनं 'पुरस्तादेव' प्रतीचीनमात्मनि धारयति ; मुखप्रदेशादेवात्मस्य प्रती-

चीन मभ्यवहारात् । अतश्च 'तत्' पुरस्तात् प्रतीचीनं तेषां पशुगीर्वाणा सुतधान सुखायां क्रियत इति यत्, तेन प्रजापतेरुदररूपायाम् 'उखायां' पुरस्तात् प्रतीचीनं मयं निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ तेषु पशुगीर्षेषु सुवर्णशकलानां प्रक्षेपं विधाय प्रशंसति—
 “अथैष्विति ॥ प्राणसाधनत्वाद्दिरण्यस्य प्राणात्मकत्वम् । “अथ वा इति । ‘अथ’ खलु ‘सञ्ज्ञाप्यमानेभ्यः’ एभ्यः ‘प्राणा उत्क्रामस्येव’ । अतश्च ‘दिरण्यशकलान् प्रत्यस्य’-इति यत्, एतेन ‘प्राणानिव’ ‘एषु’ पशुषु नि-‘दधाति’ ॥ ८ ॥

सुवर्णशकलानां सञ्ज्ञाविशेषं विधत्ते—“सप्त प्रत्यस्यतीति १’ । गिरसि,— वागेका, नेत्रे द्वे, श्रोत्रे द्वे, नासादिवरे च द्वे, इति सप्त प्राणाः । तथा सप्तदिरण्यशकलनिधानेन सप्तप्राणवान् भवतीत्याह— “सप्त वा इति । पञ्चपशुपक्षः, एकपशुपक्षः, इति पक्षद्वयं मस्ति । तत्र पञ्चपशुपक्षे ‘पञ्चकृत्वः’ ‘सप्त-सप्त’ दिरण्यशकलान् प्रतिगीर्षं प्रत्यस्यति ॥ ९ ॥

“तद्वैक इति । ‘यदि एकोऽपि पशुर्भवति’, तदापि ‘पञ्चकृत्व एव’ ‘सप्त-सप्त’ सुवर्णशकलान् प्रत्यस्येदिति ‘एके’ शाखिन आहुः । तथा वदताश्च तेषां मय माशयः ।— पञ्चानामपि पशूनां स्थाने एकस्योपधानादसावद्भ्युः ‘पञ्च’ खस्येतान् ‘पशून्’ ‘उपदधाति’ । तथा च ‘एकैकस्मिन् पशौ’ ‘सप्त-सप्त प्राणाः’ विद्यन्ते । तस्मात् तावतां दिरण्यशकलानां प्रत्य-

• का० श्रौ० सू० १०. ५. ७ ख ।

† का० श्रौ० सू० १०. ५. ७ क ।

सनेन 'एतेषु सर्वेष्वपि प्राणान् दध्'—'इति' दूषयति— "न
तथा कुर्यादिति ।

कथं तर्हि सर्वेषां पशूनां प्राणसद्वृत्तेति तत्राह— 'एतस्मिन्
वा इति । 'एतस्मिन्' उपधीयमाने 'पशौ एकस्मिन्' एव 'सर्वेषां
पशूनां रूपम्' अस्ति ; तेषां सर्वेषां अपि कार्ये एतस्यैव सामर्थ्याव-
धारणात् । तस्मात् 'एतस्मिन्' सप्तसङ्गाविशिष्टहिरण्यशकल-
प्रत्यसनेन 'सर्वेष्वपि' पशुषु प्राणप्रतिसन्धानं सम्पादितवान्
भवति ॥ १० ॥

तत्र प्रथमं सुखे शकलस्य प्रत्यसनेन विधत्ते— "सुखे प्रथम
मिति * । तत्र मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे— "सम्यक् स्रवन्तीति † ।
'धेना इति असम्' उच्यते । 'तदिदम्' अत्र 'सुखम्' 'अभि'—लक्ष्य
'सम्यक् संस्रवति' । कथं मिव ? 'सरितो न' सरित इवेति । अथ
मर्थो मन्त्रभागेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । द्वितीयं पादं व्याचष्टे—
"अन्तर्हृदेति । 'यः' 'ऋजुः' अकुटिलाङ्गः, 'तस्य' 'अन्तः'
शरीरमध्ये 'हृदा' हृदयदेशेन 'मनसा' च 'सता' विद्यमानेन
'अन्नं पूतं भवति', सारासारभेदेन विवेचितं भवति । हृदय-
देशस्य त्वदावतरणप्रदेशत्वात् शोधकत्वम् । 'यः' 'ऋजुः' अकु-
टिलः शोभनकर्मा यजमानः, 'तस्य' मनसेति । तृतीयं पादं
व्याचष्टे— "हृतस्य धाराः"—इत्यनेन । होष्यमाणा इत्यभिधान
मभिप्रेत मित्याह— "हृतस्य धारा इति । चतुर्थपादे

* का० श्री० सू० १७ ५ ७ ग ।

† का० श्री० सू० १७ ५ ७ घ ।

अग्निमध्यावस्थितहिरण्यमयपुरुपाभिधानं क्रियत इति व्याचष्टे—
“हिरण्यमय इति ॥

तदयं मन्त्रस्यार्थः * ।— अकुटिलावयवस्य अन्तर्मध्ये शरोरे,
हृदयेन विद्यमानेन, मनसा च शोध्यमाना, धेना अद्यानि,
इदं सुखं अभिलक्ष्य स्ववन्ति; यथा नद्यः समुद्रम्, तदहत् ।
तथाविधे अग्निन् सुखे शकलं निदधामि । निहितं शकल-
खेदं ‘अग्नेर्मध्ये यो हिरण्ययो वेतसः इति’ संस्त्रवन्ती ‘हृतस्य
धाराः’ ‘अभिवाकशीमि’ अभिपश्यति । चाकगोमोति पुरुप-
व्यत्ययः, यद्भुगन्तस्य रूपम् † । ‘हिरण्यय’-शब्दः “ऋत्ब्य-
वास्त्वेत्यादिना निपातितः ‡ ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणासाविवरे समन्त्रकं शकलनिधानं विधत्ते—
“ऋचे त्वेतीति § । ‘इय’-इति दक्षिणासाविवरस्याभिनयेन
निर्द्देशः । व्याचष्टे— “प्राणो वा इति । यतः ‘प्राणो वा’
‘मर्चति’ प्राप्नोति; प्राणवतैव सर्वस्य प्राप्तेः । अनेकार्थत्वात्
धातूना मर्चतिरत्र प्राप्स्यर्थः । अतश्च ऋगिति प्राणः । तथा
सति ‘ऋचे’ प्राणाय सञ्चरमाणाय प्रत्यस्यामीति मन्त्रार्थः ॥ ।
सव्यनासाविवर मध्यभिनयेन निर्द्दिश्य समन्त्रकं शकलनिधानं
विधत्ते—“ऋचे त्वेतीति ¶ । ‘इह’-इति सव्यनासाविवरस्याभिनयेन

* वा० सं० १३ ३८ ।

† पा० सू० २ ४. ७४ ।

‡ पा० सू० ६. ४ १० ।

§ का० श्रौ० १०. ५. ८, ९ ।

॥ वा० सं० १३ ३८. १ ।

¶ वा० सं० १३. ३८. २ ।

निर्देश । 'प्राणो वै' 'इक्' दीप्यसान , 'प्राणेन हि शरीरा
दिक दीप्यते । प्राणार्थं मेव 'सर्वम् इद' जगत् प्रिय भवति ॥

दक्षिणनेत्र मभिनयेन निर्दिश्य समन्त्रक शकलनिधान
विधत्ते *—“भासेत्वतीति † । इह दक्षिणनेत्रे । 'ज्योतिषे
त्वेति ‡ । 'इह' सव्ये नेत्रे प्रत्वस्यति । यत इमे' चक्षुषी
'भासती' अर्थप्रकाशनचणतेजोविशिष्टे , 'ज्योतिष्मती स्वयञ्च
ज्योतिर्विशिष्टे , अतस्तत्र शकलप्रत्यसनमन्त्रयो 'भासे ज्योतिषे
इति प्रयुक्तम् ।

श्रोत्रयो समन्त्रक शकलप्रत्यसन विधत्ते §— “अभूदिति ॥ ।
'इद' दक्षिणश्रोत्र विश्वस्य भुवनस्य समस्तस्य लोकस्य 'वाजिन
शब्दोपलब्धिसाधनम् 'अभूत् । न केवल मस्यैवाभूत् , अपि
तु वैश्वानरस्य' अभूत् । अपि तु वैश्वानरस्य सर्वजनाना
जनकत्वेन सम्बन्धिन । “तस्येदम्”—इत्यण् प्रत्यय ण “नरे सञ्जा
याम्”—इति †† पूर्वपदस्य दीर्घ । तस्य 'अग्ने प्रजापतेरपि
शब्दोपलब्धिसाधन मभूत् । तादृशे तत्र त्वा प्रत्यस्यामीत्यर्थः ।
“अग्निर्ज्योतिषेति ††† । ज्योतिषा ज्योतिष्मान् प्रशस्तज्योति

* का० श्रौ० सू० १७ ५ १० ।

† वा० स० १३ ३६ २ ।

‡ वा० स० १३ ६६ ४ ।

§ का० श्रौ० सू० १७ ५ ११ ।

॥ वा० स० १३ ३६ ५ ।

¶ वा० सू० ४ ३ १२० ।

** वा० स० ६ ३ १२६ ।

†† वा० स० १३ ३६ ६ ।

षान् , प्रशस्तज्योतिर्विंशतिःऽग्निरिव । 'वर्चसा वर्चस्वान्' प्रशस्त-
वर्चोविंशतिःऽग्निरिव । 'इव - शब्दोऽध्याहार्यः । 'इदं' यद्विषेतर
शोचं प्रकाशते , तथाविधे तत्र त्वां प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

मन्त्रे विश्वपदप्रयोगस्याभिप्राय माह— “विश्ववतीभ्या
मिति * । यद्यप्यत्रैकस्या भेद विश्वपदप्रयोगः , तथापि प्राणभृ-
त्यायेन लिङ्गसमवायादुभयोरपि विश्ववतीभ्या मित्यभिधान सुप-
पद्यते । यत श्योत्रं 'विश्वं' विश्वव्यापकाकाशात्मकत्वात् ; अत
स्तत्र शकलप्रत्यसनमन्त्रे विश्वपदप्रयोगः ॥ १२ ॥

पशुश्रीर्षाणा सुपधानम् , तस्य स्थानविशेषम् , उपधाने
प्रकारभेदम् , तदुत्पत्त्यादिकाश्च प्रदर्श्यानन्तरम् , उपधानार्थं
पुरुषशिरस उद्ग्रहणं विधत्ते— “अथेति † । उद्ग्रहणस्योप
योग माह— “महयत्येवैनदेतदिति । एतेनोद्ग्रहणेन 'एतत्'
पुरुषशिरो 'महयति', पूजयति सत्कृतवान् भवति ; अत
एव यजमानदेवत्वत्वाज्जुहुव्यम्यते , ऋतव्यदेवत्वत्वादुपभृन्नि
यम्यते ।

विहिते उद्ग्रहणे मन्त्रं विधाय , व्याचष्टे— “सहस्रदा
इति ‡ । “सर्वं वा इति । यतः 'सहस्रं सर्वं' ; तस्मिन्नेव शता-

* सत्य'टस्त्वैवम्—

“अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिन मयेर्वैश्वानरस्य च”—

इत्येका , अथापरा,—“अदिव्योतिषा ज्योतिषान् रक्तो

वर्चसा वर्चस्वान्”—इति । वा० सं० १३ ३६ ५, ४०. १ ।

† का० श्रौ० सू० १७ ५ १४ ।

‡ वा० सं० १३ ४०. २ ।

दीना मन्तर्भावात्, अतः 'सर्वस्य दातासि' । तस्मात् 'सर्वस्मै
त्वा' उद्दृष्टहामि इत्येतत् उक्तं भवतीत्यर्थः । "सहस्रदा इति,
विच्-प्रत्ययान्तं पदम् । "सर्वस्य दातासीति, पुरुषविवक्षया
पुलिङ्गत्वम् ॥ १३ ॥

अथैतिषां पशूना सुपधान मनुष्य, तत्र पुरुषस्य प्राथम्यं
विधत्ते — "अथेति ३ । उपधाने पुरुषस्य प्राथम्यात् वीर्येण
पुरुष मतिशयितं करोतीत्याह — "पुरुषं तदिति । उखाया
सुपधानस्य विहितत्वात् तस्यां मध्ये पुरुषोपधानं तत्पा-
र्यंयोरितरपशूना सुपधानं कुर्यादित्यर्थः । "मध्ये पुरुषम्"—
इति विहितस्य सन्निवेशस्य प्रयोजन माह — "पुरुषं तदिति ।
'तत्' तेन सन्निवेशेनोपधाने पशूनां 'मध्ये' 'पुरुषम्' 'अक्षारं'
भोक्तारं करोति ; भोक्तुः पार्श्वं भोग्यस्यावस्थानात् । 'तस्मात्'
सम्प्रत्यपि 'पशूनां' मध्ये 'पुरुष एव' 'अत्ता' भोक्ता भवति ॥ १४ ॥

सामान्येनाभित इतरान् पशूनि १' विधानात् कस्य कुत्र
पार्श्वं उपधान मिति विगेषजिज्ञासाया माह — "अश्वत्था-
विधेति ३ ॥ १५ ॥

"गाञ्जाजश्चेति § ॥ १६ ॥

"मध्ये पुरुष मिति, पुरुषोपधानस्य मध्यस्थानं विहितम् ॥ ,

* का० श्रौ० सू० १७ ५ ११-१० ।

† इतः पूर्वस्या मेव कण्डिकायां (३०१ पृ०) दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १७ ५ १५ ।

§ का० श्रौ० सू० १७ ५ १६ ।

॥ इदमेव चतुर्दशकण्डिकायां (३०१ पृ०) दृश्यम् ।

तत्रैव विशेषं विधत्ते— “पयसीति † । उखामध्ये पयःपूरिते पुरुष सुपदव्यात् । एवञ्च सति यजमानस्य पुरुषत्वात् पयसः पशुकार्यत्वेन पशुत्वात् तत्र ‘यजमान’ प्रतिष्ठापयति’ ।

विहिते उपधाने मन्त्रं विदधानः पदशो विभज्य व्याचष्टे— “आदित्यं गर्भं मिति † । पुरुष इति यत्, ‘एष आदित्यो गर्भः’ खलु, अदितिः सकाशाद्विवस्वदास्य आदित्योऽजायत । तथा च श्रूयते— “ततो विवस्वानादित्योऽजायतेति ‡ । विवस्वत्सम्बन्धिनश्च सर्वे पुरुषा इति पुरुषस्याप्यादित्यगर्भत्वम् । तथा सति ‘पुरुषम्’ एव ‘पपसा समङ्ग्धीत्येतत्’ उक्तं भवति । द्वितीय-पादेऽपि ‘सहस्रस्य प्रतिमा’-इत्यनेन पुरुष एव विवक्षित इति दर्शयति— “सहस्रस्येति । यतः पुरुषस्यैव पशूनां ‘सहस्र’ भवति’, अतोऽयं सहस्रस्य सदृशः । अत एव नैत्तिरीयके श्रूयते— “सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छ-
तीति § । तृतीयपादे ‘हर.’-शब्देनार्चिरुच्यते । ‘माभिसंस्था इति’ अनेन हिंसन मिति दर्शयति— “परिवृद्ध्मीति । चतुर्थपादे ‘शतायुषं कृणुहि’-इत्येतदुच्चारणेन पुरुषस्य शता-
युषं सम्पादयतोत्याह— “शतायुष मिति ॥

हे अग्ने । ‘वीयमानः’ त्व पूर्वोक्तप्रकारेणादित्यगर्भरूपं ‘सह-
स्रस्य’ ‘प्रतिमा’ सदृशम् ; अत एव ‘विज्ञरूपम्’ पुरुषं ‘पपसा’

* का० श्रौ० सू० १७ ५. १० ।

† वा० मं० १३ ४१—४५ ।

‡ ते० मं० ६ ५. ६ ९ । इहापि ३ १ = ४ इत्यम् ।

§ मे० स० ५ १. ८. ५ (५भा० ५१८) ।

आर्द्रैर्कुरु । किञ्च 'एनं' परितो वर्ज्य , 'अर्चिषा मा हिंसीः',
'शतायुषश्च कृणुहि' इति मन्त्रार्थः † ॥ १७ ॥

उत्तरोऽखस्योपधान मनुष्य , तत्र मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे
— "अयेति † । 'अख इति यत् , एष वा तस्य जूतिः' खलु ।
'जूति-शब्देन वेग उच्यते , तद्रूपत्वात् अखोऽपि तच्छब्देन ,
वायुवेग इत्यर्थः । अपा मधिपतेः 'वरुणस्य' सम्बन्धित्वात्
'अखः' 'वरुणस्य नाभिः' । अत एव श्रूयते— "प्रजापतिर्वरु-
णायाम्ब मनयदिति ‡ । 'सरिरम्'-इति § आप उच्यन्ते , 'अख-
यासुजः' खलु ; समुद्रमध्ये वडवारूपेणोत्पन्नत्वात् । अत एव
"असुयोनिर्वा अखः"—इत्यन्यत्र श्रुतम् ॥ । "अद्रिबुध मितौति ।
'अद्रिः' इति, 'गिरिः' उच्यते ; 'आपः' 'बुध्नाः' गिरिमूलाः खलु ;
तत्रोत्पद्यमानत्वात् । तथा च तथाविधजलसमुद्भूतत्वात् अखो-
ऽपि गिरिबुध इत्यर्थः । "इमे वै लोकाः परमं व्योम"
-इत्यनेन मन्त्रगतं व्योमपद मितरलोकयोरप्युपलक्ष्य मिति
तदर्थितम् ।

हे 'अग्ने !' वायुवेगविशिष्टम्, 'वरुणस्य' 'नाभिं' नाभिस्थानी-
यम्, 'सरिरस्य मध्ये' उत्पन्नम्, अत एव 'नदीनां जिशुम्',

* वा० सं० १३. ४१ ।

† का० श्रौ० ख० १७ ५. १५ । 'पूर्वं मन्त्रस्यापर मवेः ।

उत्तया मेवोत्तरभागे शिरसी उपधिये' ।

‡ तै० सं० ९. १. १३ १ (२भा ४५५८०)

§ 'शरीरम्'-इति—इति ड-च-पुस्तकयोः ।

॥ उपरिष्ठात् १३का० १५० ११भा० १८क० दृश्यम् ।

‘अद्रिवुधं’ गिरिमूलोत्पत्तिस्थानम्, ‘हरिम्’ आरौदुर्हर्तारम्, ‘अश्वम्’ ‘परमे व्योमन्’ उतकृष्टेषु पृथिव्यादिषु ‘लोकेषु’ ‘मा हिंसोः’-इति मन्त्रार्थः † ॥ १८ ॥

दक्षिणदेशे गोरुपधान मनुष्य, सुतिवत् मन्त्रं विधत्ते—
 “अयेति † । “इन्दुरिति । ‘सोमो हि इन्दुः’-इति, यतः ‘स एषः’
 ‘अजस्रः’ सोमो हि ; सर्वदा पयोलक्षणस्यामृतस्य स्यन्दनात्,
 इन्दोस्तु कदाचिदुपचयो विद्यत इति तदभिप्रायेणाजस्र मित्यु-
 क्तम् । ‘भुरण्यु मिति’ दोहनादिभिः ‘भर्तार मित्येतत्’ उक्तं
 भवति, गोजातीयस्य घृतत्वात् । अथ वा ‘गौः’ पुङ्गवः,
 ‘अजस्रः’ सोमः, सर्वदा आह्लादकत्वात् ; कृषिसाधनत्वेन
 भर्तृत्वाद् ‘भुरण्यु मिति’ ।

“अग्नि मीड इति । यतो ‘गौः आग्नेयः’, ततोऽसाधग्निः ।
 यतः ‘अग्निं प्राञ्च सुदरन्ति’, ‘प्राञ्चम्’ एव होमादिना ‘उप-
 चरन्ति’, अतः अग्निः ‘पूर्वचित्तिः’ पूर्वस्मिन् प्रदेशे ‘चित्तिः’
 अनुष्ठेयस्य प्रतीतिर्यस्य, स तथोक्तः । “यद्वा इति । ‘एषः’
 अग्निः चीयत इति यत्, तेनेपः ‘पर्वभिः’ इष्टकाचितिलक्षणेः
 ‘ऋतुगः’ तेन तेन ऋतुना ‘कल्पते’ ; चित्तिलक्षणानां पर्वणा
 ऋतुरूपत्वादित्यर्थः ।

“विराड् वा इति । अयसाधनत्वाद् विराजोऽसत्त्वम् † ।

• वा० अ० १५ ४२ ।

† क० यौ० सू० १०. ५ १६ । ‘पूर्वं गोरपर भजनस्य । उखाया दक्षिणे भागे’ ।

‡ ‘नस्ये अतं नस्ये अरः’-इति (३भा० १६५८०) दशवीर्याभिगणम् ।

गौरपि तथैवाश्रयत्व मिति, 'विराड्'-इति 'गौः' एवेत्यर्थः ।
 सर्वदाह्लादकत्वेन 'अजस्र मिन्दुम्', 'अरुपम्' आरौचमानम्,
 क्षयादिसाधनत्वेन भर्त्तारम्, 'पूर्वचित्तिम्' पूर्वत्रासुष्ठेयप्रतीति-
 विशिष्टम्, 'अग्निं' तदीयस्त्वेन तदात्मकं, 'गाम्' अतीपधानाय
 'नमोभिः' नमस्कारैर्युक्तम्, 'अग्निम्' 'ईडे' । हे अग्ने ! 'पर्वभिः'
 चितिनक्षत्रैः 'ऋतुगः कल्पमानः' तथाविधस्त्व' 'अदितिम्'
 अखण्डनीयं 'विराजम्', 'अवम्' अवसाधनम्, 'मां' 'मा हिंसीः'
 इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अयोत्तरप्रदेशे अवेरुपधान मनुष्य मन्त्रं विधत्ते—
 "अवेति । "वारुणो च हीति । यतोऽविः 'वरुणस्य' अनिष्ट-
 निवारकस्याग्नेर्नाभिस्थानीया ; रूपाणां निर्माता यः त्वष्टा,
 तस्यानुपहृषोयरूपयुक्ता ; अतोऽविः 'त्वष्टुर्वरुणी', 'वरुणस्य
 नाभिः' च ॥

"योत्रं वा इति । 'योत्रं' खलु 'परं रजः' उत्कृष्टो
 लोकाः । तदेवोपपादयति— "दिगो वा इति । योत्रं च
 दिगः खलु ; तस्य तत्कार्यत्वात् । 'दिगः परं रजः' दिग्भ्य-
 यावय उत्पद्यन्ते ; दिगां सर्वोत्पत्तिमविमित्तकारणात् । 'महीं
 साहस्रीम्'-इत्यत्र, महोपदस्य महतीत्यर्थ इति दर्यितम्—
 "महती मिति ।

मन्त्रार्थं लु '†',— हे 'अग्ने !' 'त्वष्टुः' वरुणीयरूपयुक्ता,
 'वरुणस्य' नाभिस्थानीया, 'परष्माद्रजसः' दिग्भ्यो जाता,

* वा० सं० ११ ३१ ।

† वा० सं० ११ ३१ ।

‘महती’, सहस्रमूर्त्यार्हाम्, ‘असुरस्य मायां सुवर्भानोरसुरस्य सम्बन्धित्वेन निर्मिताम् । अत एव तैत्तिरीयके— ‘सुवर्भानुर्वा असुरः सूर्यं तमसाविध्यत्, तस्मै देवाः प्रायश्चित्ति मैच्छन्नस्य यत् प्रथमं तमोऽपघ्नन् सा कृष्णाविरभवदिति * श्रूयते । तादृशीम्, ‘अविं’ पृथिव्यादिव्हेतेषु लोकेषु ‘मा हिंसीः’ ॥ २० ॥

अथ दक्षिणदेशे अजस्योपधान मनुष्य, मन्त्रं विदधानो व्यावष्टे— “अग्नेति । “अग्निर्वा इति । ‘एपोऽग्निः’ अजः, ‘अग्नेः’ प्रजापतेः ‘अध्यजायत’ अग्नेः सकाशादुत्पन्नत्वादजस्याग्नित्वम् । अग्नेः सकाशादुत्पत्तिरेव प्रदर्शयते— “शोकादिति । ‘यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत’, ‘तद् दिवः’, ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याय ‘शोकादजायत’; प्रजापतेस्तदात्मकत्वात् । अग्निरिति प्रजापतिरेवोच्यते, ‘यत्’ येनेत्यर्थः । ‘विश्वकर्मा’ प्रजापतिः ‘शवः’ सकाशात् ‘प्रजाः’ ‘जजान’ । जनिरन्तर्भावित्यर्थः, उत्पादितवान् । अजस्य वागात्मकः, ततश्च ‘येन’ ‘विश्वकर्मा’ प्रजाः ‘जजान’ । ‘यथैव यजुः तथा बभ्रु’—इति मन्त्रो यथैव, तथैव ध्याख्याने स्पष्टार्थ इत्यर्थः ।

हे अग्ने !’ उपधोयमानो ‘यः’ अग्न्यात्मकोऽजः ‘अग्नेः’ प्रजापतेः ‘अध्यजायत’ । तत् कथम् ? यतः ‘पृथिव्या. शोकात्’, अपि च ‘दिवः’ शोकाद्, अध्यजायत । किञ्च, ‘विश्वकर्मा जजान’, ‘येन’ ‘प्रजाः’ उत्पादयामास । तम् अजं ते ‘इडः’ कोपः ‘परिवृणक्तु’ अपवर्जयतु † ॥ २१ ॥

* ते० सं० २० १० ९० ४ (२भा० १६४८०) ।

† वा० सं० १३ ४५ ।

प्रकृतानां पशूनां नानात्वात् पृथगेवोपधानसादनानि
कर्त्तव्यानीत्याह— “त एते पशव इति ॥ २२ ॥

उपधानानन्तरं पुरुषशिरसि होमं विधत्ते— “अथेति ।
अभिहोमस्योपयोग भाह— “आहुतिरिति । यत् एवा खलु
आहुतिः, तदात्मको ‘यज्ञः’ स्यात्, तथा सत्यमिहोमेन
‘पशूनां’ मध्ये ‘पुरुषं’ ‘यज्ञियं’ यज्ञाहं ‘करोति’ । ‘तस्मात्’
‘पुरुष एव पशूनां’ मध्ये ‘यजते’ ॥ २३ ॥

न केवलमभिहोमस्य यज्ञियत्वमेव प्रयोजनम्, अपि तु तस्य
वीर्यत्वमपीत्याह— “यद्देवेति । ‘एतत्’ पुरुषशीर्षम् ‘अभि-
सत्यं’ ‘जुहोति’ इति ‘यत्’, तेन ‘शीर्षम्’ शीर्षिणं ‘वीर्यं दधाति’ ।
“शीर्षंशब्दस्योति ॥ शिरःशब्दस्य शीर्षसादेगः । तत उत्तरस्याः
सप्तम्याः “सुपां सुत्तुगित्यादिना १ सुक् ॥

एतदेव वीर्यनिधानमभिहोमसाधनभूताज्यसुवादीनां मध्ये
प्रत्येकसाध्यतया दर्शयति— “आज्येनेत्यादिना । आज्यस्य
वज्रत्वं तैत्तिरीयके न्युतम्— “एतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा
सोममग्निसिति ॥ वज्रस्य यज्ञरूपत्वाद्दीर्यत्वम् । “हपा वै
सुवः”—इति १ हपा पुरुषः । सुवस्य पुंसिङ्गत्वाद् उपस्यम् ।
हृष्यो वीर्यत्वाद्दीर्याधानहेतुत्वं मिति स्वाहाकारम्याथैव

* पा० ख० ६ १. ६० ।

† पा० ख० ७. १. ३८ ।

‡ तै० मं० ६ १. १. ७ (६भा० २६५०)

§ ‘योषा वै सुवः, हपा सुवः’—इति १. १. ६ (१भा०
१०६ ५०) दृश्यम् ।

मेष वीर्यत्वम् । 'वज्रो वै विष्टुविति । विष्टुभो हननसाध-
नत्वसादृश्याद् वज्रता । तथा च वज्रस्य वीर्यरूपत्वात्
विष्टुभोऽपि वीर्यतया विष्टुबालकेन 'वीर्येणैव' हेतुना 'अग्निन्'
पुरुषशिरसि 'वीर्यं दधाति' ॥ २४ ॥

चित्रं देवानां मुदगादित्यस्थाभिहोममन्त्रस्य पूर्वेणाह्नैका-
हुतिः क्रियते, अपरेण चान्या; अत एव कात्यायनः,—
“चित्रं देवानां मित्यर्द्धेन सृषाहुतिरिति ॥ तत्र पूर्वाह्नैर्-
साध्या माहुतिं दर्शयति— “स वा अर्द्धं मिति । 'सः' खल्वह्युः
'अर्द्धं मनुद्रुत्य', स्वाहाकारेणैका माहुतिं सम्पादयेदित्यर्थः ।
ननु किमर्थं अर्द्धेन स्वाहाकरणं मित्यत आह— “असि
वा ऋगिति । ऋचोऽस्यात्मकत्वं पादवन्धेन दार्ढ्ययोगात् ।
ऋचो दार्ढ्यं तैत्रिरीयकोऽधीयते— “यदृचा तद् दृढ मिति ॥
तथाच सति ऋचो विभागेन तद् 'इदं' पुरुषसम्बन्धि 'शीर्ष-
कपालम्' 'विहाय' विभिय । “ओ हाक् त्यागे” †, एतस्य
व्यपि रूपम् । 'शीर्षः' शिरसोऽन्तरे 'यदिदम्' अत्र विद्यमानं
'वीर्यम्' 'तदग्निन्निदधाति'; आज्यखाहाकारयोर्वीर्यात्मकत्वा-
दित्यर्थः ॥ २५ ॥

अयोत्तरार्द्धसाध्या माहुतिं दर्शयन् तत्राप्युपयोग आह—
“अधेति । “इदं तदिति । पूर्वम्, अतरे वीर्यनिधानार्थं कपाल-

• का० यौ० सू० १०. ५. १८ ।

† ते० सं० ६. ५. १०. १२ ।

‡ शु० प० ८ धा० ।

मात्मकं जगत् ; तिष्ठत् , स्थावरात्मकम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”—
इत्यत्र ॥ “दुतिगमिञ्जुहोतीनां द्विर्वचनम्”—इत्यनुशासनात् ॥
क्वपि द्विर्वचने जगदिति भवति ॥ २७ ॥

अभिहोमानन्तरं सुपहितानां पुरुषगिरःप्रभृतीनां पशु-
शिरसा मुत्सर्गनामकैर्मन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते — “अथेति ॥ वि-
हितमन्त्रसाध्यस्योपस्थानस्य प्रयोजनाभिधानं प्रतिजानीते—
“एतद्वा इति । ‘एतत्’ खलु प्रयोजनं मित्यर्थः । तदेव दर्शयति
— “यथैतानिति । ‘यत्र’ यस्मिन् प्रस्तावे ‘प्रजापतिः’ ‘एतान्’
पुरुषमुत्थान् ‘पशून्’ आलब्धुं मैच्छत् , तदा ‘आलिष्यमा-
नास्ते अशोचन्’ ; आलम्बस्य शोकहेतुत्वात् । ततः ‘तेषां’ ‘शुचं’
शोकरूपं पापम् ‘एतैः’ षष्ठ्यमाणैः उत्सर्गमन्त्रैः अपहृतवान् । ‘तथैव’
‘अग्रम्’ अपि यजमानः एतेनोपस्थानेन ‘एषां’ शोकरूपं पापम्
‘अपहन्ति’ । “मयु मारुष्य मनु ते दिगामीत्यादिना ११ चारुष्य-
पशूत्सर्गप्रतिपादनेन तेषां मुत्सर्गत्वम् ; शोकोत्सर्गहेतुत्वाद्वा ॥ २८ ॥

अथ पश्चान्ना मपि शीर्षाणां सुपधानानन्तरम् उत्सर्गमन्त्रैरुप-
स्थानं मिति स्वकीयं मतम् ; तथैवोक्तत्वात् । अपरे पुनरत्रानु-
ष्ठानक्रमे किञ्चिदेषस्य माचक्षते । तन्नतं दूषयितुं मनुवदति
— “तदेक इति । तथा कुर्व्यताश्च तेषां माशय माह—
“नेदिति । पूर्वं सुपहितस्य पशोः शोकं मुत्सारितं मभिलष्यैवो-

० पा० सू० ३. २. १०८ ।

१ पा० ८. १. १४ सू० पा० ।

२ का० श्रौ० सू० १०. ५. १६ ।

३ ते. सं० ४. २. १०. १ ।

शोको 'बहिर्दा' भवतीति । बाह्येनैवाग्नि मित्यनेनाग्नि-
प्रदेशव्यतिरिक्तदेशे विधानाद् वेदिमध्येऽपि स्यादित्यत आह—
“बहिर्वेदीति । वेद्या बहिः । “अपपरिवहिरक्षवः पञ्चम्या”-
इति * प्रव्ययीभावसमासः । बहिर्वेदि शोकोत्सर्गे वेद्याः कृत्स्न-
पृथिव्यात्मकत्वात् तस्या बहिरेव शोक उत्सृष्टो भवतीति
दर्शितम्— ‘इयं’ वा इत्यादिना । ‘उदङ्’ उत्तरस्यां दिशि
वक्ष्यमाणा मयुप्रभृतयः पशवोऽवतिष्ठन्त इति तत्र शोकनिधा-
नाय उदङ्मुखमिष्ठवृत्सृज्यदित्याह— “उदङ् तिष्ठन्निति ॥ ३१ ॥

उत्सर्गमन्त्रैरुपस्थानम् , तत्र स्नाभिमतप्रकारं , देशविशेषम् ,
अर्हृर्षीरवस्थानविशेषश्च प्रदर्शयति , उपधानक्रमेणैव पुरुषस्य
शोकं पूर्वं सुकृजेदित्याह— “पुरुषस्येति † ; तत्र मन्त्रविशेषं
प्रदर्शयन् , पदशो विभज्य व्याचष्टे— “इमं मा हिंसीरिति ‡ ।
'हिंसादिति । “सहस्रासुपूर्वस्येति § पादशब्दान्त्यस्य लोपः ।
'हिरण्यगकलेर्वा एव सहस्राक्षः' इति , सहस्रशब्दो बहुत्व-
स्योपनक्षणार्थः ; हिरण्यगकलानां मत्र सहस्रसहस्रानां मभा-
वात् । अथवा उत्तरत्र सहस्रसहस्राकेर्हिरण्यगकलेः प्रीत्य-
माणत्वात् , तदभिप्रायेण सहस्रसहस्रा । हिरण्यगकलानां प्रका-
शकत्वेनास्मितोपचारः— “आत्मा वै तनूरिति । तेनाधिष्ठित-
त्वादित्यर्थः । स्पष्टं मन्त्रम् ॥

* पा० सू० २ १. १२ ।

† का० शी० सू० १० ५. १८ ।

‡ पा० सं० १३. ३७ ।

§ पा० सू० ५ ३ १४० ।

मन्त्रस्थाय मयैः— हे 'अग्ने ।' 'हिरण्यशकलैः' 'सहस्राक्षः' 'मिधाय' 'चोयमानः' त्वं पशूनां मध्ये 'द्विपादम्' 'इमं' पुरुषं 'मा हिंसोः' । यदि तव भक्ष्यापेक्षास्ति, तर्हि 'आरण्यम्' 'किम्पुरुषम्' उच्छ्रजामि, 'तेन' किम्पुरुषेण 'आत्मानं' 'पोषयत्' 'संस्तुरुष्व' । 'ते' सम्बन्धिनी 'शुक्' 'भयु' प्राप्नोतु ॥ ३२ ॥

अथाग्नेस्य शोकोत्सर्गमन्त्रं प्रदर्शयन्, पूर्ववद् व्याचष्टे—
 "अयेति ॥ "कनिक्रदो वा एष इति । 'एषः' अग्नेः 'कनिक्रदः' अत्यर्थं क्रन्दिता 'वाजिनेषु' वेगधत्सु 'वाजी' अत्यर्थं वेगयुक्तः, अतो युक्तं कनिक्रद मित्तीत्यर्थः ॥

'गौरः' सिंहः । स्वटार्यं मन्यत् १ ॥ ३३ ॥

अथ गौः शोकोत्सर्गमन्त्रं प्रदर्शयन् व्याचष्टे— "अथ गौरिति ॥ "साहस्रो वा इति । गौरिति यत् 'एषः' 'साहस्रः' सहस्राक्षः, सजातीयधेनुद्वारा शतसहस्राक्षचीरधारासम्पन्नः । अत एव 'उत्सः' । कुतः ? तस्यानेकजलधाराबाहित्वात्स्य चानेक-चीरधाराबाहित्वात् उत्स इवोपचारः । "घृतं वा एवेति । 'अदितिः' अखण्डनीया, अदीना वा 'एषा' गौः, 'जनाय' 'घृतं दुहे' चीरसदिद्वारा तस्य सम्पादनात् । अत्रापि सजातीय-धेनुद्वारा घृतदोहनम् । तदपेक्षं वाच स्तोत्रिणम् । 'दुह इति "लोपस्त आम्नेपदेविति § तकारलोपः । स्वट मन्यत् ॥ ३४ ॥

०, § का० शौ० सू० १० ५. १६ ।

१ वा० सं० १३ ३८ ।

§ पा० सू० ७ १. ४१ ।

॥ वा० सं० १३. ४६ ।

“अथावैरिति । शोकोत्सर्गमन्त्रं प्रदर्शयन् व्याचष्टे — “उभयेषां
 द्वेष इति † । ‘एषः’ अविरूपः पशुः ‘उभयेषां पशूनां’ ‘द्विपदां’
 मनुष्याणाम्, ‘चतुष्पदाम्’ अखादीनाञ्च त्वयूपम् भवति ;
 स्वकीयत्वचा तेषां माच्छादनात् । मनुष्यास्तावच्छीतनिवार-
 णायाविजेन कम्बलेन शरीरं माच्छादयन्ति । चतुष्पादो-
 ऽश्वा बलीवर्दाश्च स्वभारवहने मार्दवाय पृष्ठे कम्बलेना-
 च्छादिता भवन्ति । “एतद्वेति । ‘त्वष्टा’ प्रजानां निर्माणा-
 देव प्रजानां मध्ये ‘एतद्रूपम्’ अविरूपम् पशुं ‘प्रथमं’
 ‘विचकार’ उत्पादितवान् । अत उक्तं “त्वष्टुरिति । विशदार्थं
 मन्यत् † ॥ ३५ ॥

अथाजस्य मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे — “अथेति । “यद्वै
 प्रजापतेः शोकादजायतेति । ‘यत्’ तेनाम्नेरेव शोकादजायत,
 तस्य तदात्मकत्वात् ; अत एव प्राशुक्तम् — “अग्निर्वा एषो-
 ऽम्नेरध्यजायतेति । “प्रजापतिर्वा इति । सर्वोत्पादकत्वाम्
 ‘प्रजापतिर्व्वनितः’ खलु । स जातो अजः प्राक् प्रजापति
 मपश्यत्, अत उक्तं “सोऽपश्यदिति ‡ । “ब्रह्मत्यान्तःपाद
 मव्यपरे”-इति § प्रकृतिभावात्, “एङः पदान्तादतीति ॥
 पूर्वरूपत्वं न भवति । “तेन देवा इति । अजस्य वागात्मक-

* का० श्रौ० सू० १०. ५. १८ ।

† वा० सं० १३. ५० ।

‡ मृते तु ‘सोऽपश्यन्’ इत्येव मद्दृष्टमर्थं पुस्तकेषु ।

§ पा० सू० १. १. ११५ ।

॥ पा० सू० १. १. १०८ ।

त्वम् ; तज्जन्यत्वात् । तत् पुनः प्रागुक्तम्— “वाचोऽज मिति ।
 ‘देवाः’ खलु ‘चमे’ वाच मिमा माश्रित्य देवत्वं प्राप्नुवन् ।
 ‘वाचः’ इति शब्दलोपे पञ्चमी * । स्तोत्रशस्त्रादिरूपया वाचा
 यज्ञनिष्पत्तेः , यज्ञस्य च देवत्वप्राप्तिहेतुत्वाद् वाच माश्रित्य
 देवत्वं प्राप्नुवन्नित्यर्थः † ।

“उपमेध्यास इतीति । मेधार्हाः यज्ञार्हाः इत्यर्थः ।
 “अज्जसेरसुमिति ‡ असुगागमः । शरभो नाम सिंहघातकः
 कश्चिन्मृगविशेषः § । स्पष्टं मन्यत् ॥ ३६ ॥

अथानुद्देश्यानां मयुप्रभृतीनां पशूनां शोकादेवोत्पत्तिम्,
 ब्राह्मणस्य तदमर्षताञ्च दर्शयन्, दिग्बिधौ तेषां निधानं माह
 — “तदाहु रिति ॥ । ‘तत्’ तदा, पञ्चालम्भानन्तरम्, ‘प्रजा-
 पतिः’ ‘एतेषां’ पुरुपादीनां ‘पशूनां’ ‘यां शुचं’ पशुपापरूपा
 मपहतवात्, ‘ते’ एव ‘एते’ मयुप्रभृतयः ‘पञ्च पशवो’ भवन्ति ।
 ‘तत्’ तत्र पशुविषये वेदविदः ‘आहुः’, अतः ‘ते’ पशवः
 ‘उक्त्वात्तमेधाः’, तस्यैवार्थप्रदर्शनम् ‘अमेध्या इति, एतस्यैव विव-
 रणम् ‘अयज्ञिया इत्यपि । अतश्च ‘तेषां’ मध्ये क मपि पशुं
 ‘ब्राह्मणो भाषीयात्’ । तथाविधाननाद्यान् पशून् ‘एतस्यां
 दिशि’ । एतस्या मिति अभिनयेनोत्तरदिशो निर्देशः । तत्र

* पा० १ ४. ३१ छ० १, २ वा० ।

† वा० सं० ६ ५१. ।

‡ पा० छ० ७ १. ५० ।

§ “शरभोऽपदन्मृगविशेषः सिंहघातौ”—इति वा० म० भा० महीधरः ।

॥ का० श्री० १७ ५ २० ।

निदधाति । 'तस्मात्' 'एतस्याम्' उत्तरस्यां 'दिशि' 'पर्जन्यः' 'न
वर्षुकः' न वर्षति , 'यत्र' 'एते' पशवोऽवतिष्ठन्त इति कृत्वैत्यर्थः ।
उत्तरस्यां दिशि क्वचिन् मरुभूमौ पर्जन्यो न वर्षतीति प्रकृता
ऋगा अपि तत्रैव प्रचुरा इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

उपस्थानानन्तरम् , पुनरग्निसमीप मागत्वोपतिष्ठत इत्याह
— "प्रत्येत्येति † । तत्र कारणम् प्रतिजानीते— "एतद्वा
इति । "एतदयथेति । 'अग्नी' 'सामिचिते' अर्धचिते । 'बहि-
र्वेद्येति 'यत्', 'तत् कर्म' यथायथम् , यथास्वम् ; 'अयथा-
यथम्' यथायथं न भवतीत्यर्थः , तथा कृतवान् भवति ।
अत उपस्थानेनाहिंसार्थं 'तस्मै' 'अग्नये' 'एतत्' निष्कवनं
करोति । निष्कवन मपनयः ‡ , बहिर्वेदिगमननिवन्धन मप-
राध' परिमार्ष्टीत्यर्थः ॥

उपस्थानमन्त्र आग्नेयो गायत्रोऽनिरुक्तो यविष्ठगृह्ययुक्तश्च
भवेदित्याह— "आग्नेयेत्यादिना । अग्नेर्गायत्रत्वं घष्ठकाण्डे
प्रदर्शितम् †‡ । "अनिरुक्तयेति । अविस्मष्टदेवतया । यत्र
देवताविशेषवाचकं पदं नास्ति , तदनिरुक्तम् । 'यविष्ठ'-
गृह्यसु शुण्वचनः , न पुनरिन्द्रादिगृह्यत् कस्यचिद्देवता-
विशेषस्य वाचकः । अनिरुक्तत्वादेवास्याग्नेयत्वम् । अनि-
रुक्तो मन्त्र आग्नेयः प्राजापत्यो वा भवतीति अनिरुक्तस्य
सर्वत्वम् , साधारण्यात् ; तत् पुनर्देवताविशेषाप्रतिपादकत्वात् ।

• का० श्रौ० सू० १० ६ १ ।

† अथ नानापुस्तकेषु नानाविधाशुद्धपाठा दृश्यन्ते ।

‡ "तज्जाहृषिर्गायत्र इति"—इति ६ का० १ १. १५ ।

इत्यनुनासिकादेशः † । 'शृणुधीति', "शुशृणुपृक्तस्यश्चद्सि"
 -इति † हेर्द्विरादेशः । "रक्षा तोक मिति । 'रचेति "ह्यचो-
 ऽतस्तिडः"-इति ‡ दीर्घः । 'त्तनेति "मन्त्रेष्वद्यादेरात्मनः"-
 इत्यादिलोपः § । हे 'यविष्ठ !' अग्ने ! त्वं 'दाशुपे' यजमानस्य ।
 षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ॥ । 'नृन्' मनुष्यान् 'पाहि', 'नः' अक्षाकं 'गिरः'
 स्तितिरूपा वाचः 'शृणु' । न केवलं यजमानसम्यग्धिमनुष्यपालनं
 त्वया कार्यम्, अपि तु आत्मना सहितं 'तोकं' प्रजासन्ततिं
 'रक्ष' 'इति' मन्वार्थः ॥ ३८ ॥

उपस्थानानन्तर मग्निं पश्चाद्भागेनारुह्य, स्वयमाहर्षा
 प्रदक्षिणोक्तव्य, गत्वा, अपस्याख्या इष्टका उपदध्यादित्याह
 — "आरुह्याग्नि मिति ¶ । अपस्योपधाने प्रयोजनं दर्शयितुं
 तावदेतासा मवात्मकत्व माह — "आप एता इति ।
 तत्रयोजन माह — "अथ वा इति । 'अथ' खलु आलम्भ-
 समये 'एतेभ्यः' पुरुषादिभ्यः 'पशुभ्यः' 'आप उत्क्रान्ता
 भवन्ति', अतथापस्थाना सुपधाने तासां मवात्मकत्वात् एतेषु
 'पशुष्वेव' 'अपः' निहितवान् भवति । तासां पशुगिरःसु अथ्यवधा-
 नेनोपधान माह — "अनस्तर्हिता इति । एकैकस्मिन् प्रदेशे

* पा० छ० ८ ३० २ ।

† पा० छ० ६ ४ १०२ ।

‡ पा० छ० ६ ३ १३५ ।

§ पा० छ० ६ ४ १४१ ।

¶ पा० २ ३ १२ छ० १ वा० ।

¶ का० घौ० छ० १० ६ १ ।

पञ्च-पञ्चोपदध्यादित्याह — “पञ्च-पञ्चेति । पञ्च-पञ्च सर्वासु
दिक्षूपधिया इत्याह — “सर्वत इति ॥ ४० ॥

प्रतिदिशं पञ्चाना सुपधानि विंशतिः सम्पद्यन्ते, तत्र
याः पञ्चदश पूर्वा इष्टकाः, ता अपस्यास्या भवन्तीत्याह
— “तथा इति । पञ्चदशसङ्ख्याना मीवापस्यात्व सुपपाद-
यति — “वचो वा इत्यादिना । अपां वक्ष्यत्वं नैशित्याद्यर्थं
तत्क्षेचनात् * । तदेव श्रूयते — “तस्मादिन्द्रोऽविभक्त प्रजापति
सुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति, तस्मै वक्ष्यं सिक्ता प्रायच्छदेतेन
जहीति † । पञ्चदशस्य वक्ष्यात्मकत्वं वीर्यवत्त्वात् । तत् पुनः
प्रजापतेर्वीर्यवत्प्रदेशादुत्पत्तेः । अत एव श्रूयते — “उरसी
बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमोतेत्यारभ्य, “तस्मात्ते वीर्यवन्तो
(भवन्ति ‡) वीर्याहरदृज्यन्तेति § । यत एवम्, तस्माद्येन मार्गेण
आपो यन्ति, तत्र पाप्मानं घ्नन्त्येव; अपां वक्ष्यत्वात् ।
वक्ष्य एव खलु तस्य भागस्य पाप्मानं मपहन्ति । ‘तस्मात्’
पापहननदेव ‘वर्षति’ पञ्जान्यः । ‘वक्ष्यः पाप्मानम्’ ‘अपहन्तु’
मपहन्तु ‘इति’ ‘अपावृत्तः’ एव ‘व्रजित्’ ॥ ४१ ॥

अपस्याभ्यः पञ्चदशभ्य उत्तराः पञ्चेष्टका विद्यन्ते, ताः ह्यस्या
इत्याह — “अयेति । ह्यस्याना सुपधानेन पशुपूहान्तमांस-
प्रतिनिधानं भवतीत्याह — “पशवो वा इत्यादिना । पशूनां

* अत्र हि सर्वेष्वेव महृष्टेषु पुस्तकेषु अशुद्धः पाठः ।

† तै० सं० १०५५२३ ।

‡ तत्र संज्ञिताया अेतत पदं नाधीयत इति ध्येयम् ।

§ तै० सं० ७११७ ।

छन्दस्त्व' यज्ञसाधनत्वात् ; अथवा जगत्यानीतत्वात् । एतत्तैत्ति-
 रोयके श्रूयते— “जगती मुदपतच्चतुर्हशाचरा सती ; साम्राप्य
 न्यवर्त्तत , तस्यै द्वे अक्षरे अमीदेतात् , सा पशुभिश्च दीक्षया चा-
 गच्छदिति ७ । “अथ मु पशोर्मांस मित्यनेनाप्रं पशव इत्ये-
 तदुपपादितम् । एवञ्च सति छन्दस्यानां पञ्चात्मकत्वेन मांस-
 रूपत्वात् आलम्भावसरे उक्तान्तानि मांसानि पुनरितेषु
 प्रतिनिहितवान् भवति । तासां मध्यपस्यावदव्यधानेनोपधान
 माह— “अनन्तर्हित मिति । अथा मुदरमध्यवर्त्तित्वेन अन्तर-
 त्वात् मांसानां ततो बाह्यत्वम् । तथैवापस्या अन्तराः , छन्दस्या
 बाह्या भवेयुरित्याह— “अन्तरा अपस्या इति । उक्तप्रकारेण
 पशुत्वापो मांसानि च सम्पादितानि ॥ ४२ ॥

नैतावता तेषां कार्त्तुं सम्पद्यते ; किम्पुनःप्राप्तोऽपि बाह्यो-
 स्त्वन्लोम्भोरपि कारणत्वेनावत्त्वात् । छन्दस्यानां चात्रात्मकत्व-
 स्थोक्तत्वात् उपधानेनैव तयोरप्युपधानं सम्पादित मिति ,
 तदाह— “तदाहुरित्यादि । तस्मोत्तरं दर्शितम्— “अथं वाव
 पशोरिति । प्रकारान्तरेण पशूनां लोमसम्पत्ति माह— “अथौ
 इति । कृष्णाजिनलोमानुवहया सृदा उखाया निर्माणात् ,
 उखायाद्याजानोमानि १ सन्तीति , तान्येव पशूनां लोमानि
 भवन्ति । लोमाधारत्वेनोखाया अभिधानात् उखालोमानीत्यभि-
 प्रेत्य “बाह्योखा भवतोत्वादिनोक्तस्त्वैवायंस्थोपपादनम् ॥

• तै० सं० ६० १० ६० ४ ।

१ 'उखायां यादि लोमानि'—इति च पाठः ।

त्वन्मोससम्पादने उक्तं पञ्चदश मपि अभिमत मित्याह—“य-
दौति । ‘यदि’ ‘इतरेण’ अन्येन प्रकारेण तत्सम्पादनं भवति, तर्हि
तथैवास्तु । अथ वा ‘इतरेण’ प्रकारान्तरेण यदि भवति, तर्हि तथै-
वास्त्विति, अन्योन्यापेक्षया उभयोरपीतरत्वम् । अपस्याद्युपधानेना-
स्मादिसम्पादनं केन विवक्षित मिति , तत्राह— “इति ह आह
याण्डित्य इति । केनापि तेनाभिप्रायेणैव मुक्त मित्यत आह—
“सर्वानिवेति । ‘सर्वानिव पशून्’ ‘स्तत्त्वान्’ कात्स्न्येन ‘संस्तुर्मः’
सर्वावयवसम्पादनेन समृद्धान् ‘कुम्भः’ ‘इति’ अभिप्रायेण , तद्योक्त
मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यपस्थाना मुपधानं प्रशंसति— ‘यद्देवेति ।
विस्त्रस्तावयवात् ‘प्रजापतेः’ ‘आपः’ ‘आयन्’ निर्गताः । ततः
‘तास्तु’ निर्गतास्तु ‘अविशत्’ अपविष्टवान् † । अयां निर्गमनेन
दीर्घव्याद् गन्तु मक्षमः †, तथैवापविष्टवानित्यर्थः । ततश्चाप-
वेशनसाधनत्वात् अपस्या ‘विंशतिः’ सम्पन्नाः । यद्यपि
“तद्याः पञ्चदश पूर्वास्ता अपस्याः”—इत्युक्तम् ‡, तथापि छन्द-
स्याप्ताहित्येनात्र विंशतिरित्युक्तम् । सर्वासां वापस्याशब्दे-
नाभिधानं भूयोलिङ्गात् “सृष्टीरुपदधातीतिषत् § । अथ वा
“तद्या अस्यैतेभ्यश्चन्दोभ्य आप आयन्निति ॥ वक्ष्यमाणत्वात् , सर्वा

* ‘उपविष्टवान्’—इति ङ-पाठः ।

† ‘मक्षमो भूत्वा’—इति ञ-पाठः ।

‡ इहैव पुरस्तात् ४१-कण्डिकारम्भे (३२२ पृ०) दृश्यम् ।

§ “सृष्टीरुपदधाति यथास्तथ मेव अवरुन्धे”—इति तै० सं० ५. १ ४ १६ ।

॥ इहैवोपरिद्वान् ६१-कण्डिका (३६० पृ०) दृश्यम् ।

अप्यपस्या भवन्तीति । आपो निर्गमनावसरे 'अस्य अद्भुलिभ्यो-
ऽथस्त्रवन्' । निर्गच्छन्तीना मपा मस्य प्रजापतेः भन्ततो
निर्गमनाद् , अद्भुलीनां चान्तत्वादिति ॥ ४४ ॥

एवं सति "स यः स प्रजापतिर्व्यसंसतेति । 'सोऽय मेव', 'सः'
इदानीम् 'अग्निधीयते' । 'अथ' प्रजापतेः सकाशाद् 'यः' आपः
निर्गताः , 'ता अपस्याः' । ततश्चैतासा मत्रोपधाने ततो निर्गता
अप एव 'प्रतिदधाति' ॥ ४५ ॥

अथ क्रमेण तासा सुपधाने भन्वान् प्रदर्शयन् व्याचष्टे—
"अपां त्वेमन्नित्यादिना * । यदा हि एष वायुरित्येतद्य घाति ,
तदा 'आपः' 'यन्ति' चलन्ति ; अतश्च वायुरनेन यन्त्याप इति
व्युत्पत्त्या 'एम' † । "इण् गती"—इत्यस्मात् ‡ "अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते"—इति § मनिन् प्रत्ययः । स च व्यत्ययेन करणे द्रष्टव्यः ।
"एमन्नादिपु छन्दसि पररूपम् वक्तव्यम्"—इति ॥ पररूप-
त्वम् ॥ ४६ ॥

"अपां त्वोन्नविति ¶ । "यत्र हीति । आपो यत्र प्रदेशे उद-
त्यस्तिष्ठन्ति , तत्र ओषधयो जायन्त इति , अधिकारणव्युत्पत्त्या
'अपा ओषधोपधयः' । "उन्दो स्तेदने"—इत्यस्मात् ** पूर्ववत्

* वा० शौ० सू० १७ ६ २ ।

† वा० सं० १३ ५३ १ ।

‡ अथा० प० १५ घा० ।

§ पा० सू० ३ २ ७५ ।

¶ पा० ६ १ ७० सू० वा० ।

** वा० सं० १३ ५३ २ ।

*** द० प० १० घा० ।

मनिन् प्रत्ययः । छान्दसे अनुनासिकलोपे, गुणे च ओञ्च-
द्विति भवति । पूर्ववत् पररूपत्वम् ॥ ४७ ॥

“अपां त्वा मिति १ । “अभ्र’ वा अपां भस्मेति । ‘अभ्र’
मेघः, स चासु निर्गतासु निष्कारत्वादपान्भस्मेत्युच्यते । एवं
भ्रम्र मेघः । “भस्मविति “सुपां सुतुगित्यादिना ३ सप्तम्या
लुक्, “न डिसम्बुहोः”-इति १ न-लोपाभावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

“अपां त्वायन इति ॥ । “इयं वा अपा मयन मिति । सर्वा
अप्यापः पृथिवी मधिष्ठायैव प्रवहन्तीति । “तथा इति ।
‘तत्’ तदा विस्त्रंसनावसरे खलु ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘एतेभ्यः’
वाय्वादिभ्यो ‘रूपेभ्यः’ ‘आपः’ निर्गताः, तथाविधाः ‘ताः’
अप एव ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ प्रतिदधाति । न केवलमपा मेव
प्रतिधानम्, अपि तु ‘एतेभ्यः’ येभ्यः ‘रूपेभ्यः’ ‘आपः’ निर्गताः,
तेषां अपि तदा निर्गतत्वात् तान्यपि पुनरस्मिन् योजयति ॥

उक्तमन्त्रसाध्योपधानाः पञ्चेष्टकाः पूर्वस्थां दिशि उप-
दध्यात् । एवं बह्यमाणमन्त्रसाध्योपधाना अपोष्टकाः पञ्च-
पञ्च दक्षिणादिषु दिक्षु उपधेयाः ॥ ५० ॥

“अर्णवे त्वेति १ । “प्राणो वा अर्णवः इति । अर्णो जलम्,

* इत्येव ४३ कण्ठीभाव्यशेषो द्रष्टव्यः ।

† वा० सं० १३. ५३. ३ ।

‡ पा० सू० ७. १. ३६ ।

§ पा० सू० ८. २. ८ ।

॥ वा० सं० १३. ५३. ५ ।

१ वा० सं० १३. ५३. ६ ।

तद्वाङ् । अर्णःशब्दात् मत्वर्थीये व-प्रत्यये “अर्णसो लोपय”-
इति * सकारलोपः । अर्णवत्त्वं च प्राप्तेन जलस्य चीयमान-
त्वादिति ॥ ५१ ॥

“समुद्रे त्वेति † । “तदेव श्लोकोऽभ्युक्त इति । “मनसः
समुद्राद्वाचाभ्यां देवासुरीं विद्यां निरखनन्”-इत्यस्मिन्नर्थे
‘एषः’ वक्ष्यमाणो मन्त्रः ‘अभ्युक्तः’ इति प्रतिज्ञा । तत्र “ये
समुद्रादित्यारभ्य , यत्र निर्वपणं दधुः”-इत्यन्तो मन्त्रः ‡ । एत-
स्मिन् मन्त्रे स्वयमेव प्रकृतोपयोगीनि पदानि घ्याचष्टे— “मनः
समुद्र इति । ‘समुद्रादिति पञ्चम्यन्तस्य पदस्यार्थो ‘मनः’ ।
तीक्ष्णाभिरभ्रिभिरित्यस्य वागर्थः— “वाक् तीक्ष्णाभिरिति ।
‘निर्वपण मित्यस्य च ‘त्रयी’ ऋग्यजुष्मामलक्षणा ‘विद्या’
अर्थः । पुनः “तदेव श्लोक इत्युपसंहारः । अत उक्तप्रकारेण
‘समुद्रो मन इति , मनस्येव ‘ताम्’ इष्टकां ‘सादयति’ ॥ ५२ ॥

“सरिरे त्वेति § । “वाग्वै सरिर मिति । सरणवत्त्वेन वाक्
सलिनं खलु ; अतो वाचि ता सादितवान् भवति ॥ ५३ ॥

“अपां त्वेति ॥ । “तत्र हीति । ‘तत्र’ चक्षुषि , ‘सर्वदैव

* मा० पृ० २० १०२ पृ० वा० ।

† वा० सं० १३ ५३ ७ ।

‡ “ये समुद्रान्निरखनन् देवास्तीक्ष्णाभिरभ्रिभिः ।

सुदेवो ऽयद्य तदृ विद्याद् यत्र निर्वपणं दधुः ॥”

—रतीहैव मूले (३८६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ वा० सं० १३ ५३ ८ ।

॥ वा० सं० १३ ५३ ९ ।

पञ्चभिर्मन्त्रैः * उत्तरस्यां दिशि छन्दस्या उपदध्यात् । गायत्रेषी-
त्वादियु स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । स्पष्टार्थं मन्यत् ॥ ६१ ॥

अथासा अपस्याना मह्युल्यात्मकत्व माह— “ता एता अङ्गु-
लय इति । “ता अस्याङ्गुलिभ्योऽध्यस्त्रवन्”-इत्युक्त्वात् † ‘ताः’
अपस्याः ‘अङ्गुलयः’ इत्यर्थः । उक्त मेवाङ्गुल्यात्मकत्व सुपपाद-
यति— “ताः सर्वत उपदधातीत्यादिना । तत्र ‘नानोपद-
धातीति , पृथक्-पृथगुपदधाति , उपधानमन्वाः पृथक्-पृथग्
भवेयुरित्यर्थः । “सक्तदिति । पञ्चानां पञ्चानां सक्तत् सादन-
मन्त्रः ; न तु उपधानमन्त्रवत् प्रतीटक मित्यर्थः । एवं च
सति तदिष्टकानां स्वरूपं , समानसम्बन्धं करोति । ‘तस्मात्’
अङ्गुलयः पञ्च ‘समानव्यवस्थाः’ एकस्मिन्नेव हस्ते पञ्च-पञ्च
सम्बन्धस्त इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ २ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपद्यत्राह्वणभाष्ये
सप्तमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं नियारयन् ।
पुमर्यायतुरो देयाद् विद्यातीर्यमहेम्बरः ॥ ५ ॥

* ता० प्र० १४. ५१. १६-२० ।

† इतिव ४४-कण्ठी (१८४ ए०) इत्युक्त्वात् ।

ब्रह्माण्डं गीसहस्रं कनकहयतुलापूरुपी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् * पञ्चसोरीं †-स्त्रिदशतरुलतांधेनुसौवर्णभूमिः ।
 रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः ‡ सिद्धधार्यो § ,
 व्यथाणोद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धाम्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं यर्णसुर्यः ,
 कार्पासीय कृपावान् शुडलत मजडो ॥ राजतं राजपूष्यः ।
 धान्योत्थं प्राण्यजन्मा ¶ लघणज मृणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाब्धी रत्नरूपं गिरि मज्जत मुटा पात्रसास्त्रिङ्गधार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

साध्यन्दिनशतपञ्चदशमोऽध्याये

सप्तमकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ०० ॥

* 'सप्ताब्धीन्'—इति उ पाठः ।

† 'सप्तसोरीं'—इति उ पाठः ।

‡ 'सायणः' स्यात् ।

§ स्यात् 'सिद्धधार्यो' ।

¶ 'मज्जतं'—इति उ-पाठः ।

¶ 'प्राण्यजिद्विप'—इति उ पाठः ।

०० इति उत्तरं मिह क पुस्तके "कठिकासङ्का ७५"—इति, ख पुस्तके-
 इत्यप्यत्र नास्ति, ग घ पुस्तकयोः "कठिकासङ्का १००"—इति । तत्र
 १ प्र० १८ क०, २ ब्रा० १२ क० ; तदस्यां महानुपासित्वात् प्रपाठके
 १०० कठिकाः सम्यक्तमे ।

॥ इति हस्तिघटं नाम सप्तमं काण्डं * समाप्तम् ॥

* अथ सप्तमे काण्डे ब्राह्मणमहाकाण्डे । सप्त प्रथमे प्रपाठके ४ , द्वितीये ४ , तृतीये १ , चतुर्थे १ । अथ माससेषु कल्पिकाः ११८ । तत्र प्रथमे प्रपाठके १०८ , द्वितीये १०५ , तृतीये ८५ , चतुर्थे १०० । तदन्तर्गममहानवतयात्र काण्डे ११ ब्राह्मणानि श्रुतानि, तत्र च ११८ कल्पिकाः समीति मिहम् ।

